

SCIENCE
PROBLEMS.UZ

ISSN 2181-1342

Actual problems of social and humanitarian sciences
Актуальные проблемы социальных и гуманитарных наук

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari

7-son (5-jild)
2025

SCIENCEPROBLEMS.UZ

**IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLARNING
DOLZARB MUAMMOLARI**

№ 7 (5) – 2025

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК**

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

TOSHKENT-2025

BOSH MUHARRIR:

Isanova Feruza Tulqinovna

TAHRIR HAY'ATI:

07.00.00- TARIX FANLARI:

Yuldashev Anvar Ergashevich – tarix fanlari doktori, siyosiy fanlar nomzodi, professor, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi;

Mavlanov Uktam Maxmasabirovich – tarix fanlari doktori, professor, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi;

Xazratkulov Abror – tarix fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti.

Tursunov Ravshan Normuratovich – tarix fanlari doktori, O'zbekiston Milliy Universiteti;

Xolikulov Axmadjon Boymahmatovich – tarix fanlari doktori, O'zbekiston Milliy Universiteti;

Gabrielyan Sofya Ivanovna – tarix fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston Milliy Universiteti.

Saidov Sarvar Atabullo o'g'li – katta ilmiy xodim, Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, ilmiy tadqiqotlar bo'limi.

08.00.00- IQTISODIYOT FANLARI:

Karlibayeva Raya Xojabayevna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Nasirxodjayeva Dilafruz Sabitxanovna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Ostonokulov Azamat Abdukarimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Toshkent moliya instituti;

Arabov Nurali Uralovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Samarqand davlat universiteti;

Xudoyqulov Sadirdin Karimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Azizov Sherzod O'ktamovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston Respublikasi Bojxona instituti;

Xojayev Azizxon Saidaloxonovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent, Farg'ona politexnika instituti

Xolov Aktam Xatamovich – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi;

Shadiyeva Dildora Xamidovna – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b, Toshkent moliya instituti;

Shakarov Qulmat Ashirovich – iqtisodiyot fanlari

nomzodi, dotsent, Toshkent axborot texnologiyalari universiteti

09.00.00- FALSAFA FANLARI:

Hakimov Nazar Hakimovich – falsafa fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Yaxshilikov Jo'raboy – falsafa fanlari doktori, professor, Samarqand davlat universiteti;

G'aybullayev Otabek Muhammadiyevich – falsafa fanlari doktori, professor, Samarqand davlat chet tillar instituti;

Saidova Kamola Uskanbayevna – falsafa fanlari doktori, "Tashkent International University of Education" xalqaro universiteti;

Hoshimxonov Mo'min – falsafa fanlari doktori, dotsent, Jizzax pedagogika instituti;

O'roqova Oysuluv Jamoliddinovna – falsafa fanlari doktori, dotsent, Andijon davlat tibbiyot instituti, Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasini mudiri;

Nosirxodjayeva Gulnora Abdukaxxarovna – falsafa fanlari nomzodi, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Turdiyev Bexruz Sobirovich – falsafa fanlari doktori (DSc), Professor, Buxoro davlat universiteti.

10.00.00- FILOLOGIYA FANLARI:

Axmedov Oybek Saporbayevich – filologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Ko'chimov Shuxrat Norqizilovich – filologiya fanlari doktori, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Hasanov Shavkat Ahadovich – filologiya fanlari doktori, professor, Samarqand davlat universiteti;

Baxronova Dilrabo Keldiyorovna – filologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Mirsanov G'aybullo Qulmurodovich – filologiya fanlari doktori, professor, Samarqand davlat chet tillar instituti;

Salaxutdinova Musharraf Isamutdinovna – filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Samarqand davlat universiteti;

Kuchkarov Raxman Urmanovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent v/b, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Yunusov Mansur Abdullayevich – filologiya fanlari nomzodi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi;

Saidov Ulugbek Aripovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi.

12.00.00- YURIDIK FANLAR:

Axmedshayeva Mavlyuda Axatovna – yuridik fanlar doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Muxitdinova Firyuza Abdurashidovna – yuridik fanlar doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Esanova Zamira Normurotovna – yuridik fanlar doktori, professor, O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yurist, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Hamroqulov Bahodir Mamasharifovich – yuridik fanlar doktori, professor v.b., Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti;

Zulfiqorov Sherzod Xurramovich – yuridik fanlar doktori, professor, O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti;

Xayitov Xushvaqt Saparbayevich – yuridik fanlar doktori, professor, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi;

Asadov Shavkat G'aybullayevich – yuridik fanlar doktori, dotsent, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi;

Ergashev Ikrom Abdurasulovich – yuridik fanlari doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Utemuratov Maxmut Ajimuratovich – yuridik fanlar nomzodi, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Saydullayev Shaxzod Alixanovich – yuridik fanlar nomzodi, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Hakimov Komil Baxtiyarovich – yuridik fanlar doktori, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Yusupov Sardorbek Baxodirovich – yuridik fanlar doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Amirov Zafar Aktamovich – yuridik fanlar doktori (PhD), O'zbekiston Respublikasi Sudyalari oliy

kengashi huzuridagi Sudyalari oliy maktabi;

Jo'rayev Sherzod Yuldashevich – yuridik fanlar nomzodi, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Babadjanov Atabek Davronbekovich – yuridik fanlar nomzodi, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Normatov Bekzod Akrom o'g'li — yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Rahmatov Elyor Jumaboyevich — yuridik fanlar nomzodi, Toshkent davlat yuridik universiteti;

13.00.00- PEDAGOGIKA FANLARI:

Xashimova Dildarxon Urinboyevna – pedagogika fanlari doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Ibragimova Gulnora Xavazmatovna – pedagogika fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Zakirova Feruza Maxmudovna – pedagogika fanlari doktori, Toshkent axborot texnologiyalari universiteti huzuridagi pedagogik kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi;

Kayumova Nasiba Ashurovna – pedagogika fanlari doktori, professor, Qarshi davlat universiteti;

Taylanova Shoxida Zayniyevna – pedagogika fanlari doktori, dotsent;

Jumaniyozova Muhayyo Tojiyevna – pedagogika fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Ibraximov Sanjar Urunbayevich – pedagogika fanlari doktori, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti;

Javliyeva Shaxnoza Baxodirovna – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Samarqand davlat universiteti;

Bobomurotova Latofat Elmurodovna — pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Samarqand davlat universiteti.

19.00.00- PSIXOLOGIYA FANLARI:

Karimova Vasila Mamanosirovna – psixologiya fanlari doktori, professor, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti;

Hayitov Oybek Eshboyevich – Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti, psixologiya fanlari doktori, professor

Umarova Navbahor Shokirovna– psixologiya fanlari doktori, dotsent, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, Amaliy psixologiyasi kafedrasini mudiri;

Atabayeva Nargis Batirovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti;

Shamshetova Anjim Karamaddinovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Qodirov Obid Safarovich – psixologiya fanlari doktori (PhD), Samarkand viloyat IIB Tibbiyot bo'limi psixologik xizmat boshlig'i.

22.00.00- SOTSILOGIYA FANLARI:

Latipova Nodira Muxtarjanovna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri;

Seitov Azamat Po'latovich – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston milliy universiteti;

Sodiqova Shohida Marxaboyevna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi.

23.00.00- SIYOSIY FANLAR

Nazarov Nasriddin Ataqulovich –siyosiy fanlar doktori, falsafa fanlari doktori, professor, Toshkent arxitektura qurilish instituti;

Bo'tayev Usmonjon Xayrullayevich –siyosiy fanlar doktori, dotsent, O'zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri.

OAK Ro'yxati

Mazkur jurnal Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining 2022-yil 30-noyabrda 327/5-son qarori bilan tarix, iqtisodiyot, falsafa, filologiya, yuridik va pedagogika fanlari bo'yicha ilmiy darajalar yuzasidan dissertatsiyalar asosiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro'yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM”
mas'uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog'och ko'chasi, 70/10-uy. Elektron manzil:

scienceproblems.uz@gmail.com

Bog'lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).

MUNDARIJA

07.00.00 – TARIX FANLARI

<i>Норов Шухрат Сувонович</i> МОЛОДЁЖНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ В ИНТЕГРАЦИИ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ НА ПРИМЕРЕ ЗАРАФШАНСКОГО ОАЗИСА	9-14
<i>Nazirxo'jayev Muhammadalixo'ja Qosimxo'jayevich</i> 1945-1950-YILLARDA ANDIJON VA FARG'ONA VILOYATLARIDA HARBIY ASIRLARINING QURILISH VA XALQ XO'JALIGI ISHLARIGA JALB ETILISHI TARIXIDAN	15-22
<i>Xujaniyazov Uktam Eshbaevich</i> QORAQALPOG'ISTON DAVRIY MATBUOTINING MUSTAQILLIK YILLARIDAGI RIVOJLANISH TENDENSIYALARI (1991-2018).....	23-27
<i>Toirjonova Ruxsora Shaxobiddinovna</i> SOVET DAVRIDA VAQF MULKLARI TAQDIRI VA DINIY MUASSASALARGA BO'LGAN MUNOSABAT	28-31
<i>Aytmuratova Janilsin, Quvatbayeva Charos</i> THE ROLE OF THE JADIDS IN THE DEVELOPMENT OF NATIONAL PUBLIC EDUCATION, LITERATURE, AND ART	32-36
<i>Rahimova Zeboxon O'ktam qizi</i> XORAZM HUDUDIDAGI TARIXIY QAL'ALAR REKONSTRUKSIYASIDA 3D MODELLASHTIRISH TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI	37-42
<i>Aytmuratov Jalgas, Doshniyazov Raxat</i> QORAQALPOG'ISTON SAN'ATINING TARAQQIYOTIDA TASVIRIY SAN'ATNING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH MANBALARI	43-49

08.00.00 – IQTISODIYOT FANLARI

<i>Raximbayev Akmal Azatboyevich</i> O'ZBEKISTON HUDUDLARIDA SANOATNI RIVOJLANISHI VA AGLOMERATSIYALARNI SHAKLLANISH JARAYONLARI	50-57
<i>Amonov Mehridin Oromiddinovich</i> TADBIRKORLIK FAOLIYATINI BOSHQARISHDAGI RAHBARLIK USLUBLARI	58-63
<i>Shukurov Ikrom Abdurashitovich</i> TURIZM SOHASINING RIVOJLANISHIDA TURISTIK FIRMA VA TASHKILOTLAR TOMONIDAN SOTILGAN SAYYOHLIK YO'LLANMALARINING TA'SIRINI TAHLIL ETISH	64-69

09.00.00 – FALSAFA FANLARI

<i>Karimbayeva Salomatxon, Mirzaxmedov Abdurashid</i> IJTIMOIY TOLERANTLIKKI TA'RIF	70-74
<i>Qayumova Aziza Toshmuradovna</i> IBN XALDUN IQLIMLAR NAZARIYASINING IJTIMOIIY-FALSAFIY TAHLILI.....	75-78
<i>Bekpo'latov Ulug'bek Rahmatulla o'g'li</i> SIMMETRIYA VA ASIMMETRIYA BIRLIGI KONTEKSTIDA "O'ZBEKISTON – 2030" STRATEGIYASIDAGI G'OYALARNING IJTIMOIIY FALSAFIY TAHLILI	79-85

<i>Kubatov Shahobjon</i> 2016-2024-YILLARDA O'ZBEK JAMIYATI TAFAKKURIDA DAVLATNING IJTIMOIIY FUNKSIYALARI TAHLILI	86-96
<i>Abduraxmonov Is'haq, Jurayeva Rayxona</i> YOSHLARDA AXBOROT MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING METODOLOGIK MUAMMOLARI	97-100
<i>Raximova Yulduz Dilmurod qizi</i> ISLOM FALSAFASIDA INSON TALQINI	101-104
<i>Achilov Firdavs Nasritdin o'g'li</i> YANGI O'ZBEKISTON YOSHLARI MA'NAVIIY QIYOFASINI YUKSALTIRISHDA MAHMUDXO'JA BEHBUDIIY TA'LIMOTINING AHAMIYATI	105-108
<i>Mansurov Abdulaziz Akbarjonovich</i> DEMOGRAFIK JARAYONLAR, MIGRATSIYA VA URBANIZATSIYANING MADANIYATLARARO DIALOGGA TA'SIRI.....	109-113
<i>Хамдамов Бехзод Хабибович</i> ФИЛОСОФИЯ ЛИЧНОСТИ И СУДЬБЫ В «БОБУРНАМЕ»	114-118

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

<i>Mamadaliyeva Naibaxon, Mamadaliyeva Odinaxon</i> DAVLAT TILIDA SIFAT VA SERTIFIKATLASH ATAMALARI IZOHLI LUG'ATINI YARATISH ZARURATI	119-125
<i>Алиева Эльвина, Расулова Дилбар</i> ИЗУЧЕНИЕ КОНВЕРГЕНЦИИ ЯЗЫКОВЫХ СРЕДСТВ НА МАТЕРИАЛЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОЗАИЧЕСКОГО ТЕКСТА	126-134
<i>Eshboyev Qahramon Bakir o'g'li</i> LEKSIKOGRAFIYADA DARAJALANISH QONUNIYATINING ILMIY-AMALIY AHAMIYATI	135-144
<i>Qodirova Barno Ibragimovna</i> O'ZBEK FILOLOGIK TERMINOLOGIYASIDA -IZM QO'SHIMCHASINING ETIMOLOGIK VA MORFOLOGIK TAHLILI	145-149
<i>Tursinbaev Ilham Po'latbay o'g'li</i> BOLALAR ADABIYOTIDA POEMANING JANRIY XUSUSIYATLARI	150-154
<i>Abdurahmonova Farangiz, Xudoymurodova Xurriyat</i> "SAG'RI TERI TILSIMI" FALSAFIY ROMANIDA BOSH QAHRAMON TAQDIRINING BADIY TALQINI	155-158

12.00.00 – YURIDIK FANLAR

<i>Yunusov Xaydarali Muratovich</i> YEVROPA ITTIFOQI HUQUQINING ASOSIIY PRINSIPLARI	159-168
<i>Zokirov Sherzod</i> O'ZBEK XONLIKLARIDA INSON HUQUQLARINING TA'MINLANISHI: FUQAROLAR MUHOJIRATLARI BILAN ISHLASH VA U BO'YICHA NAZORATNI AMALGA OSHIRISH MISOLIDA	169-176
<i>Жураев Шерзод Юлдашевич</i> ПРИМЕНЕНИЯ ПРИНЦИПА ЗАЩИТЫ ДОВЕРИЯ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА	177-185

<i>Maxamatov Maxmud Maxamataminovich</i> INSON HUQUQLARIDAN CHEKINISHNI XALQARO STANDARTLARDA TARTIBGA SOLINISHI	186-192
<i>Мадаминова Дилафруз, Авазбекова Диёрахон</i> СОПРИКОСНОВЕНИЕ ИСЛАМСКИХ И МЕЖДУНАРОДНЫХ НОРМ В ВОПРОСАХ РОДИТЕЛЬСКИХ ПРАВ И ОПЕКИ НАД РЕБЁНКОМ	193-202
<i>Qudratillayev Jaxongir Zokirjon o'g'li</i> INTERNETDAN FOYDALANISH HUQUQINING TARKIBIY QISMI	203-209
<i>Мукумов Бобур Мелибой угли</i> ОЦЕНКА РЕГУЛИРУЮЩЕГО ВОЗДЕЙСТВИЯ И ОБЩЕСТВЕННАЯ ЭКСПЕРТИЗА В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН: ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ГОСУДАРСТВА, БИЗНЕСА И ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА	210-214
<i>Mamatmurodov Farrux Farxod o'g'li</i> FUNDAMENTAL DIFFERENCES AND ANALYSIS OF THE ORGANIZING PRINCIPLES OF ISLAMIC FINANCE AND TRADITIONAL FINANCE. IN THE EXAMPLE OF ISLAMIC BANKS AND TRADITIONAL BANKS	215-222
<i>Yarlakabov Sherali</i> ICHKI ISHLAR ORGANLARIDA KADRLAR BILAN ISHLASH HUQUQIY ASOSLARINING NAZARIY JIHATLARI	223-228
<i>Боймурзаев Жасурбек Бахтиярович</i> ЗНАЧЕНИЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ОПЕРАТИВНЫХ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ С ОБЩЕСТВЕННОСТЬЮ В БОРЬБЕ С НАРКОТИКАМИ И НАПРАВЛЕНИЯ ЕГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ	229-234
<i>Xadjiyev Azizbek Kadambayevich</i> “IJTIMOIY ADOLAT” TUSHUNCHASI, MAZMUNI VA TARKIBI VA XALQARO QONUNCHILIK Hujjatlarida tutgan o'rni	235-240
<i>Abulxayrov Rustamxon Ibodullayevich</i> PORTLASHDAN KEYIN KO'ZDAN KECHIRISH DAVOMIDA OLINGAN ASHYOVIY DALILLAR BO'YICHA TAYINLANADIGAN PORTLASH-TEKNIK VA PORTLOVCHI MODDALAR EKSPERTIZALARI HAL ETADIGAN MASALALAR	241-249
13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI	
<i>Jumaniyozova Muhaiyo Tojiyevna</i> IJTIMOIY-GUMANITAR YO'NALISH PEDAGOGLARI KREATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI.....	250-256
<i>Menglikulov Xayrulla Aliqulovich</i> OLIY O'QUV YURTIDA JISMONIY TARBIYANING TASHKILY SHAKLLARI	257-263
<i>Jurayeva Balxiya Farxod qizi</i> ROBOTOTEXNIKA DARSLARIDA STEAM – TA'LIM YONDASHUVINING AHAMIYATI	264-270
<i>Nasritdinova Madina Nurullayevna</i> ARTPEDAGOGIK YONDASHUV ASOSIDA BO'LAJAK PEDAGOGLARNING BADIIY-IJODIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHGA DOIR TAJRIBA-SINOV ISHLARI NATIJALARI TAHLILI VA SAMARADORLIK DARAJASI	271-275
<i>Charshanbiyev Namaz Maxmatmurodovich</i> KASBIY TA'LIM MUASSASALARIDA O'QUV JARAYONINI RAQAMLI TA'LIM PLATFORMALAR ASOSIDA TASHKIL ETISH METODIKASI	276-281

07.00.00-TARIX FANLARI – HISTORICAL SCIENCES**Received:** 16 June 2025**Accepted:** 5 July 2025**Published:** 15 July 2025*Article / Original Paper***YOUTH ORGANIZATIONS IN THE INTEGRATION OF MASS MEDIA ON THE EXAMPLE OF THE ZARAFSHAN OASIS****Norov Shukhrat Suvonovich**

Doctor of Philosophy (PhD) in Historical Sciences, Associate

Professor of the Department of Social and Humanitarian Disciplines

and Physical Education. Navoi State University of Mining and Technology

Abstract. This article examines the historical analysis of the integration of youth organizations with the media. Certain aspects of the role of mass media in the coverage and comprehensive influence on the interests of youth are revealed. Using the example of the regions of the Zarafshan oasis, some sociological sources of the media's role in representing the young people of the oasis have been identified. The regional mass media are noted for promoting the activities of youth organizations in Samarkand, Bukhara and Navoi. In general, a historical assessment is given of the development of youth organizations, where a certain role is assigned to the media.

Keywords: youth, youth organizations, mass media, spirituality, region and oasis.

МОЛОДЁЖНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ В ИНТЕГРАЦИИ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ НА ПРИМЕРЕ ЗАРАФШАНСКОГО ОАЗИСА**Норов Шухрат Сувонович**доктор философии (PhD) по историческим наукам, доцент кафедры
“Социально-гуманитарных дисциплин и физического воспитания”.

Навоийский государственный горно-технологический университет

E-mail: norov1976sh@gmail.com

Аннотация. В данной статье рассматриваются исторический анализ интеграции молодёжных организации со средствами массовой информации. Раскрыты определенные аспекты роли средств массовой информации в освещении и всестороннего влияния на интересы молодёжи. На примере областей Зарафшанского оазиса выявлены некоторые социологические источники роли СМИ в представлении молодых людей оазиса. Отмечены региональные средства массовой информации в популяризации деятельности молодёжных организации Самарканда, Бухары и Навои. В целом дана историческая оценка развитию молодёжных организации, где определенная роль возлагается на средства массовой информации.

Ключевые слова: молодёжь, молодёжные организации, СМИ, духовность, регион и оазис.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N01>**ВВЕДЕНИЕ**

В настоящее время цифровые технологии в мире ускоренно набирают темп развития. Информационные технологии, современные методы и новые способы мышления становятся решающими во всех аспектах человеческого развития. Стоит отметить, что среди множества глобальных проблем, возникающих сегодня в мире в

процессе глобализации, не секрет, что существуют некоторые информационные потоки, которые кажутся незначительными, но на самом деле серьезно влияют на образ мышления, идеологию и менталитет человека, подрывают национальные ценности и традиции, служат формированию чуждого идеологического образа в сознании человека. В частности, серьезное влияние на воспитание и духовный мир молодежи оказывают источники, которые распространяют информацию среди общественности с различными скрытыми целями. Такая ситуация, скорее всего, создаст определенный идеологический вакуум и духовный кризис в мировоззрении молодежи. Поэтому беспристрастность и идеологическая безопасность средства массовой информации (далее по тексту СМИ), их соответствие нашим национальным ценностям, сохранение духовного мира подрастающего поколения в чистом, национальном образе становятся актуальной задачей.

Принципы скорости, прозрачности и свободы в информационном пространстве кардинально изменили потребности молодежи в обществе в информации и возможностях ее обработки. Поэтому в каждом регионе, в том числе и в Зарафшанском оазисе, средства массовой информации считаются одним из основных инструментов воспитания молодого поколения в духовно-образовательно развитом духе и в духе уважения к национальным ценностям. Опыт стран мира показывает, что вопрос воспитания молодежи должен стать актуальной приоритетной целью государственной политики и безусловно в этих процессах играют важную роль молодёжные организации Узбекистана. В подтверждение этой мысли Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев отметил, что молодежь – это величайшее богатство государства [1; с.32.].

На данном этапе истории государств правительства вынуждены принимать серьезные меры по обеспечению безопасности информационного пространства. Государства стремятся обеспечить, чтобы СМИ действовали в рамках их национальных интересов. Однако полностью контролировать мировое информационное пространство также невозможно [2; с.224.]. Ведь будущее каждой нации зависит напрямую от того, как воспитывается молодежь, в какой духовно-нравственной среде она растет. С этой точки зрения СМИ должны стать инструментом, формирующим сознание молодежи, направляющим ее на правильные жизненные взгляды и укрепляющим ее духовный иммунитет. В данном исследовании была предпринята попытка изучить значение СМИ в воспитании подрастающего поколения на примере Зарафшанского оазиса, проанализировать качество, содержание и воздействие духовно-просветительских программ и материалов, предоставляемых молодежи через СМИ, а также выявить решения, которые помогли бы устранить выявленные проблемы и недостатки. В статье также были освещены возможности региональных СМИ по улучшению воспитания молодежи и формированию образа мышления, основанного на здоровых духовных ценностях.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДОВ

Роль СМИ в духовном развитии и воспитании подрастающего поколения очень важна. В настоящее время современной, развитой информации и коммуникаций СМИ приобретают все большую значимость в образовании молодежи и ее духовном развитии. Сегодня процессы глобализации, как и во всех сферах, затрагивают и пространство массмедиа. Увеличение объема цифровой информации способствует

увеличению числа факторов, влияющих на сознание молодежи. СМИ становятся важным институтом, который является не просто распространителем информации, но и поставщиком образования и духовно-просветительских взглядов на будущее молодежи.

В Республике Узбекистан вопрос воспитания молодежи, обеспечения ее духовно-нравственного развития возведен в ранг государственной политики. Большое значение имеет Закон Республики Узбекистан «О государственной молодежной политике». Статья 5 данного Закона гласит: Воспитывать молодежь в духе патриотизма, гражданственности, толерантности, уважения к законам, национальным и общечеловеческим ценностям, способную противостоять вредным влияниям и тенденциям, имеющую твердые убеждения и взгляды на жизнь, удовлетворить их информационные потребности отмечено как важная задача [3; с.80-90.]. Надо отметить, что в процессе реализации государственной молодежной политике основная задача возлагается на региональные молодежные организации. В частности, в «Концепции развития государственной молодежной политики до 2025 года» отмечается, что деятельность СМИ играет важную роль в воспитании молодежи на основе национальных ценностей и общечеловеческих принципов, повышении ее интеллектуального и духовного потенциала, и что ее развитие имеет приоритетное значение [4]. А это непосредственно деятельность молодежных организации как «Союза молодежи Узбекистана» и Агентство по делам молодежи. Кроме того, в ежегодных посланиях Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева Олий Мажлису также подчеркивается необходимость эффективного использования потенциала сферы СМИ для защиты сознания молодежи от различных угроз, воспитания ее как поколения с духовным иммунитетом и высокой социальной активностью. Для достижения этих целей поставлены соответствующие задачи. В частности, совершенствование правовой базы, направленной на защиту законных прав и интересов молодежи; повышение роли молодежи в обеспечении безопасности, экологической устойчивости, справедливости и равенства в стране; воспитание молодежи в духе любви и преданности Родине, семье, идеям независимости, уважения к национальным и общечеловеческим ценностям и т.д. По данной теме создан ряд отечественных литературных источников. В этих исследованиях выдвигаются предложения и соображения по таким вопросам, как информационная безопасность и эффективность. Например, в своем учебнике «Информационные услуги» [5; с.21] Т. Эшбеков уделяет большое внимание таким аспектам, как мониторинг и анализ информационного пространства, оперативное реагирование на критические и широко обсуждаемые информационные атаки, эффективная организация работы по распространению информации, связанной с деятельностью соответствующих государственных органов и организаций в СМИ и сети Интернет. Кроме того, хотелось бы выделить ряд других авторов исследования. Например, М. Наджмиддинова «Проблемы духовной безопасности в Интернете и информационном пространстве» [6; с.88-90.], М. Расулова и Г. Эшонкуловой «Влияние ловушек в социальных сетях на духовность молодежи» [7], М. Джураевой и О. Аvezова «Исследование проблемы информационно-психологической безопасности как актуальной проблемы в процессе глобализации» [8; с121-126.], У. Вахобова «Можно привести такие исследования, как «Влияние ускорения потока информации на духовно-нравственный облик молодежи и его проблемы» [9], а также Д. Толлибоева «Влияние

социальных сетей на духовность молодежи» [10]. В этих исследованиях авторы обсуждают положительное и отрицательное влияние социальных сетей и СМИ на духовно-нравственное воспитание молодежи, особенности использования социальных сетей современной узбекской молодежью, их роль в обществе, особенности их влияния на моральные ценности, самосознание и социальную активность. В этой связи следует отметить, что имеются исследования, проведенные учеными из России, Турции и других стран Центральной Азии по молодежной медиа культуре, сохранению ценностей, интернет-психологии, и содержание этих научных работ анализировалось исходя из современной ситуации в Узбекистане и условий Зарафшанского оазиса. Например, Е.Вартанова, М.Лукина. Российское журналистское образование: вызов изменениям в СМИ и образовательной реформе [11], Е.Вартанова. Медиа конфликтология как область исследований: разработка теоретических подходов [12; с.724-733.], Т.Гуласлан. Обсуждения Sosyal Medya Güncel: контроль социальных сетей и социальные сети Hizmet ve Gizlilik Küngülereri & Yerli ve Milli Sosyal Medya [13; с.1-20.] фокусируются на многих аспектах, таких как образование молодежи и безопасность СМИ. В ходе данного исследования были изучены и проанализированы материалы по воспитанию молодежи газет «Зарафшон», «Самаркандская молодежь», «Бухарская молодежь», действующих в Зарафшонском оазисе, телеканалов, действующих в Самаркандской, Бухарской и Навоийской областях, местных интернет-изданий за годы независимости, а также уровень их влияния, стиль и содержание[14; с.79-83.].

В этом исследовании использовались несколько методов. Например: Аналитико-сравнительный метод. С помощью этого метода анализируется значение национальных и зарубежных СМИ в духовном воспитании молодежи, информационной политике и информационных стратегиях, что открывает путь для сравнения деятельности СМИ в Зарафшанском оазисе с другими регионами и международным опытом. Метод статистического анализа. Собраны статистические данные о количестве средств массовой информации, действующих в Зарафшанском оазисе, возрастных категориях молодежи, основных привычках потребления информации молодежью, дана оценка их влияния на молодое поколение. Метод контент-анализа. Данный метод является одним из эффективных методов, который изучает тематические и содержательно-субъектные материалы местных СМИ по духовному воспитанию молодежи с 1991 года по настоящее время и на их основе анализирует основные направления содержания, социально-идеологические, психологические характеристики и уровень воздействия. Например, он показывает, что с 1991 по 2010 год около 90 процентов информации молодежь получала из печатных изданий, а с 2010 по 2024 год публикуемый контент в основном доставлялся потребителям в электронном виде с использованием информационно-коммуникационных технологий, а большинство молодых людей перешло на использование онлайн-платформ. Методы анкетирования и интервьюирования. Эти методы также очень популярны на международном уровне, поскольку сформированные в них идеи и мысли позволяют глубже проникнуть в изучаемый пласт.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЯ

В ходе исследования был проведен опрос 200 молодых респондентов, проживающих в Зарафшанском оазисе, которые ответили на такие вопросы, как их взгляды на СМИ, какими источниками информации они пользуются и какой

медиаконтент они потребляют. Результаты показывают, что 35 процентов участников опроса уделяют мало внимания контенту, который они потребляют, 34 процента респондентов анализируют контент, а 31 процент молодых людей стараются получать информацию из надежных источников. Кроме того, были проведены интервью с 5 редакторами газет, 2 журналистами и 10 молодежными лидерами в Бухарской и Навоийской областях, чтобы собрать их мнения по этому вопросу.

Проанализированы уровень и направления влияния средств массовой информации, действующих в Зарафшанском оазисе, на воспитание молодежи и ее духовную зрелость. В исследовании приняли участие 400 респондентов разных возрастных групп, проживающих в Зарафшанском оазисе. 77 процентов участников считают, что СМИ являются инструментом для социальной работы молодежи. Отметим, что это важный инструмент формирования сознания, пропаганды национальных и общечеловеческих ценностей, предоставления информации и образования. 45 процентов регулярно следят за местными газетами и журналами, радио- и телепередачами и через них повышают свои духовно-просветительские знания, 59 процентов молодых людей считают, что публикуемые образовательные и духовно-просветительские материалы существенно влияют на их мышление, жизненную позицию, мировоззрение и повышают их социальную активность, 49 процентов удовлетворены объемом и качеством предоставляемых в СМИ духовно-просветительских материалов, а 43 процента недовольны качеством материалов, и эти материалы должны быть представлены в современном стиле.

Что касается контента, предоставляемого местными СМИ, то анализ показывает, что в Зарафшанском оазисе СМИ в основном уделяют особое внимание образованию молодежи, здоровому образу жизни, духовно-просветительской пропаганде и широкому освещению национальных ценностей. Так, молодые люди, принявшие участие в вышеуказанном опросе, отметили, что 67 процентов материалов, опубликованных на местных радиоканалах и страницах в социальных сетях, оказывают положительное влияние на духовное развитие молодежи, пропагандируют национальные ценности и здоровый образ жизни.

Молодежь, принявшая участие в вышеуказанном анкетировании, высказала ряд предложений и замечаний. В частности, можно отметить необходимость дальнейшего увеличения количества и повышения качества материалов СМИ, организации открытых диалогов, интервью и форумов на различные темы с участием молодежи, открытия отдельных страниц в социальных сетях, соответствующих возрастным группам, и пропаганды в них национальных ценностей. Данное исследование показало необходимость дальнейшего развития деятельности СМИ Зарафшанского оазиса по обеспечению образования молодежи и ее духовной зрелости, совершенствования их по содержанию и форме, а также полного удовлетворения потребностей молодежи в современном информационном пространстве.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На основании данного исследования можно сделать несколько выводов. В частности, следует отметить, что средства массовой информации, действующие в Зарафшанском оазисе, выступают важным институтом в формировании духовного воспитания и зрелости молодежи а также особенную роль в популяризации

проведенных работ со стороны молодёжных организации в Самаркандской, Бухарской и Навоийской области. Кроме того, следует подчеркнуть, что местные средства массовой информации в Зарафшанском оазисе должны уделять особое внимание в своих материалах широкой пропаганде национальных ценностей, патриотизма, здорового образа жизни, религиозно-просветительских знаний, наследия наших предков среди подрастающего поколения. В целом по результатам опроса большинство молодых людей заявили, что регулярно следят за духовно-просветительскими программами и статьями через СМИ, и эти материалы служат важным источником в формировании их духовного мировоззрения. В итоге отмечено, что анализ материалов, представленных в местных СМИ, является важным инструментом в формировании здорового духа и гуманного воспитания подрастающего поколения.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekistonda erkin va farovon yashaylik. – Toshkent: Tasvir nashriyoti uyi, 2021. – 32-bet
2. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston – taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2022. – 224-bet
3. Туленова Г. Молодёжная политика в Республики Узбекистан: состояние и перспективы развития. – Т.: «Aloqachi», 2008.–С. 80-90.
4. O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatini 2025-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 18.01.2021 yildagi 23-son. <https://lex.uz/docs/-5234746?ONDATE2=19.01.2021&action=compare>
5. Eshbekov, T. L. Axborot xizmatlari. O 'quv qo 'llanma. Toshkent-2019. – 21-bet
6. Najmiddin, M. (2025). Internet va axborot maydonidagi ma'naviy xavfsizlik muammolari. *Fan, Jamiyat va Innovatsiyalar*, 3(21), 88-90.
7. Madina, R., & Abduqaxxorovna, E. G. (2023). Ijtimoiy tarmoqdagi tuzoqlarning yoshlar ma'naviyatiga ta'siri. *Qo 'qon universiteti xabarnomasi*, 1259-1261.
8. Ravshanovich, A. O. (2025, May). Globallashuv jarayonida axboriy psixologik xavfsizlik muammosining dolzarb muammo sifatida o'rganilishi. in *Interdiscipline innovation and scientific research conference* (Vol. 3, No. 31, pp. 121-126).
9. Vaxobov U. Axborot oqimi jadallashuvining yoshlar ma'naviy-axloqiy qiyofasiga ta'siri va muammolar. *Innovative Development in Educational Activities*, 3(2), 141–146. <https://openidea.uz/index.php/idea/article/view/2115>
10. Tolliboyev, D. (2025). Ijtimoiy tarmoqlarning yoshlar orasidagi ma'naviyatga ta'siri: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14890922>. *Journal of International science networks*, 1(4), 2-5.
11. Vartanova, E., & Lukina, M. (2017). Russian journalism education: Challenging media change and educational reform. *Journalism & Mass Communication Educator*, 72(3), 274-284.
12. Вартанова, Е. Л., & Дунас, Д. В. (2023). Media conflictology as a field of research: working out theoretical approaches. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Литературоведение, журналистика*, 28(4), 724-733.
13. Gülaslan, T. (2021). Sosyal Medya Güncel Tartışmalar: Sosyal Medyanın Kontrolü & Sosyal Medya Hizmet ve Gizlilik Sözleşmeleri & Yerli ve Milli Sosyal Medya. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 4(1), 1-21.
14. Норов Ш. Историческое формирование законодательства государственной молодёжной политики Узбекистана // Научный журнал Ферганского государственного университета 2020. – С. 79-83.

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

FROM THE HISTORY OF THE INVOLVEMENT OF PRISONERS OF WAR IN CONSTRUCTION AND ECONOMIC ACTIVITIES IN ANDIJAN AND FERGANA REGIONS (1945–1950)

Nazirkhojaev Muhammadalikhoja Qosimkhojaevich

PhD in History, Senior Lecturer

Senior Lecturer at the Department of the History of Uzbekistan, Andijan State University

Abstract. This article examines the history of the involvement of prisoners of war, particularly former soldiers of the Japanese Imperial Army, in labor activities in the Andijan and Fergana regions during the period from 1945 to 1950. Following the Second World War, the Soviet government widely utilized the labor of foreign prisoners of war to compensate for the shortage of manpower in sectors such as economic reconstruction, construction, and public infrastructure. Brought in under the guise of rehabilitation, these prisoners were deployed in local projects involving road construction, buildings, irrigation systems, and industrial facilities. Based on archival documents, eyewitness accounts, and statistical data, the article sheds light on the actual scale and conditions of this process. Some of the facilities built through the forced labor of prisoners are still in use today.

Keywords: Andijan, Fergana, prisoners of war, Japanese soldiers, construction, national economy, World War II, Soviet era, labor mobilization, archival documents, infrastructure, forced labor, postwar recovery, historical process, social impact.

1945-1950-YILLARDA ANDIJON VA FARG'ONA VILOYATLARIDA HARBIY ASIRLARINING QURILISH VA XALQ XO'JALIGI ISHLARIGA JALB ETILISHI TARIXIDAN

Nazirxo'jayev Muhammadalixo'ja Qosimxo'jayevich

tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD), katta o'qituvchi

Andijon davlat universiteti O'zbekiston tarixi kafedrası katta o'qituvchisi (PhD)

E-mail: mangu-bek67@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada 1945–1950-yillar oralig'ida Andijon va Farg'ona viloyatlarida harbiy asirlarning, ayniqsa Yaponiya imperiyasi armiyasining sobiq askarlari mehnatga jalb etilganlik tarixi tahlil qilinadi. Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda iqtisodiy tiklanish, qurilish va xalq xo'jaligi sohalarda ishchi kuchi yetishmasligi tufayli Sovet hukumati xorijiy harbiy asirlar mehnatidan keng foydalangan. Asosan sog'lomlashtirish niqobi ostida olib kelingan asirlar mahalliy hududlarda yo'l, bino-inshootlar, irrigatsiya tizimlari, zavod-fabrikalar qurilishida qatnashgan. Maqolada arxiv manbalari, guvohlarning xotiralari, statistik ko'rsatkichlar orqali bu jarayonning real holati yoritiladi. Harbiy asirlarning mehnati orqali yaratilgan obyektlarning ba'zilar bugungi kungacha faoliyat yuritmoqda.

Kalit so'zlar: Andijon, Farg'ona, harbiy asirlar, Yaponiya askarlari, qurilish, xalq xo'jaligi, Ikkinchi jahon urushi, Sovet davri, mehnat safarbarligi, arxiv hujjatlari, infratuzilma, asirlar mehnati, tiklanish yillari, tarixiy jarayon, ijtimoiy ta'sir.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N02>

Kirish. AQSh va Buyuk Britaniya davlatlari singari SSSR, garchi Ikkinchi jahon urushidan g'alaba bilan chiqqan bo'lsa-da, bu davlatning iqtisodi va qishloq xo'jaligi juda tushkun holatda

bo'lgan. Bir-biriga bog'liq bo'lgan bu sohalarni ko'tarish uchun ishchi kuchi talab etilgan. Yuz minglab asirlarni ushlab turishning asosiy maqsadlaridan biri ham, ulardan arzon ishchi kuchi sifatida foydalanish bo'lgan.

Harbiy asirlarni urush vaqtida vayron etilgan shahar va qishloqlarni qayta tiklash uchun jalb qilish bilan birgalikda urush bo'lmagan hududlarga ham qishloq xo'jaligini rivojlantirish, katta-katta obyektlarda qurilish ishlarini olib borishga, aholi uy-joy qurilishlarida, ko'mir konlarida, avtomobil va temir yo'llarini qurishga, ko'priklar, sug'orish inshootlari, to'g'onlar hamda boshqa qurilishlarga jalb etilgan. Sovet hukumati harbiy asirlarni nafaqat mehnatga jalb qilish maqsadida lagerda ushlab turish, balki oziq-ovqat, kiyim-kechak va boshqa xarajatlarni qoplash bilan birga davlatga daromad keltirishi shart deb hisoblagan. Yapon harbiy asirlarining mamlakat iqtisodi, sanoati va qishloq xo'jaligining rivojlanishiga qo'shgan hissasi alohida e'tiborga loyiqdir. Ularning mehnati singgan va ishlagan yirik korxonalar mamlakatning turli hududlarida mavjud. Asirlar tomonidan qurilgan korxonalar, shahar va qishloqdagi binolar, yo'llar hamda boshqa inshootlar hozirgi kunlarda ham insonlar manfaatiga xizmat qilib kelmoqda. SSSRning harbiy asirlarga nisbatan siyosati, ularning mehnatidan maksimal darajada foydalanishga qaratilgan edi. Aslida, harbiy, iqtisodiy salohiyatni oshirish uchun turli sohalardagi ishchi kuchidan to'liq foydalanish asosiy vazifalardan biri bo'lgan [1; C. 63.].

Adabiyotlarning tahlili. Andijon va Farg'ona viloyatlarida Yaponiya harbiy asirlarining mehnat faoliyati haqida maxsus tadqiqotlar kam, ammo umumiy kontekstda bu masala ayrim tarixiy manbalarda yoritilgan. F. Tursunov, A. Karimov, S.I. Kuznesov, N.O. Dulatbekov, S.P. Kim, shuningdek, S.G. Sidorov singari tadqiqotchilar SSSR davrida harbiy asirlar mehnatidan foydalanishni umumiy tarzda ko'rsatgan bo'lsalar-da, aynan Yaponiya asirlarining Farg'ona vodiysidagi faoliyati alohida o'rganilmagan. Shuningdek muallifning ishlari arxiv hujjatlari, statistik ma'lumotlar va guvohlarning esdaliklariga tayanadi. U konkret obyektlar misolida — zavodlar, yo'llar, shaharchalar — Yapon asirlarining ishtirokini ko'rsatadi. SSSRning rasmiy hujjatlari va xalqaro tadqiqotlar, ayniqsa Yapon va g'arbiy mualliflar asarlari bu mavzuni yanada chuqurroq ochib beradi. Mavjud adabiyotlar asosida maqolada tarixiy, ijtimoiy va mehnat aspektlari uyg'un holda tahlil qilingan.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot tarixiy-huquqiy va sotsial-iqtisodiy yondashuvlar asosida olib borildi. Maqolani tayyorlashda tarixiy manba tahlili, hujjatli dalillar asosidagi empirik yondashuv, guvohliklar tahlili va taqqoslash metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot obyekti sifatida 1945–1950-yillarda Andijon va Farg'ona viloyatlarida Yapon harbiy asirlarining qurilish va xo'jalik faoliyatidagi ishtiroki tanlab olindi.

Tahlil. Dastlab, Sovet Ittifoqi hududida harbiy asirlar mehnatidan unumli foydalanish ishlari Ikkinchi jahon urushi boshlangan vaqt, ya'ni 1939-yildan boshlab amalga oshirila boshlangan. 1939-yil 25-oktyabr kuni SSSR Ichki ishlar xalq komissarlari 0315-son buyrug'iga ko'ra, 25 mingdan ziyod polyak harbiy asirlari Gushosor mehnat jamlog'iga joylashtirilib, ularning orasidan oddiy askar va kichik zobitlar ajratilib, Novgorod-Volynskiy–Lvov oralig'idagi yo'l qurilishida ishlatilgan [2; C. 80.].

Urushda Germaniyaning mag'lubiyatga uchraganidan so'ng, harbiy asirlar mehnatidan foydalanishning yana bir bosqichi boshlandi. 1945-yilning 4-iyunida Sovet Ittifoqi Davlat Mudofaa qo'mitasining "Harbiy asirlar mehnatidan tegishli joylarda foydalanish va lagerlarni moddiy-texnik jihozlar bilan ta'minlash to'g'risida"gi 8921mm-sonli qarori asosida asirga olingan 2 100 000 nafar nemis asirlari turli ishlarga jalb qilishga yo'naltirilgan. Mazkur qaror

ijrosini amalga oshirish maqsadida, SSSR Ichki ishlar Xalq komissariati boshlig'i L.P. Beriya 1945-yil 15-iyunda 00698-sonli buyruqqa imzo qo'ygan. Unga ko'ra, "Harbiy asirlarni mamlakatning turli-xil hududlariga joylashtirish tadbirlarini olib borish va ularni ishga jalb etish asnosida mehnat samaradorligini oshirish va imkon qadar ko'proq xalq xo'jaligida asirlarning mehnatidan unumli foydalanish" ko'rsatib o'tilgan. Ushbu buyruqqa asoslangan holda O'zbekiston SSR hukumati ham viloyatlarida tashkil etilgan lagerlarda saqlanayotgan asirlar mehnatidan samarali foydalanishni boshlagan [3; C. 41, 45.].

Mamlakatning g'arbidan nemis harbiy asirlarining hududlarga bo'lib ulgurmasdanoq, sharqiy mintaqadan Davlat Mudofaa qo'mitasining 1945-yil 23-avgustdagi qaroriga ko'ra, Yaponiya imperiyasining Manchuriyadagi Kvantun armiyasida xizmat qilayotgan yapon harbiylari ham, asirlar sifatida mamlakat ichkarisiga olib kirila boshlangan. Kvantun armiyasining 530 mingdan ziyod yapon harbiylari SSSRning turli ishlariga jalb etilganidan so'ng, mamlakatdagi ishchilar ko'rsatkichi 2,5 foizga o'sgan [4; C. 515–516.]. Yapon harbiy asirlarining mehnatga jalb etilishi SSSR Ichki ishlar xalq komissariatining 1945-yil 29-sentyabrdagi "Harbiy asirlarning mehnatidan foydalanish to'g'risida"gi nizomi asosida olib borilgan. O'zbekiston SSRda ham o'ndan ortiq ishlab chiqarish, sog'lomlashtirishga moslashtirilgan va maxsus hospital ko'rinishidagi harbiy lagerlar bo'lib, deyarli barcha lagerlardagi asirlar xalq xo'jaligi, qurilish va sanoat, ishlab chiqarish ishlariga jalb etilgan. O'zbekistonga jo'natiladigan harbiy asirlar asosan davolanish maqsadida olib kelingan bo'lsa-da, shart-sharoitdan kelib chiqib asirlarning jismoniy holatiga qarab ish turlariga taqsimlangan. Harbiy asirlarni mehnatga jalb etish to'g'risidagi nizomga ko'ra, asirlar O'zbekistonga olib kelinganidan so'ng, uch hafta davomida boshqa asirlarga qo'shilmagan holda, lager hududidan chiqarilmay ushlab turilgan. Mazkur vaqt mobaynida ularning mehnatidan faqat lager hududidan chiqmagan holda foydalanilgan, ichki obodonlashtirish ishlariga olib chiqilishi mumkin bo'lgan [5; C. 112–113.]. Shunday bo'lsa-da, yapon harbiylarining boshqa mamlakatning iqlimlariga moslashishi, ularga qo'yilgan ish miqdorini bajarishi qiyin kechgan. Harbiy asirlarga qo'yiladigan kunlik ish me'yori oddiy aholinikidan farq qilmagan.

O'zbekiston SSR Andijon viloyatida 26-sog'lomlashtiruv harbiy asirlar lageri tashkil etilib, lagerga davolash maqsadida olib kelingan harbiy asirlar, dastlab lagerning ichki holatini yaxshilash uchun lager va uning atrofini obodonlashtirish hamda bunga qo'shimcha tarzda lager uchun ajratilgan yordamchi xo'jalikdagi qishloq xo'jaligi ishlariga jalb etilgan. Bunday qilinishining asosiy sabablaridan biri asirlarning zaifligi bo'lgan. Mazkur yerdan olingan hosil lager asirlarining o'zlariga ishlatilgan. Dastlab asirlarning mutaxassisligi hisobga olinmasdan ishlarga jalb qilingan bo'lsa, keyinroq ular orasida tekshiruv o'tkazilib, barcha asirlarning mutaxassisligi aniqlashtirib olingan va o'ziga yarasha ishga qo'yishga harakat qilingan.

Keyingi yillarda yapon harbiy asirlari kasbiy terapiya jarayonida iste'mol tovarlari ishlab chiqarish (paxta tolasi chiqindisidan to'qilgan poyabzal va to'r qoplar, poyabzal ishlab chiqarish)da ishlatilgan. Iste'molchi tovarlarini ishlab chiqarish, buyurtmachi tomonidan yetkazib beriladigan xom ashyo asosida amalga oshirilgan.

26-harbiy asirlar lagerida davolanib bo'lgandan so'ng asirlarni ko'proq Bekobodagi 288-harbiy asirlar jamlog'iga jo'natilgan. Bu yerda ular Farhod Gesining to'g'onini qurishda ishtirok etganlar. 1946-yildan boshlab lager ma'muriyati yirik tashkilotlar bilan shartnoma tuzgan holda asirlarning bir qismini ishlata boshlagan. Lagerdagi asirlar doimiy ravishda bir

joyda ishlashmagan, shartnomalar ham shunga qarab ma'lum qisqa muddatga tuzilgan. Shunday tashkilotlardan Andijon paxta trestida 500 nafar harbiy asirlar ishlagan.

Bundan tashqari, asirlar 1946-yilda sug'orish tarmoqlarini tiklash va tozalash, 250 kishi temir yo'l ko'prigi qirg'oqlarini mustahkamlashda ishlaganlar. Yapon harbiy asirlarining ishtirokida 1945–1948-yillarda Andijon viloyati Jalolquduq tumani, Janubiy Olamushuk shaharchasini bunyod etganlar. Mazkur shaharchada ular 500 nafardan ziyod aholi istiqomat qilishi mo'ljallangan 50 ga yaqin barak tipidagi bir qavatli uylarni qurganlar, shuningdek, avtomobil yo'llari qurilishida ishtirok etib, yo'llarning umumiy narxi 54 ming so'm 54 tiyin bo'lgan [6; C. 109–110.], uzunligi 5 km keladigan Oyim–Qo'rg'ontepa yo'lida 5 ta ko'prik, uzunligi 6,8 km bo'lgan Oyim–Dardoq yo'lida esa 5 ta ko'prik bunyod etganlar.

Shaharchada yaponlar tomonidan bunyod etilgan Madaniyat saroyi, tibbiy shifoxona va maktablar bor. Mazkur aholi istiqomat qilish uylaridan, tibbiy shifoxona va boshqa obyektlardan mahalliy aholi hozirgacha foydalanib kelmoqda. Jalolquduq tumanining markazida, Gurunch-Mozor hududida ham yashash uchun mo'ljallangan bir qavatdan iborat barak tipidagi uylar ham yaponlar tomonidan qurilgan [7; 6-varaq.].

Shu yerda tug'ilib o'sgan, 1966-yilda Jalolquduq tumani Janubiy Olamushuk shaharchasi "Birlashgan" mahallasida tug'ilgan Sirojiddinov Hakimjon hojining guvohlik berishicha, uning dadalari Mahsumhoji ota ularga brigadir bo'lib ishlagan. Uzoq yillar Qilich mozor ziyoratgohi masjidida imom muovini vazifasida (vafot etgunicha) ishlagan. Mahsumhoji ota shunday eslaydi: "Bu yerga 700 nafar yapon harbiy asirlari olib kelingan. Biz birgalikda yangi yerlarni o'zlashtirardik, sharoitlar og'ir edi — bu esa o'z-o'zidan shundoq ham holdan toygan yapon harbiy asirlarining sog'lig'ining yomonlashuviga olib kelar edi. Mahalliy aholi ularga rahmi kelganidan non, turshak, qurt, choyni ular yuradigan yo'llarga qo'yib ketishar edi. Biz "Neftestroy" qurilishida birga ishlaganmiz, hatto yaponlarning ba'zi "kunichiwa", ya'ni salom; "arigato" — rahmat; "sayonara" — ko'rishguncha; "arigato gozaimasita" — minnatdorman kabi so'zlarini eslayman. Yaponlar ham bizning "rahmat", "salom", "ketdik", "xayr" kabi so'zlarimizni bilishgan. Tibbiy yordam ko'rsatilishiga qaramay, bulardan to'rt nafari vafot etdi va shu yerlarda qolib ketishdi" [8].

2002-yilda Yaponiyadan 1945–1949-yillarda, 26-harbiy asirlar jamlog'ida harbiy asir bo'lgan fuqarolar va ularning yaqin qarindoshlari Andijonda vafot etib shu yerda dafn etilib qolib ketgan vatandoshlarini ziyorat qilish maqsadida Jalolquduq tumaniga kelganlarida, Mahsumhoji ota o'sha vaqtda birga ishlagan yapon do'stlari bilan ko'rishadi. Oradan 50 yildan ziyod vaqt o'tishiga qaramay, yaponlar ham u kishini tanishadi [9].

Tarixchi olim, t.f.d., prof. Rustam Shamsutdinovning eslashicha: "Yapon harbiy asirlari Andijon shahriga O'sh tarafdan kiraverishda, ruslar qabristoni orqasida Andijon shahar suv tozalash hovuzlari ham qurilishida ham mehnat qilganlar. Bu suv tozalash inshooti har biri diametri 60–70 m atrofida bo'lib, oqova suvlar shaharga kirishdan oldin mazkur hovuzlarda tindirilib, tozalanib, ichishga yaroqli holga kelganidan so'ng aholiga taqsimlangan. Ushbu suv inshootlari Andijon suv ombori qurilib, katta quvurlar orqali shahar aholisi ichimlik suvi bilan ta'minlangunicha xizmat qilgan. 1970–1980-yillarga kelib bu quduqlarga bo'lgan ehtiyoj kamaygani bois hovuzlar ishlatilmay qo'yilgan. Yaponlar tomonidan qurilgan hovuzlar 40 yil mobaynida aholiga beminnat xizmat qilib kelgan. Hovuzlarni borib ko'rganimizda, ular o'z davrining zamonaviy texnologiyalari asosida armatura temirlaridan to'qilgan holda beton

holatiga keltirilib, mustahkam qurilganini olingan suratlardan ham ko'rish mumkin. Hozirgi kunda u yerlarda namunaviy uylar qad rostlagan" [10].

Andijon viloyati Izboskan tumani Chuvama qishlog'idagi 26-harbiy asirlar sog'lomlashtiruv jamlog'ining boshqarmasida saqlangan yapon harbiy asirlari hududni obodonlashtirishda, kuz mavsumidagi dehqonchilik hosillarini yig'ib olishda ham ishtirok etganlar.

Chuvama qishlog'ida yashovchi 80 yoshli Erkinboy hoji Qodirov bilan suhbatlashganimizda u shunday eslaydi: "Biz yosh bola edik, chamasi 5–6 yoshlar atrofida, aqlimizni tanib qolgan edik har holda. Tentaksoy bizga yaqin bo'lganligi uchun biz bolalar soyga borib, urushda asirga tushgan yapon, italyan, nemis asirlarini tomosha qilar edik. Ularni qo'riqchilar doim nazorat qilib, miltiqlar bilan qo'riqlab yurishar edi. Asirlar yelkalarida tosh tashib, soy ustlariga ko'prik qurishar edi. Biz asirlarni qo'riqlayotgan askarlardan qo'rqib, go'yo ko'rib qolsa otib tashlashi mumkin deb o'ylab tomosha qilar edik. Yaponlarning yordami qishloq aholisiga ko'p tekkan. Ular ko'proq qirg'iz yoki qozoqqa o'xshab ketardi, faqat kiyimlari boshqacha — sarg'ish jigarrang, bosh kiyimlari ham kichkinagina edi. Yozda ko'proq o'zlari yasab olgan yog'och shippaklarda yurishardi, tosh yo'lda yurib ketishayotganida yog'och shippaklarining tovushi eshitilardi, shundan yaponlar kelayotganini bilardik. Ular nihoyatda mehnatkash xalq edi" [11].

Shu qishloqda istiqomat qiladigan Otaxonova (Uvaysinova) Sharifaxon ota-onasi Uvaysinov Qamariddin hoji, Ismoilova Salomathonlardan eshitganlari bo'yicha shunday eslaydi: "Ba'zan qishloqda erkaklar deyarli qolmaganidan (borlari yoshi keksa otaxonlar bo'lib, yoshlar barchasini urushga olib ketishgan deyishardi), qishloq oqsoqollari lagerga borib askarlardan yapon asirlaridan berib turishlarini va ular bizga qabr qazib berishda yordamlashishini so'rab borishardi. Lager komandirlari ham vaziyatni to'g'ri tushunishardi va ko'p hollarda 3–4 kishidan iborat yaponlarni yordamga jo'natishardi. Yaponlarni askarlar nazoratida qabristonga olib borilganda, ularga qishloq oqsoqollari qabr qazishni ko'rsatib turishar, ular esa qazishardi. Ularning yordamidan xursand bo'lgan otaxon va onaxonlar yaponlarni ovqatlar bilan mehmon qilishardi, ayniqsa ular guruchli taomlarni juda yoqtirar edi. Ular xursand bo'lganidan ta'zim qilishar va raqsga tushib bergan holatlari ham bo'lgan. Eshimda, ular bo'ylari kichkina bo'lishiga qaramay juda chaqqon edilar. Biz nemislardan qo'rqar edik, biz yosh bola bo'lganimiz uchun bizning ko'zimizga barchasi nemis bo'lib ko'rinardi. Keyinroq bu yerlarga tuzilishi boshqacha, o'zimizning odamlarga qisman o'xshab ketadigan, bo'ylari pastroq asirlarni olib kelishdi. Keyin bilsak, ular uzoq Yaponiyadan kelgan yaponlar ekan. 1945-yilda yaponlar jamlog'iga "Ko'shnareko" (famiyasi shunaqa bo'lsa kerak) degan katta ofitser kelib rahbarlik qilganligini yoshi kattalar aytib yurishardi" [12].

Yapon harbiy asirlari lagerga ajratilgan yordamchi xo'jalik yerlarini o'zlashtirishda, hamda uning atrofidagi aholi yashash uylarini va yo'llar qurilishlarida ishtirok etganlar. Shuningdek, kolxozlarga yollanma ishchilar sifatida olib chiqilib ishlatilgan. Jumladan, uzunligi 4 km bo'lgan Qo'qon qishloq–Chuvama yo'lida 4 ta ko'prik, hamda uzunligi 10 500 metr bo'lgan Baytoq–Lug'umbek avtomobil yo'li qurilishlaridir [12]. 1945-yilning ikkinchi yarmiga qadar 26-sonli sog'lomlashtirish jamlog'ida mehnatga layoqatli harbiy asirlarning soni ko'p bo'lgan, ammo ular ishlashi uchun keng ko'lamli ishlarga jalb qilinmagan. Ularni ishga jalb qilish maqsadida davolanib bo'lgan 1200 kishidan iborat mehnatga layoqatli harbiy asirlar 288-harbiy ishlab chiqarish jamlog'iga jo'natilgan [13; C. 433.].

Mamlakatning barcha harbiy lagerlarida harbiy asirlar olib kelingani bilan ularning mehnatidan foydalanishga jiddiy e'tibor qaratilgan. Harbiy asirlar ixtisosligiga qarab ajratilib, o'quv mashg'ulotlari tugaganidan so'ng komissiya nazoratida ularga darajalar berilgan. So'ng guruhlar va rotalar tashkil etilib, hududlar bo'yicha ishlarga taqsimlangan. Asirlarni ishga olib chiqish va ishlash jarayonida ularga askar va zobitlardan, asirlarning tartibni buzmay ishlashi va qochib ketmasligi uchun qo'riqchilar tayinlangan. Lagerda asirlar bo'sh qolishlariga yo'l qo'yilmagan, ishning samarali va unumli bo'lishi uchun ularga doimo ish uchun kerak bo'ladigan qurilish materiallari va asboblari yetkazib turilgan. Bu ishlar natijasida lagerlardagi asirlarning mehnat unumdorligi oshgan.

**Mazkur jadvalda asirlarning mehnatidan foydalanishda erishilgan
ko'rsatkichlar ko'rsatilgan [14; C. 577.].**

T/r	Mehnat turlari	1946-yil	1947-yil
11	Mehnat fondining ulushi foizda	95	96,1
22	Mehnat fondining pudratchi ishlarga olib chiqish foizda	86,4	86,9
33	O'rtacha mehnat unumdorligi	129,3	138,5
44	Har bir harbiy asirning kuniga o'rtacha mahsulot ishlab chiqarishi	19–84	23–72
55	Haqiqiy yalpi mahsulot (rubl'da)	5267	5691,5
66	Yalpi miqdorda rejaning bajarilishi foizda	132,9	107,1
77	Harbiy asirlarga ketadigan xarajatlarni qoplash	123	110,9

Ba'zi hollarda asirlar tomonidan ishdan bo'yin tovlash yoki zimmasiga yuklatilgan kunlik ish miqdorini bajarmaslik holatlari uchrab turgan. Bunday vaziyatda tartib buzuvchini safdan chiqarib izza qilish, hayfsan berish, gaupvahta (lager ichidagi qamoqxona)ga 20 kungacha qamab qo'yish, uch oygacha muddatga jazo bo'linmalariga o'tkazib qo'yish, yaqinlariga xat yozish huquqidan ikki oygacha mahrum qilish va hatto safdoshlariga o'rnak bo'lishi uchun ular ishtirokida harbiy tribunaldagi sud qilib jazoga tortishgacha borilgan [15; C. 172–173.].

Harbiy asirlarning lagerdagi hayotida yaqinlariga xat yozish muhim rol o'ynagan. Bu harbiy asirlarning kayfiyatiga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Asirlarning o'z uylariga xat yozishlari, ularga kelgan javoblar, ularning mehnat faoliyatining ijobiy tomonga o'zgarishiga olib kelgan. Sovet Ittifoqining rahbariyati tomonidan tasdiqlangan idoraviy normativ-huquqiy hujjatlar harbiy asirlar va qarindoshlar o'rtasidagi yozishmalarning me'yorlarini belgilab bergan. Shuni ta'kidlash kerakki, yaqinlariga xat yozishning harbiy asirlar uchun muhimligini lager rahbarlari yaxshi bilganlar va ushbu jarayonni tashkil etish orqali o'zlarining imkoniyatlaridan kelib chiqib, harbiy asirlarning kayfiyatiga ijobiy ta'sir o'tkazishga harakat qilishgan [16; C. 12–13.].

Bugungi kunda tadqiqotchilar uchun mavjud bo'lgan arxiv materiallari nafaqat harbiy asirlarning qarindoshlari bilan yozishmalarini tashkil qilishning haqiqiy jarayonini kuzatish, balki kutilayotgan, ammo kechiktirilgan vatanga qaytish munosabati bilan ularning kayfiyatidagi o'zgarishlarni ko'rish imkonini beradi. Yozishmalarning ko'tarinki ruhda yozilganlari orqali, SSSRning asirlarga nisbatan ijobiy g'amxo'rlik qilinayotganligini namoyon qilmoqchi bo'lgan qarashlarini aniqlashga imkon beradi. Bunday qilish urushdan keyingi "Sovuqlik urushi" kayfiyatidagi davlatlarga targ'ibot qilish imkonini beradi, aslida asirlarga ijobiy g'amxo'rlik qilinmaganligini nafaqat rahbariyat, balki boshqa davlatlar ham anglab turishgan. Bu ham kommunistik targ'ibotning bir ko'rinishi edi. Harbiy asirlarning

yoʻzishmalarini lager ma'muriyati sinchkovlik bilan nazorat qilib, bu haqda ular muntazam yuqori tuzilmalariga xabar berib turishgan.

Harbiy asirlar tomonidan qishloq xo'jaligi texnikasi mahsulotlari, xususan, 565 ta traktorda urug' ekishga moslashtirilgan moslama, 760 ta g'o'zapoya yig'ishtiradigan texnika, 570 ta kultivator (yerga ekin ekilishi va ekilgandan keyin yumshatib beruvchi moslama), 670 ta otga urug' ekishga moslashtirilgan moslama, 530 ta yerga o'g'it soladigan qurilma, 80 ta SUZ moslamasi tayyorlangan, 1850 ta ketmon, 1000 ta yer kovlaydigan belkurak (lopatka), jami 697 234 rubl miqdordagi mahsulot ishlab chiqarilgan. Bulardan tashqari, 61 ta kompressor, 151 ta ko'chma nasoslar, 89 ta vakuumli nasos, 24 ta gidroturbinalar tayyorlangan, 4 ta turli xil press uskunalar, qishloq xo'jaligi texnikasi uchun ehtiyot qismlardan, jami 1 114 050 rubl miqdoridagi 13 350 ta lemexlar tayyorlangan, 2215 ta traktorlar uchun ehtiyot qismlar, 165 ta TP-5 avtomat qurilmalari, 6245 ta disklarni tayyorlash moslamalari, 1320 ta kultivatorlarga shtiflar, 845 ta kombayn pichoqlari, 995 ta xashak o'rish moslamalarining ustalarlari ishlab chiqarilgan. Hammasi bo'lib zavod mahsulotlari qiymati 2 620 578 rubl miqdorda ishlab chiqarilgan [17; 1–7-varaqlar.].

O'zbekiston SSRning Farg'ona vodiysida yana bir 387-ishlab chiqarish mehnat lageri faoliyat yuritgan. Dastlab lager Chirchiqdagi 360-lagerning 4-bo'linmasi sifatida tashkil etilib, keyinchalik 387-lager sifatida faoliyatini davom ettirgan. Ushbu lagerda bir vaqtning o'zida nemis va yapon harbiy asirlari saqlangan.

Lagerdagi harbiy asirlar mehnatidan qurilish va ishlab chiqarish korxonalarida foydalanilgan. Ular ishlagan asosiy ish joylari:

- Kermika ishlab chiqarish korxonasida – 420 kishi;
- Oziq-ovqat sanoatiga qarashli №10 Yog' zavodida – 52 kishi;
- "O'zbekpromstroy" trestida – 352 kishi;
- G'isht zavodida – 85 kishi ishlagan.

Asirlar mehnati yordamida Gidroliz zavodi va Superfosfat zavodi bunyod etilgan [18].

Lagerning Quvasoy shahridagi bo'linmasida ham asirlar mehnatidan Quvasoy sement zavodida, shahar turarjoy va madaniyat uylarini qurishda hamda qo'shni Qirg'izistonning Qizil-Qiya shaharchasidagi ko'mir konlarida foydalanilgan. 387-lagerdagi asirlar Farg'ona shahrining bir qator binolari, Rus drama teatri, sobiq "Gidroliz shaharchasi", A.S. Pushkin (ayni vaqtda Alisher Navoiy) ko'chasidagi 2–3 qavatli aholi yashash binolarini (bu aholi yashash binolar ayni vaqtda buzib tashlangan) qurilishida qatnashganlar. Lagerning Qo'qon shahridagi yana bir bo'linmasi shaharning shimolida "Naymansoy" soyiga yaqin joyda joylashgan. Mazkur lager 3,9 gektar hududni egallagan. Hozirgi kunda ushbu hududda Farg'ona viloyat bolalar silga qarshi kurash sanatoriysi faoliyat yuritib kelmoqda. Qo'qon shahrida ham yapon asirlari tomonidan bunyodkorlik ishlari amalga oshirilgan. Ular Qo'qon shahridagi superfosfat va qand zavodlarida ishlash bilan bir qatorda, hozirgi "Istiqlol" ko'chasidagi ko'p qavatli turarjoy binolarini qurishda ham ishtirok etganlar. Ularning ayrimlari saqlanib qolgan[19].

Natijalar. Lagerlardagi muntazam intizomga rioya qilish sharti qattiq nazorat ostida bo'lgan. Agar harbiy asirlar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar hisobi foizda hisoblansa, asirlar tomonidan ishlab chiqarilgan umumiy mahsulotning 64 foizi nemis asirlari zimmasiga, 20 foizi yaponlarga, 10 foizi vengrlarga, 5 foizi ruminlarga, 1 foizi italyan, fin va ispan asirlari zimmasiga to'g'ri kelgan. Harbiy asirlar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarning umumiy

qiymati Sovet Ittifoqiga yetkazilgan zarardan 13,5 marta kam bo'lgan qiymatda, bu 679 milliard rublga teng.

Xulosa va takliflar. Umuman olganda, harbiy lagerlar asosan sanoat tarmoqlari yoki qazilma boyliklar ko'p hududlarga joylashtirilgan. Bundan maqsad, albatta, ularning mehnatidan unumli foydalanish bo'lgan. SSSR davridagi 4-besh yillikni tezkor holatda bosib o'tish asosiy maqsadlardan edi. Lagerlardagi va ish joyidagi sharoitlar talab darajasida bo'lmasa-da, asirlar har joyda yashash uchun kurash ma'nosida o'zlariga qo'shimcha shart-sharoit qilishga, chidab ko'nikishga va mehnat qilishga majbur bo'lganlar.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Кузнецов С.И. Проблема военнопленных в Российско-Японских отношениях после Второй мировой войны. – Иркутск: Иркут. гос. ун-т, 1994. – С. 63.
2. Джустин М.Т. Итальянские военнопленные в СССР, 1941–1954. – СПб.: Алетейя, 2010. – С. 80.
3. Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы / сост. Загорулько М.М., Сидоров С.Г., Царевская Т.В.; под ред. Загорулько М.М. – М.: 2013. – С. 41, 45.
4. Дулатбеков Н.О. Японские военнопленные в Карагандинской области. – Караганда: Болашак, 2011. – С. 515–516.
5. Ким С.П. Японские военнопленные на территории Советского Союза (1945–1956 гг.): дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – М., 2016. – С. 112–113.
6. Сидоров С.Г., Шевченко В.В. Использование труда спецконтингента в Сталинградской области в 1942–1945 годах // Вестник Волгоградского Гос. ун-та. – 2018. – №1. – С. 109–110.
7. Andijon viloyati davlat arxivi. 624-jamg'arma, 1-ro'yxat, 4-yig'majild, 6-varaq.
8. Дала тадқиқотлари. Андижон вилояти. Жалолқудуқ тумани, Жанубий Оламушук шаҳарчаси. 2013 йил 27 март.
9. Шукуров С., Қодиров А. "Кунчиқар мамлакат делегациялари Андижонда" // Андижоннома. – 2002. – 31 май.
10. Videoyozuv. 2002 yil may. Andijon teleradiokompaniyasi tasmasi. T.f.d., prof. R.T. Shamsutdinov shaxsiy arxivi. Andijon, 2013.
11. Dala tadqiqotlari. Andijon shahri. Suhbat. 2013 yil 1 aprel.
12. Dala tadqiqotlari. Andijon viloyati. Izboskan tumani, Chuvama qishlog'i. Suhbat. 2015 yil 10 aprel.
13. Региональные структуры ГУПВИ НКВД–МВД СССР. 1941–1951: отчётно-информационные документы / под ред. Загорулько М.М. – Волгоград: Издатель, 2006. Т.5. Кн. 2. – С. 433.
14. Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы / сост. Загорулько М.М., Сидоров С.Г., Царевская Т.В.; под ред. Загорулько М.М. – М.: Логос, 2000. – С. 577.
15. Ходяков М.В. "Я некогда не стану другом Советского Союза": Настроение иностранных военнопленных в лагерях НКВД–МВД во второй половине 1940-х гг. // Петербургский исторический журнал. – 2014. – №1. – С. 172–173.
16. Региональные структуры ГУПВИ НКВД–МВД СССР. 1941–1951: отчётно-информационные документы / под ред. Загорулько М.М. – Волгоград: Издатель, 2006. Т.5. Кн. 2. – С. 12–13.
17. RDHA, 4p-jamg'arma, 21na-ro'yxat, 422-yig'majild, 1–7-varaqlar.
18. Yaxyoxon Dadaboev shaxsiy arxivi materiallari. Suhbat. 2019 yil 15 mart. Qo'qon shahri.
19. Dala tadqiqot materiallari. Qo'qon shahri. 19.03.2018.

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

DEVELOPMENT TRENDS OF THE PERIODIC PRINT OF KARAKALPAKSTAN DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE (1991-2018)

Khujaniyazov Uktam Yeshbaevich

Senior Lecturer, Department of Social Sciences,

Nukus State pedagogical Institute

Doctor of philosophy in historical sciences (PhD)

E-mail: uktam.1981@list.ru

Abstract. This research article talks about the positive changes in the periodical press of Karakalpakstan during the years of independence, that is, from 1991 to 2018.

Keywords: independence, decree, newspaper, magazine, press, law, publishing, society, culture.

QORAQALPOG'ISTON DAVRIY MATBUOTINING MUSTAQILLIK YILLARIDAGI RIVOJLANISH TENDENSIYALARI (1991-2018)

Xujaniyazov Uktam Eshbaevich,

Nukus davlat pedagogika instituti

Ijtimoiy fanlar kafedrası katta o'qituvchisi

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada mustaqillik yillarida ya'ni 1991-2018 yillar oralig'ida Qoraqalpog'iston davriy matbuotidagi ijobiy o'zgarishlar haqida aytiladi.

Kalit so'zlar: mustaqillik, farmon, gazeta, jurnal, matbuot, qonun, nashriyot, jamiyat, madaniyat.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N03>

Kirish.

Matbuot mustaqillikka erishgan birinchi kunlardan oq milliy g'oyani shakllantirish, ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etishdek buyuk maqsadlarni har bir inson ongida, uning ma'naviy olamida keng va mustahkam qaror toptirishga katta hissa qo'shib kelmoqda. Ayniqsa, yoshlarimizning dunyoqarashi tobora o'zgarib, ularning ong-u tafakkuri yuksalib, siyosiy va fuqarolik faolligi, daxldorlik tuyg'usi ortib borayotgan bir jarayonda to'rtinchi hokimiyat maqomiga ega bo'lgan ommaviy axborot vositalarining jamiyat taraqqiyotidagi o'rni beqiyosdir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi.

Mustaqillik davrida qoraqalpoq davriy matbuotining umumiy holati, ushbu davrdagi davriy nashrlarning faoliyati, matbuotning bozor iqtisodiyoti sharoitida madaniyatlar taraqqiyotiga va butun jamiyat madaniy hayotiga qanday ta'sir ko'rsatishi va OAV rivojlanishining huquqiy asoslari D. Bekbao'liyev, [1] Q. Qalekeev, [2] H. Atajanov, [3] tadqiqotlarida hamda A. Kojageldiyevning [4] ilmiy maqolalarida o'z aksini topgan. Ayniqsa, bu

borada tarix fanlari doktori S. Nurjanovning [5] davlat granti asosida matbuot tarixi sohasiga bag'ishlangan tadqiqoti o'zining faktik va ilmiy fikrlari bilan alohida ahamiyatga ega.

Muhokama.

Mazkur davrda mamlakat ommaviy axborot vositalari faoliyatining qonuniy kafolatlarini ta'minlashga qaratilgan, xalqaro demokratik talab va standartlarga to'la javob beradigan huquqiy zamin yaratildi. OAVni yanada liberallashtirish, so'z erkinligini ta'minlashga yo'naltirilgan, keng qamrovli tashkiliy – huquqiy chora – tadbirlar amalga oshirildi. Eng avvalo, OAV rivojlanishini ta'minlaydigan, demokratik talab va standartlarga mos keladigan qonunchilik bazasi yaratildi.

Shu bilan birga, nodavlat ommaviy axborot vositalarini rivojlantirishga qaratilgan harakatlar, ularning axborot sohasini demokratlashtirishdagi faol ishtirokini ta'minlashga yo'naltirilgan institutsional islohotlar amalga oshirildi.

Qoraqalpog'iston matbuoti ham mustaqillik yillarida mamlakatda yuz berayotgan iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, ma'naviy o'zgarishlarning ijobiy va salbiy taraflarini yoritib beruvchi asosiy vosita va ko'zguga aylandi.

Natijalar.

Mustaqilligimizning dastlabki yillarida bozor munosabatlari sharoitida tahririyatlar oldida paydo bo'lgan eng muhim muammolardan biri-davriy nashrlar uchun homiylik qiluvchi muassasalarni topish mashaqqati bo'ldi. Iqtisodiy jihatdan kamquvvat korxonalar ko'p bo'lgan Qoraqalpog'iston sharoitida bu masalani hal etish oson kechmadi.

Mablag' yetishmasligi, qog'oz bahosining qimmatlashishi, xarajatlarning ortishi matbuot sohasida qiyinchiliklarni keltirib chiqardi. Bu esa o'z navbatida respublika miqyosidagi gazeta va jurnallarning chiqishining qiyinlashishiga va tiraj miqdorining kamayishiga olib keldi. 1992-yil 28-aprelda qabul qilingan "Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida respublika ommaviy axborot vositalarini davlat yo'li bilan muhofaza qilishning birinchi navbatdagi chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-391-sonli O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonining ijrosi matbuot iqtisodini ma'lum darajada tartibga keltirdi. Ammo uning moddiy ahvoli talab darajasida to'g'rilanmadi.

Natijada 1992-yili hududdagi chop etilayotgan gazetalar tiraji 1991-yilga solishtirganda 31,2 % ga, 1990-yilga solishtirganda 55, 8 % ga qisqardi. [6; 40-b] Respublika miqyosidagi gazetalaridan bo'lgan "Бесті Капакалпакстана" gazetasining tiraji 1992-yili 1990-yilga solishtirganda 14,3 ming donadan 9,9 mingga, "Yerkin Qaraqalpaqstan" gazetasi 68, 1 mingdan 45 mingga, yoshlar gazetasi bo'lgan "Qaraqalpaqstan jaslari" gazetasi 29,3 mingdan 14,7 mingga, bolalar gazetasi "Jetkenshek" 40 mingdan 27,9 mingga, "Amudaryo" jurnali 28,4 mingdan 14 ming donaga qisqardi. Bundan tashqari davriy matbuot korxonalarida xodimlarni qisqartirishlar ham amalga oshirildi. Mazkur yillari respublika davriy matbuoti sohasidan 167 nafar xodim qisqartirildi.[6;43-b]

Muammoni ma'lum darajada ijobiy hal etish maqsadida O'zbekiston Respublikasi hukumati Qoraqalpog'istonda chop etilayotgan gazeta va jurnallar uchun 1993-yilning birinchi yarmida ajratgan 20 mln so'm mablag'i ham holatni tubdan yaxshilay olmadi. Mazkur yilni Qoraqalpog'iston gazeta va jurnallari, nashriyotlari 12 mln 891 ming so'm qarz bilan yakunladi. "Yerkin Qaraqalpaqstan" gazetasining 1994-yil 2-iyuldagi soni 994 donaga tushib, haftalik gazetaga aylanib qoldi. "Karaqalpaqstan jaslari" gazetasi mazkur yil 1-iyulda 415 nusxa, bolalar va o'smirlar gazetasi "Jetkinshek" esa bor yo'g'i 155 nusxada chop etildi. [1;12 –13-b]

Qiyinchiliklarga qaramasdan, Qoraqalpog'iston Jo'qorg'i Kengesi, Vazirlar kengashining "Yerkin Qaraqalpaqstan", "Вести Каракалпакстана", "Amu tongi" gazetalari, yozuvchilar uyushmasining "Amudaryo" jurnali, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining Qoraqalpog'iston bo'limi "Xabarchisi" kabilar muntazam chop etilib turdi.

1994-yili respublikada jami 31 nomda gazeta, jumladan, 6 nomda respublika, 2 nomda shahar, 15 nomda tuman, 8 nomda korxona va muassasalar gazetalari va 8 nomda jurnal chop etildi.[1;12-b] 1996-yilga kelib, 7 nomda respublika, 14 nomda tuman, 2 nomda shahar, 5 nomda tarmoq gazetalari va 4 nomda jurnallar chop etilgan. Shuningdek, bu davrda respublikada 2 ta nashriyot faoliyat yuritdi.[7]

Matbuot xodimlarining moddiy va ijtimoiy sharoitiga ham e'tibor qaratildi. Joylardagi bosmaxonalar tuman hokimliklarining yordamlari tufayli o'z ishchilari oylik maoshlarining o'z vaqtida berib borilishiga erishdi.

Shu bilan birga, davlat matbuoti qo'mitasi o'z ichki imkoniyatlaridan ham keng foydalandi. Har xil qog'oz blankalarga buyurtmalar olib, o'z iqtisodiy holatini yaxshilashga harakat qildi. Natijada, Nukus matbaa ishchi xizmatchilari 1996-yili 32,2 million so'mlik mahsulot ishlab chiqarib, 70 million so'mlik sof foyda olishga muvaffaq bo'ldi. Bundan tashqari 4 million so'mlik kundalik daftar, o'quv kitoblari, devonxona daftarlari va boshqa mahsulotlar ishlab chiqardi va aholiga 220,7 ming so'mlik pullik xizmat ko'rsatdi.[8]

Ommaviy axborot vositalari va matbuot faoliyati hukumat diqqat markazida bo'ldi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 1996-yil 30-avgustda "Noshirlik faoliyati to'g'risida"gi Qonun qabul qilindi natijada nashriyotlar eski uskunalar o'rniga jahon andazalariga mos keladigan matbuot uskunalari bilan ta'minlandi. 1996-1997-yillarda Nukus poligraf kombinati mahsulotlari sifatini yaxshilash maqsadida Germaniyaning "Geydelberg SNG" firmasi bilan shartnoma tuzib, shu asosda Avstriyadan turli xildagi matbaa dastgohlari olib kelindi. Jumladan, ular orasida xalqaro toifadagi "SFS — 72", "GTO -52", "KVIKMASTER 46-1" rusumli mashinalar [2; 9-b] bo'lib, ular yordamida nashrlarni ofset usulida chop etish, suratlarni zamonaviy usulda tayyorlash, matnlarni kompyuterlarda terish imkoniyati yaratildi. Bunday o'zgarishlar gazeta-jurnallarning tez va sifatli chiqishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

1997-yil boshidan boshlab, Qoraqalpog'iston Respublikasi matbuot ishlari bo'yicha davlat qo'mitasiga qarashli barcha tashkilotlar, korxonalar davlat tili to'g'risidagi Qonunni amalga oshirish bo'yicha jadallik bilan ish boshlashga, aloqa qog'ozlarini davlat tilida yozishga, lotin yozuviga asoslangan qoraqalpoq alifbosini joriy qilishga kirishdi. Har yili bosqichma-bosqich maktab darsliklari lotin yozuviga o'tkazib borildi. Mazkur o'quv yilida "Bilim" nashriyoti 127 nomda 10086 bosma taboq hajmida maktab va o'quv-uslubiy adabiyotlarni 723,5 ming nusxada chop etib, 1,6 million so'm sof daromad oldi. "Qoraqalpog'iston" nashriyoti esa 142 nomda 549,1 bosma toboq hajmida 208,9 ming nus'hada adabiyotlar chop etib 1,2 million sof daromad oldi. [8]

Ommaviy axborot vositalariga hukumat tomonidan moddiy va ma'naviy yordam va e'tiborning ortib borganligi yildan yilga bu sohaning kengayib, rivojlanib borishiga zamin yaratdi. Buni quyidagi faktlardan ham ko'rish mumkin.

2001-yilga kelib, hududdagi ommaviy axborot vositalarining umumiy soni 52 ta bo'lib, shulardan 35 tasi gazeta, 8 tasi jurnal, 1 ta byulleten-axborotnoma, 5 ta televideniye, 2 ta radio, 1 ta axborot agentligi faoliyat yuritdi. [9]

2007-yilda esa, hududda 38 ta gazeta, 7 ta jurnal, 1 ta byulleten, 1 ta axborot agentligi, davlat teleradiokanali, To'rtko'l, Ellikqal'a televideniylari faoliyat yuritgan.[10] 2011-yilga kelib, ular soni yanada oshdi. Ularning umumiy soni 53 ta bo'lib, shulardan 36 tasi gazeta, 9 tasi jurnal, 1 ta byulleten-axborotnoma, 4 ta televideniye, 2 ta radio, 1 ta axborot agentligi va 2 ta "Qoraqalpog'iston" va "Bilim" nashriyoti faoliyat yuritdi. 2018-yilga kelib, respublikadagi OAV umumiy soni 61 ta, bo'lib shundan 44 ta gazeta, 8 ta jurnal, 1 ta axborot agentligi, 1 ta byuten axborotnoma, 5 ta televideniye, 3 ta radio kanal faoliyat ko'rsatgan.[11]

Qoraqalpoq milliy matbuotiga nazar tashlasak, keyingi yillarda turli mavzulardagi ruknlarning ko'payganligini ko'ramiz. Bu davrda Qoraqalpog'iston milliy matbuotida avvallari keskin tanqidga uchrab qatag'on qilingan yoki kam e'tibor berilgan xalq qahramonlari, milliy urf-odat va an'analar, milliy o'zlik va milliy mezonlarga bag'ishlangan maqolalar chop etila boshlandi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, 1991-1994-yillarda milliy qahramonlar haqida nashr etilgan maqolalar 1995-2000-yillarga nisbatan ko'proq e'lon qilingan. [2;18-b] 1991-2000-yillar orasida esa din arboblari, din peshvolari bo'lgan tarixiy shaxslar nomlarini tiklash va ularga xolisona baho berishga bag'ishlangan materiallar nashr qilingan va namoyish etilgan.

"Yerkin Qaraqalpaqstan" gazetasi 2004-2005-yillarda 100 dan ortiq, "Jetkenshek" gazetasi 130 dan ortiq, 2010-yilga kelib esa "Yerkin Qaraqalpaqstan" gazetasi 180 dan ortiq, "Jetkenshek" gazetasi esa 200 dan ortiq har-xil ruknlardan foydalangan.[9;54-b]

Mavzular diapozoni yildan yilga kengayib borgan, ayniqsa: "Yerkin Qaraqalpaqstan", "Вести Каракалпакстана", "Qoraqalpog'iston tongi", "Qaraqalpaqstan jaslari", va "Ustaz joli" gazetalarida "Tarix", "XXI asr arxeologiya yangiliklari", "O'tmish va biz", "Manbalar", "Tarixga nazar tashlasak", "Tarixdan manbalar" nomli mavzularda maqolalar berilib, u xalqda katta qiziqish uyg'otgan.

Alohida ta'kidlash joizki, madaniyat sohasi rivoji, yutuqlari, muammolari va ularning yechimlari haqida tizimli ravishda ma'lumot berib borayotgan, Qoraqalpog'iston madaniyatining rivojlanishida alohida mavqega ega bo'lgan "Qoraqalpog'iston madaniyati" gazetasining roli juda muhim bo'ldi. Gazetaning dastlabki soni 1993-yil yanvar oyida chiqarilib, u 2500 nus'hada chop etilgan. 2005-yili gazeta "Madaniyat va sport" deb qayta nomlanib, 4-mart kuni 4 rangda chiroyli dizaynda 2900 nus'hada chop etildi. 2013-yildan boshlab gazetani doimiy ravishda yuqori sifatli oq (ofset) qog'ozda, 2 rangda, ba'zida 4 rangda chiqarish yo'lga qo'yilgan. 2005-2017-yillar oralig'ida "Madaniyat va sport" gazetasining 610 soni chiqarildi. Mazkur gazeta 2017-yil madaniyat va sport vazirligi sohasidagi amalga oshirilgan islohotlardan keyin "Qoraqalpog'iston sporti" nomi bilan chiqa boshlagan. Shundan keyin Madaniyat vazirligi o'zining kasbiy gazetasini tashkil qilishi zaruratga aylandi. Natijada 2017-yil 9-mayda yangi "Qoraqalpog'iston madaniyati" gazetasi tashkil qilinib, 2018-yil yanvar oyidan boshlab chop etila boshlandi. Bugungi kunda gazeta 2 rangda bayram sonlarida esa 4 rangda yuqori sifatli qog'ozda haftasiga 1 marta muntazam ravishda chop etib kelinmoqda.

Xulosa.

Keltirilgan raqamlar shuni ko'rsatadiki, mustaqillik yillarida mamlakatimizda boshqa sohalar kabi OAV sohasi ham rivojlandi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining bu haqda: "Butun mamlakatimiz qatori O'zbekiston ommaviy axborot vositalari ham mustaqillik yillarida katta rivojlanish yo'lini bosib o'tganini barchamiz yaxshi bilamiz va bunday yutuqlar bilan haqli

ravishda faxrlanamiz” deganidek yurtimizda ommaviy axborot vositalari sohasi juda katta yutuqlarga erishdi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Bekbao'liyev D. Davlat mustaqilligi yillarida Qoraqalpog'iston davriy matbuoti. (1991-1994 yy.). Tarix. fan. nom. diss. .. avtoref. – Toshkent, 1997. – 23 b.
2. Qalekeev Q. Mustaqillik davri Qoraqalpog'iston matbuotida tarixiy shaxslar talqini. Filol. fan. nom. diss. avtoref. – Toshkent, 2004. – 23 b.
3. Atajanov H. Qoraqalpog'iston matbuotida ma'naviyat masalalarining talqini. (2000-2010-yillar materiallari asosida). Filol. fan. nom. diss. avtoref. – Toshkent, 2012.– 24b.
4. Кожагелдиев А.У. Роль средства массовой информации в демократизации общества. // Вестник КГУ им Бердаха. – 2012. – №3-4. – С. 61-65.
5. Нуржанов С. Аксиологические аспекты публикаций газеты –Еркин Каракалпакстан|| в 1998-2002 гг. //Вестник ККО АН РУз. –2014. – №1. – С. 104-106.; Периодическая печать Каракалпакстана в системе общественных отношений. – Нукус: Илим, 2015. – 95 с.; Правовые основы функционирования периодической печати Узбекистана в период независимости. // Вестник ККО АН РУз. –2016. – №2. – С.104-106.
6. QR MDA. P –423 - jamg'arma, 1 – ro'yxat, 27 – yig'ma jild.
7. Yesemuratov A. Jumis mashqalasiz bolmaydi. // Yerkin Qaraqalpaqstan. – 1997. – 24-iyun.
8. Boltaboyev Y. Qoraqalpog'iston matbaasi: kecha, bugun, ertaga. // Qoraqalpog'iston tongi. –1997.– 27-iyun.
9. Bekbao'liyev D. Gazeta qalay shig'adi. – Nøkis: Bilim, 2011. – B. 89.
10. QR MDA. M – 576-jamg'arma, 1 –ro'yxat, 2322-yig'ma jild, 21- varaq.
11. Bekmuratov A. Jurnalistler – jaqaliq jarshilari. // Yerkin Qaraqalpaqstan. – 2018. – 28-iyun.
12. Mirziyoyev Sh. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. –Toshkent: O'zbekiston, 2017. – B. 497.

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

THE FATE OF WAQF PROPERTIES AND ATTITUDES TOWARDS RELIGIOUS INSTITUTIONS DURING THE SOVIET ERA

Toirjonova Rukhsora Shakhobiddinovna

Lecturer at Fergana State University

Abstract. This article highlights how, by the late 1920s and during the 1930s, the Soviet central government became the main propagator of atheistic policy. It provides a detailed account of how the journal Militant Atheism (Kurashchan Ateizm) became one of the central media platforms for exposing religion.

Keywords: October Revolution, madrasa, waqf properties, places of worship, decree, “national liberation” (“basmachi” movement), newspaper, Bezbozhnik (“Godless”), Yuny Bezbozhnik (“Young Godless”), Eid al-Adha.

SOVET DAVRIDA VAQF MULKLARI TAQDIRI VA DINIY MUASSASALARGA BO'LGAN MUNOSABAT

Toirjonova Ruxsora Shaxobiddinovna

Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi

E-mail: alfargoniy.uz@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asrning 20-yillari oxiri va 30-yillarda Markaz dahriylik siyosatining asosiy fikr tarqatuvchisi bo'lganligi yoritilgan bo'lib, “Kurashchan ateizm” jurnali dinni “fosh etish” matbuot markazlaridan biriga aylanganligi haqida batafsil bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Oktyabr to'ntarilishi, madrasa, vaqf mulklari, butxonalar, dekret, “istiqlolchilik” (“bosmachilik”), gazeta, “Bezbojnik” (“Xudosiz”), “Yuniy bezbojnik” (“Yosh xudosizlar”), Qurbon hayiti.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N04>

KIRISH

Musulmon muassasa va tashkilotlarining iqtisodiy ta'minoti asosan vaqf mulklari bilan bevosita bog'liq bo'lganligi uchun sovetlarning vaqf mulklariga nisbatan bo'lgan siyosatiga alohida to'xtalib o'tishimiz kerak. Bizga tarixdan ma'lumki, vaqf mulklari mulkdorlar tomonidan o'quv muassasalari, diniy yoki xayriya mahkamalariga ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlar yo'lida daromadidan foydalanish uchun, ammo sotmaslik sharti bilan xayr-ehson qilingan mulk bo'lib, bu mulklar daxlsiz hisoblangan.

Oktyabr to'ntarilishidan keyingi dastlabki yillarda Turkiston maktablari, madrasalarining vaqf mulklarini tartibga solish uchun hech qanday amaliy qadam qo'yilmadi. Aksincha Sho'ro hukumatining markazda qabul qilingan, Turkistonning o'ziga xos, milliy mahalliy sharoitiga muvofiq kelmaydigan qonun-qoidalarini to'g'ridan-to'g'ri joriy etishga harakat qilindi. 1918-yilning 23-yanvarida RSFSR XKC tomonidan qabul qilingan “cherkovni davlatdan, maktabni cherkovdan ajratish haqida”gi dekreti Turkistonda “Masjid butxonalarning davlatdan, maktablarning masjid butxonalardan ajratilish haqida dekret” nomi bilan e'lon qilindi.

MATERIALLAR VA METODLAR

Dekretga ko'ra asosan masjid, butxonalar (din) davlatdan, maktab masjid, butxonalardan ajratildi. Masjidlar va boshqa diniy jamiyatlar xususida:

“Har bir diniy jamiyatlar diniy bo'lmagan xususiy jamiyatlar va soyuzlar to'g'risidagi qonunlarga itoat etadurlar. Diniy jamiyatlar davlat avtonomiya yoki shu yerning idoralari tarafidan beriladigan imtiyozlardan foydalanmaydilar. Masjidlar, diniy jamiyatlar o'z foydalari uchun xalqqa majburiy bo'lgan hech qanday soliq sola olmaydi. O'shandoq, bu jamiyatlar o'zlarining a'zolarini qo'llab, qanday bo'lsa ham bir ishga majbur qilolmaydi va jazolay olmaydi” –deb ko'rsatib o'tilgan edi. Ma'lumki, Turkistondagi Sho'ro hokimiyati faqat markazda qabul qilingan qaror va dekretlarga amal qiladi. Oktyabr to'ntarilishidan keyin diniy masalalar bilan Turkiston MCCR ishlari xalq komissarligi shug'ullandi.

1918-yilning dekabr oyida Turkiston respublikasi Millatlar ishlari komissarligida vaqf mulklarini boshqarish bo'limi ta'sis qilindi. Mazkur bo'lim rahbarlari faoliyatining dastlabki kunlaridanoq vaqf mulklarini davlat tasarrufiga o'tkazish siyosati tarafdori bo'ldilar. Sho'ro hokimiyatining rahbar organlari tomonidan qabul qilingan barcha qarorlarni hayotga tatbiq qilish vazifasi yuklatilgan komissarlik vaqf masalasida yerga bo'lgan xususiy mulkchilikni bekor qilgan yer haqidagi dekretga asosan o'lkadagi barcha vaqf mulklarini hisobga olib [1;39] ularni davlat mulkiga aylantirish ishini olib bordi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Dekretdagi bu holatlar Sovetlarning 1917-yil 26-oktyabrdagi II-Butunrossiya syezdi qabul qilgan “Yer to'g'risida” gi dekretiga asoslangan edi. Chunki, unga ko'ra, barcha yerlar, jumladan masjidlarning ham yerlari umumxalq mulki deb e'lon qilindi, yerga bo'lgan xususiy mulkchilik bekor qilingan edi.[2;72]

Bolshevistik partiya va sho'ro hokimiyatining masjidlar, musulmon maktab va madrasalarning vaqf mulklariga nisbatan salbiy munosabati o'lkada milliy-ozodlik kurashi, “istiqlolchilik” (“bosmachilik”) harakatining kuchayishiga sabab bo'ldi. 1922-yilning bahorida Turkiston, Buxoro va Xorazmda milliy ozodlik harakatining keng quloch yoyishi natijasida siyosiy vaziyat nihoyatda keskinlashdi. Turkiston Respublikasi Markaziy Ijroiya Qo'mitasi va Xalq Komissarlar Sovetining 1920-yil 17-noyabrdagi Turkiston Respublikasida yerdan foydalanish va Yer tuzilishi haqidagi Nizomiga asosan Turkiston hududidagi barcha yer va suv, kim tomonidan foydalanilishidan qat'iy nazar, yagona davlatning, xalqning mulkiga aylantirildi. Vaqf yerlari esa Xalq Maorifi Komissarligi ixtiyoriga o'tkazildi. Shu tariqa 1920-yilning noyabrida Turkiston MSSR hokimiyati asrlar davomida maktab va madrasalarning iqtisodiy asosini tashkil etgan vaqf yerlari davlat tasarrufiga o'tkazilganligini e'lon qildi.[3;37]

1922-yil 13-maydagi Plenumi “Turkiston-Buxoro” ishlari bo'yicha qaror qabul qildi. Unda boshqa masalalar bilan birga vaqf yerlarini egalariga qaytarish, barham berilgan shariat qozilarini tiklash va musulmon maktab va madrasalariga erkinlik berish ko'rsatib o'tildi RKP(b) MK O'rta Osiyo byurosining 1922-yil 19-maydagi Plenumi Markaziy Qo'mning ushbu qarorini amalga oshirish tadbirlarini belgilaydi. Plenum Turkiston, Buxoro, Xorazmdagi sho'ro va partiya rahbarlariga vaqflarni qaytarish qozilik va boylik sudlariga yo'l berish vazifasini yukladi.[3;37]

1922-yilning 29-oktyabrda Turkiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining Respublika Ichki ishlar, yer-suv ishlari va adliya xalq Komissarliklari vakillar hay'atlari vakillari bilan birgalikdagi yig'ilishida vakillar haqida mukammal Nizom ishlab chiqish uchun Eshonxo'jayev,

Xomutxonov, I.Xidraliyev, Soloyev va adliya Komissarligi vakilidan iborat tarkibda komissiya tuzildi. Komissiya o'z ishida vaqfdan tushadigan daromadning asosiy qismi maktablarga sarflanishini ta'minlash, vaqf mulklarining amal qilish muddatlari va keyinchalik davlat ixtiyoriga o'tishini belgilash kerak edi.[4;22]

Bosh vaqf idorasi va uning joylardagi bo'limlari faoliyatining muhim yo'nalishi xalq maorifini rivojlantirishga sarflanishi lozim bo'lgan vaqf mulklari va ulardan tushadigan daromatlarni hisobga olish edi. 1923-yil sobiq uchta O'rta Osiyo Respublikalari hududidagi vaqf mulki hisobidagi karvonsaroylar, savdo rastalari, hammomlar, suv tegirmonlari, objuozlar, g'isht zavodlari qushxona, bozor maydonlari va mevali bog'larni ro'yxatga olinib boshlandi. Bulardan tashqari Xorazmda 6 ta o'rmon maydoni va 55 ta ko'l bosh vaqf idorasi qaramog'iga kiritildi.[5;71]

Respublikada yer suv islohoti o'tkazilishi munosabati bilan 1925-yil 19-dekabrda O'zbekiston sho'rolari markaziy ijroiya qo'mitasi "Vaqflar haqida" qaror qabul qildi. Qarorga ko'ra, vaqf mulki deb mazkur qaror chiqquniga qadar xususiy shaxslar yoki birlashmalarni madaniy-ma'rifiy yoki ijtimoiy foydali masalalar foydasiga xayr-ehson yoki vasiyat qilish orqali voz kechilgan mulklar yoki olinadigan daromaddan foydalanib ushbu muassasalar ehtiyojini qondirish huquqini beruvchi mulklar tan olindi. Madaniy-ma'rifiy va ijtimoiy foydali maqsadlarda ta'sis etilgan vaqflar davlat mulki deb e'lon qilindi. Diniy jamoalar masjid va madrasalarning vaqflari daxlsiz qoldirildi.

Shunday qilib O'z.SSR MiQ o'zining 1925-yil 19-dekabrda "Vaqflar haqida" gi qarori bilan madaniy-ma'rifiy xarakterdagi vaqf yerlarini davlat mulki deb e'lon qilish orqali musulmon maktab va madrasalarning iqtisodiy asosidan mahrum qildi. Partiya organlarning tazyiqi ochishda O'zbekiston hukumati respublikadagi o'ziga xos mahalliy sharoiti hisobga olmasdan nafaqat madaniy-ma'rifiy balki diniy vaqflarni ham tugatish ishini tezlashtirib yubordilar.

1927-yil 27-sentyabrda O'z SSR XKS vaqf mulklari Bosh vaqf idorasidan, mahalliy xo'jalik idoralariga berishga qaror qildi. Qarorda, vaqf mulklari mahalliy xo'jalik mulklari bilan bir xil bo'lgan holda, ulardan foydalanish usullari bir-biriga to'g'ri kelmaganligi hamda bir ish tepasida ikki idoralar | IIXK (NKVD) qoshidagi mahalliy xo'jaliklar bosh idorasi va XMK qoshidagi Bosh vaqf idorasining nazorat etish iqtisodiy jihatdan zararli ekanligi qayd etilib, vaqf mulklaridan tushadigan daromad hisobidan ta'minlanadigan madaniy-ma'rifiy muassasalar mahalliy xo'jalik idoralarining ta'minlanishiga o'tkazish sharti bilan vaqf mulklarini mahalliy xo'jalik mulklari bilan birlashtirishni maqsadga muvofiq deb topildi.

1929-yil 10-11-iyun kunlari Moskvada bo'lib o'tgan Butunittifoq xudosizlar uyushmasining II syezdi Markaz va uning Ittifoqdagi barcha respublika bo'limlarini "kurashchan xudosizlar" deb nomlashga qaror qiladi.[6;63]

XX asrning 20-yillari oxiri va 30-yillarda Markaz dahriylik siyosatining asosiy fikr tarqatuvchisi bo'ldi. Butunittifoq xudosizlar uyushmasi XX asrning 20-yillari oxirida 14 ta tilda, 18 ta nashrlariga ega bo'ldi. Uyushma haftalik gazetasi "Bezbojnik" ("Xudosiz"), shuningdek "Antirelegioznik", "Bezbojnik", "Derevenskiy bezbojnik" ("Qishloqlik xudosiz"), "Yuniy bezbojnik" ("Yosh xudosizlar") singari markaziy jurnallarni chop ettirdi. "Kurashchan ateizm" jurnali ham dinni "fosh etish" matbuot markazlaridan biriga aylandi.[6;63]

Yuqorida qayd etilgan markaziy jurnallar bilan bir qatorda boshqa millatlarning tilida ham gazeta va jurnallar chop etildi, maxsus byulletenlar chiqarildi. Jumladan, ukrain tilida

“Bezverniki” (“Dinsiz”) bir xil nomdagi gazeta va jurnal, tatar tilida esa “Sgushchan allasizlar” (“Kurashchan xudosizlar”), yahudiy tilida “Anikuyres” (“Xudosiz”), arman tilida “Anastvast” (“Xudosiz”) kabi jurnallar oyda bir marta, yil davomida 12 ta soni muntazam nashrdan chiqib turdi.

Bu davrda sovet armiyasi jangchi va zobitlari orasida ham xudosizlikka da’vat etuvchi tashviqot va targ’ibot ishlari yuritilib, 1929-yil qizil armiya harbiy texnikalaridan “Xudosizlar samolyoti”, 1931-yil iyundan esa “Kurashchan xudosiz” tanki, Baltika flotida “Kurashchan xudosiz” suv osti kemasi, bundan tashqari “Ukrainalik xudosiz”, “Gruziyalik xudosiz”, “Birobidjon xudosizlari” nomidagi samolyotlar, “Urallik xudosiz” tank kolonnasi mavjud bo’lib, ular dinga qarshi kurash olib borish ramzlariga aylangan edi.[6;63]

“Xudosizlar uyushmasi” a’zolarining arifmetik raqamlar bilan ortib borishi, bu sohada ommaviy tarzda ish olib borilganligidan dalolat berib turibdi. “Xudosizlar” jurnalida qishloq xo’jalik jamoalariga birlashgan dehqonlar ushbu marosimlarda deyarli ishtirok qilmayotganligi bir necha bor ta’kidlanadi. Maqolalardan birida, “Ittifoqimizda bo’lgan musulmonlar 28-apreldan 3-maygacha Qurbon hayitini o’tkazdilar. O’zbekistondagi dehqon xo’jaliklarini 56% kollektivlashdi, eskilik sarqitlaridan biri dindir, Qurbon bayrami ichida bir million mol-qo’y so’yilar ekan, bundan sinfiy dushmanlar nega manfaatdor bo’lmasinlar”,[7;5] – deb yozilgan edi.

XULOSA

“Xudosizlar” uyushmasi tomonidan o’tkazilgan tadbirlarda “Tezda dinni tugatamiz!” shiori ostida ish ko’rilgan. XX asr 30-yillarining oxirlarida garchi xayolparastlik bo’lsada dindorlarni “jamiyatdan supurib tashlash” uchun sovet hukumati barcha imkoniyatlarini ishga soldi. Moddiy xarajatlar, ommaviy axborot vositalari hamda bu yo’nalishdagi madaniy-oqartuv muassasalari faoliyat olib borayotgan xodimlarga katta miqdorda mablag’ ajratildi. Maqsad xalqning ongidan va qalbidan diniy tushunchalarni chiqarib tashlash, diniy marosimlarga butunlay chek qo’yish, dahriylik siyosatini qaror toptirishdan iborat edi.

O’zbekiston SSR Maorif xalq komissariati zimmasiga “Xudosizlar” uyushmasi Respublika viloyat, tuman bo’limlarida faoliyat ko’rsatadigan, ya’ni shtat asosida ishlaydigan xodimlarni respublika budjeti va mahalliy budjet hisobidan maosh bilan ta’minlash vazifasi yuklatilgan. Ularga to’lanadigan oylik maoshlarining miqdori oldindan belgilab qo’yilgan.[6;70]

Xulosa qiladigan bo’lsak, “Xudosizlar” uyushmasi tomonidan olib borilgan shafqatsiz dahriylik siyosati natijasida Ittifoq hududidagi barcha diniy muassasa va tashkilotlar hamda ularning faoliyati, islom dini ulamolari va dindorlari o’zini o’nglay olmas darajada og’ir ahvolga tushib qoldi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. A.Adhamov. Din ham sho’rolar xukumi. T., 1967. – B. 39.
2. Alimov I.A. O’zbekistonda vaqf mulklarining tugatilishi (1917-1929 yillar). Toshkent. “Fan”, 2009.
3. Jo’rayeva G. Vaqf nima? // Sharqshunoslik. 2-to’plam. 1991. – B. 37.
4. Komilov O. XX asrning 20 yillarida O’zbekiston milliy maorifidagi o’zgarishlar. Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati, T.: 2009.
5. Boltaboyev S.T. Turkistondagi vaqf mulklari tarixi. Namangan nashriyoti, 2005.
6. A.Salmonov. O’zbekistonda sovet hokimiyatining diniy siyosati: uydurma va tarix haqiqati (1917-1960 yillar). Toshkent: Tafakkur, 2015. – B. 63.
7. Xudosizlar. 1931 aprel. №4. – B. 5.

Received: 16 June 2025
Accepted: 5 July 2025
Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

THE ROLE OF THE JADIDS IN THE DEVELOPMENT OF NATIONAL PUBLIC EDUCATION, LITERATURE, AND ART

Aytmuratova Janilsin Jalgasovna

Associate Professor, Department of the
History of Uzbekistan and Karakalpakstan, Karakalpak State University
E-mail: aytmuratova88.88@mail.ru

Quvatbayeva Charos

3rd-Year Student, Karakalpak State University

Abstract. The article extensively covers the spiritual and educational foundations of the Jadid movement and their relevance in modern society. The activities of the Jadids were considered as a change in the people's attitude towards science, enlightenment, justice, social behavior, their ideas were considered as the main factor of national revival and spiritual upliftment. emphasizes that attention to such issues as strengthening the development of public education, literature and art is important today.

Keywords: Jadids, spirituality, enlightenment, youth, reforms, education, science.

MILLIY XALQ TA'LIMI, ADABIYOT VA SAN'AT RIVOJIDA JADIDLARNING TUTGAN O'RNI

Aytmuratova Janilsin Jalgasovna

kafedrasi dotsenti
O'zbekiston va Qoraqalpog'iston tarixi, Qoraqalpoq davlat universiteti

Quvatbayeva Charos

Qoraqalpoq davlat universiteti 3-kurs talabasi

Annotatsiya. Maqolada jadidlar harakatining ma'naviy-ma'rifiy asoslari va ularning bugungi kun jamiyatidagi dolzarbligi keng yoritilgan. Jadidlar faoliyati xalqning ilmga, ma'rifatga, adolatga, ijtimoiy xulqqa bo'lgan munosabatini o'zgartirish, ularning g'oyalari milliy tiklanish va ma'naviy yuksalishda asosiy omil sifatida qaralgan. xalq ta'limi, adabiyot va san'at rivojini mustahkamlash kabi masalalarga bo'lgan e'tibor bugungi kun uchun ham muhim ekani ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: Jadidlar, ma'naviyat, ma'rifat, yoshlar, islohotlar, tarbiya, ilm.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N05>

INTRODUCTION AND RELEVANCE

After the conquest of the Turkestan region by Tsarist Russia in the 60s and 80s of the 19th century, the crisis in the field of education deepened. All mosques and madrasahs in the Turkestan region were under the control of specially trained people. Many mosques and madrasahs were deprived of their operational capabilities and closed. The Tsarist government began to skillfully use various methods of struggle against the old schools and madrasahs in our region. From the 1890s, the positions of special inspectors were introduced to supervise

mosques and madrasas, and from 1896, the educational work in schools and madrasas was controlled by the khokims of the city. On December 19, 1884, the first Russo-native school for children of representatives of the local population was opened in the house of the Tashkent merchant Saydazimbay, who was known for his views. If by 1886 the number of such Russian-native schools in the Turkestan Krai reached 14, then by [1;27-28] 1891 the number of such Russian-native schools in the Turkestan Krai reached 89. The duration of study in Russian-native schools was 4 years, and local children received instruction in Russian language, mathematics, and Russian law. However, the attempts of Tsarist Russia to open Russian-native schools in the region and teach the children of the local population the Russian language did not yield the expected results. "Opening Russian-native schools in Turkestan did not achieve its intended goals. The emergence of other non-state schools prevented the indigenous peoples from conducting large-scale activities."

METHODS AND LEVEL OF EXPLORATION

The Jadids trace their political traditions to the famous Crimean Tatar political figure Ismail Gasprinski. Ismailbek came from a noble family (1851-1914) and studied at a Muslim religious school in Crimea and a military school in Moscow. Under his leadership, the journal "Tarjimon" was published for 20 years. The first Jadid school in Turkestan was opened in 1886 in Turakurgan (present-day Namangan region) under the leadership of Ishoqonto'ra Ibrat, who lived between 1862-1937. The Jadid tradition was aimed at reforming schools. In 1892, I. Gasprinski sent a project for the reform of Muslim schools to the Governor-General of Turkestan, Rosenbach, and received an unsatisfactory response.

In 1893, I. Gasprali came to Bukhara, met with the Emir of Bukhara Abdulla, and proposed to open a new method school. As a result of I. Gasprali's efforts, the Emir of Bukhara authorized the opening of Jadid schools. In 1898, a second Jadid school was opened in Kokand under the leadership of Salahuddin. Until 1899, a Jadid school was opened in Andijan under the leadership of Shamsiddin domla, and in 1901, under the leadership of Munovvarqori in Tashkent, and in the same year, Abduqodir Shakuriy, who lived between 1875-1943, opened Jadid schools in Samarkand.[2;10.]

Just as al-Khwarizmi's work "Al-Jabr" was a great discovery in the history of science, Jadid schools were a huge innovation in the education of the Muslim world. This gave a great impetus to the development of education, schooling, enlightenment and culture. If in old schools children became literate in 5-6 years, then in Jadid schools they had the opportunity to read and write literately on average in one year. Three-stage Jadid schools appeared. A three-tiered education system emerged, consisting of primary education (four years), secondary education (seven years), and higher education. By 1903, about 100 different Jadid schools were opened in various parts of Turkestan. Although Jadid schools pay from one to one and a half soums per month, 30-35 percent of students in these schools are children from low-income families, and they are taught free of charge. **RESEARCH RESULTS.** Jadid schools developed significantly in Turkestan within 15-20 years. In the New Method Jadid schools, along with religious teachings, mathematics, geography, natural science, and other secular sciences were taught. However, with religious people who fiercely opposed any new movement and innovations, the emirate opposed the movement of New Method schools. In 1914, the muezzin announced to 5-6 thousand Muslims gathered at the Grand Mosque within the Ulugbek Madrasah that those who called on the Jadids and to study in Russian were considered disbelievers, and whoever gave

their child to a Jadid school would be considered a disbeliever, and their wife would be divorced. Nevertheless, the number of Jadid schools in Turkestan increased and attracted public attention. In the period from May 9 to 14, 1914, the first congress of teachers of the region was held in Tashkent, at which the most important issue for the peoples of the Turkestan region - the issue of Russian-native schools - was included on the agenda. At the congress, the head of the Turkestan region delegation, Munavvarqori Abdurashidkhanov, delivered a report on the reform of school affairs in Turkestan. After heated discussions, a decision was made to establish national schools in Turkestan. According to this decree, the existing Russian-native schools were to be transformed into national schools; In schools divided into primary, secondary, and higher education, education should be conducted in the native language; primary education should be general, compulsory, free from the age of 6, and funds from the state treasury, local organizations, and city administrations should be allocated for "new method" schools. The writing of textbooks for Jadid schools was well established. A. Avloni (1878-1934) made a great contribution to providing Jadid schools with textbooks. A. Avloniy was born on July 12, 1878, in Tashkent. Avloniy was one of the activists of the Jadid movement that flourished in our region at the beginning of our century. In 1907, he opened a Jadid school in his neighborhood. That same year, he published a newspaper called "Shuhrat" at his home. A. Avloniy wrote textbooks for Jadid schools consisting of four sections, such as "Literature or National Poems," "First Teacher," "Second Teacher," "School Gulistan," "Turkic Gulistan or Ethics." Munavvarqori Abdurashidkhanov made a great contribution to the promotion and development of science and education in Turkestan. Munavvarqori lived between 1878 and 1931. In 1901, he opened a Jadid school in his courtyard. For these Jadid schools, he wrote alphabets and anthologies such as "Adibi avval," "Adibi soniy," and textbooks titled "Yer yuzi." M. Behbudi (1875-1919) is considered the author of textbooks for Jadid schools. The contribution of I. Gasprinsky, the founder of the Jadid movement, to the development of Behbudi's worldview is immense. Behbudi was on a pilgrimage in 1900, and this pilgrimage strengthened his views on New Method schools. On his initiative, Jadid schools were opened in the villages around Samarkand. For Jadid schools, Behbudi wrote textbooks such as "Risolayi asbobi savod," "Risolayi jug'rofiya umoniy," "Risolayi Rusiy," "Kitobat ul atfol," "Tarixi islom."

Textbooks for Jadid schools In 1901, the work "Lug'ati sitta-ol-sina" was published by Ishoqxon Ibrat. This dictionary was considered the only guide for studying Eastern and Russian languages in Jadid schools. Abdikadir Shakuri's "Ruhnomoiy savod" (Literacy Manual) was widely used as a textbook in Jadid schools. One of the major achievements of the Jadids during the Soviet era was the establishment of the current Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan. This university was founded on May 12, 1918, at the initiative of Munavvarqori Abdurashidkhanov, the father of the Jadid movement. The Jadids, first of all, tried to educate the population and become enlightened at the level of world requirements. The Jadids tried to open the eyes of the people by developing the press and education. At the end of 1905, the Jadids published the newspaper "Garden of Life of Central Asia," in which articles on school reforms and other everyday issues were published. However, two months later, this newspaper was forced to cease its activities by Tsarist Russia. In 1906, under the leadership of Ismail Abidov, the Jadid newspaper "Taraqqiy" was published. This newspaper published articles containing views on educational reforms, criticism of the country's political-administrative system, and ensuring Muslim unity. Therefore, the newspaper was soon banned from

publication by the government. In September 1906, the newspaper "Xurshid" (Sun) began to be published, in which the Tsarist government's system of political governance was carefully criticized, and articles awakening the political consciousness of the people began to be published. In 1908, the Jadid newspaper "Shuhrat" was published. In one of M. Behbudi's articles published there, it was indicated that it was necessary to send young people abroad to train engineers, lawyers, doctors, and economists from among the representatives of the local population. At the same time, articles on political life were also published in the newspaper.

CONCLUSION

The Soviet government began to block the Jadid enlightenment movement by closing newspapers one after another. However, not stopping by the Jadids, he published the newspapers "Samarkand," "Sadoi Turkiston," "Sadoi Farg'ona," "Jonli til," "Buxoroi Sharif," and "Turon," as well as the magazines "Al-isloh" and "Oyna" between 1913 and 1915. As for the history of the Jadid press, on October 17, 1905, due to the revolution in Russia, the Tsarist government was forced to issue a Manifesto, in which it granted the people certain constitutional freedoms. The Jadids skillfully used this opportunity. A number of cultural organizations were created. Newspapers and magazines were published. One of them was the newspaper "Taraqqiy," published on June 27, 1906. Today, this date is declared as Press Day in the Republic of Uzbekistan. A. Avloniy writes that this newspaper gained great prestige in its time, and even Ismail Obidov, who published the newspaper, was given the name "Taraqqiy." In September 1906, under the leadership of Munnavvarqari, the newspaper "Khurshid," the second newspaper of the Jadids, was published. From December 1, 1907, Abdulla Avloni, a prominent representative of the Jadid movement, began publishing the newspaper "Khurshid" in his house.

These three newspapers were considered among the most prestigious in Turkestan at the time. Also in Tashkent, in 1907, the newspaper "Tujor" was published under the leadership of Saidazimbay, and in 1908, the newspaper "Osiyo" was published under the leadership of Ahmadjon Bektemirov. In Samarkand, M. Behbudi actively participated in the publication of the newspaper "Samarkand" in 1913 and the magazine "Oyna" between 1913 and 1915. In Tashkent in the 1910s, the newspaper "Sadoi Turkiston" (under the leadership of Ubaydullahodzhaev in 1914), in Fergana "Sadoi Farg'ona" (under the leadership of Obidjon Makhmudov in 1914), in Bukhara "Turon" (1913), and the magazine "Al-isloh" (in Tashkent in 1915-1918) were published under the leadership of Abdurahmon Sayyoh. In Tashkent, Munovvarqori (1908-1931), A. Avloniy (1878-1934), Tavvallo (1882-1939), Mirmulla (1886-1923), and A. Qodiriy (1894-1938) contributed their articles to the "Sadoi Turkiston" newspaper. The publication of Munavvarqori's "Adibi avval" and "Adibi Soniy," Saidrasul Aziziy's "Ustozi avval," and Abdulla Avloniy's "First Teacher" and "Second Teacher" played a significant role in the development of educational work. In Tashkent, there were many newspapers and magazines, such as Munovvarqori "Najot," A. Battol "Shuroi Islam," A. Avloniy "Turon," Ahmad Zaki Validi "Kengash," Kabir Bakir "Ulug' Turkiston," T. Khudoyorkhanov "Turk so'zi," Mukhtar Bakir "Xalq dorilfununi," in Samarkand "Hurriyat" (Mardonqul Shohmuhammadzoda, Akobir Shohmansur, Abdurauf Fitrat), in Kokand, "El bayrog'i," Pulat Soliyev, in Namangan, "Farg'ona nidosi" (Husain Makaev), Ashurali Zohiriy ("Yurt"), Mahmudkhoja Rizo'iy ("Hurriyat"), "Chayon" (H. Tulakov, I. Tohiriy), "Ishchilar dunyosi," "Izhoril haq" (Sadridinkhoja ibn Shorifkhoja Eshon). From 1918, a socialist printing house began

operating, its first newspaper "Ishtirokiyun" (Socialist) was published from June 20, under the leadership of O. Klebleev, A. Avloniy, N. Turakulov, A. Donsky. This newspaper continued to be published from December 19, 1920, under the names "Qizil Bayroq," and from September 13, 1922, under the name "Turkiston." Short-lived magazines such as "Maorif" (Tashkent, 1918), "Bolalar yo'ldoshi" (Samarkand, 1919), "Tong" (Bukhara, 1920), "Qizil tikon" (Namangan, 1920), and "Qizil yo'l" (Tashkent, 1920) were published. In 1918, at the initiative of A. Fitrat, a literary and cultural organization called "Chagatai Circle" appeared in Tashkent, which gathered representatives of our science and culture, such as Cholpon, Botu, Elbek, and Gulyam Zafari. This organization, which operated for only a year and a half, implemented major measures in the development of society, language rules, the study of literary history, and the development of theater. Cultural and educational life gradually entered the political system. The Jadids widely disseminated their educational, enlightenment, and political movements through the press. For the first time in history, the Jadids laid the foundation for a modern national press and printing house. The contribution of printing houses to national self-awareness, the emergence of national spirit and consciousness, and the formation of the national liberation struggle and the idea of independence was exceptionally high.

References/Литература/Adabiyotlar:

1. Alimova. N. Chorus's policy in Turkestan. (1867-1917). Candidate of Historical Sciences dissertation. - T., 2004. - B. 27-28.
2. Ulug'bek Dolimov Jadid Schools in Turkistan, Tashkent "Universitet" 2006. 7. Jadidism: Reform, Renewal, Struggle for Independence and Progress (Periodical Collection) T. Sharq. 1999
3. Kasimov. B. National Awakening. - T., 2002.
4. Sharipov R. From the history of the Turkestan Jadid movement. - Тошкент, 2022. - P. 9-10.
5. Alimova D.A. History as History, History as Science - Tashkent "Uzbekistan," 2009.
6. Munavvar Qori Abdurashidxonov. From My Memories. -T.: 2001. - P. 8-9.
7. Dominov.U. Ishoqxon Ibrat. T: Sharq, 1994.
8. Jalolov.A. Uzganboev.Kh. The role of the periodical press in the development of Uzbek enlightenment literature. T.: Fan, 1993.

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

THE IMPORTANCE OF THE EFFECTIVE USE OF 3D MODELING TECHNOLOGY IN THE RECONSTRUCTION OF HISTORICAL FORTRESSES IN THE KHOREZM AREA

Rakhimova Zebo.

3rd year student of the History department, Urgench State University

Email: rahimovazeboxon04@gmail.com

scientific leader: Yusupov Akhmedjon Shonazarovich

Urgench State University Associate Professor of the Department of History (PhD)

Abstract. Currently, the importance of 3D modeling technology is growing in the process of digitally reconstructing ancient and historical fortresses in the Khorezm area. The 3D modeling method allows you to accurately and visually restore historical monuments, reanimate their original appearance. This technology is not only important for archaeological research and scientific research, but also has an urgent importance in the development of the tourism industry. This article will give some conclusions on the importance of 3D technologies in the reconstruction of historical fortresses on the example of scientific research, practical work, experiments and projects carried out in Khorezm.

Keywords: "3D technology", "virtual", "historical reconstruction", "neolithic age", "3ds Max", "Lumion", "graphics", "3D modeling".

XORAZM HUDUDIDAGI TARIXIY QAL'ALAR REKONSTRUKSIYASIDA 3D MODELLASHTIRISH TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Rahimova Zeboxon O'ktam qizi

Urganch davlat universiteti Tarix ta'lim

yo'nalishi 3-bosqich talabasi

ilmiy rahbar: Yusupov Axmedjon Shonazarovich

Urganch davlat universiteti "Tarix" kafedrası dotsenti., PhD

Annotatsiya. Hozirgi kunda Xorazm hududidagi qadimiy va tarixiy qal'alarni raqamli tarzda qayta tiklash jarayonida 3D modellash tirish texnologiyasining ahamiyati ortib bormoqda. 3D modellash tirish usuli tarixiy obidalarni aniq va vizual tarzda tiklash, ularning asl ko'rinishini qayta jonlantirish imkonini beradi. Bu texnologiya nafaqat arxeologik izlanishlar va ilmiy tadqiqotlar uchun muhim, balki turizm sohasini rivojlantirishda dolzarb ahamiyat kasb etib bormoqda. Ushbu maqolada Xorazmda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar, amaliy ishlar, tajribalar va loyihalar misolida 3D texnologiyalarning tarixiy qal'alar rekonstruksiyasidagi ahamiyati yuzasidan ba'zi xulosalar beriladi.

Kalit so'zlar: "3D texnologiyasi", "virtual", "tarixiy rekonstruksiya", "neolit davri", "3Ds Max", "Lumion", "grafika", "3D modellash tirish".

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N06>

KIRISH

Bugungi kunga kelib mamlakatimizda mavjud tarixiy manzillarni raqamlashtirish orqali ularni kelajak avlodlarga yetkazish, virtual sayohatlar yaratish va madaniy merosni keng

ommaga tanitish kabi masalalar tobora muhim vazifaga aylanib, tarixchi va arxeologlarga katta mas'uliyat yuklaydi. Bu borada Xorazm hududida qadimdan mavjud bo'lgan va bugungi kunda dastlabki ko'rinishini tiklash muhim bo'lgan qal'alar bilan tanishib chiqish hamda qayta rekonstruksiya qilishda zamonaviy 3D texnologiyasidan foydalanish muhimligini tan olish kerak.

Qadimgi Xorazm davlati mil.avv. IV asrdan milodiy III asrgacha eng qudratli davlatlardan biri bo'lgan. Beruniy ma'lumotiga ko'ra, shu davrda Xorazm hududida 300 dan ortiq shaharlar bo'lgan[1; B-231]. Ularning xarobalari bugungi kungacha saqlanib qolgan. Bu ma'lumotni arxeologik tadqiqotlar ham isbotlaydi. O'tgan asrning 70-yillar oxiriga kelib 300 dan ortiq yodgorliklar topilgan bo'lsa[2; B-40], XX asrning 90-yillar oxirida ularning soni 400 ga yetgan[3; B-31-32] Xiva, Xazorasp, Ko'na-Uaz, Qandumqal'a, Guldursun, Akchaxon qal'a, Katta Aybuyirqal'a, Voyangan... Kanallarning uzunligi 40-50 km va undan ham ortiq bo'lgan. Qal'alarining fortifikatsiyasi, ya'ni mudofaa tizimi nihoyatda mustahkam bo'lgan. Barcha qal'alarda nayzasimon shinaklari bo'lgan ikki yarusli o'q otadigan yo'laklar, darvoza oldida labirint, mustahkam burjlari bo'lgan. Qadimgi Xorazm davlati chegaralari bo'ylab chegara qal'alari bunyod etilgan. O'ng qirg'oq Xorazmda Burli qal'a, Ayazqal'a, kichik Qirqqizqal'a, Qo'rg'oshinqal'a, Jonbosqal'a, chap qirg'oqda –Akcha gelin, Gaurqal'a, Kangaqirqal'a... Har bir bunday qal'alar atrofida ochiq shaklidagi manzilgohlar topilgan. Ularda orasida bir bino alohida ajralib turgan. Uning atrofi uzumzorlar va dalalar bilan o'ralgan. Bu shu hududning hokimining yashashgan joyi bo'lsa kerak. Bu esa, qishloq joylarida tabaqalanish jarayoni bo'lganligidan darak beradi. Qo'rg'oshinqal'adan ko'p miqdorda yirik xumlar va chuqurchalar topilgan. Bu uning o'sha hududning, qishloq jamoasining omborxonasi vazifasini o'tganligi aniqlangan [4, B-68-69.].

Qadimgi Xorazm bosib olgan hududda jami mingga yaqin qadimiy qal'alar mavjud. Ularning aksariyati hali ham kam o'rganilgan, chunki ular yo'llardan uzoqda, o'tib bo'lmaydigan qumtepalar va sho'r botqoqlar orasida, uzoq vaqt qurigan daryolar tubida joylashgan. Ularning keyingi tadqiqotlari Markaziy Osiyo va Yevrosiyo qit'asi tarixiga oid ko'plab zamonaviy qarashlarni o'zgartirishi mumkin. O'tgan asrning o'rtalarida "Ahnenerbo" ajdodlar merosini o'rganish bo'yicha natsistlar jamiyati josuslari arilarning mifologik ajdodlari uyi Asgardni qidirib topishganda, mintaqa alohida e'tiborni jalb qilgani bejiz emas. Shu bilan birga, sovet arxeologlariga qal'a devorlari va qum ostida ko'milgan qadimiy sug'orish kanallarini qidirish uchun hatto harbiy samolyotlar taqdim etildi, buning natijasida Qizilqumda o'zaro bog'langan mustahkam inshootlarning butun "mamlakatlari" topildi[5; B-292].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Mustaqillik yillarida Xorazm viloyati tarixiy va madaniy yodgorliklarining ma'naviyatni yuksaltirishdagi ahamiyatini o'rganishga oid adabiyotlar moddiy hamda nomoddiy meros nuqtai nazaridan kelib chiqib, ma'naviyat, tarix, arxeologiya, arxitektura, etnografiya, folklorshunoslik sohalaridagi asarlar va xorijiy tadqiqotchilarning tadqiqotlari tahlil qilindi: Arxeologlarning ilmiy tadqiqot ishlari mavzu uchun katta ahamiyat kasb etsa-da, ularda asosan yodgorlik tuzilishi, topilmalar va ularning xususiyatlari haqida ma'lumotlar keltirilgan. Jumladan, S. R. Baratov, SH. Matrasulov, B. Sadullaev Hazorasp, Xumbuztepa, Meshekli, Uch o'choq, Toshqal'a-2 yodgorliklarida, M. Mambetullaev, G'. Xo'janiyazov, N. Yusupov, R. Abdirimov, SH. Matrasulov, Q. Sobirovlar Xiva, Hazorasp, Zorliq eshon kabi yodgorliklarda arxeologik qazish ishlarini olib borib, tadqiqot natijalarini ilmiy maqola va tezislar shaklida

e'lon qilgan. O'zbekistonda arxitektura va ta'mirlash bilan bog'liq ayrim masalalar soha mutaxassislari tomonidan olib borilgan ko'p yillik ilmiy tadqiqotlarda o'z ifodasini topgan. Me'morchilik sohasi mutaxassisi M. Ahmedov me'moriy obidalariga bo'lgan munosabat hamda ta'mirlash ishlarini yoritgan [6; B-79].

MUHOKAMA

Xorazmning tarixini yoritishda katta hissa qo'shgan arxeolog olim S.P. Tolstov 1937-yildan Xorazm hududida arxeologik izlanishlarni yo'lga qo'ygan. Uning boshchiligidagi Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi qum barxanlari ostida yotgan Xorazmning ibtidoiy davri tarixini yoritishda ko'plab asosli manbalarni amaliyotga tortiq etgan. U izlanishlari davomida ko'plab ashyolar, manzilgohlar, qal'alarni ochib o'rgangan. Shu davrgacha noma'lum bo'lgan 200 ta qal'a, o'n bir ming kvadrat metr maydonda, yer qarida bir necha ming yillardan buyon yotgan antropologik, arxeologik ashyoviy dalillar, ibtidoiy jamoa, quldorlik davri, qadimiy Xorazm davlatining paydo bo'lishi, yuksalishi va yemirilishiga doir ashyoviy topilmalar tarix fanida yangilik bo'ldi [7, C. 7]. 20-asrning 30-yillarigacha, ya'ni qazishmalar boshlanganda, S.P. Tolstov, bu qadimiy mamlakat haqida juda kam narsa ma'lum edi. Ammo qazishmalar natijalari barcha kutilganidan ham oshib ketdi. Xorazmda olib borilgan tadqiqotlar, shuningdek, mavjud yozma manbalarni o'rganish shuni ko'rsatdiki, bu hududda shaharlar deb ataladigan 64 ta arxeologik yodgorlik mavjud. Bugungi kunda ular asosan vayronaga aylangan [8; B-415].

Xorazm vohasi — Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining eng qadimiy markazlaridan biri sanaladi. Ushbu hududda qadimda shakllangan qal'alar — Topraqqal'a, Ayazqal'a, Qiyotqal'a, Jonboshqal'a va boshqa yodgorliklar — bugungi kunda faqat tarixiy va arxeologik obyekt sifatida emas, balki xalq xotirasining, madaniy o'zlikning timsoli sifatida ham katta ahamiyat kasb etadi. Biroq, ularning aksariyati asrlar davomida tabiiy omillar (shamol eroziyasi, iqlim o'zgarishlari) va antropogen ta'sir (inson faoliyati, ekspluatatsiya, e'tiborsizlik) natijasida jiddiy yemirilgan. Ko'plab qal'alar va arxitektura obidalari hozirda faqat xarobalar holida bo'lib, ularni tiklash yoki tiklamaslik masalasi doimo murakkab muhokamalarga sabab bo'lib keladi. Klassik restavratsiya usullari ko'p holatda asl holatni tiklashda yetarli aniqlik bera olmaydi yoki tarixiy haqiqatdan uzoqlashish xavfini tug'diradi. Shunday sharoitda, zamonaviy texnologiyalar — xususan, 3D modellash tirish texnologiyasi tarixiy yodgorliklarni virtual tarzda tiklash, tahlil qilish va saqlab qolish yo'lida innovatsion yechim sifatida ilgari surilmoqda.

O'rta Osiyoda tarixni rekonstruksiya qilish jarayonlari XX asrning 30-yillaridan boshlangan. Bu o'lkada olib borilayotgan arxeologik tadqiqot ishlari bilan bog'liq bo'lgan. Arxeologik tadqiqot ishlari va yozma manbalardagi ma'lumotlarni taqqoslash orqali tarixiy rekonstruksiya ishlarini olib borishgan. Xorazm arxeologik – etnografik ekspeditsiyasi rahbari S.P. Tolstov tarixni rekonstruksiya qilishda arxeologik ma'lumotlar bilan bir qatorda etnografik ma'lumotlar ham muhim rol o'ynashini ta'kidlangan. V.M. Masson arxeologiyada tarixiy rekonstruksiya masalalarini metodologik uslublarini ko'rsatib beradi [9; B-324]. U arxeologik materiallar asosida tarixiy jarayonlarni yoritish masalalariga e'tiborni qaratadi. Arxeologik manbalar asosida madaniy taraqqiyot va ijtimoiy turmush tarzini ochib beradi. A.V. Vinogradov tabiiy sharoit, landshaft, hayvonot va o'simlik qoldiqlarini o'rganish orqali neolit davri odamlarining turmush tarzini rekonstruksiya qilishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatib beradi. Bunda paleozoologiya, paleobotanika fanlari tadqiqotlaridan foydalanish muhimligini ko'rsatadi. XX asrning 50-yillarida Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi Janubiy

Orolbo'yi hududlarining o'zlashtirilishi o'rganish orqali hududning paleogidrografiya va paleoekologiya rekonstruksiya mavzulariga oid muhim ilmiy ma'lumotlar fanga tatbiq etildi. Ya. G.G'ulomov va B.V.Andrianovning ilmiy tadqiqotlarida qadimgi Xorazmning sug'orish tizimining shakllanishi va rivojlanishi masalalarini o'rganish orqali ular nazariy jihatdan qayta tiklangan [10; B-2]. M.G.Vorob'eva Xorazmning antik davrga oid terrakotalari, ostadonlari va suvdonlardagi bo'rtma tasvirlarni tadqiq qilish orqali qadimgi xorazmliklarning diniy e'tiqodi bilan bog'liq bo'lgan jihatlarni rekonstruksiya qilishga muvaffaq bo'lgan [11; B-45-220].

NATIJALAR

Izlanishlar natijasida S.P.Tolstov O'zbekiston hududidagi neolit davriga oid noyob topilmani ochib o'rgangan. O'rganilgan manzilgoh O'zbekiston tarixining neolit davri ma'lumotlarini yanada boyitgan. 1939-yilda Yonbosh qal'adan 1.5 km janubda Xorazm hududidan neolit davriga oid ilk manzilgoh topib o'rganildi. Yonbosh-4 deb nom olgan ushbu manzilgoh Moskva Davlat Universiteti talabalari A.Ya.Abramovich va N.N.Vakturskayalar tomonidan aniqlangan [12, B-59]. Yonbosh-4 manzilgohining rekonstruksiya tadqiqotchilar S.P.Tolstov ilgari surgan xulosaga tayanishgan. [13, B-37] Turarjoyning rekonstruksiya ishida kompyuter dasturlari orasidan grafika, dizayn, vizual yo'nalishda ishlovchi 3Ds Max va Lumion dasturlaridan foydalanildi. Ushbu dasturlar obyektini konstruktiv holatini yaratishga va uni vizual ko'rinishga keltirishga yordam beradi. Buning uchun S.P.Tolstov keltirib o'tgan rekonstruksiya ishi 3Ds Max dasturiga o'tkaziladi [14; -C. 74.].

O'zbekistonda ham so'ngi yillarda arxeologik yodgorliklarni 3D modellarini kompyuter texnologiyasi asosida yaratishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Masalan, Kampirtepa antik davri yodgorligi E.V.Rtveladzening tadqiqotlari asosida qayta tiklandi hamda 2019-yil avgust oyida "O'zbekiston – yo'llar va sivilizatsiyalar chorrahasi: imperiya, din, madaniyat" madaniy meros haftaligi doirasida keng jamoatchilikka namoyish etildi. Shuningdek, Timur Nurulin tomonidan miloddan avvalgi IX-VIII asrlar-milodiy VI asrlarga oid qadimiy shahar xarobasi hisoblangan Yerqo'rg'on qadimiy manzilgohi (15; B-27-38.) va V-XIII asrlarga oid yodgorlik Sug'd me'morchiligiga oid Oqtepa Yunusobod qal'asining (16; B-24-31) virtual 3D modeli tayyorlangan. Xorazm tarixini yoritishda 3D dasturlar yordamida 3D modellashtirish ishi ayrim yodgorliklar misolida amalga oshirilgan. Chunonchi, Do'schanov Sherzod tomonidan Shovot tumanidagi Kat qal'a yodgorligi 3D modeli yaratilgan (17; B. 255). Qoraqalpog'iston hududida joylashgan miloddan avvalgi IV-III asrlarda barpo etilgan qadimiy Aqchaxon qal'a (Aqcha-xon qal'a)ni o'rgangan arxeologlardan biri Michele Minardi "Qadimgi Xorazm bo'yicha Qoraqalpoq-Avstraliya Ekspeditsiyasi"da (KAE, 2010-yildan) olib borgan tadqiqotlari davomida qal'aning virtual ko'rinishdagi 3D modelini yaratgan [18; B-82-83-b]. Urganch davlat universiteti tadqiqotchisi X.O.Matkarimov "Xorazm vohasida arxeologik tadqiqotlar tarixi (qadimgi davrga oid tarixiy rekonstruksiya muammolari)" mavzusida tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) [19] dissertatsiyasini himoya qilganlar.

XULOSA

Xorazm hududidagi qadimiy qal'alarni 3D modellashtirish orqali qayta yaratish va raqamli formatda saqlab qolish — nafaqat madaniy yodgorliklarni asrashning innovatsion yo'li, balki ularni global miqyosda tanitish, ilmiy tadqiqotlarni yangi bosqichga olib chiqish hamda yosh avlodga tarixni sezgirlik bilan anglatishning ham samarali vositasidir. 3D modellashtirish — bu oddiy chizmalar yoki tasvirlar emas, balki vaqt o'qida yo'qolib ketgan bir butun tarixiy manzaraning ilmiy asoslangan qayta qurilishidir. Bu jarayon orqali biz nafaqat inshootlarning

tashqi ko‘rinishini, balki ularning ichki tuzilmasi, funksional vazifalari va tarixiy davrlar bo‘yicha o‘zgarishlarini ham virtual muhitda aks ettira olamiz. Bu esa, tarixiy tahlilni chuqurlashtiradi, madaniyatlararo solishtirma tadqiqotlar olib borish imkonini beradi va turistik infratuzilmani ham rivojlantiradi. Xorazm qal’alari — bu shunchaki devorlar yoki g‘ishtdan iborat obyektlar emas. Ular ming yillik tajriba, siyosiy kuch, madaniy qadriyat va inson tafakkurining mahsulidir. Ularni saqlab qolish — bu tarixni saqlab qolishdir. Zamonaviy texnologiyalar esa bu tarixni nafaqat saqlash, balki uni har tomonlama anglashga, jonlantirishga va kelajak avlodga chuqurroq yetkazishga xizmat qiluvchi vositadir. Shunday ekan, Xorazm hududidagi tarixiy qal’alarni 3D modellashtirish orqali rekonstruksiya qilish — bu shunchaki texnik loyiha emas, bu tarix bilan muloqotga kirishish, milliy o‘zlikni anglash va uni XXI asr tamadduni bilan uyg‘unlashtirishga qaratilgan muhim ahamiyatga ega madaniy-ma’naviy harakatdir.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Беруний Абу Райхон, Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. –Т.: 1968. 231-бет.
2. Воробьева М.Г. Проблема “Большого Хорезма” и археология // Археология и этнография Средней Азии. – М.: Наука, 1979.– С. 40.
3. Рапопорт Ю.А. Краткий очерк истории древнего Хорезма в древности // Приаралье в Древности И Средневековье. – М.: Наука, 1998. – С. 31–32.
4. Xajiyeva O. “Xorazm vohasi aholisining qadimiy diniy e’tiqodlari va an’analari tarixi”/International Journal Of Recently Scientific Researcher's Theory/ – С. 68-69.
5. Sulaymanov S. Allamuratov A. “Xorazm-minglab qal’alarning qadimiy sivilizatsiyasi” Science Shine International Scientific Journal Issue 8(43), Volume 1 | ISSN 3030-377X | 30.04.2025. – С.294
6. Mirzayeva M “Xorazm viloyatidagi tarixiy - arxeologik yodgorliklar holati” Results of National Scientific Research Volume 1| Issue 6 2022 SJIF- 4.431 ISSN: 2181-3639 – С. 79.
7. Толстов С.П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. – М., 1948. -С.7.
8. Rahimov F. Jumanazarova G. “Xorazmning qadimiy Qal’alari Tuproq-Qa’la, Qizil-Qal’a, Ayazqal’a Va Chalpiq-Qal’alar Tarixi”, Лучшие Интеллектуальные Исследования/ Часть-29_ Том-1_ Сентябрь -2024.-С.415
9. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – Москва: Наука, 1962. – 324.
10. Ғуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихи (қадимги замонлардан ҳозиргача). – Тошкент: Фан, 1959 2.
11. Воробьева М.Г. Керамика Хорезма античного периода. // Керамика Хорезма. Труды ХАЭЭ. Вып. IV. – Москва: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 45–220.
12. Толстов С.П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. – М., 1948. -С. 59.
13. Жабборов И. Кўҳна харобалар сири. – Тошкент,: УзДавнашр, 1961.-С.37
14. Matqurbanov F. R. “Xorazm vohasi neolit davri nodir yodgorligining zamonaviy texnologiyalar yordamida tarixiy ko‘rinishi (Yonbosh-4 misolida)” Xorazm Ma’mun Akademiyasi Axborotnomasi –6/3-2023 –С. 74.
15. Nurulin T.S. 3D -Yerqo‘rg‘on qadimiy manzilgohini rekonstruksiya qilish // O‘zbekiston arxitekturasi va qurilishi. – Toshkent, 2022. - No 2-3. <http://civiltashkent.blogspot.com> B-27-38.
16. Nurulin T.S. Oqtepa Yunusobod qal’asini virtual rekonstruksiya qilish//. O‘zbekiston arxitekturasi va qurilishi. Toshkent,2021.N2-3.-S.24-31. <http://civiltashkent.blogspot.com> B-24-31

17. Садуллаев Б.П. Чап қирғоқ Кат-қалъа Хоразмнинг қадимги ва ўрта асрлар шаҳри. – Урганч. 2023. – Б. 255.
18. Matqurbonov F. “Ta’limda raqamli texnologiyalarni tadbiq etishning zamonaviy tendensiyalari va rivojlanish omillari” www.pedagoglar.org 31-to‘plam 1-qism May 2024 82-83.
19. Маткаримов Х.О. Хоразм воҳасида археологик тадқиқотлар тарихи (қадимги даврга оид тарихий реконструкция муаммолари) Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс.автореф. – Нукус, 2021.

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

SOURCES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF FINE ARTS IN THE DEVELOPMENT OF KARAKALPAK ART

Aytmuratov Jalgas

Professor of "Archaeology" at KSU

Doshniyazov Raxat Karlibaevich

Stage teacher of the Department of "Archaeology" at KSU

E-mail: raxatdoshniyazov72@gmail.com

Abstract. This article discusses Vladimir Karakalpakov, who made a significant contribution to the formation of fine arts in Karakalpakstan. Emphasis is placed on historical events related to the artist's homeland and his childhood years. The care of Savichev Ivan Savelyevich for the orphan plays a central role, whose talent in the orphanage laid the foundation for the development of Karakalpak fine art. The artist's renowned creative works at the Academy of Arts are mentioned, as well as his feelings of longing for his homeland, experienced with such talent.

The article presents important scientific information related to the history of Russian fine art, based on historical documents, archival materials, and written sources. It describes the artist's life path, his achievements, awards with medals at the Academy of Arts, and his experiences of longing for his homeland. In addition, relying on historical documents, archival materials, and classical literary works, the article identifies promising areas for future research in fine arts.

Keywords: Karakalpak fine art, Vladimir Karakalpakov, Imperial Academy of Arts, theater decoration, P. Mochalov painting, Russian fine art.

QORAQALPOG'ISTON SAN'ATINING TARAQQIYOTIDA TASVIRIY SAN'ATNING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH MANBALARI

Aytmuratov Jalgas

QDU "Arxeologiya" kafedrasi professori v.b.

Doshniyazov Raxat Qarlibaevich

QDU "Arxeologiya" kafedrasi stajyor o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qoraqalpog'iston tasviriy san'atining shakllanishiga ulkan hissa qo'shgan Vladimir Karakalpakov haqida so'z yuritiladi. Rassomning tug'ilgan yurti hamda bolalik yillaridagi tarixiy voqealarga e'tibor qaratilgan. Savichev Ivan Savelevichning yetim bolaga g'amxo'rligi asosiy o'rin egallaydi, uning bolalar uyidagi iste'dodi qoraqalpoq tasviriy san'atining shakllanishiga asos soladi. Rassomning Rassomlik akademiyasidagi mashhur ijodiy kartinalari, rassomning shunday iste'dodi bilan vatan sog'inchini boshidan kechirgan tuyg'ulari haqida so'z yuritildi.

Maqolada tarixiy hujjatlar, arxiv materiallari va yozma manbalarga tayanib, rus tasviriy san'ati tarixiga oid muhim ilmiy ma'lumotlar ko'rsatilgan. Rassomning hayot yo'li, yutuqlari, rassomlik akademiyasidagi medallar bilan taqdirlanishi, vatan sog'inchini boshdan kechirganligi haqida so'z boradi. Shu bilan bir qatorda, maqolada tarixiy hujjatlar, arxiv materiallari va mumtoz adabiy asarlarga tayanib, tasviriy san'atning kelajakda o'rganilishi lozim bo'lgan sohalarini ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: Qoraqalpoq tasviriy san'ati, Vladimir Karakalpakov, imperatorlik tasviriy san'at akademiyasi, teatr dekoratsiyasi, P. Mochalov surati, rus tasviriy san'ati.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N07>

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev 2022-yil 15-apreldagi O'zbekiston madaniyat va san'at sohasi xodimlariga tabrigida "Tasviriy va amaliy san'at hamda dizayn yo'nalishlari bo'yicha tahsil olayotgan bitiruvchilar hamda mustaqil ijod bilan shug'ullanayotgan rassomlar faoliyatiga ko'maklashish, xususan ijodiy ustaxonalar bilan ta'minlash, ustoz-shogird an'anasini kuchaytirish masalasida ham qator ishlarni amalga oshirish rejalashtirilganini" ta'kidlagan edi. Qoraqalpog'iston tasviriy san'atining shakllanish tarixi bo'yicha ko'plab tarixiy manbalarni uchratish mumkin. XIX asrdagi mashhur rus rassomlaridan biri bo'lgan Vladimir (Gavril) Karakalpakov haqida 1961-yil 12-iyulda "Sovetskaya Karakalpakskaya" gazetasida birinchi qoraqalpoq rassomi degan maqola bosilib, unda rassom Karakalpakovning qoraqalpoq ekanligi va u ota-onadan yetim qolganligi sababli Qoraqalpoqdan Rossiyaga olib borilganligi, dastlab Vladimir degan ism qo'yilgan, keyin esa Gavril ismi qo'yilganligi, 1913-yilning 1-sentyabrida imperiyaning Badiiy Akademiyasiga kirgani haqida yozadi. Shu bilan birga, bu maqolada Karakalpakovning hayoti va faoliyati haqida ma'lumotlar keltiriladi.

Yozuvchi O. Bekbauliyevning "Vladimir Karakalpakov" romanida uning hayoti, Karakalpakov familiyasining berilishi va qoraqalpoq san'ati rivojiga qo'shgan hissasi bayon etilgan:

"Qoraqalpoqlar, Ulug' tog', Qoratog' yonbag'irlariga yoyilgan 20 ming uylik qozoqlar va 12 ming uylik qoraqalpoqlar shu yerdan Sirning Orolga quyar yeriga joylashdi, lekin qozoqlarning kichik juz xoni Abulxayr yaylovga yer tor bo'ldi deb o'yladimmi yoki Buxoro Qo'qon xonligi chegarasida qoraqalpoqlarning o'tirishini xohlamay bu yerdagi 12 ming uyli qoraqalpoqlarni ikkiga bo'lib, Ulkyak daryosi bo'yiga Abulxayr Sulton boshchiligida ko'ch tortdi. Ammo Sirning Orolga quyiladigan joyida "to'rtqora" va "shekti"larni qoldirib ketdi. Shu qishloqdagi o'rtahol xo'jaliklardan bo'lgan Alpisboy tirishish kasalligidan vafot etadi, ortida xotini Qirmizi va 6 yoshli bolasi bilan qoladi. Abulxayr boshchiligida ko'chgan 6 ming qoraqalpoq xo'jaliklari Ulkyakdan Besqal'aga ko'chgandan so'ng Sirdaryoning Orolga quyiladigan joyidagi qoraqalpoqlar ham qadimgi ota-bobolari makon tutgan yerga ko'chishga bel bog'ladi. Ammo yetim-yesir bolalar o'lib qolishiga ko'zi yetib, boyagi Ulug' tog' etagidagi kabi bu yerda qoladi. Qirmizi ham ko'chgan yurtda qolganlarning biri. Bolasi yosh, o'zi kasal, o'zi kundoshlikka, bolasi-ishga yaramasa kimga keragi bor. Barcha og'irlik yuragiga tushgan Qirmizi bir kuni o'tovning oldida holdan ketib joni uzildi. Ammo endigina 7 yoshga to'lgan bolasi jim-jit qolgan onasini quchoqlab zor yig'lab qoldi. O'sha vaqtda buning guvohi bo'lgan Moskvadan kelgan harbiy taftish komissiyasining boshlig'i Savichev Ivan Savelevich bolani yupatib, uni ovqatlantirib keyin uxlatdi, onasini esa shu tomonga ko'mdi.

So'ng bolani uyg'otib o'zi bilan birga olib ketdi. Buning ham sababi bor edi. Harbiy reviziyaning boshlig'i bo'lgan Savichev Ivan Savelevich Moskvadan Sirning Orolga quyar qismiga kelmasdan oldin Savichev Ivan Savelevichning eski do'sti Gavril Mixaylovich, Savichev Ivan Savelevichning qirga, Orol dengizi tomonga borishini gazetadan o'qib, davlat departamentining oldiga kelgani shu edi. Uchrashuv vaqtida o'z xotini bo'lgan Afrosina Petrovna bilan bolali bo'la olmaganini aytadi va Savichev Ivan Savelevichdan boradigan tomondan farzand olib berishini iltimos qiladi.[1;8] Bu Gavrilning Savichev Ivan Savelevichga qilgan iltimosi edi. Savichev Ivan Savelevich Orol dengizi tomonidagi ishini qilib o'z yurtiga

qaytadi va bolani o'z uyiga olib boradi. Bu dashtda qolgan qarovsiz bolaning hayotda o'z o'rnini topishiga sabab bo'ladi.

Savichev Ivan Savelevichning xotini Praskoviya Lukyanovna cholini sog'ingani uchun uni yaxshi kutib oladi va bolani ikki uch kun uyida saqlaydi. Savichev Ivan Savelevich bolani Gavrilga bergandan ko'ra "Tarbiya uyi"ga berishni ma'qul ko'radi, Savichev Ivan Savelevichning xotini ham buni ma'qulladi. Gavril Mixaylovichga bir bahona aytamiz deb Solyankadagi "Tarbiya uyi"ga qarab ketdi. Yo'lda Ivan Savelevich "Tarbiya uyi"ning qabul tartibi to'g'risida o'ylab kelyapti. Bolani xristian diniga kiritmaguncha va rus familiyasini bermaguncha bunday bolalarni qabul qilishmaydi. Familiya esa qo'ldan keladigan ish. Shuning uchun "Tarbiya uyi"da hozircha metrik kitobdan o'tkazib qo'yish ma'qul. Ammo qabul qilish, qabul qilmaslik haqida ko'rarmiz. Har qanday holatda ham yuqori darajali ofitserdan qabul qilish kerak-ku. Vladimir bo'lsa o'z millatining kelib chiqishini qachon bo'lsa ham topib olar, "Karakalpakov" deb yozdiramanda qo'yaman. Ivan Savilevich shularni o'ylar ekan, Solyankidagi "Tarbiya uyi"ga kelib qoldi. Savichev Ivan Savelevich Tarbiya uyining qabulxonasiga kirdi. Direktorning yordamchilari yuqori darajali ofitser Savichev Ivan Savelevichni yaxshi kutib oldi.

"Ismi nima? Otasining ismi nima? Ota-onasi kim? Direktorning qabulxonasidagi Ivan Savelevichga to'ldirish uchun taqdim etilgan kartochkasi shunday savollardan iborat edi.

Bolaning ismi- Vladimir, otasining ismi Karakalpak (o'lgan), tug'ilgan yili-1802-yil, Tug'ilgan joyi-Sirdaryo, "Besh qal'a" mozorining yonida, kalta ariq bo'yi. Vasiysi kim-Vaqtincha Savichev Ivan Savelevich, onasining ismi-?: -ota-onasi vafot etgan, Vasiysining doimiy manzili-Peterburg.

Vasiysining ish joyi, darajasi — Orenburg general-gubernatorining revizorlar guruhining boshlig'i, Gvardiya polkovnigi. Qabulxonaga qabul qilingan kuni -1808 yil 12-avgust" deb ko'rsatilgan.

Vladimir Karakalpakovning yoshlik vaqtlari haqida uning qoraqalpoq ekanligi va qoraqalpoqdan chiqqan birinchi rassom ekanligi ta'kidlab ko'rsatiladi. Ushbu materiallarni to'ldirish masalasida san'atshunoslik fanlari nomzodi Ag'inbayev Allamuratov tomonidan 1961-yil "Amudaryo" jurnalining 12-sonida Vladimir Karakalpakov haqida yangi ma'lumotlar maqolasi e'lon qilinadi.

Rassom Karakalpakovning hayoti va ijodiy mehnati bilan tanishish, dastlab sobiq ittifoq badiiy-san'at akademiyasi kutubxonasining "Юбилейный Справочник имперской Академий художеств (1764-1914) составилъ С.Н. Конлаков" (Sib,1914) nomli kitobning II tomini olib, "Rus rassomlarining ro'uxati" bo'limining 86-betidan "Художествов Владимир (он же Гаврил) Киргизес, Креченный воспитаник А.К. Художествов С 1813 по 1823 г Получил 1822 год две серебр медалы" ya'ni Karakalpakov Vladimir N. Gavril deb ham atalgan cho'qingan qirg'iz 1813-yildan 1823-yilgacha Badiiy Akademiyaning tarbiyachisi, 1829-yili ikki kumush medal oldi degan yozuvni topdim. «Сборник материалов для историй сибиратовской Санк-Петербург академии Художество за сто лет эго существования, из данный под редакции Н.П. Петрова и с его примечавшими» degan 1864-1866-yillari bosilgan kitobdan V. Karakalpakovning qaysi yillari Akademiyada o'qigani va medallar olgani topildi. Kitobning 11-bo'limining 51-sahifasida: 29-sentyabr Sovetining (Akademiyaning soveti-A.A.) yig'ilishida quyidagilar bo'ldi:

O'tgan 1813-yil 1-sentyabrda ochilgan kursni bitirgan quyidagi ismi ko'rsatilgan bolalarni akademiyaning Ustaviga muvofiq, Akademiyaning tarbiyachilarining yoshiga

(kursga.A.A) olinsin: (qabul qilingan 54 bolaning ro'yxatida 47-bola Gavril Karakalpakov) O'sha kitobning 132-betida:

2 yoshdagi bolalarni uchinchi yoshga o'tkazishda ularni rassomlik sinflariga bo'lish kerak bo'lganligi sababli, 44 o'quvchining 18 bolasi rasm sinfiga belgilansin, xususan: (1819-yil 29-mart kuni Akademiya sovetining qarorida 18 bolaning ro'yxatida yettinchisi Vladimir Karakalpakov deyilgan. 1822-yili 23-avgustda sovetning qarori bo'yicha Vladimir Karakalpakov 1822-yili 29-aprelda olingan imtihon uchun 2 bolaning biri bo'lib, Ikkinchi darajali kumush medalini olgan. [2;132]

1822-yil 13-sentyabr kuni kengashning qarori bo'yicha 4 oylik yakuni bo'yicha 1822-yil 26-avgustda olingan imtihonlarda Birinchi darajali kumush medalga hech kim taqdim etilmay, ikkinchi darajali kumush medal olganlarning ro'yxatiga 3 o'quvchi yozildi. Ular to'rt xil yoshdagi o'quvchilari: I.Stepanov, V.Karakalpakov va N.Golavachevskiy.[3;168]

Vladimir Karakalpakov Peterburgdagi imperator rassomchilik akademiyasiga yuborilishi va u yerdagi yutuqlari haqida yozuvchi O'.Bekbauliyev ham o'z asarida bunday keltiradi: «Rassomchilik Akademiyasida birinchi darsni “Западноевропейское художественное искусство” degan kitobni o'rganishdan boshladi. Bu darsni olib borgan o'qituvchi Aleksey Yegorovich “G'arbiy Yevropa tasviriy san'ati”ni o'tmasdan oldin, tasviriy san'at va uning kelib chiqishi haqida tushuntirib o'tdi. Vladimir Karakalpakov o'quvchilar orasida tilga olinib, darslaridan ham, rasm chizishdan ham muvaffaqiyatga erishib ulgurdi. Uning “Peterburg atrofining tong otishi” deb nomlangan manzarasi hammaning e'tiborini tortdi. Vladimir darsdan va ustaxona ishlaridan bo'sh vaqtlarining hammasini bekor o'tkazmasdi. Rossiya rassomlik ustalarining ko'rgazmasida, ikkinchi kun rasm galereyasida, shuningdek V.A. Toropinning ustaxonasida, har qalay o'zining mutaxassisligiga foydasi tegadigan joyda vaqt o'tkazdi.

Bir kuni qalmoq qizi bo'lgan Sasha ismli qizga Ermitajni birga tomosha qilishni iltimos qiladi. Uchrashgan joyida uchrashganda Vladimir do'sti Sasha bilan Neva daryosining bo'yida turib o'zlarini Sirdaryo bo'yida turgandek his qildi. Albatta Neva daryosi Peterburgning go'zalligiga qo'shimcha baho bergani bilan Sirning suvidek sariq emas, ba'zida jo'shib tashqariga chiqqani bo'lmasa, to'lqinlari yuvosh, suvi ko'zning yoshiday tiniq degan bilan Sasha-biz tug'ilgan Sir bo'ylarining manzarasi bundan ham ajoyib deb Sasha va Vladimirning vatan sog'inchi yuziga urib turar edi. Albatta, ularda — vatanni, elni, ota-onani sog'inishning zaharli achchiq o'kinchi, qayg'ulari sezilib turar edi.

1823-yilning bahorida Rassomlik akademiyasining zalida konferensiya bo'lib o'tadi. Bu konferensiya odatdagidan boshqacha bo'lib o'tgan edi. Unda ta'lim vazirining uch inspektori, o'qituvchi va o'quvchilar ishtirok etdi, yig'ilishni odatdagi prezident o'rinbosari ochdi va u o'z so'zida “Joriy o'quv yilining birinchi choragini muvaffaqiyatli tamomlaganlarni oltin va kumush medallar bilan taqdirlashga bag'ishlangan yig'ilishni ochiq” deb e'lon qilib, ta'lim vaziri bilan akademiya prezidentining qo'shma buyrug'ini o'qib eshittirish uchun so'zni tasviriy san'at akademiyasi prezidenti A.N. Oleninga berdi. U o'z nutqida Maorif vaziri va hurmatli knyaz A. N. Golitsin nomidan akademiyaning tarbiyalanuvchilari va o'qituvchilari manziliga juda iliq so'zlar aytdi. Bu so'zlar Vladimirning nomidan ham yetib keldi. Hatto akademiya prezidenti Vladimirni kumush medalga tavsiya qilishda o'qituvchi va guruh rahbarining adashmaganini aytib maqtadi.

“Tarixiy rangtasvir” sinfidan Vladimir (Gavrilla) Karakalpakov!-dedi akademiya prezidenti alohida to‘xtalib — o‘quv yilining birinchi choragini yuqori baholar bilan tugatgani va akademiya hayotida faol qatnashgani uchun kumush medal bilan taqdirlanganligi”[4;66] aytiladi.

Bu ma’lumotlardan bilsak bo‘ladiki, rassomning yoshligidan iste’dodli bo‘lganligini, vatan sog‘inchini yozuvchi yuksak darajada ko‘rsata olgan.

V.Karakalpakovning akademiya dan haydali sh sabablari bu kitobda aytilmaydi. Uning rassom Pavel Fedodov va artist P.S. Mochalov bilan munosabatlari biroz vaqtgacha noma’lum bo‘lib kelgan bo‘lsa kerak.

Bularning hayoti va ijodini o‘rganuvchilar ko‘p vaqtgacha Karakalpakovni tilga olmaydi. 1898-yili Moskvada 26-27-aprelda P.S. Mochalov xotirasiga bag‘ishlab tashkil etilgan vstavkaning katalogi chiqarilgan. Albom V. Karakalpakov ishlagan P.S.Mochalovning portreti bilan ochiladi. 15-iyuldagi “Советская каракалпакия”da vitografiya V.Karakalpakov tomonidan ishlangan rasm (Moskva, 1897) ostiga Mochalov “Посебудим ненавист к Людям и раскашие” dramasida Meynal rovida, deb yozilgan. Mochalovning roli bo‘yicha aytgan so‘zlarining ikki qatori keltirilgan. Rassom haqida boshqa ma’lumot keltirilmagan. 1914-yilda S.Peterburgda V.G.Galikovning tahririda chiqqan V.G.Bilinskiyning asarlarida o‘sha rasm berilib, muallif ko‘rsatilmagan. Bu rasmni Yu.Sobolev 1935-yili chiqargan Mochalov haqida kitobida ham keltirib, Karakalpakov haqida hech qanday so‘z etmaydi. faqat 1953-yili SSSR fanlar akademiyasining san’at tarixi instituti chiqargan P.S. Mochalovning teatr haqida xatlari, she’rlari, pyesalari to‘plamida kitobni ochishdanoq Mochalovning o‘sha mashhur portreti ko‘zga tashlanadi. P.S. Mochalov Meynal rovida. Karakalpakovning chizgan rasmi degan, rasmda esa S.Paturiy, V.Karakalpakov degan oldindan yozilgan so‘zlar aniq o‘qiladi.[5;142]

Y.Dimitriev “Mochalov Aktyor – romantik” nomli degan kitobida aktyorni V. Karakalpakov ishlagan Meynal rolidagi portretini keltirib, uni P.S.Mochalovning haqiqatga mos keladigan o‘z portretlarining biri deb ko‘rsatib ketadi.

Shunday qilib Vladimir Karakalpakov ishlagan P.S Mochalovning «Косия будем» dramasi dagi Meynal rolidagi portreti aktyorning eng yaxshi portretlaridan biri hisoblanadi [6;81]. So‘nggi vaqtlardagi Mochalov haqidagi kitoblarda faqat shu tasvir beriladi, bu narsa Karakalpakovning rus san’atiga qilgan xizmatlarining bir qancha yuqori darajada ekanligini ko‘rsatadi. Hozirgi mavjud ma’lumotlarga ko‘ra Vladimir Karakalpakov haqida birinchi bo‘lib va to‘liq ma’lumot keltirgan inson Nikalay Xardjievdir, deb keltiradi 1954-yili chiqargan “Rassomning taqdiri” degan Pavel Fedotovga bag‘ishlangan kitobida.

1827-yildan 1830-yilgacha kadetlar kursining rasm darsidan o‘qituvchisi, kollejiskoy registrator, chuqurlashtirilgan qoraqalpoq, ot yoqali, qiyiq ko‘zli Vladimir Gregorevich Karakalpakov bo‘ldi deb to‘q etishini aytgan. Xardjievning aytishicha Vladimir Karakalpakov korpusga o‘qituvchi bo‘lib joylashganda eng past cho‘qqi edi — kollej registratori degan cho‘qqi olgan. Karakalpakov Karl Bryullodan 3 yosh kichik bo‘lgan[7;21]. 1799-yili tug‘ilgani ma’lum, demak Vladimir Grigorevich Karakalpakov 1802-yilda tug‘ilgan. 11 yoshida badiiy akademiya ga qabul qilingan, 21 yoshida uni bitirmay haydab yuborgan. 28 yoshida o‘qituvchilikni tashlab Moskva teatriga o‘rgatuvchi (Smotritele lamp) bo‘lib ishga kirgan. Iste’dodi oldida bosh ekkan mashhur artist P. S. Mochalovdan atigi 2 yosh kichik bo‘lgan. V. Karakalpakov bo‘sh vaqtlarida aktyorlarning suratini chizgan, ba’zida K.P. Mochalovdan uning oldida suratga olib o‘tirgan. «Советская Каракалпакия» gazetasida[8] Karakalpakovning Karl

Bryullov bilan 1835-yili Moskvada teatrdagi uchrashganligi haqida I.V.Nasyukinning A.S.Pushkinga yozgan xati keltirilgan edi.

Yozuvchi Nikolay Xadjiev o'sha uchrashuvni bunday yakunlaydi: Karl Bryullovning eski tanishidek ko'rganligidan ko'ngli ko'tarilganini Karakalpakov teatr direktori, yozuvchi Zagotskiyga borib — Bryullov keldi u stulda o'tiribdi — deb ovozinig boricha baqirdi. O'sha kuni o'rtoqlari bechora Karaqalpakovni traktorda ovqatlantiradi, uni mashhur rassomning tanishi sifatida hurmat qiladi. Viktor Shkolovskiy rassom Fedetov haqida povesta degan kitobini 1960-yili yangi nashrida Karl Bryullovning og'zini Karakalpakov boshining bahosi bilan sotib oldi (saqlab qoldi) degan so'zlarni yozadi.

XIX asrning 50-yillarida Moskvadagi I. Mali teatrida ishlagan artistlar orasida Karaqalpakov degan familiyani uchramiz. N.G. Zografning "Малий театре второй половине XIX века" nomli kitobida 50-yillari Mali teatrida ishlagan artistlar M.C. Shepkin, F.N. Usachev, D.T. Lenskiy, V.C.Y. Jivokin, P.K. Sadovskiy va boshqalarning qatorida 1853-yili, 1862-yillari P.V. Vostokov (Karakalpakov) degan artist keltiriladi.[9;24] Buning Vladimir Grigorevichning o'g'li Prov yoki Pavel Vladimirovich Karakalpakov ekanligi so'zsiz. Qoraqalpoqlarning yaqin odamlarini rassom Fedotovning ham, artist P. S. Mochalovning ham ismi Pavel. Ularning hurmatiga Vladimir Karaqalpakov bolasining ismini Pavel qo'yishi mumkin, Vostokov degan taxallusini o'ylab topgan.

1872-1873-yillardagi mavsumida Mali teatrida qo'yilgan «бойства на улица мира» degan dramani Fransuz tiliga Vostokova (E. E. Nazarova) tarjima qilgan. Bu Vladimir Qoraqalpoqovning kelini bo'lishi mumkin.

I.V. Vostokov (qoraqalpoq) faqat aktyor emas, shu bilan birga bir necha vodevillarning muallifi va Fransuz tilidan ruschaga ko'p drama asarlarining tarjimoni bo'lgan.[10;566-569]

I.V. Vostokov (Karakalpakov) 1857-yili 31-iyulda bo'lgan spektaklda Gogelning revizorida Xlestakovning rolini o'ynagan[11;61].

Shunday qilib Karakalpakovlar Qoraqalpoqdan chiqqan birinchi rassomlar, birinchi professional artistlar va dramaturglar bo'lgan. Qoraqalpog'istonda tasviriy san'at rivojida V. Karaqalpakovning o'rni o'ziga xos darajada yuqori. Uning xorijda olgan bilimlari, rassomlik mahorati qoraqalpoq xalqining tasviriy san'ati tarixida katta iz qoldirgan. Maqolada keltirilgan arxiv materiallari va adabiy manbalar orqali tasviriy san'atni tadqiq etish va kelgusida keng ko'lamli ilmiy ishlarni davom ettirish kerak. Demak, V. Karakalpakovning san'at merosi va uning yo'lini davom ettiruvchilar haqida ilmiy izlanishlarni yanada chuqurlashtirish talab etiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Мирзиёев Ш.М янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси асосида демократик ислохатлар қатий давом еттирамиз 6-жилд –Тошкент “Ўзбекистон нашриёти”, 2022
2. Ө.Бекбаулиев. Владимир Қарақалпақов. Роман. Нөкис. қарақалпақстан 1987 жыл 23 б.
3. Эмиўдэрья журналы 1961-жыл, №12, 108 -110 б.
4. Сборник материалов для истории императорской С-Петербургской Акад. Художеств за сто лет его существования Сдб 1864-1866. 51 б.
5. Сборник материалов для истории императорской С-Петербургской Акад. Художеств за сто лет его существования Сдб 1864-1866. 132 б.

6. Сборник материалов для истории императорской С-Петербургской Акад. Художеств за сто лет его существования Сдб 1864-1866. 168 б.
7. Ө.Бекбаулиев. Владимир Қарақалпақов. Роман. Нөкис. 1987 жыл 55 б.
8. П.С. Мочалов Заметки театре, письма стихи пьесы, Современники о Мочалове изд.АН СССР, Москва. 1953.
9. Ю. Динтрор «Мочалов –актёр- романтик» М 1961. стр 81.
10. Николай Харджиев «Судьба художника» СП 1954 Москва. Стр.19
11. Николай Харджиев «Судьба художника» СП 1954 Москва. Стр 21
12. Газета «Советская Каракалпакия», 15-июль, 1961 г.
13. Н.Г Зограф «Малый театр второй паловины XIX века» Стр 24.
14. Н.Г Зограф «Малый театр второй паловины XIX века» Стр 588.
15. Н.Г Зограф «Малый театр второй паловины XIX века» Стр 566-569.
16. Н.Г Зограф «Малый театр второй паловины XIX века» Стр 61.

08.00.00-IQTISODIYOT FANLARI – ECONOMICAL SCIENCES**Received:** 16 June 2025**Accepted:** 5 July 2025**Published:** 15 July 2025*Article / Original Paper***PROCESSES OF INDUSTRIAL DEVELOPMENT AND AGGLOMERATION
FORMATION IN THE REGIONS OF UZBEKISTAN****Rakhimbaev Akmal**

Doctor of Philosophy in Economics, PhD.

Associate Professor of the Department of Tourism, UrSU

E-mail: rakhimbaevakmal@gmail.com

Abstract. Countries around the world are conducting scientific research on the use of modern approaches to the formation of industrial agglomerations in their regions. In conducting regional industrial policy, the main attention is paid to the effective use of mechanisms that provide for the organization of industrial zones, the formation of clusters, and the creation of green innovations in industry. This article presents research on the organizational mechanisms of industrial development and the formation of agglomerations in the regions of Uzbekistan.

Keywords: industry, agglomeration, regional industry, industrial agglomeration, foreign investments.

**O'ZBEKISTON HUDUDLARIDA SANOATNI RIVOJLANISHI VA
AGLOMERATSIYALARNI SHAKLLANISH JARAYONLARI****Raximbayev Akmal Azatboyevich**

iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD.

UrDU "Turizm" kafedrası dotsent v.v.b.

Annotatsiya. Jahon mamlakatlari o'z mintaqalarida sanoat aglomeratsiyalarini shakllantirishning zamonaviy yondashuvlaridan foydalanish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Hududiy sanoat siyosatini olib borishda asosiy e'tiborni sanoat zonalarini tashkil etish, klasterlarni shakllantirish, sanoatda yashil innovatsiyalarni yaratish asosida qo'shilgan qiymatni ta'minlashni nazarda tutuvchi mexanizmlardan samarali foydalanishga qaratilmoqda. Ushbu maqolada O'zbekiston hududlarida sanoatni rivojlanishi va aglomeratsiyalarni shakllanish jarayonlarining tashkiliy mexanizmlarini haqida izlanishlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: sanoat, aglomeratsiya, hududiy sanoat, sanoat aglomeratsiyasi, xorijiy investitsiyalar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N08>

Kirish. Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasida sanoatni rivojlantirishga qaratilgan islohotlarni amalga oshirish hukumatning eng muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib kelgan. Mamlakatimizda iqtisodiyotni liberallashtirish va xorijiy investitsiyalarni jalb etish, shuningdek, sohani rivojlantirish uchun qulay muhit yaratishga qaratilgan keng ko'lamli iqtisodiy islohotlar amalga oshirildi [1; 10-12 b.].

Iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, an'anaviy tarmoqlarga qaramlikni kamaytirish, modernizatsiya qilish bo'yicha yuqori darajadagi ishlar amalga oshirildi. O'zbekistonda sanoat sohalarga ham mahalliy, ham xorijiy sarmoyalarni jalb qilishni rag'batlantiruvchi siyosatni amalga oshirish orqali erkin investitsiya muhitini yaxshilashga intilgan. Investorlarni jalb etish

maqsadida maxsus iqtisodiy zonalar, sanoat klasterlari tashkil etish kabi ko'plab innovatsion loyihalar amalga oshirilgan.

Adabiyotlar tahlili. Sanoatda zamonaviy infratuzilmani rivojlantirish, jumladan, transport, energetika va logistika sohalariga xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish, sanoatni barqaror o'sishini qo'llab-quvvatlash va raqobatbardoshligini oshirish, xalqaro savdoni rivojlantirish va eksportni rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirilgan [2; 291-311 b.].

O'zbekistonda sanoatni hududlararo mutanosib rivojlantirish bo'yicha xam salmoqli ishlar amalga oshirilgan bo'lib, chekka hududlarda tadbirkorlikni rivojlantirish, infratuzilma obyektlarini qurish va rekonstruksiya qilish, yo'l, transport va kommunikatsiya imkoniyatlarini oshirish bo'yicha keng ko'lamli investitsion dasturlar amalga oshirib kelingan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi farmoni bilan "Milliy iqtisodiyot barqarorligini ta'minlash va yalpi ichki mahsulotda sanoat ulushini oshirishga qaratilgan sanoat siyosatini davom ettirib, sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini 1,4 baravarga oshirish" vazifalari belgilab berilgan. Shuningdek, taraqqiyot strategiyasining 29-maqsadi sifatida "Hududlarda 200 ta yangi sanoat zonalarini tashkil etish va biznes-inkubatorlar tizimini rivojlantirish. Sharoitni og'ir bo'lgan tumanlarda tadbirkorlikni rivojlantirish uchun yanada qulay shart-sharoitlar yaratish" vazifalari belgilab berilgan.

Metodologiya. Yangi O'zbekistonni barpo etish jarayonida hududlarda sanoatni rivojlantirish darajasini yangi pog'onaga olib chiqish, ishlab chiqarishni zamonaviy infratuzilma talablari asosida tashkil qilish, hududlarning xususiyatlarini e'tiborga olgan holda sanoat korxonalarini joylashtirish va eksportga mo'ljallangan raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish hajmini oshirib borish kabilarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Mamlakat hududlarida sanoatni rivojlantirish va sanoat zonalarini tashkil etish bo'yicha ham samarali siyosat amalga oshirilgan. O'zbekiston Respublikasida EIZlar faoliyati uchun normativ-huquqiy baza yaratilgan va bunday hududlarni rivojlantirish bo'yicha samarali tashkiliy-huquqiy choralar ko'rilmogda. Mamlakatda 2009-yildan boshlab, erkin iqtisodiy zonalar faoliyati yo'lga qo'yilgan bo'lsa, 2020-yilga kelib, faoliyat yuritayotgan erkin iqtisodiy zonalarining soni 22 taga yetgan[3; 61-78 b.].

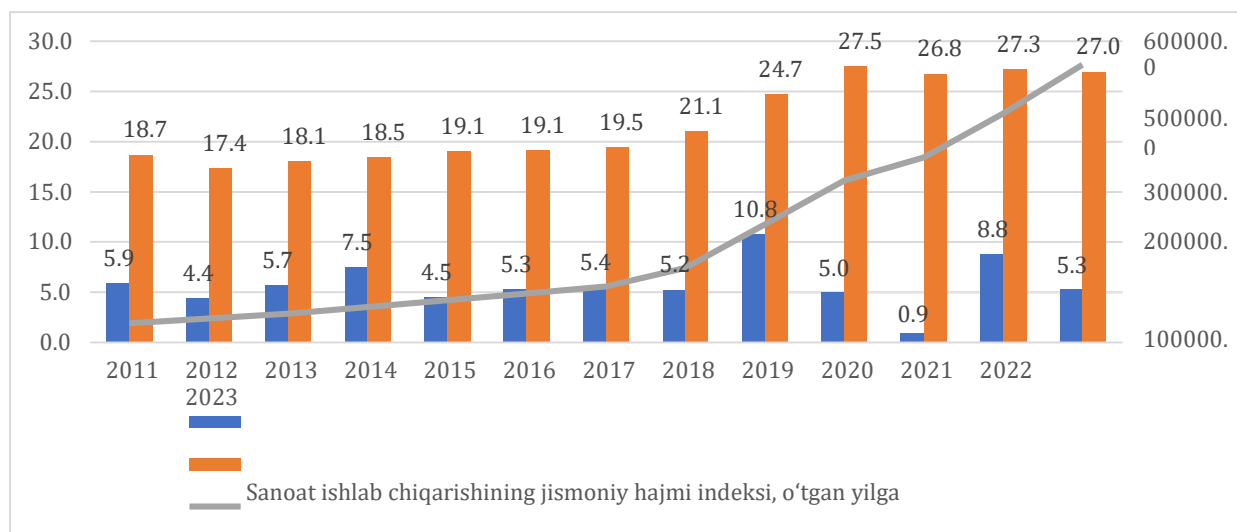
Sanoat sohasida amalga oshirilayotgan tarkibiy o'zgarishlar, davlat soliq byudjeti siyosatini isloh qilish, pul-kredit siyosati, umumiy menejment, innovatsion iqtisodiyotni yaratish, bozor tamoyillari asosida boshqaruvni shakllantirish bilan so'nggi yillarda amalga oshirilgan chora-tadbirlar yuqori ijobiy natijalarga erishdi.

Jismoniy hajm indeksi sanoat ishlab chiqarishining yillik o'sishi yoki pasayishini aks ettiradi. Umuman olganda, yillar davomida o'sish sur'atlarida o'zgaruvchanlik mavjud. O'zbekistonda EIZ soni va faoliyat ko'lamini kengayib borayotgan sharoitda ularning faoliyatini samarali tashkil etish va o'ziga xos strategik yo'nalishlar belgilash maqsadga muvofiq.

Tahlil va natijalar. O'zbekiston Respublikasida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishning jismoniy hajm indeksi 2013-yil 7,5 foizlik sezilarli o'sish sur'ati bilan ajralib turadi, bu sanoat ishlab chiqarishining sezilarli darajada kengayganini ko'rsatadi. Mamlakatda 2016-yildan boshlab, barcha sohalar jumladan sanoatning o'sish darajasini o'sishini kuzatish mumkin, jumladan 2018-yilda sanoatning fizik hajm indeksi 10,8%ni tashkil etib, 2010-2022-yillardagi eng yuqori surat ta'minlangan. Biroq, COVID-19 pandemiyasi ta'siri

sabab, 2020-yilda 0,9% minimal o'sish sur'ati kuzatilgan. So'ngi ikki yilda esa, o'sish sur'atlari mos ravishda 8,8% va 5,3% ijobiy bo'lib, sanoat ishlab chiqarishining tiklanishi yoki o'sishning davom etayotganidan dalolat beradi.

YaIM tarkibida sanoatning ulushi yillar davomida izchil ortib bormoqda. Bu esa iqtisodiyotning umumiy tarkibida sanoat mahsulotlarning ahamiyati ortib borayotganidan dalolat beradi. YaIM tarkibida sanoatning ulushi 2011-yildagi 18,7% dan 2023-yilda 27,0% gacha ko'tariladi. Mazkur holat mamlakat iqtisodiy rivojlanishida ishlab chiqarish sektorining tobora ko'proq hissa qo'shayotganidan dalolat beradi.

1-rasm. O'zbekiston Respublikasida sanoatni rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari

Sanoat mahsuloti ishlab chiqarish hajmi (milliard so'm) yillar davomida izchil ortib bormoqda. 2011-yil 38119,0 mlrd.so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2023-yilda 553265,0 mlrd.so'mni tashkil etib, sezilarli o'sish kuzatilgan. O'zbekiston sanoat ishlab chiqarishi, ayniqsa, so'nggi yillarda barqarorlik va ijobiy o'sishni ko'rsatdi (2018-2023-yillar). Umumiy tarkibda mahalliy mahsulotlar ulushining o'sishi iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish va o'zini o'zi ta'minlashga qaratilgan sa'y-harakatlarning ko'rsatkichidir. Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishning sezilarli o'sishi, ayniqsa, keyingi yillarda ishlab chiqarish sohasiga investitsiyalar, modernizatsiya va innovatsiyalarning har tomonlama joriy etilishidan dalolat beradi [4; 122-126 b.].

2022-2023-yillardagi ijobiy o'sish sur'atlari ijobiy trayektoriyadan dalolat beradi va bu mamlakat iqtisodiy strategiyasining bir qismi sifatida sanoatni rivojlantirishga e'tibor qaratayotganligidan dalolatdir.

O'zbekistonda sanoatining hududiy rivojlanishida yuqori farqlarga qaramasdan, barcha viloyatlarning o'ziga xos ixtisoslashuvchi va rivojlanish xususiyatlari mavjud. Toshkent shahri turli sanoat tarmoqlariga, jumladan, ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish va texnologiyaga ega yirik iqtisodiy markazlardan biri hisoblanadi. Mintaqada yuqori texnologiyali sanoat konsentratsiyasi mavjud bo'lib, bunga hududiy savdo va infratuzilmaning nisbatan qulayligi bilan ajralib turadi.

Farg'ona vodiysi tarixan sanoat va qishloq xo'jaligi markazi bo'lgan. U to'qimachilik, mashinasozlik va kimyoviy ishlab chiqarish sanoati keng rivojlangan mintaqalar hisoblanadi.

Samarqand va Buxoro viloyatlari esa boy tarixiy va madaniy merosga ega. Sanoat faoliyati oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash, an'anaviy hunarmandchilik va turizm bilan bog'liq sanoatga ixtisoslashgan mintaqalardir. Navoiy viloyati esa xorijiy sarmoyalarni jalb etuvchi "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zonasi hisoblanadi. U konchilik, metallurgiya va kimyo sanoati bilan mashhur. "Navoiy" erkin zonasi muhim sanoat va logistika markazi bo'lib xizmat qiladi. Qoraqalpog'iston Respublikasi O'zbekistonning shimoli-g'arbiy qismida qishloq xo'jaligi, to'qimachilik va tabiiy resurslarni qazib olish bilan bog'liq sanoat faoliyat keng rivojlangan. Boy tabiiy resurslari, transport infratuzilmasi va malakali ishchi kuchiga ega bo'lganligi O'zbekiston sanoatini rivojlanishiga asosiy omillardir [11; 122-126 b.].

Ma'lumki, hududiy aglomeratsiyalarning shakllanishi iqtisodiy faoliyat va aholining aniq geografik hududlarda to'planishini, sanoatning ixtisoslashuvchi va lokalizatsiyalashuvi, klasterlar hamda innovatsion markazlar shaklida to'plamlarni asosida yuzaga keladi. Hududiy aglomeratsiyalarning shakllanishiga yordam beradigan asosiy omillar sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin: iqtisodiy omillar, ixtisoslashuv va mehnat taqsimoti, bozorga kirish imkoniyatlarining kengligi, innovatsiyalar va bilimlarning tarqalishi, tadqiqot va ishlanmalar uchun qulay muhit, inson kapitali va mehnat bozorining mavjud holati, malakali ishchi kuchining mavjudligi, mehnat bozorining moslashuvchanligi, infratuzilma va undan foydalanishning yuqori imkoniyatlari, hukumat siyosati, madaniy va ijtimoiy omillar shular jumlasidandir.

Ushbu omillarning o'zaro ta'sirini tushunish siyosatchilar shaharsozlik va aglomeratsiyaning afzalliklarini ilgari surish yoki undan foydalanishga intilayotgan korxonalar uchun juda muhimdir. Muvaffaqiyatli aglomeratsiya odatda strategik rejalashtirish, infratuzilmani rivojlantirish va iqtisodiy faoliyat va innovatsiyalar uchun qulay muhit yaratadigan siyosatning kombinatsiyasi natijasidir.

Hududlarda sanoat aglomeratsiyaning shakllanish jarayonlarini aniqlash uchun yuqoridagi boblarda ilgari surilgan mahalliylik darajasiga ham ahamiyat qaratish talab etiladi. Umuman olganda O'zbekiston respublikasida sanoatni rivojlanishi bo'yicha hududiy farqlarni aniqlash va ixtisoslashuv darajasini aniqlash ham qo'yilgan muammolarni yechish bo'yicha aniq yo'nalishlar belgilashi zarur. Shunga muvofiq, quyidagi indikatorlar asosida O'zbekistonda sanoatini rivojlanish tendensiyalarini baholash imkoni mavjud.

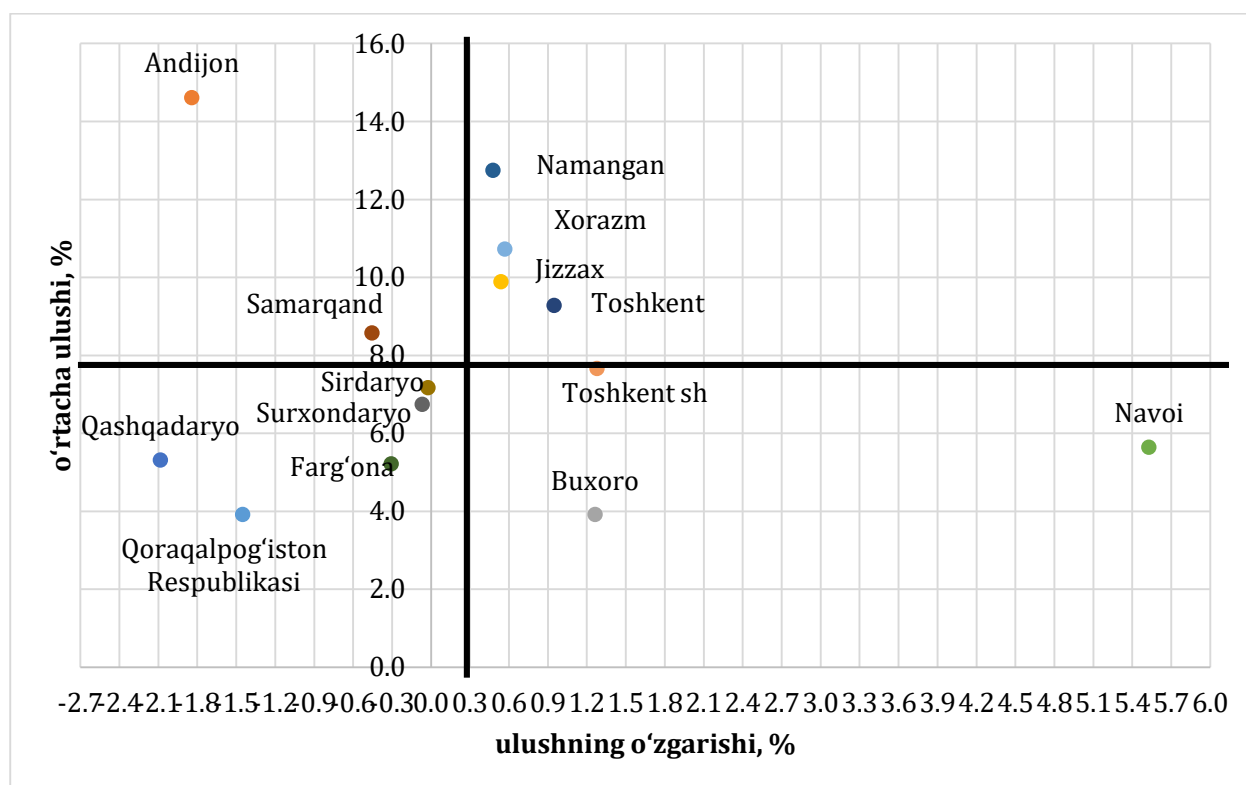
Respublika sanoatida hududlarning sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining o'sishi va jami mahsulot ishlab chiqarishdagi ulushini o'zgarishlari asosida hududiy sanoat rivojlanishini baholash imkoniyati mavjud [5; 122-126 b.].

Hududlarda sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining so'ngi 5 yil davomidagi o'zgarishlari asosida baholanadi (2018-2022-yillar). Respublika bo'yicha jami sanoat ishlab chiqarish hajmida Toshkent shahrining ulushi eng yuqori hisoblanib, 2018-yilda 18,4 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2022-yilda mazkur ko'rsatkich 19,7 foizni tashkil etgan. 2018-yilga nisbatan taqqoslanganda nisbatan barqaror bo'lib borayotgan hududlar sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin: Buxoro, Jizzax, Navoiy, Namangan, Toshkent hamda Xorazm viloyatlari. Nisbatan o'zgarishsiz qolayotgan viloyatlar Surxondaryo va Sirdaryo viloyatlari bo'lib, qolgan viloyatlarning respublika sanoat ishlab chiqarishidagi ulushi pasayib borgan.

Hududlarda sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining o'rtacha yillik o'sishiga nazar tashlanganda barcha hududlarda 2018-2022-yillarda o'rtacha o'sishning ijobiy tendensiyalarini kuzatish mumkin. Agar respublika bo'yicha sanoat mahsuloti ishlab

chiqarishning o'rtacha o'sish tendensiyasiga nisbatan taqqoslanganda, Andijon, Jizzax, Samarqand, Surxondaryo, Sirdaryo, Toshkent, Xorazm hamda Toshkent shahrida o'sish yuqori ekanligini kuzatish mumkin.

Quyidagi jadvallar ma'lumotlari asosida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishning o'rtacha o'sish ko'rsatkichlari hamda 2018-2022-yillardagi ulushini o'zgarishlarini hisoblash asosida viloyatlarda sanoatni rivojlanish darasida bo'yicha guruhlash imkoniyati mavjud. 2-rasmda O'zbekiston hududlarini sanoatini rivojlanish darajasiga ko'ra guruhlash natijalari aks etgan.

2-rasm. O'zbekiston hududlarini sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishni rivojlanish darajasiga ko'ra guruhlash

O'zbekiston hududlarini sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishni rivojlanish darajasiga ko'ra guruhlash natijalariga ko'ra quyidagilar aniqlangan:

A1-yuqori o'sish va ulushga ega bo'lgan hududlar: Namangan, Xorazm, Jizzax, Toshkent viloyatlari;

B1-yuqori o'sish va kam ulushga ega bo'lgan hududlar: Andijon va Samarqand viloyatlari hisoblanadi.

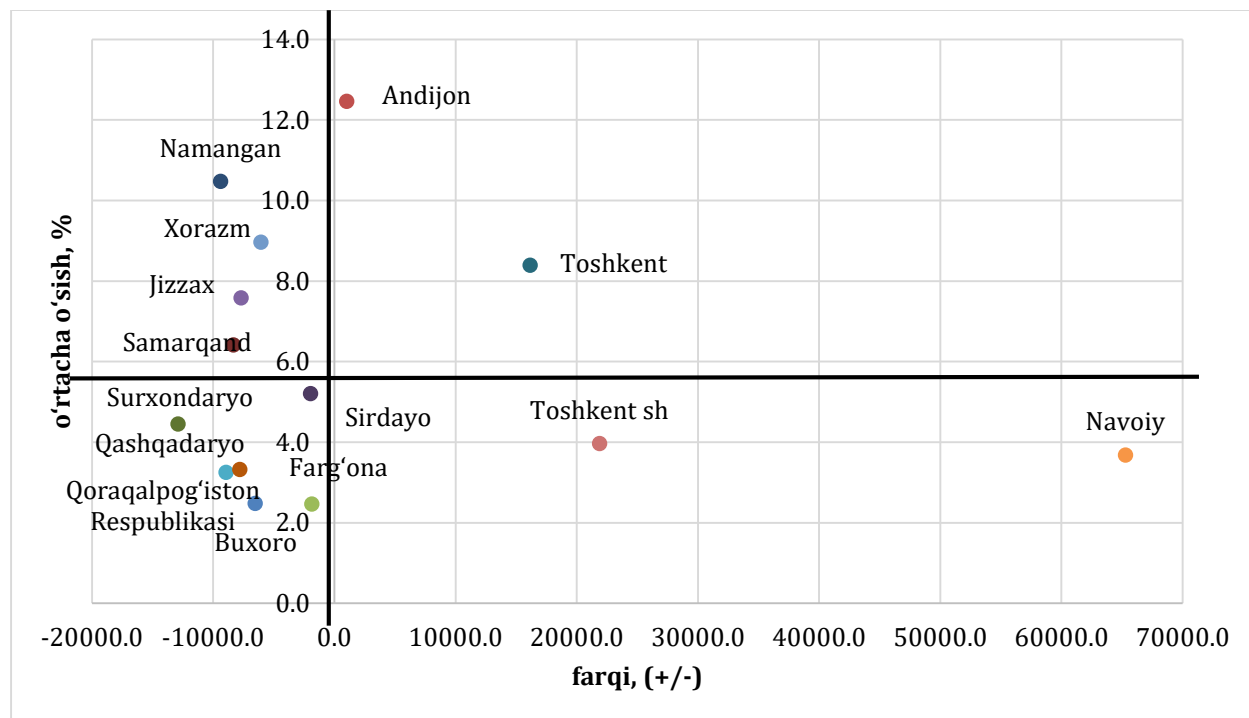
S1-past o'sish va yuqori ulushga ega bo'lgan hududlar: Toshkent shahri, Buxoro va Navoiy viloyatlaridir.

D1-past o'sish va past ulushga ega bo'lgan hududlar esa quyidagilar: Qoraqalpog'iston Respublikasi, Qashqadaryo, Farg'ona, Surxondaryo va Sirdaryo viloyatlaridir.

Guruhlash natijalaridan ma'lum bo'lmoqdaki, barcha viloyatlarda sanoat salohiyatini oshirishga qaratilgan strategik maqsadlar turlicha belgilanishi lozim. Ayniqsa past o'sish va past ulushga ega bo'lgan viloyatlar aniq maqsadli strategik yo'nalishlarni ishlab chiqish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Biroq sanoatni rivojlanishining hududiy xususiyatlarini aniqlash uchun demografik omillar ham hisobga olishini lozim. Shu sababli, sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishning aholi jon boshiga nisbatan tahlil etish yanada aniqroq natijalarni olish imkonini beradi.

Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishning respublika darajasida olingan miqdorlar umumiy o'rtacha miqdorlar hisoblanib, hududiy notekis taqsimlanishni aniqlash uchun viloyatlarning respublika bo'yicha aholi jon boshiga ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti hajmiga nisbatan viloyatlar farqi asosida tahlil qilish maqsadga muvofiq. Jumladan, O'zbekiston respublikasi bo'yicha aholi jon boshiga ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari hajmi 2022-yilda 15520,2 ming so'mni tashkil etgan bo'lib, mazkur ko'rsatkich Qoraqalpog'iston Respublikasida 8981,4 ming so'mni tashkil etgan.

3-rasm. Hududlarni aholi jon boshiga ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari hajmi bo'yicha guruhlash

3-rasmda hududlarni aholi jon boshiga ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari hajmi bo'yicha guruhlash amalga oshirilgan. Mazkur ko'rsatkich asosida guruhlash natijasida quyidagilar aniqlangan:

A2-yuqori o'sish va ijobiy farq mavjud bo'lgan hududlar; Toshkent va Andijon viloyatlari;

B2-yuqori o'sish va salbiy farq mavjud bo'lgan hududlar: Namangan, Xorazm, Jizzax va Samarqand viloyatlari;

S2-past o'sish va ijobiy farq mavjud bo'lgan hududlar: Toshkent shahri va Navoiy viloyati

D2-past o'sish va salbiy farq mavjud bo'lgan hududlar: Qoraqalpog'iston Respublikasi, Surxondaryo, Qashqadaryo, Farg'ona hamda Buxoro viloyatlari.

Mazkur guruhlash natijalaridan ma'lum bo'ladiki past o'sish va salbiy farq mavjud bo'lgan hududlarda sanoatni rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha choralar ko'rilishi talab etiladi.

Hududlarda sanoat aglomeratsiyalarning rivojlanishi sanoat korxonalari soni va ularning sohaviy ixtisoslashuvi hamda sanoatda bandlikning umumiy bandlikdagi holatini

taqqoslash asosida aniqlanadi. O'zbekiston Respublikasida 2022-yil yakuniga ko'ra jami sanoat korxonalari soni 98 805 birlikni tashkil etib, ularda qariyb 1,9 mln. kishi ish bilan band. 2018-2022-yillarda qariyb 50 mingga yaqin sanoat korxonalari faoliyati yo'lga qo'yilgan. Jizzax, Namangan, Samarqand hamda Surxondaryo viloyatlarini bu borada yetakchilar sifatida qarash mumkin.

Ma'lumki, sanoat korxonalarining ma'lum bir mintaqada joylashishiga ko'plab omillarning kombinatsiyasi ta'sir qiladi va farmonlar odatda turli xil iqtisodiy, ijtimoiy, moddiy va texnologik jihatlarni hisobga olgan holda qabul qilinadi.

Eng ko'p ta'sirga ega bo'lgan omillar sifatida quyidagilarni keltirib o'tish mumkin: xom ashyoning mavjudligi, transport infratuzilmasining rivojlanganligi, bozorga kirishda to'siqlarning kamligi va iste'molchilarga yaqinlik, ishchi kuchining mavjudligi va ularga to'lanadigan ish haqining nisbatan pastligi, malakali ishchi kuchining mavjudligi, hukumat siyosati va imtiyozlarining mavjudligi, energiya mavjudligi adekvat infratuzilma, jumladan elektr ta'minoti, suv resurslari va chiqindilarni boshqarish xizmatlari sanoat operatsiyalari uchun juda muhimdir.

Mintaqadagi hayot sifati, jumladan, ta'lim, sog'liqni saqlash va madaniy obodonlashtirish kabi omillar sanoat korxonalarini joylashtirish qaroriga ta'sir qilishi mumkin. Yuqori hayot sifati malakali ishchilarni jalb qilishi va ushlab turishi mumkin.

Har bir omilning o'ziga xos ahamiyati sanoatning tabiati, uning talablari va biznes maqsadlariga bog'liq. Sanoat korxonalari ko'pincha o'zlarining noyob ehtiyojlari va sharoitlaridan kelib chiqib, ushbu omillarni baholash va joylashish uchun qulay geografik hududlarni tanlashda keng qamrovli tahlillarini o'tkazadilar.

O'zbekiston sanoati uchun yana bir eng muhim manba ishchi kuchining, ayniqsa malakali va tejamkor ishchi kuchining mavjudligidir. Bu sanoat korxonalarining hududiy joylashuviga ta'sir etuvchi asosiy omillar hisoblanadi. Sanoat ko'pincha zarur ko'nikma va malakalarga ega bo'lgan ishchi kuchiga ega bo'lgan hududlarda joylashishga intiladi.

Xulosa va tavsiyalar. Hududiy sanoatni rivojlanishida ishchi kuchi hal qiluvchi omil hisoblanadi. Muayyan hududda mehnat resurslarining mavjudligi, ularning malakasi va ish haqi darajasi sanoatda ishlab chiqarishning nafaqat samaradorligi, balki raqobatbardoshligining ham asosiy omilidir. Har bir sanoat tarmog'i uchun malakali va ixtisoslashgan ishchi kuchining mavjudligi, ilg'or ishlab chiqarish jarayonlari yoki texnologiyani talab qiladigan ishlab chiqarishga ega bo'lgan sanoat korxonalari uchun ayniqsa juda muhimdir. Sanoat korxonalari iqtisodiy samaradorlikni oshirish va bozorda raqobatbardoshlikni saqlab qolish uchun raqobatbardosh ish haqi stavkalari bo'lgan joylarni tanlaydilar. Hududlarda fan va ta'lim muassasalarining mavjudligi esa malakali ishchi kuchini sanoat korxonalari uchun yetkazib beruvchi vazifani o'taydi. Shunga ko'ra, hududlarda ta'lim muassasalari va ilmiy tadqiqot muassasalarining mavjudligi ish beruvchilari uchun foydali bo'lishi mumkin. Hududlar sanoatini rivojlanish darajasi va O'zbekiston Respublikasi sanoatiga qo'shayotgan hissalarini inobatga olgan holda 4 ta yo'nalish bo'yicha hududlarni guruhlash natijalariga ko'ra, O'zbekiston mintaqalarida sanoatning hududiy rivojlanish darajasi bir-biridan kuchli farqlari mavjudligi va drayver sohalarni aniqlash lozim degan xulosaga kelishga asos bo'ladi. Shuningdek, sanoatga ixtisoslashgan hududlar hisoblangan Navoiy va Toshkent viloyatlari, Toshkent shahri ham tahlil uchun tanlangan omillar asosida baholanganda taklif etilgan matritsaning turli joylarida uchratish mumkin. Ushbu holatlar O'zbekiston hududlarida

sanoatni rivojlanishning o'ziga xos bo'lgan yondashuvlar asosida aniqlash bo'yicha yanada kengroq tadqiqotlar olib borishni talab etadi.

Adabiyotlar/Literatypa/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi «O'zbekiston — 2030» strategiyasi to'g'risida"gi PF-158-son Farmoni. – www.lex.uz.
2. Садыков А.М. Новая стратегия развития Узбекистана: формирование, приоритеты, реализация // Монография. Ташкент, Узбекистан, 2019. –511 с.
3. Tursunov K.B. Investitsiyaviy salohiyatni oshirishda marketing strategiyalarini qo'llash (Navoiy viloyati misolida). 08.00.11 -“Marketing” ixtisosligi. Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. TDIU, Toshkent – 2023-yil. 92-bet
4. Абдусаламов М.А. О селях и методологических основах региональной политики//Современные проблемы региональной экономики, материалы научно-методологического семинара. ТГЕУ.-Т.: 2015.-С.21-25.
5. Vaxabov A.V., Xajibakiyev Sh.X. Jahon amaliyotida innovatsion rivojlanish tajribasi va uni O'zbekistonda qo'llashning ayrim jihatlarini // Iqtisod va moliya. №11, 2016. –B.2-10.
6. Fan C. C., Scott A. J. Industrial agglomeration and development: a survey of spatial economic issues in East Asia and a statistical analysis of Chinese regions //Economic geography. – Т.: 2003. №. 3. – С. 295-319.
7. Қаямов А.А., Усманов З.К. Янги ипак йўли иқтисодий коридорини шакллантиришда Ўзбекистон ва Хитой ҳамкорлиги// Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 40-жилд. –Т., 2017. –Б. 69-72
8. [https://socialsci.libretexts.org/Bookshelves/Geography_\(Human\)/World_Regional_Geography_\(Finlayson\)/04%3A_North_America/4.03%3A_Industrial_Development_in_North_America](https://socialsci.libretexts.org/Bookshelves/Geography_(Human)/World_Regional_Geography_(Finlayson)/04%3A_North_America/4.03%3A_Industrial_Development_in_North_America).
9. Пулатова И.Р. Теоретико-методологические аспекты формирования промышленных агломерационных зон // Региональная экономика: теория и практика. 2011. №41. УРЛ: <http://сйберленинка.ру/артислс/н/теоретико-методологические-аспекты-формирования-промышленныхагломерационных-зон>
10. Behrens, K., Duranton, G., & Robert-Nicoud, F. (2014). Productive cities: Sorting, selection, and agglomeration. *Journal of Political Economy*, 122(3), –507-553.
11. Soliev A.S. Qurbonov Sh.B. O'zbekiston hududlari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning ba'zi bir masalalari// O'zbekiston Geografiya jamiyati axboroti, 47-jild. –Т.: 2016. –Б. 24-25.
12. Buckley P. J., Casson M. The internalization theory of the multinational enterprise: Past, present and future //British Journal of Management. – 2020. – Т. 31. – №. 2. – S. 239-252.
13. Яшин С.Н. Отсценка уровня устойчивости инновационного развития регионального промышленного сектора. *Инноватсии* №12 (242), 2018.
14. Bolter K., Robey J. Agglomeration Economies: A literature review. – 2020.
15. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma'lumotlari stat.uz

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

LEADERSHIP STYLES IN ENTREPRENEURIAL MANAGEMENT

Amonov Mehriddin Oromiddinovich

Doctor of philosophy in economics (PhD)

Termez University of Economics and Service

E-mail: mexriddin_amonov@tues.uz

Abstract. The article examines the autocratic, democratic and liberal leadership styles used in business management. The positive and negative sides of the presented leadership styles are analyzed and the main winning qualities are theoretically listed. At the same time, suggestions are given on the effective use of leadership styles in business activities.

Keywords: entrepreneurship, initiative, autocratic leaders, liberal leaders, democratic leaders, collective opinion, responsibility.

TADBIRKORLIK FAOLIYATINI BOSHQARISHDAGI RAHBARLIK USLUBLARI

Amonov Mehriddin Oromiddinovich

Iqtisod fanlari bo'yicha falsafa doktori

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Annotatsiya. Maqolada tadbirkorlik faoliyati boshqarishda qo'llaniladigan avtokratik, demokratik va liberal rahbarlik uslublari haqida to'htalib o'tilgan. Keltirilgan rahbarlik uslublarning ijobiy va salbiy jihatlari tahlil etilib, nazariy jihatdan asosiy yutuqli sifatleri keltirib o'tilgan. Shu bilan birgalikda tadbirkorlik faoliyatida rahbarlik uslublari samarali foydalanish yuzasidan takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: tadbirkorlik faoliyati, tashabbuskorlik, avtokratik rahbarlar, liberal rahbarlar, demokratik rahbarlar, jamoa fikri, mas'uliyat.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N09>

Kirish. Iqtisodiyotning barcha sohalaridagi bo'lgani kabi, tadbirkorlik faoliyatida ham, tadbirkor o'zi shug'ullanayotgan sohasi, olgan nazariy bilimlar va faoliyati davomida orttirgan tajribasi, moliyaviy imkoniyatlari, faoliyat hududidagi mavjud ijtimoiy-iqtisodiy holat hamda kutilayotgan vaziyat, shuningdek o'z xarakteridan kelib chiqqan holda rahbar sifatida qo'l ostida ishlaydigan xodimlarni u yoki bu rahbarlik uslubida ba'zi hollarda esa ushbu uslublarning aralashmasidan foydalangan holda boshqaruvni amalga oshiradi.

O'z tadbirkorlik faoliyatini puxta o'ylangan va ishlab chiqilgan biznes reja asosida samarali tashkil etish hamda ushbu biznes rejasining har bir bosqichini belgilangan vaqtda amalga oshirilishiga rahbarlik uslubining o'rni beqiyosdir. Har bir rahbar o'z dunyoqarashi, ilmi va shaxsiy temperamentidan kelib chiqib, o'z boshqaruv uslubini shakllantiradi va takomillashtirib boradi, uning ushbu rahbarlik uslubi mazkur korxonaning faoliyati samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Rahbarlik uslubi haqida to'htaladigan bo'lsak — bu rahbarning qo'l ostidagilariga nisbatan ta'sir o'tkazish va ularni tashkilot maqsadlariga erishishga undash uchun amalga

oshiradigan xatti -harakatlar majmuidir. Rahbar(menejer) o'z vakolatlaridan foydalanish darajasi, u foydalanadigan boshqaruv shakllari, uning xodimlarga nisbatan g'amxo'rliqi, birinchi navbatda, insoniy munosabatlari, yoki belgilangan vazifalarni bajarishi - bularning barchasi ma'lum bir rahbarlik uslubini tavsiflaydi [1, 348-b].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.01.2022-yildagi PF-60-son "2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni, xususan, ushbu Farmon 1-ilova, 5-maqsadida ko'rsatilgan "Ixcham, professional, adolatli, yuqori natijadorlikka xizmat qiladigan davlat boshqaruvi tizimini joriy qilish" hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Respublika va mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlari hamda xo'jalik birlashmalari faoliyati samaradorligini baholash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2024-yil 13-martdagi PF-49-son Farmonlari davlatimiz tomonidan milliy iqtisodiyot taraqqiyoti uchun yuqori ahamiyat kasb etuvchi zamonaviy menejerlar sinfining shakllanishiga berilayotgan e'tiborga misol bo'ladi.

Rahbarlik uslubi deyilganda boshqaruv jarayonida yuzaga keladigan barcha masalalarni hal qilish yo'llari, usullari majmuasi tushunilib, har bir rahbar bunday holatlarda o'ziga xos va mos yondashuvni amalga oshiradi. U o'ziga berilgan vakolatlardan kelib chiqib qaror qabul qilganda hamda qarorlarning ijrosini nazorat qilganida shaxsiy xarakteri orqali shakllangan rahbarlik uslubidan kelib chiqqan holda ish tutadi. Rahbarlik uslublari K.Levin[2] nazariyasiga asosan uch turga bo'lingan bo'lib, ushbu maqolamizda avtokratik, demokratik va liberal rahbarlik uslublari, bir-biridan farqli jihatlari, afzalliklari hamda kamchiliklari haqida to'htalib o'tganmiz.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Boshqaruvdagi rahbarlik uslublari haqida xorijiy olimlardan M.Melson, M.Albert, F.Hkedouri [1], K.Levin [2], P.Druker [3], MDH mamlakatlari olimlaridan V.Korolev, N.Arefeva, A.Belorusov, E.Ryazanova [4], Yu.Kuznetsova, B.Sokolov, Yu.Malenkov [5] va mahalliy olimlarimizdan M.Sharifjo'jayev, Yo.Abdullayev [6], Sh.Zaynutdinov, N.Rasulov [7], R.Nurimbetov, A.Ismoilov [8] kabi bir qator iqtisodchi olimlar ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada tadbirkorlik faoliyatini boshqarishga qo'llaniladigan rahbarlik uslublariga oid yetakchi xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlarning tadqiqot natijalarini o'rganish va ma'lumotlarini taqqoslash, guruhlash, qiyosiy, iqtisodiy, mantiqiy tahlil qilish kabi usullardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Rahbarlik uslublari bo'yicha dastlabki tadqiqotlar Kurt Levin va uning hamkasblari tomonidan o'tkazilgan bo'lib, bunda asosan ushbu uslublar uch guruhga bo'lingan:

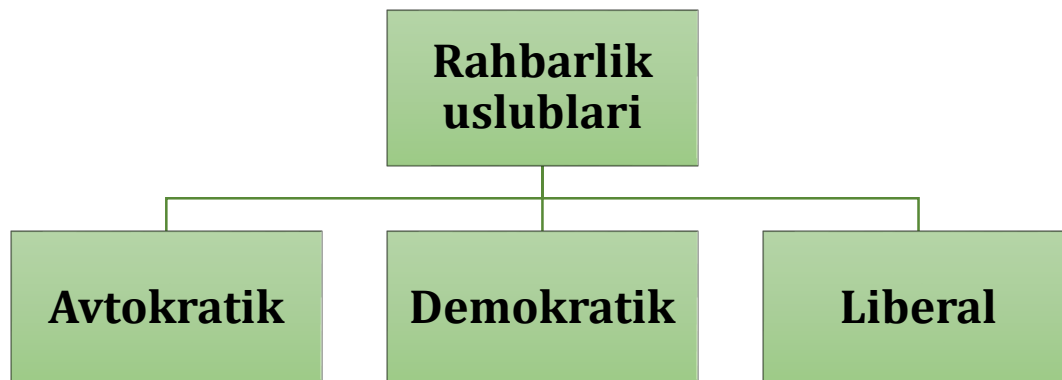
- markazlashgan boshqaruv, guruhdagi barcha strategiyalarni yakka o'zi belgilaydigan, boshqa a'zolariga vakolat bermaydigan avtokratik rahbarlik uslubiy;

- hokimiyatning va vakolatlarning bo'linishini, boshqaruvda ishchilarning ishtiroki, tashabbusi va shunga yarasha javobgarlikni ham taqsimlanishini nazarda tutuvchi demokratik rahbarlik uslubiy;

- boshqaruvda rahbarning minimal ishtirokini tavsiflanadigan, qabul qilish uchun to'liq erkinlikni guruh a'zolariga taqdim etuvchi, mas'uliyatni zimmasiga olishdan hayiqadigan liberal rahbarlik uslubiy.

Quyida keltirilgan 1-rasmda rahbarlik uslublari nazariy jihatdan uch guruhga, avtokratik, liberal va demokratik rahbarlik uslublari ajratib ko'rsatilganini ko'rishimiz mumkin. Quyida har bir boshqaruv uslubini ijobiy va salbiy tomonlarini tahlil qilib o'tamiz.

1-rasm.

Avtokratik rahbarlik uslubi – bu rahbar tomonidan barcha muhim qarorlarning markazlashtirilgan holda qabul qilinishi va xodimlar ustidan qat'iy nazorat o'rnatilishi bilan tavsiflanadigan boshqaruv uslubidir. Ushbu uslubda rahbar xodimlardan buyruqlarni aniq bajarishni talab qiladi va jamoa muhokamalariga kam e'tibor qaratadi. Avtokratik rahbarlik uslubi odatda an'anaviy sanoat tarmoqlarida, harbiy boshqaruv tizimlarida va tezkor qaror qabul qilish zarur bo'lgan tashkilotlarda qo'llaniladi.

Demokratik rahbarlik uslubi – bu rahbar tomonidan barcha muhim qarorlarning o'z jamoasi bilan fikr almashgan holda qabul qilinishi va xodimlarning shaxsiy tashabbuslarini hisobga olish bilan tavsiflanadigan boshqaruv uslubidir. Ushbu uslubda rahbar xodimlardan buyruqlarni belgilangan tartib asosida bajarishni talab qiladi (o'z xohishiga ko'ra emas) va jamoa muhokamalariga katta e'tibor qaratadi. Demokratik rahbarlik uslubi odatda rivojlangan sanoat tarmoqlarida, ijtimoiy boshqaruv tizimlarida va jamoat tashkilotlarda qo'llaniladi.

Liberal rahbarlik uslubi – bu rahbar tomonidan mas'uliyatni (javobgarlikni) o'z zimmasiga olmaslik, imkon qadar boshqa shaxslar bu mas'uliyatni o'zlariga olishlarini, o'zini imkon qadar ehtiyot qilib qo'l ostidagilarning barchasi bilan munosabatlarni buzmagani (ijobiy saqlagan) holda, ba'zi hollarda nazoratni sust amalga oshirish bilan ifodalanadigan boshqaruv uslubidir. Ushbu rahbarlik uslubida rahbar mas'uliyatli qarorlarni shaxsan o'zi emas boshqalar qabul qilishlariga intiladi, qo'l ostidagilari faoliyatini to'liq nazorat qilishni istamaydi, shu sababli xodimlar faoliyati nazorati sust bo'ladi. Ba'zi holatlarda o'zi suiiste'mollikka qo'l urmasa-da, ziddiyatlar kelib chiqmasligi, munosabatlar buzilmasligi uchun hatto xodimlarining kamchiliklari, ishdagi suiiste'molliklarini ko'rmaslikka olishi, ya'ni xodimlarning xato va kamchiliklarini bartaraf etish uchun mas'uliyat bilan ularga o'rnatilgan tartib, intizom qoidalariga asosan chora ko'rinishi lozimligini tushunsa-da, muammoli vaziyatlardan o'zini chekkada saqlashi, munosabatdagi ziddiyatlarni yuzaga keltirmaslikka intilish kabilar bilan xarakterlanadi.

1-jadval.

Rahbarlik uslublari va ularning xususiyatlari

Uslublar	Avtoritar	Demokratik	Liberal
Qaror qabul qilish usuli	Qo'l ostidagilari bilan yakka o'zi	Guruh maslahatlari asosida	Boshqalar ko'rsatmalari asosida
Qarorlarni xodim-ga etkazish usuli	Buyruq, farmoyish	Taklif, tartib	Iltilmos
Majburiyatlarni taqsimlash	Butunlay rahbar qo'lida	Vakolatlarga muvofiq	To'liq bajaruvchilar qo'lida
Xodimlar tashabbuskorligiga munosabati	Ba'zida yo'l qo'yadi	Rag'batlantiradi va foydalaniladi	Butunlay bajaruvchilarga beriladi
Xodimlarni saralash tamoyillari	Raqobatchilardan qutilish	Bilimli kadrlarni tanlash va karyerasiga ko'maklashish	Befarq
Bilimga munosabati	Barcha narsani o'zi biladi deb hisoblaydi	Doimo izlanadi va izlanishni talab qiladi	Befarq
Muloqotga munosabati	Salbiy, masofa saqlaydi	Ijobiy, muloqotga faol kirishadi	Tashabbus ko'rsatmaydi
Xodimlarga munosabati	Kayfiyatiga qarab, teng emas	Teng, samimiy, talabchan	Yumshoq, talabchan emas
Intizomga munosabati	Qattiq, rasmiy	O'rinli, tartib doirasida	Yumshoq rasmiy
Ishga undashga munosabati	Jazolash, kamdan-kam rag'batlantirish	Rag'batlantirish, kamdan-kam jazolash	Aniq yo'nalish yo'q
Vakolatga munosabati	Barcha vakolatni o'z qo'lida ushlaydi	Lavozimlar bo'yicha taqsimlanadi	Aniq yo'nalish yo'q

Yuqorida keltirilgan 1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, avtokratik rahbarlar barcha vakolatlarni o'z qo'lida ushlashga harakat qiladi, o'zidan boshqa shaxslarning fikri, jumladan xodimlarining takliflari u uchun ahamiyatsiz, uni qiziqitirmaydi, odatda o'zini eng bilimli shaxs sifatida ko'radi va boshqaruvga boshqalarning aralashishiga, ayniqsa qarorlar qabul qilishda ishtirok etishga yo'l qo'ymaydi. O'zidan bilimlroq, salohiyatliroq kadrlarning ishga kelishiga to'sqinlik qiladi va ularning karyerasini rivojlantirmaslikka harakat qiladi, bir so'z bilan aytganda raqobatchi shakllanishiga yo'l bermaydi. Intizomga juda qat'iy e'tibor beradi, xodimlar bilan deyarli muloqotga kirishmaydi, temir intizomga asoslangan holda boshqaruvni amalga oshiradi. Qayd etib o'tish kerakki, ijobiy xislat sifatida ishdagi, berilgan vazifalardagi barcha javobgarlikni rahbar sifatida o'z zimmasiga ola biladi. Bu uslubdagi boshqaruv asosan xodimlarga emas natijaga asoslanganligi bilan xarakterlanadi. Ya'ni, tashkilotda xodimlar orasidagi o'zaro munosabatlar salbiy tomonga o'zgarishi, ishga nisbatan ishtiyoqning va tashabbuskorlikning sustlashuvi kuzatilsa-da, yuqori natijaga etishish asosiy maqsad hisoblanadi. Bu kabi boshqaruv uslubi harbiy sohada, sanoatda ko'proq uchrashi bilan xarakterlanadi.

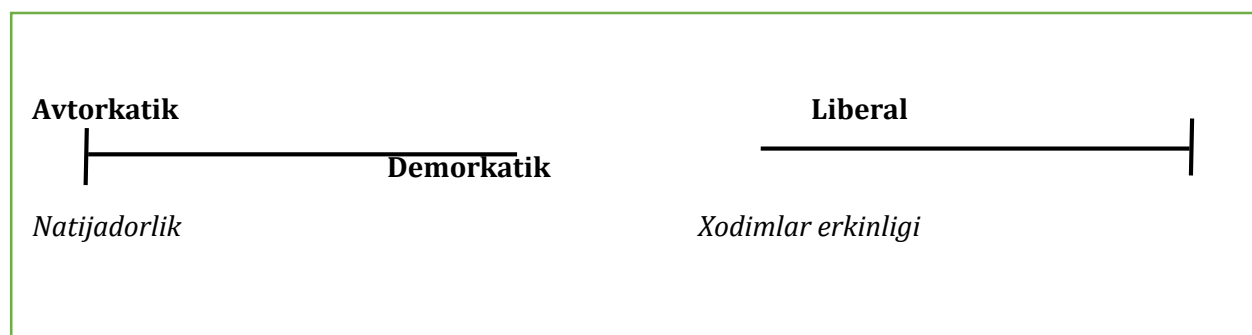
Demokratik boshqaruv uslubi asosan vakolatlar va javobgarlikning jamoa o'rtasida, bajariladigan vazifalari, egallab turilgan mansablar doirasida taqsimlanishi, hamda, umumiy qarorlar qabul qilishda jamoa fikrlarining hisobga olinishi bilan xarakterlanadi. Bunda xodimlar ko'rsatadigan tashabbuslari rag'batlantiriladi, ularning fikr-mulohazalari rahbar tomonidan eshitiladi va o'rinli hisoblanganlari amaliyotga joriy etiladi. Tashkilot Nozomi va ichki tartib qoidalarga asosan xodimlar faoliyati nazorat qilinadi. Tashkilotga ishga qabul qilishda xodimlar bilimiga e'tibor berilgan holda ishga olinib, ularning malakalarini rivojlantirib borish rag'batlantiriladi. Demokratik boshqaruv uslubida asosiy e'tibor jamoaga, ularning manfaatlariga qaratiladi. Shu sababli jamoada o'zaro ishonch, o'zaro hurmat, jamoaviy birlik yuqori darajada bo'ladi. Shuni ham qayd etib o'tish kerakki, ba'zi vaziyatlarda tezkor qarorlar qabul qilinishi lozim bo'lgan vaziyatda ushbu uslubga asoslangan boshqaruvga ega korxonalarda qarorlar qabul qilinishi barcha(mas'ul shaxslar)ning ishtiroki nazarda tutilganligi, ularni tez fursatda bir joyga yig'ilishi imkoni chegaralanganligi sababli ham qarorlar qabul qilinishi avtokratik boshqaruv uslubiga nisbatan kech bo'lishi bilan izohlanadi, bu esa albatta korxonaning natijadorligiga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatishi mumkinligi bilan xarakterlanadi.

So'ngi boshqaruvdagi rahbarlik uslubi liberal rahbarlik uslubi bo'lib, bunda asosan rahbar barcha vakolatlarni hamda javobgarlikni jamoa a'zolari ixtiyoriga berib, rahbarning o'zi esa bajarilgan ishlar bo'yicha baho beruvchi, erishilgan natijalarni baholovchi vazifasini amalga oshirishi bilan xarakterlanadi. Liberal rahbarlik uslubining yana bir o'ziga xos xususiyati shundaki, bu uslubda ish olib boruvchi rahbarlar jamoaning barcha a'zolari bilan yaxshi munosabatda bo'lishga, biror kishi bilan munosabatlarni buzmaslikka harakat qilishi natijasida xodimlarning xatò va kamchiliklarini ko'rsa-da ba'zida o'zini ko'rmaslikka olishi bilan xarakterlanadi. Shu sababli, qisqa muddatda xodimlarda ushbu rahbar biror mas'uliyat va javobgarlikni bo'yniga olmaganligi uchun o'zlari tashabbus ko'rsatishlari lozimligi tushunchasi paydo bo'ladi, bu esa rahbarning jamoa orasida obro'siga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shaxsiy tashabbuslar xilma-xilligi yuzaga keladi.

Shu o'rinda shuni qayd etib o'tish kerakki, liberal rahbarlar, javobgarlikni o'z zimmlariga olmaganliklari sababli ham kamdan-kam holatlarda xatò va kamchilikka yo'l qo'yadi hamda jamoa bilan munosabatda ziddiyat kuzatilmaydi. Shu sababli ham ular mansablarida uzoq vaqt qola biladilar.

2-rasm.

Rahbarlik uslublarining davomiyligi[1]

2-rasmda berilgan ma'lumotdan ko'rinib turibdiki, faqat natijaga asoslangan boshqaruv bu avtokratik boshqaruv uslubidir, bunda xodimlarga e'tibor minimal darajada bo'ladi va

aksincha faqat xodimlar erkinligini, ular tashabbuslari-yu vakolatlarini kengaytirishga qaratilgan uslub bu liberal boshqaruv uslubidir. Ikkalasini ham nisbatan o'zida aks ettirgan boshqaruv uslubi esa demokratik boshqaruv uslubidir.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, barcha rahbarlik uslublari tadbirkorlik faoliyatini boshqarishda muhim rol o'ynaydi. Ular tadbirkorlik faoliyatining barqarorligini ta'minlash, jamoa uchun mos qarorlar qabul qilish va xodimlar tashabbuslarini rag'batlantirish, yuqori natijalarga erishish kabi bir qator vazifalarni bajaradi.

Shuni ta'kidlab o'tish joizki, keltirilgan boshqaruv uslublarini birini ikkinchisidan yuqori qo'yish bizning nazarimizda noo'rin bo'lib, ko'pchilik hollarda ushbu boshqaruv uslublari faoliyat turi, mavjud vaziyat, iqtisodiy imkoniyat, siyosiy-ijtimoiy holat, mentalitet va shu kabi boshqa omillar ta'siriga qarab almashishi yoki kombinatsion holda bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Ya'ni qarorlar qabul qilishda va ularni amalga oshirishda, shuningdek vazifalarning bajarilishini nazorat qilinishda barcha uslublarning afzal tomonlaridan keng foydalangan, jamoa a'zolarini yuqori natijaga erishishlarini rag'batlantirgan holda boshqaruvni tashkil etish hamda amalga oshirish tadbirkor uchun o'z faoliyatini bozor iqtisodiyoti talablariga mos, iste'molchiga yo'naltirilgan, raqobatbardosh, barqaror davom ettirishiga zamin yaratadi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Основы менеджмента М.Мескон, М.Альберт, Ф.Хедоури / пер. с англ./ Москва. Издательство «ДЕЛО» 1997 492 с.
2. Левин К. Разрешение социальных конфликтов / пер. с англ./ Санкт-Петербург, Изд-во «Техника», 2000, 408 с.
3. П.Друкер Менеджмент. Вызовы XXI века. Вилямс, 2001 г. 280 с.
4. Основы менеджмента : учебное пособие / под ред. д-ра экон. наук, проф. В.И. Королева. — Москва : Магистр : ИНФРА-М, 2024. — 624 с.
5. Менеджмент : учебник для вузов / под редакцией Ю.В.Кузнецова. - 2-е изд., перераб. и доп. — Москва : Издательство Юрайт, 2025. — 595 с.
6. Sharifxodjaev M., Abdullayev Yo. Menejment. Darslik. T.: O'qituvchi, 2002 y.- 464 b.
7. N.Rasulov, Sh.Zaynutdinov Innovatsion menejment Darslik Innovatsion rivojlanish nashyoti 2020. 421 b.
8. Зайнутдинов Ш. Н., Нуримбетов Р. И., Исмаилов А. М. Эффективность качества работы руководителя в условиях рыночных отношений //Бюллетень науки и практики. – 2021. – Т. 7. – №. 2. – С. 237-244.
9. Amonov M.O. Tadbirkorlik faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish va qo'llab-quvvatlash tizimini rivojlantirish. Dissertatsiya i.f.f.d., - T., 2024. – 142 b.
10. Amonov M.O. Tadbirkorlik faoliyatini boshqarishda rahbarlik uslubi: demokratik rahbarlar. Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot" jurnali 2025-yil №4-son 1508-1512 betlar.
11. Amonov M.O. Tadbirkorlik faoliyatini boshqarishda rahbarlik uslubi: avtokratik rahbarlar "Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari" elektron jurnali 2025-yil №5-son 112-117 betlar

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

ANALYSIS OF THE IMPACT OF TOURIST VOUCHERS SOLD BY TOURISM COMPANIES AND ORGANIZATIONS ON THE DEVELOPMENT OF THE TOURISM SECTOR

Shukurov Ikrom Abdurashitovich,

Independent Researcher at Qarshi State Technical University

E-mail: ikrom.shukurov@mail.ru

Abstract. The aim of this study is to analyze the impact of travel packages sold by travel companies and organizations on tourism development prospects. Growing competition in the tourism industry, changing consumer demand, and the introduction of innovative services make destination marketing strategies even more important. Through data collection and statistical analysis, we examine how travel companies and organizations' routes, prices, service quality, and brand awareness influence tourists. The study shows the contribution of travel vouchers to the development of local and international tourism, as well as their importance in economic and social development.

Keywords: tourism, travel agency, tourist, guide, absolute incremental growth, growth rates, growth rates, absolute growth chain, dynamic series, forecast.

TURIZM SOHASINING RIVOJLANISHIDA TURISTIK FIRMA VA TASHKILOTLAR TOMONIDAN SOTILGAN SAYYOHLIK YO'LLANMALARINING TA'SIRINI TAHLIL ETISH

Shukurov Ikrom Abdurashitovich,

Qarshi davlat texnika universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot, turizm rivojlanishining istiqbollarida turistik firma va tashkilotlar tomonidan sotilgan sayyohlik yo'llanmalarining ta'sirini tahlil etishga qaratilgan. Turizm sohasidagi raqobatning oshishi, mijozlar talabining o'zgarishi va innovatsion xizmatlarning joriy etilishi, sayyohlik yo'llanmalarining marketing strategiyalarini yanada muhim qilmoqda. Ma'lumotlar to'plami va statistik tahlillar orqali, turistik firma va tashkilotlar tomonidan taklif etilgan yo'llanmalar, ularning narxlari, xizmat sifati va brendning tanilishi sayyohlar orasida qanday ta'sir ko'rsatishini o'rganamiz. Tadqiqotda sayyohlik yo'llanmalarining mahalliy va xalqaro turizm rivojiga qo'shgan hissi, shuningdek, ularning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishdagi ahamiyati ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: turizm, turistik firma, sayyoh, sayyohlik yo'llanmasi, mutlaq qo'shimcha o'sish, o'sish sur'ati, qo'shimcha o'sish sur'ati, zanjirli mutlaq qo'shimcha o'sish, dinamik qator, bashorat.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N10>

Kirish. Bugungi kunda turizm sohasi dunyoda eng tez rivojlanayotgan va iqtisodiyotning asosiy tarmoqlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Turizm nafaqat odamlarning dam olish va sayohat qilish ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi, balki u keng ko'lamli iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlarni ham yuzaga keltiradi. Xalqaro ma'lumotlarga qaraganda, turizm sanoati nafaqat avtomobilsozlik va neftni qayta ishlash kabi an'anaviy sanoat tarmoqlaridan keyingi o'rinda turadigan, balki eng daromadli va barqaror

rivojlanayotgan tarmoqlardan biri hisoblanadi. Shu bois, ko'plab mamlakatlar turizmni rivojlantirishga katta e'tibor qaratmoqda[1].

Turizmni rivojlantirish jarayoni nafaqat o'zining bevosita xizmat sohaslarini, balki unga yaqin turadigan boshqa xizmat tarmoqlarini ham rivojlantirish imkonini beradi. Misol uchun, transport sohasining yaxshilanishi, oziq-ovqat sanoatining yuqori sifatli mahsulotlar bilan ta'minlanishi, kommunikatsiya vositalarining zamonaviylashtirilishi, mehmonxona va turar joylarning sifatini oshirish hamda qurilish sohasidagi innovatsiyalar bu jarayonning ajralmas qismiga aylanishi mumkin. Bularning barchasi birgalikda xalqaro sayyohlarning mamlakatga bo'lgan qiziqishini oshiradi va ularni uzoqroq vaqt qolishga, yanada ko'proq sarflashga undaydi[2].

Shuningdek, turizm sohasining yana bir muhim jihati — u keng ko'lamli ish o'rinlari yaratish imkoniyatiga ega ekanligidir. Butunjahon Turizm Tashkilotining (UNWTO) ma'lumotlariga ko'ra, har 10 ta sayyoh dunyo bo'ylab bitta ish o'rnini ta'minlaydi. Bu esa turizm sanoati iqtisodiyotga nafaqat to'g'ridan-to'g'ri daromad keltirishi, balki bandlik va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda ham katta rol o'ynashini ko'rsatadi. Ayniqsa, yoshlar va kam ta'minlangan aholi qatlamlari uchun turizm sohasida ishlash imkoniyatlari ijtimoiy muammolarni kamaytirishga yordam beradi[3].

O'zbekistonda ham turizm sohasining rivojlanishi mamlakat iqtisodiyoti uchun muhim ahamiyatga ega. Turizm nafaqat xorijiy valyuta tushumlarini ko'paytiradi, balki mamlakatning jahon hamjamiyatidagi obro'sini oshiradi. Turizm orqali O'zbekiston boy madaniy merosi, tarixiy obidalar, tabiiy go'zalliklari bilan dunyoga tanitilishi, shu bilan birga mamlakatga investitsiyalar oqimi kuchayishi mumkin. Bu esa iqtisodiyotning boshqa sohaslariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi va umumiy rivojlanishga xizmat qiladi.

Jahon turizmining rivojlanish tendensiyalarini chuqur tahlil qilish va o'rganish O'zbekistonda zamonaviy turizm konsepsiyasini yaratish, mavjud muammolarni aniqlash va ularga samarali yechimlar topish imkonini beradi. Bu jarayonda innovatsion texnologiyalar, ekologik turizm, madaniy va tarixiy merosni saqlashga qaratilgan strategiyalar muhim o'rin tutadi. Shuningdek, xalqaro tajriba asosida turizm infratuzilmasini yaxshilash, sayyohlar uchun qulay sharoitlar yaratish va xizmat ko'rsatish sifatini oshirish bo'yicha aniq chora-tadbirlar ishlab chiqilishi kerak[4].

Natijada, turizm sohasi nafaqat O'zbekiston iqtisodiyotining o'sishida, balki mamlakatning global maydondagi raqobatbardoshligini oshirishda ham asosiy omillardan biriga aylanishi mumkin. Shu bilan birga, turizm orqali milliy madaniyat va qadriyatlar saqlanib qoladi, xalqaro hamkorlik kuchayadi va barqaror rivojlanish yo'lida muhim qadamlar qo'yiladi.

Metodologiya. Globallashuv jarayonida mamlakatlar iqtisodiy faoliyatida turizm sektori yuqori daromad olib keluvchi tarmoq sifatida juda ahamiyatlidir. Kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish, ishchi o'rinlari yaratish, mahalliy xalq madaniyati va an'analarini saqlab qolishda turizmning o'рни beqiyos. Yurtimizda 7 ming 300 dan ortiq madaniy meros obyektlari mavjud va ularning aksariyati YUNESKO ro'yxatiga kiritilganligi yurtimiz turizm sohasida yetarli salohiyatga ega ekanligidan darak beradi[5]. Shu sababdan, O'zbekistonda bu sektorning iqtisodiyotdagi rolini mustahkamlash uchun bir qator islohotlar amalga oshirilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 27-iyuldagi PQ-238-son "Turizm yo'nalishidagi islohotlarni yanada jadallashtirish va sohada davlat boshqaruvi tizimini

samarali tashkil qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorida bir qator ishlarni amalga oshirish ko'zda tutilgan.[6]

- turoperatorlar tomonidan turistik oqim past bo'lgan xorijiy mamlakatlardan O'zbekiston Respublikasiga olib kelingan har bir turist uchun O'zbekiston Respublikasi Davlat budjeti va Turizmni qo'llab-quvvatlash jamg'armasi mablag'lari hisobidan teng ulushlarda 20 AQSh dollaridan 100 AQSh dollarigacha bo'lgan ekvivalentda rag'batlantiruvchi subsidiyalar ajratish[7];

- turoperatorlar va aviatashuvchilarning xorijiy mamlakatlardan Samarqand, Buxoro va Urganch xalqaro aeroportlariga amalga oshirilgan charter aviaqatnovlari bo'yicha xarajatlarining bir qismi har bir xorijiy turist uchun, u respublika hududida kamida besh kecha tunab qolgan taqdirda, 20 AQSh dollari, qish mavsumida (20-noyabrdan 20-fevralgacha) esa 50 AQSh dollari ekvivalentida O'zbekiston Respublikasi Davlat budjeti va Turizmni qo'llab-quvvatlash jamg'armasi mablag'lari hisobidan teng ulushlarda qoplab berish[8];

- 2025-yil 1-yanvarga qadar toifasi (yulduz) bo'lmagan joylashtirish vositalari uch va undan yuqori toifa (yulduz) olganda, ularning muvofiqlik sertifikatini rasmiylashtirish bo'yicha xarajatlari Turizmni qo'llab-quvvatlash jamg'armasi mablag'lari hisobidan qoplab berish[9];

- malakali kadrlar tayyorlash va xalqaro darajada tan olingan ta'lim dasturlarini "franshiza" asosida jalb qilishni yo'lga qo'yish kabi rejalar shular jumlasidandir.

Ichki turizmni rivojlantirish bo'yicha ham bir qator amaliy choralar ko'rilmogda. "O'zbekiston bo'ylab sayohat qil!" dasturi doirasida 15 mln. nafar aholi sayohatga chiqdi va hududlar bo'ylab 21 mln. tashrif uyushtirildi. Ijtimoiy ko'mak sifatida 1,1 ming nafar imkoniyati cheklangan shaxs va 570 ming nafar yoshlar sayohatga chiqarildi. 2023 yilda turistik xizmatlar eksporti 2 mlrd. 143,5 mln. doll.ni tashkil etdi, bu 2022 yilga nisbatan 1,3 barobar oshganini ko'rsatadi. Shuningdek, turizm va unga yondosh sohalar yo'nalishida 70 ming nafarga yaqin yangi ish o'rni yaratildi. Bu esa mamlakatda turistlarga har tomonlama qulaylik yaratilganligining natijasidir. Turizmning rivojlanishi, shuningdek, mamlakatimizning xalqaro reytinglarda yuqori o'rinlarni egallashini ta'minlamoqda. Masalan, "Jahon musulmon sayohati indeksi" (GMTI-2023) xalqaro ziyorat turizmi reytingida O'zbekiston 140 ta mamlakat ichida 13-o'rinni egalladi. "Halal In Travel Awards 2023" tadbirida Xiva shahri "Yilning islom merosi turizm manzili" sovrinini qo'lga kiritdi.

2023-yilda Samarqand shahrida bo'lib o'tgan UNWTO Bosh Assambleyasining 25-sessiyasida Navoiy viloyatidagi Sentob qishlog'i "Best Tourism Village 2023 Awards" nominatsiyasi bo'yicha g'olib bo'ldi. Bundan tashqari, "Lonely Planet" xalqaro nashriyot kompaniyasi tomonidan 2024-yil uchun "O'zbekiston – eng yaxshi sayohat maskani" nominatsiyasi g'olibi bo'lganligi munosabati bilan O'zbekistonga maxsus sertifikat topshirildi. O'zbekistonning 2024-yilda sayohat qilish uchun eng yaxshi davlatlar ro'yxatiga kiritilishi va "World of Statistics" tomonidan bu haqda e'lon qilinishi, xorijiy turistlar soni ortishi va turizm eksporti hajmining oshishiga xizmat qiladi. Bularning barchasi mamlakatimizning xalqaro maydonda yanada tanilishiga yordam beradi.

Natijalar. Ushbu tadqiqotda iqtisodiy jarayonlar dinamikasini miqdoriy baholashda mutlaq qo'shimcha o'sish (kamayish) statistik ko'rsatkichidan foydalaniladi. U o'rtacha ko'rsatkichlardan iborat bo'lib, hisoblash formulalari quyidagicha:

$$\Delta \bar{Y} = \frac{Y_n - Y_1}{n-1} \quad (1)$$

formulada $Y_1, Y_2, \dots, Y_n$ dinamik qatorlar darajalari; n -qator uzunligi, $\Delta\bar{Y}$ o'rtacha mutlaq qo'shimcha o'sish ko'rsatkichi[10].

Bir qadam oldinga prognozlash uchun dinamik qatorning oxirgi darajasiga o'rtacha mutlaq qiymatni qo'shimcha o'sishini qo'shish kifoya:

$$\hat{Y}_{n+1} = Y_n + \Delta\bar{Y} \quad (2)$$

bu erda Y_n - dinamik qator ko'rsatkichining n -nuqtasidagi qiymati; Y_{n+1} -ko'rsatkichning $n+1$ -nuqtadagi prognozlangan qiymati; $\Delta\bar{Y}$ -dinamik qatorning o'rtacha qo'shimcha o'sish qiymati.[11]

Ushbu mutlaq qo'shimcha o'sish (kamayish) statistik ko'rsatkichidan foydalanib turistik firma va tashkilotlar tomonidan sotilgan sayyohlik yo'llanmalar sonining (yillik, ming birlik) 2024 yildagi prognoz ko'rsatkichlarini tahlil etamiz.

Ushbu tahlilni amalga oshirish uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligining rasmiy saytidan quyidagi statistik ma'lumotlar olindi.

Klassifikator	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
O'zbekiston Respublikasi	129,5	151,4	145,9	130,7	111,7	118,4	103,1	65,7	102,9	289,8	78,2	147,7	95,3	262,3

1-jadval: Turistik firma va tashkilotlar tomonidan sotilgan sayyohlik yo'llanmalar soni
(yillik, ming birlik)

Turistik firma va tashkilotlar tomonidan sotilgan sayyohlik yo'llanmalar sonining prognoz ko'rsatkichini aniqlash uchun quyidagi qator dinamikasini o'rtacha qo'shimcha o'sish orqali tasvirlaymiz.

$$\Delta\bar{Y} = \frac{Y_{2023} - Y_{2010}}{14 - 1} = \frac{262,3 - 129,5}{13} = \frac{132,8}{13} = 10,215$$

$$Y_{2024} = Y_{2023} + \Delta\bar{Y} = 262,3 + 10,215 = 272,515 \text{ ming dona.}$$

Turistik firma va tashkilotlar tomonidan sotilgan sayyohlik yo'llanmalar sonining prognoz ko'rsatkichi, ya'ni 2024-yil uchun aniqlandi, natija 272,515 ming donani tashkil etmoqda[12].

Muhokama. Turizm sohasi mamlakat iqtisodiyotining muhim tarmoqlaridan biri bo'lib, uning rivojlanishi ko'p jihatdan turistik firmalar va tashkilotlarning faoliyatiga bog'liqdir. Xususan, sayyohlik yo'llanmalari — ya'ni sayyohlar uchun tayyorlangan xizmat paketlari yoki yo'nalishlar — sotilishi turizm sohasining barqarorligini va o'sishini ta'minlashda katta ahamiyatga ega.

Sayyohlar oqimini ko'paytirish, turistik firmalar tomonidan ko'p sayyohlik yo'llanmalari sotilishi sayyohlar oqimini oshirishga yordam beradi. Bu esa o'z navbatida mehmonxonalar, transport, ovqatlanish va boshqa xizmat ko'rsatish sohalariga talabni kuchaytiradi.

Iqtisodiy foyda va ish o'rinlari yaratish, yo'llanmalar sonining ortishi turizm sohasida iqtisodiy faollikni oshiradi. Bu sohaga bog'liq kichik va yirik bizneslarning rivojlanishiga, yangi ish o'rinlarining yaratilishiga xizmat qiladi.

Mahalliy madaniyat va tabiiy resurslarni targ'ib qilish, sayyohlik yo'llanmalari orqali mahalliy diqqatga sazovor joylar, an'anaviy madaniyat va tabiat ko'rsatkichlari keng targ'ib qilinadi. Bu esa milliy merosni asrash va xalqaro miqyosda tanitishga yordam beradi.

Sayyohlar uchun qulaylik va ishonch yaratish, turistik firmalar tomonidan tayyorlangan paketlar sayyohlarga xizmatlarning sifatini kafolatlaydi, sayohat rejasini aniq va oson amalga oshirish imkonini beradi. Bu esa sayyohlarning qoniqish darajasini oshiradi.

Xulosa. Turizm rivojlanishining istiqbollarida turistik firma va tashkilotlar tomonidan sotilgan sayyohlik yo'llanmalarining ta'siri muhim rol o'ynaydi. Sayyohlik yo'llanmalari nafaqat sayyohlarni jalb qilishda, balki ularning tajribasini ham shakllantirishda asosiy omil hisoblanadi.

Birinchidan, turistik firmalar va tashkilotlar, ularning marketing strategiyalari va xizmatlari orqali, sayyohlik yo'llanmalarining sifatini oshirishda muhim vazifani bajaradi. Yaxshi tashkil etilgan yo'llanmalar sayyohlar uchun qulayliklar yaratadi va mahalliy madaniyatni tanitishga yordam beradi.

Ikkinchidan, sotilgan sayyohlik yo'llanmalari turizm sohasidagi iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatadi. Ular mahalliy iqtisodiyotni rivojlantiradi, yangi ish o'rinlari yaratadi va mahalliy sanoat va xizmat ko'rsatish sohalarini qo'llab-quvvatlaydi.

Uchinchidan, turizmning barqarorligini ta'minlashda ham sayyohlik yo'llanmalarining roli muhim. Ekoturizm va madaniy turizm kabi yo'nalishlar, mahalliy resurslarni saqlab qolish va sayyohlarni mas'uliyatli sayohat qilishga undaydi.

Shunday qilib, turistik firma va tashkilotlar tomonidan sotilgan sayyohlik yo'llanmalari turizm rivojlanishining istiqbollariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ular iqtisodiy, madaniy va ekologik jihatdan barqaror turizmni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Kelgusida, ushbu yo'nalishlarda yanada ko'proq e'tibor qaratish, mahalliy va global darajadagi turizmni rivojlantirishda zaruriy bo'ladi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. I.Habibullayev. Ekonometrika. Darslik. Toshkent "Iqtisod-moliya" 2020.
2. Кремер Н.Ш. Эконометрика: Учебник.-М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008.-562с.
3. Шодиев Т.Ш. ва бошқалар. Эконометрика. –Т.: ТДИУ, 2007. –270 б.
4. Dougherty, Christopher. Introduction to Econometrics. Oxford University Press, 2011, 2006 (4 th or 3 rd edition)
5. Dougherty, Christopher. Elements of econometrics. Study Guide. University of London. 2011. 259
6. G.A.Madaminova. O'zbekistonda zamonaviy turizm tendensiyalari va muammolarini o'rganish. International scientific and practical conference cultural echoes on the silk road: bridging historical legacies with modern tourism. May 16-18, 2024
7. Jumaev A.M. 08.00.06 – Ekonometrika va statistika (iqtisodiyot fanlari) ixtisosligi bo'yicha "O'zbekistonda turizmning innovatsion rivojlanishini statistic baholashni takomillashtirish" mavzusidagi falsafa doktori (PhD) ilmiy tadqiqot ishi.
8. Mamadjanov A.A. 08.00.06 - Ekonometrika va statistika (iqtisodiyot fanlari) ixtisosligi bo'yicha "O'zbekiston milliy hisoblar tizimida turizm yordamchi hisobini takomillashtirish" mavzusidagi falsafa doktori (PhD) ilmiy tadqiqot ishi.
9. Ш.Б.Ўразалиев. Иқтисодий масалаларни дифференциал тенгламалар кўринишида моделлаштириш. СамИСи. "Иқтисодий тараққийёт ва самарали бошқарув: халқаро тажриба, тенденциялар ва долзарб масалалар" халқаро илмий-амалий анжуман материаллари тўплами. 2023 йил 10-11 ноябр.

10. Кремер Н.Ш. Эконометрика: Учебник. –М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008. – 562 с.
11. Gujarati D.N. Basic Econometrics. McGraw-Hill, 4 th edition, 2003 (Gu); 5 th edition (2009, Gujarati D.N., and D.C.Porter).
12. Абдуллаев О.М., Ходиев Б.Ю., Ишназаров А.И. Эконометрика. Учебник. –Т.: Fan va texnologiya. 2007. – 612 с.
13. Абдуллаев О.М., Жамалов М.С. Эконометрическое моделирование. Учебник. –Т.: Fan va texnologiya. 2010. – 612 с.
14. Шукуров И.А. Парная регрессия и корреляция, Universum: Технические науки, научный журнал, Выпуск:5(86), май 2021 г. Часть 1.
15. Елисеева И.И., Курышева С.В. и др.Эконометрика: Учебник.–М.: Финансы и статистика, 2007. –260 с.
16. stat.uz

09.00.00 – FALSAFA FANLARI - PHILOSOPHICAL SCIENCES

Received: 16 June 2025
Accepted: 5 July 2025
Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

TOWARDS THE INTERPRETATION OF SOCIAL TOLERANCE

Karimbayeva Salomatkhon Isabayevna

Associate Professor of Namangan State Technical University,
Candidate of Historical Sciences.

Mirzakhmedov Abdurashid Mamasidikovich

Professor of Namangan State Technical University,
Doctor of Philosophy.

Abstract. The article examines the social aspects and characteristics of tolerance in the development of society based on legal, religious and political analysis. Therefore, on the basis of European values, such as indifference, neutrality and legal recognition of differences, tolerance is substantiated as a social tradition and value in the socio-cultural life of the Uzbek people. Indeed, the national and religious life experience of the Uzbek people has normalized tolerance as a social category regulating social relations.

Keywords: national and religious diversity of society, tolerance, indifference and apathy, patience, endurance and moderation in society.

IJTIMOYIY TOLERANTLIKKA TA'RIF

Karimbayeva Salomatxon Isabayevna

Namangan davlat texnika universiteti dotsenti,
tarix fanlari nomzodi.

E-mail: Sotsial.nauki@gmail.com

Mirzaxmedov Abdurashid Mamasidikovich

Namangan davlat texnika universiteti professori,
falsafa fanlari doktori.

E-mail: Mirzahmedov@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada tolerantlikning huquqiy, diniy, siyosiy tahlillari asosida jamiyatning taraqqiyotida ijtimoiy jihat va xususiyatlari ta'riflangan. Shu bois tolerantlikning befarqlik, neytrallik, o'zgachalikni huquqiy tan olish kabi Yevropa qadriyatlariga tayangan holda o'zbek xalq ijtimoiy madaniy hayotida tolerantlik ijtimoiy an'ana va qadriyat ekanligi asoslangan. Darhaqiqat, o'zbek xalqi milliy-diniy turmush tajribalari tolerantlikni ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi ijtimoiy kategoriya sifatida me'yorlashtirgan.

Kalit so'zlar: jamiyatda milliy-diniy xilma-xillik, tolerantlik, befarqlik va loqaydlik, sabr toqat, chidam va mo'tadillik

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N10.1>

Kirish

O'zbekistonda konstitutsion islohotlar asosida ijtimoiy, dunyoviy, huquqiy demokratik davlat rivoji jamiyatning milliy-diniy rang-baranglik, ijtimoiy turli-tumanlikning o'zaro

hamjihatligi va totuvlik munosabatlariga quriladi. Mustaqillik yillari tajribasi milliy-diniy nizo va mojarolarning oldini olishda tarixan shakllangan etnokonfessional bag'rikenglik va sabr-toqat falsafasini milliy an'ana va qadriyatlarini tiklashni ijtimoiy zaruriyatga aylantirishi tolerantlikning ijtimoiy jihatini ilmiy tadqiqini dolzarb muammoga aylantirmoqda. Tolerantlikning diniy omil, sotsiologik munosabatlarda o'ziga xos siyosiy jihatlari xorijiy va milliy ilmiy adabiyotlarda tadqiq etilgan [2; 3; 7; 9]. O'zbek xalqi tarixiy taraqqiyotining o'ziga xos va mosligi mazkur kategoriyani ijtimoiy jihat va xususiyatlarini fanlararo o'rganilmaganligini tasdiqladi. Shu boisdan maqolaning maqsadi jamiyatning global axborotlashuvi sharoitida respublikamizda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda ijtimoiy tolerantlikni ma'rifatining tahlilini amalga oshirishni ko'zda tutadi. Bilaks, davlatlar, xalqlarning xalqaro va mintaqaviy munosabatlarini tartibga solish, o'zaro manfaatli hamkorlikni amalga oshirish bilan alohida olingan bir davlatda aholining ijtimoiy tinchlik va xotirjamligi asosida milliy taraqqiyot maqsadlarini amalga oshirishga imkon yaratilmoqda. Shu ma'noda ijtimoiy fanlarda tolerantlikning dolzarbligi oila va nikoh, ishlab chiqarish sohalarida boshqarishning ijtimoiy jhati bilan izohlanadi

Metodlar

Ijtimoiy fanlarda tolerantlikning tarixiy, ijtimoiy iqtisodiy tadqiqi ijtimoiy-madaniy nuqtai nazardan umumnazariy metodlar asosida tahlil va talqinlari amalga oshiriladi. Shu bois analiz va sintez induktiv va deduktiv metodlar bilan birga mazmun va shakl, umumiylik, alohidalik va xususiylik kabi usullardan foydalanish muammoni yechimida eng maqbul yo'nalishdir.

Natija va muhokamalar

Tolerantlikning mohiyati yangi davr Yevropa ma'rifatparvarlarining ilmiy ijtimoiy qarashlarida turli tuman madaniyatlarining o'zaro bir makonda mavjud bo'lishi, fuqarolarning uni tan olishi va har bir madaniyatning o'ziga xos va mos turmush tarzini qabul qilish va hamkorligini ta'minlash uchun loqaydlik, betaraflik, uning o'zgachaligiga chidashda namoyon bo'ladi. Shu boisdan G'arb falsafasida tolerantlikning o'zgachalik sharoitida dialog bilan yashash uchun sabrli bo'lish, nizo va mojarodan tiyilish va kuch va zo'rlik bilan muammolarni hal etishdan ko'ra o'zaro hurmat va e'tibor bilan hamjihatlilikni ta'minlashni ko'zda tutgan ijtimoiy talabdir [4].

Tolerantlik muammosi milliy-diniy, hududiy, demografik jihatlariga ega murakkab inson hayotini barcha munosabatlarini falsafiy yig'indisidir. Ilmiy adabiyotlarda tolerantlikning liberal va konservativ jihatlari o'rganilgan, lekin umuminsoniy va milliy paradigmalar: mohiyat va mazmun, ijtimoiy-qiyosiy chegaralarini aniqlash amaliy dolzarb vazifa ekanligi e'tirof etilgan [1, c.656]. Biz islom dinida "Vassatiya" shaxsning ijtimoiy o'rta hol hayot yo'li, mo'tadillik, muammolarni hal etishda barchani qoniqtiradigan yechimlarga intilishni anglatuvchi ijtimoiy kategoriya deb hisoblaymiz.

Ijtimoiy tajriba ma'nosida tolerantlikning tahlillarida an'anaviylik va zamonaviylik ziddiyatiga e'tibor berish uslubiy muammodir. Chunki globallashuv va axborot texnologiyalari taraqqiyoti jamiyatimizga dunyo madaniyati yutuqlarini kirib kelishiga imkon yaratmoqda. Bu hol milliy madaniyat va qadriyatlarni ijtimoiy an'anaviyligini ta'minlashda tolerantlikni milliy manfaatlar daxlsizligiga ta'sirini aniqlashni talab etadi [10, c.113]. Tajriba ommaviy qadriyatlarni milliy mentalitetga salbiy g'oyaviy ta'sirini tasdiqladi. Chunki, tolerantlik umumbashariy deklarativ xalqaro huquqiy me'yor bo'lib, har bir davlatda o'ziga xos fuqarolik

munosabatlarida milliy-diniy, demografik-ijtimoiy harakat va harakatsizlikning me'yoriy tizimidir. Boz ustiga bu masala BMT Nizomi va o'zga xalqaro aktlardagi eng ilg'or gumanizm g'oyalari bilan sug'orilgan huquqiy munosabatning oliy shaklidir. Tolerantlik demokratik madaniyat ko'rsatkichi bo'lib, qonun ustuvorligiga tayanuvchi "industrial" taraqqiyot bosqichida shakllangan inson huquq va erkinligi tamoyilidir [1, c.48; 8, c. 93].

Biz Markaziy Osiyo xalqlarining jannatmakon serhosil qishloq xo'jaligi, sersuv daryolarning dala va bog'larga yaqinligi, islomning insonparvarlik g'oyalarida uyg'unlashuvi mintqa ijtimoiy hayoti shaxsning ruhiyatida axloqiy bag'rikenglikni muqaddaslashtirganligi haqidagi qarashlarni qo'llab quvvatlaymiz. Ayni vaqtda odamlarning bir makonda jamoaviylik ma'naviyatini shakllantirishda o'ziga xos va mos milliy hamjihatlikni murosayu-madorasi, sabr-toqat fe'l-atvorini ijtimoiy balog'at, huquqiy barkamollik fazilati deb hisoblaymiz. Shu boisdan biz M. Fukon jamiyatning ma'naviy-ma'rifiy taraqqiyoti yuzasidan qarashlarini o'zbek xalqining boy milliy-diniy mehr-oqibat, odamiylik merosiga ta'rifi ijtimoiy mazmunga egaligi bilan dalillaymiz [12]. Ko'pmillatli va dinli o'zbek jamiyatida ijtimoiy hayotni tashkili va boshqaruvida noyob milliy axloq siyosiy va huquqiylikka uyg'unlashib ketgan.

O'zbek xalqining sabr-toqat, murosa falsafasi musulmon hayotiy fe'l-atvori demografik turmush tarzida me'yor bo'lib shakllangan. Chunki asrlar davomida bir necha avlodlarning oilaviy turmushida keksalarga mehr-muruvvat, yoshlarga g'amxo'rlik, bolajonlik ta'limi va tarbiyasi ijtimoiy xarakter kasb etgan. Oilaviy-milliy turmush tarzi shaxsning ijtimoiylashuvida islomiy siylai-raxim tarbiyasi ham mahalla instituti sabr-toqatni milliy mentalitetning ijtimoiy nazorati va mas'uliyatini amalga oshirgan. Ota-onalar farzandda kelishuvchanlik va o'zgalar bilan hamkorlik fazilatlarini tarbiyalashga e'tibor qaratganligi e'tirof etilgan [6; 9]. Natijada farzandlarning teng va erkinligi oilaviy yumushlarni bajarishda hamkorligi bilan yoshlarda faol axloqiy fuqarolik pozitsiyasini tarbiyalagan. Zero kishilarning o'zaro kelishuv, o'zingda fikr bo'lmasa o'zganing, ayniqsa kattalar fikriga quloq solish odob hisoblangan. Bu ommaviy liberal va konservativ tolerantlikda tashqi ta'sirga nisbatan shaxsning o'zini tiyish, ziddiyatda esa chidamlilik yoki befarqlikdan farqlanishini ko'rsatadi [3, c.11]. Chunki tolerantlik slavyan xalqlarida "loyalnost", "terpimost", "neytralitet" kabi yondashuvlarda yakdillik yetishmayotganligini ko'rsatadi. Chunki befarqlik va neytrallik ila murosa ikki xil ma'noga ega bo'lib, birinchisida harakatsizlik bo'lsa, ikkinchisida aloqa qilishga intilish bilan farqlanadi. Sabr-toqat kutish holatini ifodalasa, chidamlilik inson tanasi og'riq va o'zga bemorlikka qarshi ta'sir moslashuvdir.

O'zbek falsafasida tolerantlikni bag'rikenglik milliy g'oya tamoyili nuqtai nazaridan bir makondagi turli fuqarolarning millatlararo, dinlararo murosa-yu madora mazmunida qabul qilingan. Bu tushunchada o'zga millat va dinga, dindorlarga hurmat asosida milliy hamjihatlikka erishish nazarda tutilgan [6; 8; 9]. O'zbek olimlari tolerantlikning tarjimasida milliy qiyofada mujassam bo'lgan axloqiy mehr-oqibat, aslida insonga ilohiy muhabbatni nazarda tutgan deb hisoblaymiz. Chunki, atamada inson quchog'i, ya'ni ko'krak qismi — bag'rini ruhiy ifodalaydi.

Tolerantlikda fuqarolarning o'rtoqligi bo'lsa, bag'rikenglikda o'zbekning o'zga millatlarga beg'araz do'stlik fazilatlarini anglashiladi. Fransuz uyiga kelgan tili va tanasi, millati va dini o'zgacha bo'lgan hamkasb mehmon bilan tenglik va erkinlik asosida korxona manfaati uchun quchoq ochib kutib ololmaydi. Shu ma'noda etnograf B. Isoqovning tadqiqotlaridagi "...Huquq falsafasi tamoyillari asosida ta'lim va tarbiya olgan G'arb davlatlari kishisini...

rosayam ko'klarga ko'tarib, yaltoqlanib maqtamasligingiz, yetti bukilib,... mehmondo'stlik ko'rsatmasligingiz mumkin, lekin inson sifatidagi haq-huquqlarini judayam hurmat qilishingiz shart!"-deb yozganida yuz bora haq edi [5, 172 b]. Bilaks, tolerantlik "o'zbekcha bag'rikenglik" deganimizda ham masalaning mohiyat mazmunini to'la ifodalay olmaydi.

Bag'rikenglik milliy mehr-oqibat ma'nolarida ochiq qo'llik, keng fe'llik asosida o'zini qurshab olgan muhitdagi yordamga muhtojlarga madad berish, imkon doirasidagi saxovatpeshalik hisoblanadi. O'zbek mentalitetida bag'rikenglik ma'naviy-hududiy mazmunda qo'llash, ya'ni uy-joyiga ko'proq qiyoslanadi. O'zbek xalqi urush yillarida yurtimizga keltirilgan bolalarga bag'rikenglik qilgan. Boz ustiga u millatimizda gender (erkak va ayol), kattaning kichikka, boyning yo'qsilga, ota-onaning farzandlariga nisbat ma'nosida qo'llaniladi. Biz mazkur atamani ilmiy muomalaga kiritgan venger tibbiyoti vakillarining inson tanasiga o'zga odamning biror organini ko'chirilganda begona muhitda immunologik moslashuv, organizm funksionalligida biohamkorlikni ko'zda tutganlar. Inson tanasida "begona"ning moslashuvidan tirik odamlarning ijtimoiy farovonlik yo'lidagi hamkorligini ta'minlash tubdan farqlanadi, hatto ijtimoiy munosabatlarga nisbatan qo'llash mushkulroq degan fikrdamiz.

Shu boisdan tolerantlik dunyoqarashi bo'yicha prof. I. Saifnazarovning "...jamiyatning global axborotlashuvi sharoitida madaniyatlararo munosabatlarning virtuallashuvi, yoshlarning madaniyatiga yangi qadriyatlar bilan birga ijtimoiy tobelik holati patologiya sifatida shakllantirib, sabr-toqat falsafasini realligiga ehtiyoj xususida"gi fikrlariga qo'shilamiz [11]. Masalaning ijtimoiy falsafiy nozikligi xalqaro huquqiy norma va qadriyatlarni milliy hayotimizga qo'llash jarayonida yanada aniq namoyon bo'ladi. "Tolerantlik-turli tumanlikdagi birlikdir. Bu faqat ma'naviy burchgina emas, balki siyosiy va huquqiy ehtiyoj hamdir."-deya belgilangan [4]. Shuning uchun tolerantlik davlat, jamiyat va shaxs munosabatlarida huquqiy harakat ehtiyoji tufayli vujudga keladi.

Xulosa

Tolerantlik shaxs huquqining tasdig'i, bag'rikenglik esa axloqiy qadriyat bo'lib, erkinlik va tanlovga tayanadi. Tolerantlik huquqiy burch va majburiyatni ifodalashi bilan o'zgachadir. O'zbek tilshunosligi milliy tilni boyishida ba'zi-bir atamalarni ilmiy aniqlik uchun tarjimasiz qabul qilishni ham yoqlaydi.

Biz O'zbekiston hukumatining BMT tolerantlik yuzasidan milliy ma'naviyatimizga zid bo'lgan xalqaro normalarga qo'shilmaslik siyosatini qo'llab quvvatlaymiz. Ayni vaqtda milliy telekanallarda yoshlar ma'naviyatiga tahdid soluvchi ko'rsatuvlar, saviyasi past qo'shiq va kuylar, milliy qadriyatlarga tahdid solishiga sabr-toqat qilib bo'lmaydi. Biz yoshlar sabr-toqat tarbiyasi oila va nikoh, yoshlar jinoyatchiligi masalasini ijobiy hal etishga imkonidir. Tolerantlik atamasini tarjimasiz ilmiy muomalaga kiritish **intolerantlik** munosabatini ham tarbiyalaydi. Shu o'rinda O'zbekiston hukumatining "Tolerantlik va diniy ma'rifat" borasidagi siyosati Harakatlar strategiyasida "Jaholatga qarshi ma'rifat" yo'l xaritasi bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

Ijtimoiy tolerantlikning chegarasi masalasida fuqarolik jamiyatidagi qonun ustuvorligi bilan birga milliy ma'naviyatimizning axloqiy normalari ham muhim tartibga solish omilidir. Demak oilaviy diniy-milliy me'yoriy demografik ma'rifat shakllantirish ijobiy natijadorlik omili deb o'ylaymiz. Ijtimoiy tolerantlik aslida "ommaviy madaniyat" bo'lib, o'zining ijobiyligi bilan birga salbiy jihatlarga ega qadriyatdir. Zero, oilaviy sabr-toqatdan yoshlarning nikohga, ota-ona aka-ukaga bag'rikengligi jamiyat tolerantligini hosil bo'ladi.

Islom dinining shaxs hayotidagi ijtimoiy munosabatlarini tartibga soluvchi o'zaro birga yashash turmush tartibi va qoidalarda sabr-toqat va murosai madora falsafasi ulug'lanadi. Shu bilan birga islom madaniyatida ijtimoiy tolerantlikning muhim jihati kechirimli bo'lish bilan ham me'yorlashtirilgan. Shu ma'noda tolerantlik huquqiy-siyosiylik bilan birga shaxsning mo'tadillik o'rta hollik turmush tarzi, ya'ni ijtimoiy munosabat omiliga aylanadi.

Adabiyotlar/Literatypa/References:

1. Анцупов А. Словарь конфликтолога. 3-изд. –М.: Эксмо. 2010.–656 с.
2. Асмолов А.Г. Смыслах понятия толерантности // Век толерантности. -2001. -№ 1-2. -С. 48
3. Днепров Т.П. Национальная толерантность в биполярном отечественном образовании -Екатеринбург. Изд УрГПУ, 2010. -363 с.
4. БМТ "Толерантлик тамойиллари Декларацияси" // Ўзбекистон Республикаси ва инсон ҳуқуқлари бўйича ҳалқаро шартномалар. / Мас. муҳ. А.Саидов -Т.: Адолат, 2002. -Б. 261.
5. Исоқов Б.Р. Хурриятнинг ҳуқуқий ҳимоячиси -Наманган; НамДУ, 2016. Б –172.
6. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар -Т.: Ўзбекистон, 2000. Б-59.
7. Мирзахмедов А. Толерантность как норма политики и права// Социальные нормы в условиях современных рисков. 2017. –С.181-183
8. Мирзахмедов А. Феномен ислама// Социологическое исследование. -2003. –№ 3. -С. 93-96
9. Мирзахмедов А. М., Каримбаева С. И. Толерантлик маданиятига доир қарашлар // Перекресток культуры. -2020. -№2(3). -С. 32-36.
10. Садовникова Н. О., Мирзаахмедов А.М. Актуальные смысловые состояния педагогов, переживающих профессиональный кризис личности// Образование и наука. -2019. – 21(2). –С. 113-131
11. Saifnazarov I. Mirzakhmedov A. Virtuality as A Subject In Modern Medicine //Journal of Negative Pharmateucal Result –2023. –№ 14(2). P. –1023-1027.
12. Фуко М. Что такое просвещение? // Интеллектуалы и власть. Избранные политические статьи, выступления и интервью / Пер. С. Ч. Офертаса. -М.: Праксис, 2002, -С.343

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF IBN KHALDUN'S THEORY OF CLIMATES

Qayumova Aziza Toshmuradovna

Associate Professor, Department of Social and Political Sciences

Bukhara State University, PhD in Philosophy

Abstract. This article analyzes Ibn Khaldun's theory of climates from socio-philosophical and geopolitical perspectives. It explores the influence of climate on human nature, societal development, labor capacity, and the formation of social character. The study examines how climatic differences affect people's psychological and emotional states, as well as their spiritual and moral levels. Ibn Khaldun's theories are compared with the views of Montesquieu, emphasizing that the natural environment influences the culture and development of society not directly, but indirectly.

Keywords: climate, equator, people, consciousness, idea, society, development, geographical environment.

IBN XALDUN IQLIMLAR NAZARIYASINING IJTIMOY-FALSAFIY TAHLILI

Qayumova Aziza Toshmuradovna

Buxoro davlat universiteti Ijtimoiy-siyosiy fanlar kafedrası

dotsenti, s.f.f.d. (PhD)

E-mail: a.t.qayumova@buxdu.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada Ibn Xaldunning "iqlimlar nazariyasi" ijtimoiy va geosiyosiy yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Maqolada iqlimning inson tabiati, jamiyat taraqqiyoti, mehnatga layoqatlilik va ijtimoiy xarakter shakllanishiga ta'sirini ochib beriladi. Iqlimlar farqlari asosida insonlarning ruhiy-emotsional holati va ma'naviy-axloqiy darajasi o'rganiladi. Ibn Xaldun nazariyalari Monteskiye qarashlari bilan solishtirilib, tabiiy muhitning jamiyat madaniyati va taraqqiyotiga bevosita emas, balki bilvosita ta'siri asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: iqlim, ekvator, xalq, ong, g'oya, jamiyat, taraqqiyot, geografik muhit.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N11>

Kirish

Ijtimoiy muhitning davlat va jamiyatdagi o'rni, iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy hayotga ta'siri buyuk mutafakkir Ibn Xaldunning ijtimoiy qarashlarida muhim omil sifatida talqin etilgan. Rus olimi I.Yu.Krachkovskiy qayd etishicha: geografik muhitning jamiyat hayotiga ta'siri to'g'risida Ibn Xaldungacha aniq fikr-qarashlar ilgari surilmagan, mutafakkir esa bu sohaning yangilik yaratuvchisi hisoblanadi" – deya unga yuqori baho bergani e'tiborga molik.

Metod va metodologiya

Mazkur maqolani tayyorlashda tarixiy-falsafiy, sotsiologik va geosiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Ibn Xaldunning "iqlimlar nazariyasi" konsepsiyasi kontekstida iqlim, inson xarakteri va jamiyat taraqqiyoti o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklar tizimli yondashuv asosida o'rganildi. Metodologik asos sifatida taqqoslash, mantiqiy tahlil, kategoriyalarni tahlil

qilish va kontekstual yondashuvlar qo'llanildi. Ibn Xaldun qo'lyozmalarida zamonaviy geografik determinizm, sivilizatsion nazariya va Monteskye iqlim nazariyasi bilan solishtirildi. Maqolada shuningdek, tarixiy manbalar va zamonaviy ijtimoiy tadqiqotlar asosida nazariy xulosalar chiqarildi.

Muhokama va natijalar

Ibn Xaldun antik yunon va rim olimlari hamda arab geograflari, yerning sharsimonligi haqidagi nazariy fikrlariga tayangan holda, quruqlik va dunyo okeanini joylashganligi hamda chuqur ilmiy muvozanat negizida taqsimlanganligi, quruqlikdagi jonli va jonsiz hayotning mavjudligi umumiy mantiq qonuniyati asosida izohlagan. Bunda asosan quruqlikda mavjud bo'lgan va bo'laklarga bo'lingan 7 iqlim nazariyasi ilgari surilgan bo'lib, bu qonuniyatga asosan insonlarning hayoti uchun faqatgina quruqlikning to'rtinchi qismi yaroqli hisoblangan. Taxminlarga ko'ra, hayot faqat ekvator dan shimol tomonga 64 S0 — kenglikkacha bo'lib, undan keyin qattiq sovuq va issiq tufayli hayot yo'q, – qat'iy fikrlarga quyidagicha xulosaga kelib uni shunday izohlaydiki, haddan tashqari issiq zona bu –ekvator bo'lib, bu yerda odamlar kam joylashgan, shuningdek, bu hududlar aholisini esa asosan qora tanlilar tashkil etgan [1]. Ibn Xaldun ekvator dan janubda joylashishni quyidagicha izohlaydi, janubiy yarim shar ham xuddi Shimoliy yarim shardek iqlim zonalariga ajralgan, shuning uchun ham u yerda hayot mavjud. Ammo u Janubiy yarim shar maydonini okeanlar egallaganligi sababli aholisi kamchilikni tashkil etadi [2], – deb qayd etgan. Ekvator dan Shimolga tomon kengliklar yetti geografik zonaga – “iqlimlarga” bo'linganini va har bir iqlim zonasi bir-biridan kecha va kunduzining davom etishi, ekvator dan quyosh nurining tushish burchagi bilan farqlanishi hamda har bir iqlim zonasi G'arbdan Sharqqa tomon 10 ta bo'lakka bo'linganligini isbotlab, hayot mantig'iga al-Idrisiy ta'limotini qiyosiy nisbatlagan holda har bir iqlim xususiyatlarini to'liq tavsiflagani xarakterlidir.

Biroq, Ibn Xaldun o'zining asosiy diqqatini iqlim tabiiy sharoitining o'zaro aloqalariga va undagi insonlarning xarakter xususiyatlariga ko'proq e'tibor qaratgan. Uning fikricha, insoniyatning tabiiy va ruhiy qiyofasiga ta'sir etuvchi omillar, bular harorat va iqlim sharoitidir. Bularni geografik sharoitda xarakterlar ekan, o'simlik va hayvonot dunyosi, tuproq tarkibi va qazilma boyliklar ham iqlimga bog'liqligini uqtirgan. Ibn Xaldun “Iqlimlar nazariyasi” hozirgi zamon fanida geografik zonalar nazariyasi sifatida keng tarqalgan bo'lib, bir xil iqlim chegarasi katta va kichik kontinentalligi bilan o'zgarib turadi. Masalan, Yaman, Hijoz, Oman shaharlari ekvator dan unchalik uzoqda joylashmagan bo'lsalar ham, ya'ni birinchi va ikkinchi iqlimda joylashgan, ammo harorat bu yerlarda okean va daryo suvlari yaqinligi uchun bir oz yengildir [3]. Shuningdek, 1 va 2-iqlim mintaqasi quyosh nurining tushish burchagi ta'siridan juda issiq bo'lsa-da, 6 va 7-iqlimlar quyosh nurining kam tushishi bois sovuqdir. 4-iqlim mo'tadil bo'lib, 3 va 5-iqlimlar mo'tadil iqlimga yaqindir. “Odamlarga, – deb qayd etgan Ibn Xaldun, – iqlim 3 tomonlama ta'sir ko'rsatadi: birinchidan, ularning tabiiy xususiyatlarini, ikkinchidan, qabila va xalqlarning xarakter va harakatchanligini, uchinchidan esa, har bir xalqning mehnatga layoqatlilik va intilishini belgilaydi. Avvalo, insonlarning tashqi ko'rinishi, ruhiy holati va urf-odatlariga qarab, ularning etnologik kelib chiqishini faqat iqlim manbasi bilan bog'lash to'g'ri kelmaydi” [4]. Ayni chog'da Ibn Xaldun odamlardagi xarakter xususiyatlariga haroratning ta'siri katta bo'lishini alohida uqtirgan. Masalan, janubda yashovchi aholi bilan shimolda yashovchi aholi xarakter xususiyatlarini farqlab bergan. Tahlil natijalariga ko'ra, ular o'rtasidagi farq bu hududlarda yashovchi aholi rangining oq yoki

qoraligida, bu esa faqat haroratga bog'liq. Bundan tashqari, janubda yashaydigan aholi, shimolda yashaydigan aholidan quvnoqligi, sho'xligi bilan ajralib turadi. Ibn Xaldun bunday holatni Sudanliklarda ko'rish mumkin, deb ishora qilgan. Chunki, bu yerda haroratning balandligi tufayli odamlarda yengiltaklik, o'zini tiya olmaslik, ba'zilarida esa betayinlik holatlarini ham uchratish mumkin. Chunki, ular to'rtinchi iqlimda yashovchilarga qaraganda, xursandchilikka tez berilishadi. O'z davrining taniqli olimi al-Mas'udiy ham sudanliklarda ko'p uchraydigan yengiltaklik, xursandchilikka tez berilishining sababini aniqlashga harakat qilgan. Biroq biror bir xulosaga kelolmagach, Galen hamda Yoqub ibn Ishoq al-Kindining yuqori harorat inson miyasini zaiflashuviga va oxir-oqibatda uning tafakkur tarziga salbiy ta'sir yetkazishi to'g'risidagi taxminiy g'oyalariga tayangan, xolos.

Ibn Xaldun o'z e'tiborini yana bir muhim masalaga qaratgan. Uning fikricha, ba'zi hollardagi bir xil iqlim sharoitida yashovchi insonlar ruhiy holatida ham ayrim bir o'zgarishlarni farqlash mumkin. Buning isboti sifatida Misr hamda Fas shaharlari aholisini keltirgan. Misrda haroratning balandligi tufayli aholisida bemalollik quvnoqlik, fikr-qarashlarning tez o'zgarishi holatlarini ko'rish mumkin. Hattoki ular oziq-ovqatni jamlab iste'mol qilishni ham qat'iy odatlarga aylantirishmagan. Xususan, ular kundalik yegulikni har kuni bozordan olib turishgan. Fas shahrida esa buning aksi bo'lib, mazkur shahar Mag'ribning salqin tog' yon bag'rida joylashgani uchun u yerliklar oziq-ovqatni jamlab, uzoq muddat mobaynida iste'mol qilishgan.

Ibn Xaldun insonning ruhiy hamda tabiiy holatiga ta'sir etuvchi omillar faqatgina iqlim sharoiti emasligini aytib, ular iste'mol qiladigan oziq-ovqatning ham insonga ta'siri borligini isbotlab bergan. Uning fikricha, cho'lda yashovchi xalqlarning iste'mol qiladigan mahsulotlari faqat sut, qattiq mahsulotlari bo'lgan, non va go'shtni ular shahar aholisiga nisbatan kam iste'mol qilishgan, shu bois ham cho'lliklar aholisi o'zining baquvvatligi, chidamliligi, ziyrakligi bilan ajralib turishgan.

“Bilginki, – deb yozgan mutafakkir, – mo'tadil iqlimda tuproq qatlami hamma joyda ham hosildor emas, shuningdek, aholisining hammasi ham boy yashamaydi. Shunday viloyatlar borki, bu yerlarda don va meva mahsulotlari serob, tuprog'i hosildor, aholisi ham ko'p. Ammo ayrim viloyatlar yerlari hosildor emas, bunga misol sifatida Hijoz, Yaman hamda Mag'ribning cho'llarini keltirish mumkin. Bular asosan ko'chmanchi arablar bo'lib, ularning iste'moli sut mahsulotlari ham bo'lgan, ba'zida esa ular Tell shahridan un va boshqa mahsulotlarni olib turishgan. Shunday bo'lsa ham, ularning tashqi ko'rinishi, yuz tuzilishi elliklarnikidan ancha ko'rkam va chiroyli bo'lgan. Ibn Xaldun buning sababi ularning ko'pincha sut mahsulotlarini muntazam iste'mol qilishidan, deb bilgan. Chunki juda ko'p miqdorda va har doim go'shtli mahsulotlarni iste'mol qilish insonning husniga zararlidir hamda ongining zaiflashuviga ham olib keladi”, deb uqtirgan [5].

“Mo'tadil iqlim zonasi, deb yozgan Ibn Xaldun moddiy va ma'naviy tamoyillarga asoslangan ijtimoiy hayotni belgilaydi. Buning isboti sifatida mutafakkir Mag'rib, Suriya, Iroq, Xitoy hamda Andalusiyani misol qilib keltirgan” [6]. Bu yerlarda tabiiy sharoitning mavjudligi tufayli ishlab chiqarishning turli shakllari rivojlangan. Har qanday iqlimning tabiiy sharoiti davlat va jamiyat rivojiga, uning yuksalishiga muayyan iqtisodiy zamin yaratadi, xolos. Bunday yondashuvlar bilan Ibn Xaldunning geografik muhit g'oyasi antik dunyo olimlari qarashlaridan tubdan farq qilgan. Xususan, mutafakkir nomo'tadil iqlimda yashovchi aholiga tabiiy muhit ko'proq ta'sir etishi va bu yerliklar ko'proq tabiat qonunlari asosida yashashini, mo'tadil iqlim

aholisi esa asosan davlat qonunlari va jamiyatdagi ma'lum qoidalar, milliy urf-odatlar an'analar va tartiblarga ko'proq bo'ysunishini isbotlab bergan [7].

Shu nuqtai nazardan, Ibn Xaldunning geografik muhit jamiyat madaniy-ma'naviy hayotiga, urf-odatlariga, ta'sir etishi to'g'risidagi qarashlarini Montes'ye nazariyalari bilan taqqoslash o'rinli. Biroq, Montes'ye bu borada muhim xatoga yo'l qo'ygan, xalqlarning ijtimoiy-siyosiy hamda ma'naviy yuksalishi o'sha iqlimning haroratidan, deb bilgan. Ibn Xaldun esa uning bunday qarashlaridan farqli o'laroq, har bir xalqning ijtimoiy-siyosiy hayoti va ularning xarakter xususiyatlari, eng avvalo, moddiy va ma'naviy boyliklar ishlab chiqarish imkoniyati va intellektual salohiyati bilan bog'liqligini isbotlab bergan [8].

Xulosa

Buyuk mutafakkirning geografik muhitning jamiyat hayotiga ta'siri to'g'risidagi g'oyalaridan quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

birinchidan, tabiiy geografik muhit ijtimoiy taraqqiyotda muhim bo'lsa-da, insoniyat uchun ijtimoiy hayot mazmuni va farovonlik darajasini to'liq belgilab bermaydi;

ikkinchidan, qulay tabiiy geografik muhit, faqat odamlarning o'zaro kommunikativ birligi hamda birdamlik imkoniyatlarini kengaytirish omil hisoblanadi;

uchinchidan, geografik muhit o'z mohiyatiga ko'ra, yer sharining insonlar yashaydigan qismi, ya'ni mo'tadil hamda nomo'tadil iqlimlarda istiqomat qiluvchi aholining ruhiy-emotsional holati hamda ularning ijtimoiy birlashuvi darajasiga turlicha ta'sir ko'rsatishi bilan farqlanadi;

To'rtinchidan, geografik muhit insonlarning intellektual-ma'naviy salohiyati va aqliy tafakkur qilish imkoniyatlarini cheklay olmaydi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Бартольд В.В. Ислам и культура мусульманства, –Москва: МГТУ, 1992, –С. 54;
2. Якубовский А.Ю. Проблема социальной истории народов Востока в трудах В.В. Бартольда, –Владимир: ВЛГУ, 1947, № 12. –С. 18-20;
3. Крачковский И.Ю. Арабская литература в XX в., –Санкт-Петербург: “ЛГУ”, 1946, –С. 28;
4. Беляев Е. Историко-социологическая теория Ибн Хальдуна, –Москва: “Историк-марксист”, 1940, № 4-5, –С. 79-80;
5. Иванов Н. А. «Китаб -аль -Ибар» Ибн Халдуна как источник по истории стран Северной Африки в XIV веке // Арабский сборник. –Москва:, 1959. -С 3-45;
6. Бациева С.М. Историко-социологический трактат Ибн Халдуна “Мукаддима”, –Москва: Наука, 1965. –С. 223;
7. Игнатенко А.А. Ибн Хальдун. –Москва: Мысль, 1980, –С. 20-65;
8. С. Бородин. Молниеносный баязет, –Москва: «Известия», 1973, –С. 20-40. Гофман А.Б. Семь лекций по истории социологии, – М. Книжный дом “Университет”, 1997, –С. 224.
9. Sobirovich, T. B. (2023). Basic Criteria for Building the Third Renaissance in Uzbekistan. Asian Journal of Applied Science and Technology (AJAST), 7(1), 149-157.

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

A SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE IDEAS IN THE “UZBEKISTAN – 2030” STRATEGY IN THE CONTEXT OF THE UNITY OF SYMMETRY AND ASYMMETRY

Bekpulatov Ulugbek Rakhmatulla ugli

doctoral student at Navoi State University,

PhD in Philosophy,

Associate Professor

E-mail: bekpulatov.u@mail.ru

Abstract. This article presents a socio-philosophical analysis of the ideas underlying the “Uzbekistan – 2030” strategy in the context of the unity of symmetry and asymmetry. It substantiates that in the process of social development, symmetry appears as a symbol of justice, stability, equality, and harmony, while asymmetry functions as a means of renewal, differentiation, and reform. The study also reveals that the unity of symmetry and asymmetry serves as an essential philosophical criterion for building a harmonious, stable, and dynamically developing model of society in the context of ongoing reforms in Uzbekistan.

Keywords: “Uzbekistan – 2030” strategy, symmetry, asymmetry, dialectical unity of symmetry and asymmetry, stability and instability, balance and imbalance, equality and inequality, justice and injustice, renewal, development.

SIMMETRIYA VA ASIMMETRIYA BIRLIGI KONTEKSTIDA “O‘ZBEKISTON – 2030” STRATEGIYASIDAGI G‘OYALARNING IJTIMOY FALSAFIY TAHLILI

Bekpo‘latov Ulug‘bek Rahmatulla o‘g‘li

Navoiy davlat universiteti doktoranti,

falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Annotatsiya. Ushbu maqolada “O‘zbekiston – 2030” strategiyasining asosida yotgan g‘oyalar simmetriya va asimmetriya birligi kontekstida ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil etilgan. Natijada, ijtimoiy taraqqiyotda simmetriya - adolat, barqarorlik, tenglik va uyg‘unlik sifatida, asimmetriya esa yangilanish, tafovutlar va islohotlar vositasi sifatida namoyon bo‘lishi asoslab berilgan. Shuningdek, simmetriya va asimmetriya birlikda jamiyatning uyg‘un, barqaror va dinamik rivojlanish modelini yaratishda muhim falsafiy mezon ekanligi mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar rakursida ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi, simmetriya, asimmetriya, simmetriya va asimmetriyaning dialektik birligi, barqarorlik va beqarorlik, muvozanat va nomuvozanat, tenglik va tengsizlik, adolat va adolatsizlik, yangilanish, taraqqiyot.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N12>

Kirish

Hozirgi zamon globallashuv sharoitida jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiluvchi har qanday strategiya faqatgina iqtisodiy jihatdan emas, balki ijtimoiy-falsafiy mezonlar rakursida ham tizimli o‘rganilishi dolzarb vazifalardan biridir. Bugungi kunda “O‘zbekiston – 2030”

strategiyasi ham mamlakatimiz barqaror taraqqiyotining kompleks yo'l xaritasi bo'lib, uning asosida yotgan g'oyalar mohiyatini jamiyat hayotidagi simmetriya va asimmetriyaning namoyon bo'lish shakllari bo'lgan barqarorlik va beqarorlik, tartibot va tartibsizlik, muvofiqlik va nomuvofiqlik kabi qarama-qarshi hodisalar, tomonlar, xususiyatlar, jihatlar birligi kontekstida ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilishga obyektiv zarurat sezilmoqda. Chunki, simmetriya va asimmetriya birligi tamoyillari murakkab ijtimoiy tizimlardagi o'zaro qarama-qarshi tomonlarni birlikda, uyg'unlikda va aloqadorlikda tizimli o'rganish imkonini beradi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi

Jahon ijtimoiy-falsafiy tafakkur tarixida jamiyatdagi tartib va tartibsizlik, barqarorlik va beqarorlik, tenglik va tengsizlik, adolat va adolatsizlik, garmoniya va disgarmoniya kabi juda keng spektrga ega bo'lgan simmetrik va asimmetrik hodisalarning o'zaro munosabati muammolari hamda ularni eng maqbul holatga keltirishning ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy, siyosiy va madaniy omillari Brantly Vomak, Jan-Sebastyan Gay, Steffen Roz, Jarret T. Cravford, Renny Rueda, Arreguin-Toft, M.Fischerkeller, C.Mitchell, T.V.Paul, R.Vorleylar tomonidan o'rganilgan.

Mustaqil davlatlar hamdo'stligi olimlaridan V.Gott, A.Pereturin, N.Depunchik, N.Ovchinnikov, A.Ursul, Yu.Urmansev, Yu.Abdulkadirov, K.Maynser, V.Afanaseva, Yu.Xismatullina, X.Yagafarova, Y.X. Bitsin, O.B. Bergazova, N.Golubevalar materiya tuzilishining turli darajalarida simmetriya va asimmetriya xossalarning o'rni, ularning ontologik va gnoseologik jihatlari, umumilmiy va falsafiy kategoriyalar bilan o'zaro aloqadorligi, fanlar transformatsiya jarayonlaridagi ahamiyati kabi masalalarni, N.E. Shustova, L.T. Podvoiskaya, S.M. Chernikova, I.I. Sanjarevskiy, O.V. Ivanovlar shaxs ijtimoiy moslashuvi, jamiyat barqarorligi va taraqqiyotida ijtimoiy uyg'unlik, murosa va tuzilmaviy mutanosiblikning o'rni va ularga erishish mexanizmlarini tadqiq etganlar.

O'zbek olimlaridan O.Fayzullayev, M.Abdullayeva, N.Jo'rayev, Q.Nazarov, M.Qirg'izboyev, A.Xolbekov, J.Yaxshilikov va N.Muxammadiyev, F.Musayev, X.Salomova, N.Safarova, M.Niyazimbetov, G.G'afforova, B.S.Turdiyevlar jamiyat barqarorligiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-madaniy va ma'naviy omillar, milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligiga erishish hamda ijtimoiy munosabatlardagi o'zaro muvofiqlik va me'yorni saqlashning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati, kabi simmetriya va asimmetriyaning ijtimoiy-falsafiy jihatlariga oid tadqiqotlar olib borishgan.

Tadqiqot usullari

Tadqiqotda ilmiy bilishning qiyosiy tahlil, umumlashtirish, taqqoslash, analiz, sintez, tarixiylik va mantiqiylik birligi kabi usullaridan foydalanildi.

Muhokama

Xalqimizning erkin va farovon, qudratli Yangi O'zbekistonni barpo etish bo'yicha xohish-irodasini ro'yobga chiqarish, har bir fuqaroga o'z salohiyatini rivojlantirish uchun barcha imkoniyatlarni yaratish, sog'lom, bilimli va ma'naviy barkamol avlodni tarbiyalash, global ishlab chiqarishning muhim bo'g'iniga aylangan kuchli iqtisodiyotni shakllantirish, adolat, qonun ustuvorligi, xavfsizlik va barqarorlikni kafolatli ta'minlash maqsadida ishlab chiqilgan "O'zbekiston — 2030" strategiyasidagi simmetriya va asimmetriya birligiga oid konseptual g'oyalar va pragmatik yondashuvlarni ijtimoiy-falsafiy jihatdan o'rganish unda ko'zlangan maqsadlarni yanada samarali amalga oshirish imkonini beradi. "O'zbekiston — 2030"

strategiyasining mazmun-mohiyati va unda belgilangan maqsadlar quyidagi g'oyalar asosida ishlab chiqilgan:

birinchidan, barqaror iqtisodiy o'sish orqali daromadi o'rtachadan yuqori bo'lgan davlatlar qatoridan o'rin olish;

ikkinchidan, aholi talablariga va xalqaro standartlarga to'liq javob beradigan ta'lim, tibbiyot va ijtimoiy himoya tizimini tashkil qilish;

uchinchidan, aholi uchun qulay ekologik sharoitlarni yaratish;

to'rtinchidan, xalq xizmatidagi adolatli va zamonaviy davlatni barpo etish;

beshinchidan, mamlakatning suvereniteti va xavfsizligini kafolatli ta'minlash[1].

Ushbu g'oyalarni simmetriya va asimmetriya birligi asosida tahlil qilish orqali strategiyaning ijtimoiy-falsafiy mohiyatini chuqur anglashning metodologik imkoniyatlarini ko'rib chiqamiz. Ma'lumki, har qanday jamiyat o'z taraqqiyot konsepsiyasini ishlab chiqishda o'zining uzoq yillik milliy qadriyatlarini, madaniy va ma'naviy merosini, ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlarini hamda davlatchilik tarixida qo'lga kiritgan tajribalarini hamda global dunyoga integratsiyalashuv holatlarini e'tiborga olgan holda, ijtimoiy barqarorlik va yangilanish, turg'unlik va o'zgaruvchanlik orasidagi eng maqbul muvozanatga asoslanadi. "O'zbekiston — 2030" strategiyasidagi "barqaror iqtisodiy o'sish orqali daromadi o'rtachadan yuqori bo'lgan davlatlar qatoriga kirish" g'oyasi aynan yuqoridagi dialektik muvozanatni ya'ni simmetriya va asimmetriya birligini ifodalaydi.

Simmetriyaning ijtimoiy-falsafiy asosi muvozanat, uyg'unlik va tenglik kabi tushunchalarga asoslanganligi sababli [2], jamiyat hayotidagi iqtisodiy qatlamlar o'rtasidagi tafovutlarni va farqlarni kamaytirish orqali respublikaning barcha hududlari, tizimning barcha sohalarini o'zaro mutanosib taraqqiy etishini ta'minlash, fuqarolarning davlatga bo'lgan ishonchini oshirish, shaxs, jamiyat va davlat manfaatlarini o'zaro uyg'unlashtirish imkonini beradi. Bu jihatlar butun jamiyatni hududiy, ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan simmetriya tomon harakatini rag'batlantiradi. Lekin, ushbu jihatlar o'z bag'rida har doim turli daraja va xarakterga ega bo'lgan asimmetriyalarni ham qamrab oladi. Chunki, dialektik jihatdan jamiyatning har qanday rivoji mavjud tartib va barqarorlikni biror darajada buzish orqali yangicha holatga ya'ni tartibga o'tish jarayoni bilan amalga oshadi. Demak, ushbu jarayonlarda asimmetriyaga oid holatlar ya'ni iqtisodiy nomutanosibliklar, hududiy rivojlanishdagi tafovutlar va boshqa ijtimoiy farqlar tabiiy holatda mavjud bo'ladi.

Masalan, review.uz saytining 2019-yil 26-iyulida "Mintaqaviy rivojlanishning asimmetriyasi" nomli maqola e'lon qilindi. Ushbu maqolada mamlakatimizdagi viloyatlar, tumanlar va shaharlarni kompleks va mutanosib ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni ta'minlash, ularning salohiyatidan maqbul va samarali foydalanish masalalari tahlil etilib, O'zbekistonning hududiy asimmetriyasi baholangan. Iqtisodiy tadqiqotlar markazi tomonidan 2000-2018-yillar davomida 14 ta hudud bo'yicha o'tkazilgan tahlilga asosan, 2005-yildan boshlab moddiy ishlab chiqarishning barcha tarmoqlari bo'yicha (aholi jon boshiga) tabaqalanish kuchayganligini ko'rsatgan. Garchi sanoat uchun asimmetriya indeksi dinamikasi ko'pchilik hududlar ko'rsatkichlari qiymatlarining yaqinlashishini ko'rsatsa-da, 2010-yilga kelib investitsiya resurslarini asosiy kapitalga jalb qilish koeffitsiyentlari dinamikasi yirik loyihalar amalga oshirilayotgan hududlarda investitsiyalarning yuqori konsentratsiyasi tufayli yuqori tebranishlarni (o'zgaruvchanlikni) ko'rsatmoqda. Buni qazib olish, ishlab chiqarish va qayta ishlash sanoati rivojlanishidagi yuqori darajadagi asimmetriya natijasi sifatida ham ko'rish

mumkin. Shuningdek, ushbu davrda tovar va xizmatlar eksporti bo'yicha iqtisodiy makonning tabaqalanishi sezilarli darajada o'sgan. 2010-2018-yillar mobaynida ko'rib chiqilayotgan barcha ko'rsatkichlar bo'yicha, pullik xizmatlardan tashqari, asimmetriya indeksi ma'lum bir pasayishni ko'rsatadi. Biroq, uzoq muddatli tendensiya (2000-2018) asimmetrik mintaqaviy rivojlanish g'oyasiga mos keladi. Hududlarning iqtisodiy rivojlanishidagi asimmetriklikni butunlay yo'q qilib bo'lmaydi, chunki uning paydo bo'lishi maqbul chegaralarda ijobiy jarayonlarning boshlanishiga yaxshi ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan tabiiy asoslarga ega. Bunda aynan iqtisodiy asimmetriya resurslarning mintaqalar, sohalar yoki subyektlar o'rtasida ixtisoslashuvini ta'minlaydi, bu esa resurslardan optimal foydalanishga yordam beradi. Iqtisodiy asimmetriya sharoitida har bir hudud yoki tashkilot o'ziga xos ixtisoslashuvni rivojlantiradi, bu esa umumiy iqtisodiy samaradorlikni oshiradi. Asimmetriya iqtisodiyotning turli sohalarida mavjud diversifikatsiya va barqarorlikni ta'minlaydi. Masalan, qishloq xo'jaligiga mos bo'lgan hududlarda aynan shu sohaning rivojlanishi resurslarni samarali ishlatishga olib kelsa, boshqa iqtisodiy markazlar innovatsion texnologiyalar va xizmatlar sohasiga chuqurroq ixtisoslashadi.

Mamlakatimizda ushbu yo'nalishda olib borilayotgan pragmatik islohotlar — asimmetriyani jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot uchun zarur bo'lgan fenomen sifatidagi mohiyatiga mos keladi[3]. Shundan kelib chiqadigan bo'lsak, "O'zbekiston — 2030" strategiyasidagi birinchi g'oyaning ijtimoiy-falsafiy mohiyati — jamiyatda mavjud bo'lgan asimmetrik holatlarni aniqlash, ularni tan olish hamda ongli ravishda va puxta o'ylangan reja asosida ularni simmetriklashtirish sari yo'naltirishdan iborat. Ijtimoiy-falsafiy jihatdan, ushbu jarayonlarda asimmetriya – o'ziga xos turtki, simmetriya - erishish lozim bo'lgan ideal yoki maqsad, ularning o'zaro dialektik birligi esa barcha faoliyatlarni eng maqbul rejimda samarali amalga oshirishning ichki mexanizmidir. Masalan, bugungi kunda mamlakatimizda yuqori darajadagi daromadga ega bo'lgan qatlam vakillari bilan kam ta'minlangan aholining hayot sifati o'rtasida o'ziga xos tarzidagi ma'lum tafovutlar va farqlar mavjud. Aynan shu jihat ijtimoiy asimmetriyadir. Strategiya orqali aynan ushbu farqlarni eng optimal nisbatgacha kamaytirish natijasida resurslarning taqsimotida tenglikni, shuningdek, ta'lim va tibbiyot sohasida inklyuzivlikni kuchaytirish, raqamli infratuzilmalardan barchaga birdek foydalanish imkoniyatini yaratish orqali ijtimoiy simmetriyaga yo'l ochish hamda global dunyoga uyg'unlashish mumkin.

"O'zbekiston — 2030" strategiyasining "aholi talablariga va xalqaro standartlarga to'liq javob beradigan ta'lim, tibbiyot va ijtimoiy himoya tizimini tashkil etish" g'oyasini ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil etishda simmetriya va asimmetriya birligi o'ta muhim bo'lgan falsafiy mezondir. Chunki, jamiyatimizdagi har bir shaxs uchun o'qitishning milliy va zamonaviy tendensiyalari uyg'unligi asosida tarkib topgan sifatli ta'lim, samarali va tezkor tibbiy xizmat va har tomonlama ishonchli bo'lgan barqaror ijtimoiy himoya tizimining mavjudligi ijtimoiy simmetriyani o'zida aks ettiradi. Shuningdek, agar biror jamiyatdagi bolalar ijtimoiy kelib chiqishi, irqi, millati, tili, dinidan qat'iy nazar teng darajada bilim olish imkoniga ega bo'lsa, agar bemor bo'lgan fuqaro chekka qishloqdami yoki shahar markazida bo'ladimi, bir xil sifatdagi tibbiy xizmatdan foydalansa yoki kam ta'minlangan, imkoniyati cheklangan yoki yolg'iz insonlar o'zini himoyalanganini chuqur his etsa — bu ijtimoiy simmetriyaning amalda namoyon bo'lishidir. Biroq, har qanday jamiyatning real ijtimoiy voqeligida simmetriya o'zining bunday yuqori darajasiga ega bo'lolmasligi tabiiydir. Shuning uchun bunday darajadagi

simmetriya ideal holat modelidir. Aslida hududlararo ijtimoiy-iqtisodiy farqlar, raqamli texnologiyalar, ta'lim va sog'liqni saqlash sohalaridagi tengsizliklar kabi bir qator nomutanosibliklar tizimda ijtimoiy asimmetriya mavjudligini namoyon etadi. Strategiyaning maqsadi aynan mana shu asimmetrik tuzilmalarni tan olish va ularni simmetrik tizimga aylantirishdan iborat. Masalan, ta'lim tizimida zamonaviy raqamli resurslar va ilg'or pedagogik metodikalarni faqat ayrim maktablardagina emas, balki barcha hududlarda joriy etish — bu simmetriyaga yo'ldir. Ushbu g'oya asosida so'ngi yillarda mamlakatimizda Prezident maktablari, ixtisoslashtirilgan maktablar qamrovi va sonining keskin ortishi natijasida ko'pchilik yoshlar uchun bir xil ta'limiy imkoniyatlar yaratilayotganligini aytishimiz mumkin. Shahar markazlaridagi yuqori texnologiyali diagnostika va davolash usullarini viloyat va tumanlarning olis hududlariga ham joriy qilish tibbiyot sohasida simmetrik yondashuv anglatadi. Mamlakatimizda so'ngi yillarda sog'liqni saqlash sohasida amalga oshirilayotgan tub islohotlar simmetrik yondash asosida barcha hududlarda aholi uchun qulay va sifatli tibbiy xizmatlarni ko'rsatish imkoniyatlari yaratilayotganligini aytishimiz mumkin.

Ijtimoiy himoya tizimida ham mamlakatimizda tub islohotlar olib borilib, ushbu jarayonlarda ijtimoiy simmetriya g'oyasining hayotga tatbiq etilayotganligini birgina, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi aholisini ijtimoiy himoya qilish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-175-son Farmoni[4] va shu asosda bajarilayotgan amaliy harakatlar natijasida aholining ehtiyojmand qatlamlarida o'zini ijtimoiy siyosatning teng huquqli subyekti sifatida his qilayotganligida ko'rishimiz mumkin.

"O'zbekiston – 2030" strategiyasining aholi uchun qulay ekologik sharoit yaratish g'oyasi ijtimoiy-falsafiy jihatdan tabiat va jamiyat o'rtasidagi muvozanatni tiklash va o'zaro uyg'unlik tamoyillari asosida faoliyat olib borishni nazarda tutadi. Avvalo, fuqarolarning tabiat qonunlariga muvofiq yashashi va ijtimoiy qatlamlar hamda avlodlar o'rtasida ekologik adolat mexanizmlarini ta'minlash g'oyalari ijtimoiy simmetriyaning ham nazariy ham amaliy ifodasidir. Biroq, har qanday jamiyat o'zining iqtisodiy potensialini barqaror taraqqiy ettirish uchun sanoat korxonalariga ehtiyoj sezadi. Natijada, ushbu korxonalarning ekologik beqarorlikka ko'rsatadigan ta'sir ulushi boshqa texnogen ta'sirlarga nisbatan juda katta bo'ladi. Shu sababli sanoat hududlari va nisbiy ekologik toza joylar o'rtasida yetarlicha farqlar hamda mavjud resurslardan foydalanish imkoniyatlarida ijtimoiy tengsizliklar yuzga keladi va aynan shu jihatlar ekologik asimmetriyaning ijtimoiy mohiyatini aks ettiradi. Ushbu asimmetriya simmetriyaga intilishga turtki bo'luvchi omil bo'lib, Strategiya asosida aynan mana shu nomutanosibliklarni bartaraf etish orqali ekologik muvozanatga erishish nazarda tutilgan. Ushbu simmetriyaga erishish maqsadida mamlakatimizda bir qator islohotlar olib borilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston — 2030" strategiyasini "Atrof-muhitni asrash va "yashil iqtisodiyot" yilida amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida" gi PF-16-sonli Farmonida aynan tabiat resurslariga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish, aholining ekologik madaniyatini yuksaltirish, sohaga ekologik jihatdan toza texnologiyalarni joriy etish orqali yashil iqtisodiyotni rivojlantirish kabi harakatlar aynan ekologik muvozanatga erishish va shu orqali aholi uchun qulay ekologik muhitni yaratish ko'zlangan. Demak, strategiyaning ekologik yo'nalishi tabiat va jamiyat o'rtasidagi uyg'unlikni tiklash, sohada mavjud bo'lgan asimmetrik jihatlarni sifatli va tizimli bartaraf etish orqali barqaror rivojlanishga erishish maqsad qilingan.

Insoniyat davlatchilik tarixida har qanday siyosiy tizimning eng yuksak g'oyasi zamonaviy davlatni barpo etish bo'lgan. Bu g'oya ayniqsa, "O'zbekiston – 2030" strategiyasining xalq xizmatidagi adolatli va zamonaviy davlatni barpo etish konsepsiyasida o'zining aniq ifodasini topgan. Ushbu maqsad nafaqat huquqiy-siyosiy, balki chuqur ijtimoiy-falsafiy mazmunga ega bo'lib, uni simmetriya va asimmetriya kategoriyalari orqali tahlil etish, davlat va jamiyat munosabatlariga yangicha falsafiy nigoh bilan qarash imkonini beradi. "Adolatli davlat modeli mohiyatan simmetriya tamoyillari asosida quriladi ya'ni fuqarolarning qonun oldida tengligi, turli imkoniyatlari adolatli taqsimlanishi ta'minlangan bo'ladi. Bunday davlatda xizmatlar ochiq, raqamli, byurokratiyadan xoli va inson manfaatlariga yo'naltirilgan bo'ladi"[6]. Demak, davlat tizimi va fuqarolar o'rtasidagi o'zaro ishonchni, muvozanatli javobgarlik va ochiqlikni ijtimoiy simmetriyaning amaliy ifodasi sifatida qarash mumkin.

Biroq har qanday jamiyat hayotida turli xarakter va darajadagi asimmetriya elementlari, ya'ni tengsizliklar va nomutanosibliklar mavjud bo'ladi. Ushbu jihatlar davlatning fuqarolar ustidan qattiq nazoratni o'rnatganligi, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy vakolat va imkoniyatlarning bir guruh "qo'lida" to'planishi, mavjud qonunlar esa aksariyat hollarda iqtisodiy-siyosiy hukmron doiralarning manfaatlariga yo'naltirilganligida namoyon bo'ladi. Bu jihatlar asimmetriyaning huquqiy, siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy ko'rinishlari bo'lib, tizimdagi mavjud muammolarni real anglash imkonini beradi va ularni bartaraf etishning eng samarali yo'llarini aniqlashga yo'naltiradi.

Ushbu tahlillardan ayon bo'ladiki, adolatli va zamonaviy davlat barpo etish simmetriya va asimmetriya o'rtasidagi uzviy dialektik harakat jarayoni bo'lib, mavjud asimmetriyalar tan olinadi va barcha uchun teng imkoniyatlar yaratilib, ochiq muloqot olib borishga va inson qadriyatini yuksaltirishga yo'naltirilgan davlat modeli shakllantiriladi. Ushbu jarayonda raqamli texnologiyalar, adolatga asoslanilgan boshqaruv tizimi hamda faol jamoatchilik nazorati orqali davlat va jamiyat o'rtasidagi muvozanat qaror topadi.

Mamlakatimizda so'ngi yillarda inson qadrini e'zozlash va uning manfaatlarini himoya qilish bo'yicha olib borilgan islohotlar "Xalq davlat idoralariga emas, balki davlat organlari xalqimizga xizmat qilishi kerak" degan oliyjanob tamoyili davlat siyosatining eng ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanganida ko'rishimiz mumkin.

Shunday qilib, "O'zbekiston – 2030" strategiyasining xalq xizmatidagi adolatli va zamonaviy davlatni barpo etish g'oyasi ijtimoiy simmetriyani tiklash, asimmetrik holatlarni ijobiy bartaraf etish va natijada barqaror, adolatli jamiyat qurishga qaratilgan. Bu esa, o'z-o'zidan nafaqat boshqaruv islohoti, balki jamiyat ongidagi falsafiy yangilanish, ya'ni inson va davlat o'rtasidagi uyg'unlikni qaror toptirish demakdir.

"O'zbekiston — 2030" strategiyasining beshinchi g'oyasi – suverenitet va xavfsizlikni kafolatlash – davlat barqarorligi va taraqqiyoti uchun muhim yo'nalishdir. Uni ijtimoiy-falsafiy tahlil qilishda simmetriya va asimmetriya birligi asosiy nazariy mezon sifatida namoyon bo'ladi. Bunda simmetriya – ichki siyosiy muvozanat, fuqarolarning teng huquqi, tashqi siyosatda diplomatik barqarorlik, huquqiy tizimning uyg'unligi kabi jihatlarida ko'rinadi. Bu xavfsizlikni ichki uyg'unlik orqali ta'minlashga xizmat qiladi. Asimmetriya esa turli tahdidlar – geosiyosiy bosimlar, kiberxavf, terrorizm va ichki ziddiyatlarda aks etadi. Ular davlat mustahkamligini izdan chiqarishi mumkin. Shuning uchun ularga qarshi strategik, ongli va muvozanatli choralar zarur.

Strategiya bu ikki kuchning birligini ifodalaydi: asimmetrik tahdidlar tan olinadi, ammo ularga simmetrik, barqaror yondashuv bilan javob beriladi. Bu esa suverenitetni zamon talablari asosida saqlashga xizmat qiladi. Demak, suverenitet va xavfsizlikni ta'minlash faqat kuch bilan emas, balki simmetriya va asimmetriya o'rtasidagi dialektik muvozanatni saqlash orqali amalga oshadi. Bu yondashuv strategiyaning chuqur ijtimoiy-falsafiy asosini tashkil etadi.

Barqaror taraqqiyot – bu muvozanat (simmetriya) va o'zgarish (asimmetriya) o'rtasidagi dinamik uyg'unlikdir. Yangi O'zbekiston aynan shu dialektik birlikka asoslangan ijtimoiy tizim bo'lib, adolat, huquqiy tenglik va ijtimoiy imkoniyatlar simmetriyasini saqlagan holda, tafovutlar va ijtimoiy muammolarni tan olib, ularni o'zgarish resursiga aylantirmoqda.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda “O'zbekiston – 2030” strategiyasining asosida yotgan g'oyalarning simmetriya va asimmetriyaning birligi kontekstidagi tahlili ushbu strategiyaning ijtimoiy-falsafiy mohiyatini yaqqol namoyon etib, unda belgilangan maqsadlarga erishishning samarali usul va mexanizmlarini ishlab chiqish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “O'zbekiston — 2030” strategiyasi to'g'risida” gi PF-158-sonli Farmoni, 11.09.2023 yil.
2. Bekpo'latov U.R. (2025). Simmetriya va asimmetriyaning ijtimoiy-falsafiy tahlili. Monografiya. –Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 192 b.
3. Bekpo'latov U.R. (2021). Dialektika qonunlarining postnoklassik talqini. Falsafa va huquq jurnali. –Toshkent, 2021, –№ 3, –B.32-36.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “O'zbekiston Respublikasi aholisini ijtimoiy himoya qilish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi PF-175-son Farmoni. 25.07.2022.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “O'zbekiston — 2030” strategiyasini “Atrof-muhitni asrash va “yashil iqtisodiyot” yilida amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida” gi PF-16-sonli Farmoni. 30.01.2025.
6. Rawls John (2005). Political Liberalism. New York: Columbia University Press. pp. 182–83, 261.

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

ANALYSIS OF THE SOCIAL FUNCTIONS OF THE STATE IN THE MIND OF UZBEK SOCIETY IN 2016-2024

Kubatov Shahobjon

Independent researcher,

Doctor of Philosophy (PhD)

at the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

Abstract. This article analyzes the transformation of perceptions regarding the social functions of the state in Uzbek society from 2016 to 2024. It explores the evolving relationship between state and society through the lenses of civic engagement, digitalization, social mobility, and institutional reform. The study highlights how reforms in healthcare, education, and ecological awareness have contributed to a new understanding of the state as a guarantor of equal opportunities and social development. It also addresses the emergence of a new model of the welfare state based on citizen empowerment, inclusive growth, and public-private partnerships.

Keywords: welfare state, state functions, social consciousness, civil society, digitalization, healthcare, education, ecological awareness, social justice, social mobility.

2016-2024-YILLARDA O'ZBEK JAMIYATI TAFAKKURIDA DAVLATNING IJTIMOIY FUNKSIYALARI TAHLILI

Kubatov Shahobjon

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti

mustaqil tadqiqotchisi, falsafa doktori (PhD)

E-mail: shahobjon.k1995@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada 2016–2024-yillarda O'zbekiston jamiyatida davlatning ijtimoiy funksiyalariga bo'lgan yondashuv qanday o'zgarib borgani tahlil qilinadi. Muallif davlat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar transformatsiyasini huquqiy ong, fuqarolik faolligi, ijtimoiy harakatchanlik va raqamlashtirish jarayonlari asosida baholaydi. Islohotlarning ijtimoiy ongga ta'siri, davlatning yangi ijtimoiy roli, ekologik ong, ta'lim va sog'liqni saqlash sohalaridagi o'zgarishlar orqali yoritiladi. Shuningdek, maqolada yangi turdagi ijtimoiy davlat modelining shakllanishi, fuqarolarning o'zini o'zi ro'yobga chiqarish imkoniyatlari va davlat bilan jamiyat o'rtasidagi sheriklik tamoyillari asoslanadi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy davlat, davlat funksiyalari, ijtimoiy tafakkur, fuqarolik jamiyati, raqamlashtirish, sog'liqni saqlash, ta'lim, ekologik ong, ijtimoiy adolat, ijtimoiy harakatchanlik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N13>

Konstitutsiya O'zbekistonni ijtimoiy davlat deb e'lon qiladi. O'z-o'zidan bu ta'rif SSSRdan keyingi zamonaviy davlat tafakkuri tomonidan ishlab chiqilgan mustaqil ta'rif emas. U Germaniya, Fransiya va ba'zi boshqa mamlakatlar konstitutsiyalaridan olingan. Shunisi xarakterliki, sobiq ittifoq doktrinasi bunday ta'rifdan foydalanmagan, bu esa g'ayritabiiy ko'rinadi. Axir, aynan sovet sotsializmi, hech bo'lmaganda, e'lon qilinganidek, umumiy, jamoaviy, yagona – mohiyatan, asl atamashunoslikka qaytadigan bo'lsak, xalqning jamoaviy turmush tarzini, o'sha paytda aytilganidek, turli «sinflar va qatlamlar» hamjihatligini

ta'minlashi kerak edi. Biroq, oxir-oqibat, aynan shu narsa muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Bugungi kunda esa «ijtimoiy davlat» tushunchasiga atayin toraytirilgan mazmun kiritilmoqda, u go'yoki, eng avvalo, «Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 25-moddasida nazarda tutilgan huquqlarni, shu jumladan, insonning o'z sog'lig'i va farovonligini, o'zi va oilasini qo'llab-quvvatlash uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy, tibbiy parvarish va zarur ijtimoiy xizmatdan iborat turmush darajasiga bo'lgan huquqini, shuningdek, nogironlik yoki unga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra tirikchilik vositalarini yo'qotgan boshqa holatlarda ta'minlanish huquqini ta'minlashi kerak bo'lgan «ijtimoiy funktsiya»ga aylantirilmoqda [7; 283-b.]. Shunga qaramay, dastlab 1992-yilgi Konstitutsiya yaratilganda bu tushunchaga biroz boshqacha mazmun singdirilgan edi.

2016-2024-yillarda O'zbekiston jamiyati tafakkurida davlatning ijtimoiy funksiyalarini tahlil qilish mamlakatdagi iqtisodiy, siyosiy va madaniy o'zgarishlar dinamikasi bilan bog'liq murakkab va ko'p qatlamli jarayondir. Bu davrda O'zbekiston ijtimoiy siyosatni modernizatsiya qilish, fuqarolik jamiyati institutini mustahkamlash, ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirish va aholi turmush darajasini oshirishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlarni amalga oshirdi [1; 283-b.]. Bu o'zgarishlar nafaqat obyektiv voqelikka, balki ijtimoiy ongga ham ta'sir ko'rsatdi, davlatning ijtimoiy sohadagi roli va funksiyalari to'g'risida yangi tasavvurlarni shakllantirdi.

O'zbek jamiyati tafakkuri transformatsiyasining asosiy omillaridan biri ijtimoiy adolat va resurslarni qayta taqsimlash jarayonlariga davlat aralashuvi haqidagi tasavvurlarning o'zgarishi bo'ldi. Sovet davrida va mustaqillikning dastlabki yillarida fuqarolarning ijtimoiy himoyasi uchun davlat to'liq javobgardir, degan paternalistik model hukmron edi [20; 294-b.]. Biroq, so'nggi yillarda bu tushuncha qayta ko'rib chiqildi: davlat nafaqat moddiy qo'llab-quvvatlash manbai, balki o'zini o'zi ro'yobga chiqarish, ijtimoiy harakatchanlik va imkoniyatlar tengligi uchun sharoitlar yaratuvchi institut sifatida ham ko'rila boshlandi.

Bu jarayonda ijtimoiy siyosatni raqamlashtirish muhim rol o'ynadi. 2016-yildan boshlab O'zbekistonda ijtimoiy xizmatlar ko'rsatishning yangi mexanizmlari, jumladan, nafaqalar, tibbiy xizmatlar va ta'lim dasturlarini rasmiylashtirish uchun elektron platformalar joriy etildi. Bu aholining davlat institutlariga bo'lgan ishonchini oshirishga yordam berdi, chunki ijtimoiy sohada byurokratiya va korrupsiya darajasini sezilarli darajada kamaytirdi. Bundan tashqari, raqamlashtirish ijtimoiy yordamning manzilliligini oshirish imkonini berdi, bu esa aholining kam ta'minlangan va zaif qatlamlarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi [4; 39-b.].

Statistik ma'lumotlar amalga oshirilgan islohotlarning muhimligini tasdiqlamoqda. Masalan, O'zbekistonda ushbu davrda kambag'allik darajasi 2016-yildagi 17 foizdan 2023-yilda 11 foizga tushgani ijtimoiy siyosatning ijobiy natijalaridan dalolat beradi. Ish bilan bandlik sohasida ham sezilarli o'zgarishlar ro'y berdi: yangi ish o'rinlarining yaratilishi, kichik va o'rta biznesning rivojlanishi, kasbiy qayta tayyorlash dasturlarining joriy etilishi millionlab fuqarolarning moddiy ahvolini yaxshilash imkonini berdi. Ushbu o'zgarishlar jamoatchilik ongida ijtimoiy mas'uliyatning yangi konsepsiyasi shakllanishiga olib keldi, unga ko'ra har bir fuqaro o'z hayotini yaxshilashda faol rol o'ynaydi va davlat bu imkoniyatni amalga oshirish uchun adolatli shart-sharoitlarning kafolati sifatida namoyon bo'ladi.

Davlatning ijtimoiy funksiyalarini o'zgartirishning yana bir muhim jihati sog'liqni saqlash tizimini rivojlantirish bo'ldi. Islohotlar doirasida, ayniqsa, qishloq joylarda tibbiyot

muassasalarini modernizatsiya qilish, shifokorlar malakasini oshirish va tibbiy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini yaxshilash dasturlari joriy etildi. Sog'liqni saqlash sohasiga davlat investitsiyalari 2016-yilga nisbatan ikki baravardan ko'proq o'sdi, bu esa umr ko'rish davomiyligining oshishiga, onalar va bolalar o'limi darajasining pasayishiga olib keldi. Bu yutuqlar o'zbek olimlarining chiqishlarida ham, xalqaro reytinglarda ham qayd etildi, unda O'zbekiston tibbiy xizmat ko'rsatish sifati ko'rsatkichlari bo'yicha bir necha pozitsiyaga ko'tarildi [16; 19-b].

Ijtimoiy tafakkurni o'zgartirishda ta'lim siyosati muhim o'rin egalladi. Prezident maktablarining tashkil etilishi, inklyuziv ta'lim dasturlarining joriy etilishi, oliy ta'lim tizimi va akademik mobillikning rivojlanishi davlat nafaqat ijtimoiy huquqlar kafolati, balki millatning intellektual salohiyatini shakllantirish jarayonining faol ishtirokchisi sifatida ham qabul qilinishiga olib keldi. So'rovlar shuni ko'rsatadiki, aholi davlat ta'lim tashabbuslariga ko'proq ishona boshladi va O'zbekiston oliy o'quv yurtlarida o'qish istagini bildirgan talabalar soni sezilarli darajada oshdi [23; 28-b].

Ijtimoiy ongda o'zgarishlar ijtimoiy adolatga bo'lgan ijtimoiy talabning o'sishida ham o'z aksini topdi. Korrupsiyaga qarshi kurashish, davlat qarorlarining shaffofligini oshirish, fuqarolik jamiyatini faollashtirish – bularning barchasi fuqarolarning davlat va jamiyat jarayonlarini boshqarishda o'z rolini yanada ongli idrok etishiga yordam berdi. Agar ilgari ko'pchilik davlatni faqat ijtimoiy himoya manbai sifatida qabul qilgan bo'lsa, bugungi kunda unga fuqarolar, biznes va jamoatchilik institutlari o'rtasidagi sheriklik vositasi sifatida qaralmoqda.

So'nggi yillarda amalga oshirilayotgan islohotlar mamlakat rahbarining ma'ruzalarida o'z ifodasini topdi. O'zbekiston Prezidenti fuqarolar huquqlarini himoya qilish, kambag'allikni qisqartirish va inson kapitalini rivojlantirishga qaratilgan ijtimoiy siyosat muhimligini bir necha bor ta'kidlagan [9; 114-127-b.]. Uning chiqishlarida har bir fuqaro o'zini namoyon qilish uchun teng imkoniyatlarga ega bo'lgan adolatli ijtimoiy tizimni shakllantirish zarurligi ta'kidlanadi. Ushbu g'oyalar ilmiy hamjamiyat tomonidan ham qo'llab-quvvatlanmoqda: yetakchi tadqiqotchilar, jumladan, O'zbekiston Fanlar akademiyasi xodimlari ijtimoiy siyosat samaradorligini tahlil qilgan va uni takomillashtirish mexanizmlarini taklif qilgan asarlarni muntazam ravishda nashr etmoqdalar.

So'nggi yillarda ijtimoiy tafakkurning muhim jihati barqaror ekologik ongni shakllantirishga aylandi. Ekologik standartlarni joriy etish, energiya samaradorligi bo'yicha dasturlarni ishlab chiqish, Orol fojiasi oqibatlariga qarshi kurashish – bularning barchasi aholining ekologik siyosatning ahamiyatini ko'proq anglashiga olib keldi. Ijtimoiy ongda ekologik mas'uliyat endilikda davlatning ijtimoiy funksiyasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u nafaqat fuqarolarning huquqlarini himoya qilishi, balki jamiyatning barqaror rivojlanishini ta'minlashi kerak [18; 104-b.].

2016-2024-yillarda O'zbekiston jamiyati tafakkurida davlatning ijtimoiy funksiyalari tahlilini davom ettirib, shuni ta'kidlash kerakki, davlatning roli haqidagi ijtimoiy ong evolyutsiyasi nafaqat ichki islohotlar, balki global tendensiyalar, shuningdek, mintaqaviy va xalqaro hamkorlikning ta'siri bilan ham bog'liq edi. Bu davrda O'zbekistonning ijtimoiy siyosati iqtisodiy omillar, texnologik taraqqiyot va ijtimoiy adolatga bo'lgan ijtimoiy talab darajasining oshishi ta'sirida faol modernizatsiya qilindi.

Aholining zaif qatlamlarini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan inklyuziv ijtimoiy siyosatni rivojlantirish muhim yo'nalishlardan biriga aylandi. Davlat asta-sekin ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning umumiy dasturlaridan yanada aniqroq chora-tadbirlarga o'tdi, bu esa resurslarni yanada samaraliroq qayta taqsimlash imkonini berdi. Biroq, bu jarayonda fuqarolarning daromadlari to'g'risidagi ma'lumotlarni batafsil tekshirish, raqamli hisobga olish vositalarini takomillashtirish va korrupsiya xavfini minimallashtirish zarurati bilan bog'liq muayyan qiyinchiliklar yuzaga keldi. Ijobiy o'zgarishlarga qaramay, bir qator olimlar, jumladan, Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzuridagi Prognozlashtirish va makroiqtisodiy tadqiqotlar instituti mutaxassislari ijtimoiy yordam tizimini yanada optimallashtirish va aholining turli guruhlarini ehtiyojlarini chuqur tahlil qilish zarurligini ta'kidladilar.

Prezident Shavkat Mirziyoyev o'z nutqlarida nafaqat davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashga, balki fuqarolarni mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish jarayoniga faol jalb etishga asoslangan ijtimoiy siyosatga yangicha yondashuvni shakllantirish muhimligini bir necha bor ta'kidlagan. Tadbirkorlik faoliyati, ayniqsa, yoshlar va xotin-qizlar o'rtasida qulay shart-sharoitlar yaratmasdan turib, ijtimoiy sohani modernizatsiya qilish mumkin emasligini qayd etdi. Shu munosabat bilan mamlakatda yoshlar va ayollar tadbirkorligini qo'llab-quvvatlash dasturlari amalga oshirilmoqda, bu esa o'zini o'zi band qilish darajasini oshirish va davlatning ijtimoiy yukini kamaytirish imkonini berdi [10; 176-b.].

O'zbekiston Fanlar akademiyasi mutaxassislari ijtimoiy ongda o'zgarishlarni tahlil qilar ekan, transformatsiyaning asosiy omillaridan biri fuqarolarda yangi ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirishga aylanganini ta'kidlaydilar. Jamiyatda farovonlik faqat davlatga emas, balki fuqarolarning o'zlarining faol ishtirokiga, o'z taraqqiyotiga sarmoya kiritishga va ijtimoiy tashabbuslarni rivojlantirishga tayyorligiga bog'liq degan g'oya mustahkamlandi. Bu borada fuqarolar faolligining o'sishi jamiyat tafakkuri o'zgarishining muhim indikatoriga aylanganini ta'kidlash lozim.

Davlatning ijtimoiy funksiyasi bilan bog'liq eng munozarali masalalardan biri ijtimoiy davlat va bozor iqtisodiyoti tamoyillari o'rtasidagi antinomiya bilan bog'liq [19; 148-b.]. Ayrim iqtisodchi va siyosatchilarning fikricha, davlatning ijtimoiy rolini kuchaytirish boqimandalik kayfiyatining kuchayishiga, mehnatga bo'lgan rag'batning pasayishiga olib kelishi mumkin [25; 437-b.]. Shu bilan birga, ijtimoiy yo'naltirilgan rivojlanish modeli tarafdorlari davlat nafaqat resurslarni qayta taqsimlashi, balki iqtisodiy o'sish va ijtimoiy harakatchanlikni rag'batlantiruvchi institutsional mexanizmlarni yaratishi kerakligini ta'kidlaydilar [24; 176-b.]. Ushbu munozaralar, ayniqsa, ekspert doiralarida, jumladan, ijtimoiy siyosat va uning iqtisodiy rivojlanishga ta'siri bo'yicha tadqiqotlar olib borayotgan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazida faol rivojlanmoqda.

Ijtimoiy ongni o'zgartirishda inson kapitalini rivojlantirishga qaratilgan ta'lim islohotlari muhim rol o'ynadi. Yangi o'quv dasturlarining joriy etilishi, ta'lim jarayoniga zamonaviy raqamli texnologiyalarning integratsiyalashuvi va akademik mobillikning kengayishi aholining ta'limga nafaqat huquq, balki kelajakka sarmoya sifatida qarashiga olib keldi. Natijada, jamiyatda muvaffaqiyatli martaba va yuqori turmush darajasi davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishdan ko'ra ko'proq bilim va ko'nikma darajasiga bog'liqligi haqidagi tushuncha mustahkamlandi.

Ijtimoiy siyosatning muhim jihatlaridan biri, ayniqsa COVID-19 pandemiyasi sharoitida sog'liqni saqlash tizimini isloh qilishdir. Davlat tibbiyot tizimining haddan tashqari bandligi,

mutaxassislar yetishmasligi va inqirozli vaziyatlarga tayyorgarlik darajasining yetarli emasligi bilan bog'liq chaqiriqlarga tezkor javob berishga majbur bo'ldi. Bu sog'liqni saqlashning xususiy sektorini faol rivojlantirish, sug'urta tibbiyoti dasturlarini kengaytirish va tibbiy xizmatlarni raqamlashtirishga turtki bo'ldi. Biroq, bu jarayon ma'lum qiyinchiliklar bilan birga kechdi, jumladan, katta moliyaviy mablag'lar sarflash va aholini tibbiyot muassasalari bilan o'zaro munosabatlarning yangi usullariga moslashtirish zarurati tug'ildi.

O'zbekistonda ijtimoiy siyosatni yanada rivojlantirish istiqbollarini tahlil qilib, bir nechta asosiy yo'nalishlarni ajratib ko'rsatish mumkin. Birinchidan, bu ijtimoiy sohani boshqarishda raqamli texnologiyalarning rolini kuchaytirishdir. Davlat allaqachon bu yo'nalishda muhim qadamlar qo'ygan, ammo keyingi rivojlanish sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar tahlilining ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimiga integratsiyalashuvini nazarda tutadi. Ikkinchidan, ijtimoiy himoya va iqtisodiy samaradorlik o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash muhim vazifa bo'lib qolmoqda. Bu esa davlat tomonidan tartibga solish va ijtimoiy loyihalarga xususiy investitsiyalarni jalb qilish mexanizmlarini batafsil ishlab chiqishni taqozo etadi.

Uchinchi muhim yo'nalish – fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirish. Globallashuv va aholining ijtimoiy faolligi o'sib borayotgan sharoitda davlat nodavlat tashkilotlari, jamoat tashabbuslari va ko'ngillilar harakatining rivojlanishi uchun sharoit yaratishi kerak. Bu ijtimoiy siyosatni yanada moslashuvchan, moslashuvchan va aholining real ehtiyojlariga yo'naltirilgan qilish imkonini beradi.

To'rtinchi jihat ijtimoiy siyosatning ekologik tarkibiy qismidir. Zamonaviy o'zbek jamiyati barqaror rivojlanishning muhimligini anglab yetmoqda va davlat «yashil» iqtisodiyot, ekologik ta'lim va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish tamoyillarini faol joriy etishi lozim. Prezident o'z nutqlarida ekologiya masalalari mamlakat ijtimoiy siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylanishi kerakligini, chunki ular fuqarolarning hayot sifati bilan bevosita bog'liqligini bir necha bor ta'kidladi.

Ta'kidlash joizki, so'nggi sakkiz yil ichida o'zbek jamiyati tafakkurida davlatning ijtimoiy funksiyalari sezilarli darajada o'zgardi. Agar ilgari aholi davlatni ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning asosiy va yagona subyekti sifatida qabul qilgan bo'lsa, bugungi kunda uning roli yanada kompleks tarzda – ijtimoiy xizmatlarni ko'rsatuvchi emas, balki rivojlanish uchun adolatli shart-sharoitlar kafolati sifatida qabul qilinmoqda. Bu o'zgarish nafaqat ichki islohotlar, balki raqamlashtirish, inson kapitalini rivojlantirish va iqtisodiy modellarning o'zgarishi bilan bog'liq global tendensiyalar bilan ham bog'liq [15; 51-b.]. Ijtimoiy siyosatni yanada rivojlantirish davlat tashabbuslarini ham, fuqarolik jamiyati, biznes va xalqaro hamkorlarning faol ishtirokini ham o'z ichiga olgan kompleks yondashuvni talab qiladi.

O'zbekistonning ijtimoiy siyosatini yanada rivojlantirish istiqbollari davlat aralashuvi va bozor mexanizmlari o'rtasidagi muvozanatni batafsil tahlil qilishni talab qiladi, bu esa ijtimoiy ongning shakllanishiga va uning davlatning ijtimoiy funksiyalarini idrok etishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. So'nggi yillarda ijtimoiy sohani tartibga solishda davlatning rolini kuchaytirish tendensiyasi kuzatilmoqda, bu byudjetning ijtimoiy xarajatlarini oshirish, manzilli yordam dasturlarini kengaytirish va ijtimoiy infratuzilmani modernizatsiya qilishda namoyon bo'lmoqda [12; 76-b.]. Biroq, bu chora-tadbirlar boqimandalik kayfiyatining kuchayishiga va davlat moliyasiga ortiqcha yuk tushishiga yo'l qo'ymaslik uchun ijtimoiy himoya institutlarining samaradorligini oshirish va ularning shaffofligi bilan birga olib borilishi kerak.

Ijtimoiy siyosatdagi muammolardan biri daromadlar tengsizligi muammosi bo'lib qolmoqda, bu esa ijtimoiy adolat haqidagi jamoatchilik tasavvuriga ta'sir ko'rsatishda davom etmoqda. Kambag'allik darajasining pasayishiga qaramay, ne'matlarni taqsimlashda mintaqaviy va tarmoq nomutanosibliklari saqlanib qolmoqda, bu esa ta'lim, sog'liqni saqlash va mehnat imkoniyatlarining turli darajadagi mavjudligiga olib keladi [6; 93-b.]. Shu nuqtai nazardan, mamlakatning chekka hududlarida aholi bandligini oshirish va ijtimoiy infratuzilmani yaxshilashga qaratilgan hududiy rivojlanish dasturlari alohida ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Prezidenti va hukumati bu masalaga alohida e'tibor qaratib, hududlarda tadbirkorlik va investitsiyaviy faollikni rag'batlantirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar ishlab chiqmoqda.

Yana bir muhim jihat – demografik omil. Kelgusi o'n yilliklarda aholi sonining yanada o'sishi kutilmoqda, bu esa ijtimoiy himoya tizimiga qo'shimcha yuk bo'lib, ta'lim, sog'liqni saqlash va bandlik sohalaridagi strategiyalarni qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. Shu munosabat bilan kadrlar tayyorlashni ham, ijtimoiy infratuzilmani modernizatsiya qilishni ham o'z ichiga oladigan ijtimoiy siyosatni uzoq muddatli rejalashtirishni kuchaytirish zarur. Xususan, o'zbekistonlik iqtisodchi va sotsiolog olimlar, jumladan, Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi mutaxassislari yosh avlodning talablariga javob berish uchun iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish va yuqori maoshli yangi ish o'rinlarini yaratish zarurligini ta'kidlamogda [22; 39-b.].

Ijtimoiy ongni o'zgartirishda axborot siyosati muhim rol o'ynaydi. Raqamli davr sharoitida aholi ko'proq ma'lumotlarga ega bo'lmoqda, bu esa jamoatchilikning davlat institutlariga bo'lgan talabining ortishiga xizmat qilmoqda. Bu qarorlar qabul qilishda shaffoflikni oshirishni talab qiladi, bu esa, o'z navbatida, fuqarolarning davlat ijtimoiy siyosatiga bo'lgan ishonchini oshirishi mumkin [13; 24-b.]. Shu nuqtai nazardan, elektron demokratiya, jamoatchilik nazorati mexanizmlari va aholining hokimiyat organlari bilan o'zaro hamkorligini ta'minlaydigan raqamli platformalarni rivojlantirish masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

So'nggi yillarda ijtimoiy siyosatni shakllantirishda jamoat tashkilotlarining roli ham kuchayib bormoqda. Fuqarolik jamiyati ijtimoiy tashabbuslarning, jumladan, kambag'allarni qo'llab-quvvatlash, ta'lim, xotin-qizlar va bolalar huquqlarini himoya qilish sohalaridagi tashabbuslarning tobora faol ishtirokchisiga aylanib bormoqda. Ushbu jarayon davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanmoqda, biroq nodavlat tashkilotlar uchun qonunchilik bazasini takomillashtirish muhim yo'nalish bo'lib qolmoqda, bu esa ularning faoliyat yuritishi uchun yanada qulay sharoitlar yaratishga imkon beradi.

Prezident Shavkat Mirziyoyev o'z nutqlarida ijtimoiy masalalarni hal etishda mahalliy hokimiyat organlarining rolini oshirish zarurligini bir necha bor ta'kidlagan. Chunki samarali ijtimoiy siyosat aholining mahalliy xususiyatlari va ehtiyojlarini hisobga olishi lozim. Shu munosabat bilan fuqarolarning so'rovlariga tezkor javob berish imkonini beruvchi mahalla o'zini o'zi boshqarish mexanizmlari faol rivojlanmoqda. Biroq, bu jarayon markaziy va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasidagi muvofiqlashtirishni kuchaytirishni, shuningdek, ijtimoiy sohada faoliyat yuritayotgan mutaxassislarning kompetentlik darajasini oshirishni talab qiladi [3; 108-b.].

Istiqbolli yo'nalishlardan yana biri ijtimoiy tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishdir. So'nggi yillarda O'zbekistonda ijtimoiy muammolarni hal qilishga, jumladan, nogironligi bo'lgan

shaxslar uchun ish o'rinlari yaratishga, inklyuziv ta'limni rivojlantirishga va ekologik barqaror texnologiyalarni joriy etishga qaratilgan korxonalar soni ortib bormoqda. Ijtimoiy tadbirkorlikni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash iqtisodiy o'sishni ijtimoiy mas'uliyat bilan uyg'unlashtira oladigan «yangi ijtimoiy davlat» [2; 84-b.] konsepsiyasini amalga oshirishda muhim omil bo'lishi mumkin.

Bundan tashqari, O'zbekistonda gender tenglik va ijtimoiy inklyuzivlik masalalariga yangicha munosabat asta-sekin shakllanmoqda. So'nggi yillarda xotin-qizlarni tadbirkorlikda qo'llab-quvvatlash, ularning ish joyidagi huquqlarini himoya qilish, gender stereotiplarni bartaraf etish dasturlarini rivojlantirishga qaratilgan qonunchilik tashabbuslari qabul qilindi. Bu chora-tadbirlar jamiyatda qo'llab-quvvatlanmoqda, bu esa ijtimoiy ongning xotin-qizlarning iqtisodiyot va ijtimoiy hayotdagi rolini yanada ilg'or idrok etish tomon asta-sekin o'zgarib borayotganidan dalolat beradi.

Ijtimoiy siyosatni yanada rivojlantirish jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavf-xatarlar va xarajatlar haqida gapirganda, shuni ta'kidlash kerakki, haddan tashqari byurokratiya va islohotlarni amalga oshirishning sekinligi ularning samaradorligini pasayishiga olib kelishi mumkin [5; 47-b.]. Ijtimoiy sohani raqamlashtirish bo'yicha faol chora-tadbirlarga qaramay, ma'muriy to'siqlarni yanada qisqartirish va idoralararo hamkorlikni yaxshilash zarurati mavjud. Bundan tashqari, tegishli iqtisodiy o'sishsiz ijtimoiy xarajatlarning keskin oshishi byudjet taqchilligini keltirib chiqarishi mumkin, bu esa uzoq muddatli istiqbolda makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

O'zbekistonlik va xalqaro ekspertlar o'rtasidagi ilmiy munozaralar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy siyosatning muvaffaqiyati ko'p jihatdan iqtisodiy, institutsional va madaniy jihatlarni o'z ichiga olgan kompleks yondashuvga bog'liq. Aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini nafaqat moliyaviy qo'llab-quvvatlash, balki ularning ijtimoiy integratsiyasi va o'zini o'zi anglashi uchun samarali mexanizmlarni yaratish ham muhimdir. Shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Strategik va mintaqalararo tadqiqotlar instituti kabi tadqiqot markazlari ijtimoiy sohani rivojlantirishning prognoz modellarini ishlab chiqish va yangi tahdidlarga moslashish strategiyalarini taklif etishda davom etmoqda.

2016-2024-yillarda o'zbek jamiyati tafakkurida davlatning ijtimoiy funksiyalari tahlilining davomi sifatida ijtimoiy mobillik dinamikasi va fuqarolarning qadriyat yo'nalishlari o'zgarishiga alohida e'tibor qaratish lozim. So'nggi yillarda mamlakatda davlat ijtimoiy himoyaning yagona manbai sifatida qabul qilingan paternalistik modeldan shaxsiy mas'uliyat, tashabbuskorlik va tadbirkorlik faolligi hayot sifatini yaxshilashning asosiy omillariga aylanadigan faol fuqarolik ishtiroki konsepsiyasiga bosqichma-bosqich o'tish kuzatilmoqda.

O'z-o'zini ish bilan ta'minlash va ijtimoiy tadbirkorlikka yo'naltirilgan kichik va o'rta korxonalar sonining jadal o'sishi ushbu o'zgarishlarning muhim ko'rsatkichidir. Buni O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari ham tasdiqlaydi, unga ko'ra so'nggi yillarda yakka tartibdagi tadbirkorlar soni ortib bormoqda, bu esa tobora ko'proq fuqarolar iqtisodiy va ijtimoiy masalalarni mustaqil hal qilishni afzal ko'rayotganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, hukumat imtiyozli kreditlash dasturlari, soliq imtiyozlari va ta'lim tashabbuslarini joriy etish orqali kichik biznesni faol qo'llab-quvvatlamoqda, bu esa uzoq muddatli istiqbolda aholining iqtisodiy mustaqilligini mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Ijtimoiy siyosatdagi asosiy muammolardan biri mehnat bozori, ta'lim standartlari va davlat boshqaruviga jiddiy ta'sir ko'rsatayotgan raqamli transformatsiyaga moslashish

zaruriyati bo'lib qolmoqda. Ijtimoiy yordamning elektron tizimlarini joriy etish, tibbiy xizmatlarni raqamlashtirish, onlayn ta'lim va masofaviy bandlikni rivojlantirish fuqarolardan yangi ko'nikma va malakalarni talab qiladi. Shu munosabat bilan, ayniqsa, keksa yoshdagi aholi va qishloq aholisi orasida raqamli tafovut masalalari dolzarb bo'lib qolmoqda, bu esa axborot va texnologik izolyatsiyani bartaraf etish bo'yicha maqsadli davlat dasturlarini talab qiladi.

Ijtimoiy ongga ta'sir ko'rsatgan yana bir muhim tendensiya – bu inklyuziv o'sish dasturlarining faol rivojlanishidir. So'nggi yillarda nogironligi bo'lgan shaxslarni ijtimoiy hayotga integratsiya qilish bo'yicha keng ko'lamli qadamlar qo'yildi, bu ijtimoiy himoya sohasidagi qonunchilikni isloh qilish, ish o'rinlarini kvotalash va ixtisoslashtirilgan ta'lim infratuzilmasini yaratish bilan tasdiqlanadi [4; 136-b.]. Biroq, sezilarli yutuqlarga qaramay, Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy markazida o'tkazilgan tadqiqotlar ushbu yo'nalishda, shu jumladan jamiyat mentalitetidagi o'zgarishlar va ijtimoiy bag'rikenglikni oshirish bo'yicha ishlarni davom ettirish zarurligini ko'rsatmoqda.

Shuningdek, yangi ijtimoiy tafakkurni shakllantirishda muhim rol o'ynagan yoshlar siyosatiga yondashuvlardagi o'zgarishlarni ham ta'kidlash joiz. So'nggi yillarda yoshlar tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash, yosh tadbirkorlarga imtiyozli kreditlar ajratish, arzon oliy ta'lim olish bo'yicha joriy etilgan davlat dasturlari yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirishga xizmat qilmoqda. Buning natijasida yosh avlod davlatni nafaqat ijtimoiy himoya manbai, balki o'zini o'zi ro'yobga chiqarish va innovatsion rivojlanish platformasi sifatida tobora ko'proq angllamoqda [17; 83-b.].

Bundan tashqari, so'nggi yillarda ayollarning jamiyatdagi o'rniga bo'lgan munosabat sezilarli darajada o'zgardi. Gender tenglik siyosati doirasida xotin-qizlarning iqtisodiy va ijtimoiy huquqlarini kengaytirishga qaratilgan qonunlar qabul qilindi, natijada ularning tadbirkorlik, ilm-fan va davlat boshqaruvidagi ishtiroki oshdi. Bu o'zgarish nafaqat davlat sa'y-harakatlarini, balki ijtimoiy ongning o'zgarishini ham aks ettiradi, bunda ayolning oila va jamiyatdagi roli haqidagi an'anaviy stereotiplar asta-sekin yo'qolib bormoqda.

Prezident Shavkat Mirziyoyev ijtimoiy siyosat uzoq muddatli maqsadlarga yo'naltirilgan bo'lishi va zamonaviy tahdidlarni, jumladan, global inqirozlar oqibatlarini, iqlim o'zgarishi va yangi texnologiyalarni rivojlantirishni hisobga olishi kerakligini bir necha bor ta'kidlagan. Uning chiqishlarida ko'pincha «yangi turdagi ijtimoiy davlat»ni shakllantirish zarurligi to'g'risidagi g'oyalar yangraydi, unda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash fuqarolarning o'zini o'zi ta'minlashini rag'batlantirish choralari bilan uyg'unlashtirilishi kerak. Aynan shu yondashuv ijtimoiy himoya samaradorligini oshirish, mehnat sharoitlarini yaxshilash va aholi turmush darajasini oshirishga qaratilgan ko'plab islohotlarga asos bo'ldi.

Biroq, erishilgan yutuqlarga qaramay, bir qator olimlar va ekspertlar ijtimoiy davlat konsepsiyasini amalga oshirish jarayonida o'zbek jamiyati duch kelayotgan muayyan xavf-xatarlar va muammolarni ko'rsatib o'tmoqdalar. Bunday muammolardan biri moliyaviy resurslarni muvozanatli qayta taqsimlash zarurati hisoblanadi, chunki ijtimoiy dasturlarni kengaytirish katta byudjet xarajatlarini talab qiladi. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzuridagi Prognozlashtirish va makroiqtisodiy tadqiqotlar institutining tadqiqotlari ijtimoiy siyosatni moliyalashtirishning yangi manbalarini, shu jumladan davlat-xususiy sheriklik va ijtimoiy sug'urtani rivojlantirishni izlash zarurligini ko'rsatmoqda.

Bundan tashqari, hozirgi sharoitda global jarayonlarning ijtimoiy siyosatni shakllantirishga ta'sirini hisobga olish muhimdir. COVID-19 pandemiyasining ta'siri sog'liqni

saqlash tizimlari moslashuvchan va inqirozli vaziyatlarga tayyor bo'lishi kerakligini ko'rsatdi. Shu nuqtai nazardan, raqamli sog'liqni saqlash, kasalliklarning oldini olish va teletibbiyotni rivojlantirish dasturlari alohida ahamiyatga ega. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, so'nggi yillarda O'zbekiston hukumati bu yo'nalishda sezilarli qadamlar qo'ydi, biroq sog'liqni saqlash tizimini yanada takomillashtirish yangi investitsiyalar va resurslarni yanada samarali boshqarishni talab qiladi [8; 67-b.].

Migratsiya jarayonlarining ijtimoiy sohaga ta'sirini ham hisobga olish muhim. Bir tomondan, mehnat migratsiyasi pul o'tkazmalari tushumini ta'minlab, iqtisodiy rivojlanishning muhim omili bo'lib qolmoqda, boshqa tomondan, u migrantlarning ijtimoiy integratsiyasi, huquqiy himoyasi va ijtimoiy moslashuvida muammolarni keltirib chiqarmoqda. So'nggi yillarda O'zbekiston hukumati xorijda mehnat qilayotgan fuqarolar uchun sharoitlarni yaxshilashga qaratilgan qator tashabbuslarni amalga oshirdi, biroq mehnat muhojirlarini ijtimoiy himoya qilish masalasi dolzarbligicha qolmoqda.

Shunday qilib, 2016-2024-yillarda o'zbek jamiyati tafakkurida davlatning ijtimoiy funksiyalari tahlili shuni ko'rsatadiki, bu davrda davlatning roli va ijtimoiy siyosatni idrok etishda tub o'zgarishlar sodir bo'ldi. Agar ilgari ijtimoiy davlat faqat ne'matlarni qayta taqsimlash mexanizmlari bilan bog'liq bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda u o'zini o'zi ro'yobga chiqarish, iqtisodiy o'sish va ijtimoiy adolat uchun shart-sharoitlarni ta'minlaydigan yaxlit tizim sifatida qaraladi. Ijtimoiy siyosatni yanada rivojlantirish iqtisodiy voqelik, demografik tendensiyalar, global muammolar va texnologiyalarning rivojlanishi kabi ko'plab omillarni hisobga olishni talab qiladi.

O'zbekistonda ijtimoiy siyosatning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi fuqarolar tashabbusini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish o'rtasidagi muvozanatga, davlat institutlariga bo'lgan ishonch darajasiga va resurslarni boshqarish samaradorligiga bog'liq bo'ladi [21; 15-b.]. Fuqarolik jamiyati, raqamlashtirish, ijtimoiy himoyaga innovatsion yondashuvlar va barqaror rivojlanish zamonaviy dunyo muammolariga moslasha oladigan va aholining munosib turmush darajasini ta'minlay oladigan yangi turdagi ijtimoiy davlatni barpo etishning asosiy elementlari bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2016-2024-yillarda mamlakatda kambag'allik darajasi 17 foizdan 11 foizga kamaydi, bu esa ijtimoiy dasturlar va iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda ijobiy dinamikani ko'rsatadi. Shu bilan birga, davlat byudjetida ijtimoiy sohaga yo'naltirilgan xarajatlar har yili o'rtacha 12-15 foizga oshirib borildi, bu esa ijtimoiy himoya tizimini sezilarli darajada kengaytirish imkonini berdi. Manzilli ijtimoiy yordam oluvchilar soni 1,5 milliondan oshdi, aholini bandlik dasturlari bilan qamrab olish esa rekord ko'rsatkichga yetdi – 2023-yilda 500 mingdan ortiq yangi ish o'rinlari yaratildi. Sog'liqni saqlash sohasida so'nggi besh yilda tibbiy infratuzilmani modernizatsiya qilish xarajatlari qariyb 2 milliard AQSH dollarini tashkil etdi, bu zamonaviy diagnostika va davolash texnologiyalarini joriy etish imkonini berdi. Ta'lim sohasida ham sezilarli o'zgarishlar kuzatilmoqda: oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar soni 2016-yilga nisbatan qariyb ikki baravarga oshdi, bolalarni maktabgacha ta'lim bilan qamrab olish darajasi esa 27 foizdan 70 foizga yetdi. Shu bilan birga, turli hududlarda ne'matlarning teng taqsimlanishi, byudjet sohasidagi ish haqi darajasi va inklyuziv ijtimoiy dasturlarni yanada rivojlantirish zarurati bilan bog'liq muammolar saqlanib qolmoqda.

Kelajakda yordam ko'rsatishning shaffofligi va samaradorligini oshirish uchun ijtimoiy sohani raqamlashtirishni davom ettirish zarur. Ijtimoiy to'lovlarni oluvchilarning yagona raqamli reyestrini joriy etish byurokratiyani minimallashtirish va qo'llab-quvvatlashning manzilliligini oshirish imkonini beradi. Soliq imtiyozlari va moliyalashtirish dasturlari orqali ijtimoiy tadbirkorlikni rivojlantirish ham muhim yo'nalish bo'lib, bu biznesga ijtimoiy muammolarni hal qilishda faolroq ishtirok etish imkonini beradi [11; 47-b.]. Ijtimoiy harakatchanlikni kuchaytirish uchun ta'lim islohotlarini kuchaytirish, jumladan, professional ta'limni rivojlantirish, o'quv dasturlariga yangi texnologiyalarni joriy etish, oliy o'quv yurtlari va ish beruvchilar o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish zarur. Ekologiya muhim jihat bo'lib qolmoqda – «yashil iqtisodiyot» tamoyillari va ekologik barqaror ijtimoiy dasturlarni joriy etish kelajakdagi ijtimoiy siyosatni shakllantirishda asosiy omil bo'ladi. Sog'liqni saqlash va ijtimoiy sohada davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish qo'shimcha investitsiyalarni jalb qilish va ko'rsatilayotgan xizmatlar sifatini oshirish imkonini beradi. Umuman olganda, ijtimoiy siyosatni yanada takomillashtirish iqtisodiy islohotlar, texnologik innovatsiyalar va fuqarolik jamiyatini jalb qilishni birlashtirgan kompleks yondashuvni talab qiladi, bu esa O'zbekistonda ijtimoiy davlatning barqaror modelini yaratishga imkon beradi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Bakirov N. B. O'zbekistonda ijtimoiy siyosatning raqamli transformatsiyasi. – Toshkent: Axborot texnologiyalari universiteti, 2023. – 283 b.
2. Mirziyoyev Sh. M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – T.: O'zbekiston nashriyoti, 2022. – 487 b.
3. Nazarov U. K. O'zbekiston ijtimoiy siyosatini shakllantirishda mahallaning o'rni. – T.: Fan va texnologiyalar, 2019. – 349 b.
4. Nigmatov R. U. Globallashuv va O'zbekistonda aholini ijtimoiy himoya qilish. – T.: Iqtisodiyot va moliya universiteti, 2019.
5. Norboyev J. X. Ijtimoiy adolat va uning «Yangi O'zbekiston» siyosatidagi o'rni. – T.: Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti, 2021. – 362 b.
6. Rajabov B. A. O'zbekistonda ijtimoiy siyosatning davlat tomonidan tartibga solinishi. – T.: Iqtisodiyot, 2022. – 381 b.
7. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy huquqi. Darslik / I. T. Tulteev tahriri ostida. – T.: TDYUU, 2018. – 286 b.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Strategik va mintaqalararo tadqiqotlar instituti. O'zbekiston iqtisodiyotini isloh qilish sharoitida ijtimoiy siyosat. – 2022. – 188 b.
9. Абдуллаев Ш. Р. Развитие социальной политики в контексте реформ «Нового Узбекистана» // Экономика и общество. — 2021. — № 4. — С. 114–127.
10. Алимова Д. Ш. Глобализация и социальная политика: опыт Узбекистана и мировая практика // Региональная политика. — 2022. — № 4. — С. 164–187.
11. Институт прогнозирования и макроэкономических исследований. Оценка эффективности социальных программ в Узбекистане. — 2023. — С. 47.
12. Каримова З. У. Социальная защита населения Узбекистана: тенденции и вызовы // Философия и социальная мысль. — 2020. — № 2. — С. 71–84.
13. Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека. Социальные права и реформы в Узбекистане. — 2022. — 48 с.
14. Нигматова Х. Б. Государственные реформы в сфере социальной защиты: анализ и перспективы // Экономика и прогнозирование. — 2023. — № 5. — С. 134–144.
15. Норбоев Д. Х. Социальное государство и модернизация системы социальной защиты в Узбекистане // Наука и инновации. — 2023. — № 1. — С. 48–53.

16. Оценка системы социальной защиты в Узбекистане на базе основного диагностического инструмента (CODI): совместный отчет МОТ, ЮНИСЕФ и Всемирного банка. — 2020. — 84 с.
17. Раджабова С. А. Инклюзивное развитие и социальное предпринимательство в Узбекистане // Современная экономика. — 2021. — № 6. — С. 76–84.
18. Ташматова Г. И. Государственная политика социальной поддержки малообеспеченных семей в Узбекистане // Экономика Узбекистана. — 2019. — № 5. — С. 97–108.
19. Тейлор-Губи П. New Risks, New Welfare: The Transformation of the European Welfare State. — Oxford: Oxford University Press, 2004. — 264 с.
20. Титов В. И. Социальная политика и социальное государство. — М.: Изд-во МГУ, 2017. — 394 с.
21. Университет мировой экономики и дипломатии. Анализ социальной трансформации Узбекистана. — 2021. — С. 15.
22. Центр экономических исследований и реформ при Президенте Республики Узбекистан. Стратегия социальной политики в Узбекистане. — 2023. — 61 с.
23. ЮНИСЕФ. Ситуационный анализ положения детей в Узбекистане 2019/2020. — Ташкент: ЮНИСЕФ, 2020. — 118 с.
24. Giddens, A. The Third Way: The Renewal of Social Democracy. — Cambridge: Polity Press, 1998. — 176 с.
25. Pierson, P. The New Politics of the Welfare State. — Oxford: Oxford University Press, 2001. — 530 с.

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

YOSHLARDA AXBOROT MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING METODOLOGIK MUAMMOLARI

Abdurakhmonov Is'haq

Teacher, Urgut Branch of Samarkand State University

E-mail: ishaqabduraxmonov@mail.ru

Jurayeva Raykhona

Student, Urgut Branch of Samarkand State University

Abstract. The article analyzes the philosophical and methodological significance of information culture in the prevention of spiritual threats and information attacks in the context of modern information globalization. The article also presents conclusions about the mechanisms and means of forming information culture among young people.

Keywords: information globalization, cyberspace, cyberterrorism, spiritual threats, information attack, young people, information culture, means and methods, education.

YOSHLARDA AXBOROT MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING METODOLOGIK MUAMMOLARI

Abduraxmonov Is'haq

Samarqand davlat universiteti Urgut filiali o'qituvchisi

Jurayeva Rayxona

Samarqand davlat universiteti Urgut filiali talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada bugungi informatsion globallashuv sharoitida ma'naviy tahdid va axborot xurujlarini oldini olishda axborot madaniyatining ahamiyati falsafiy-metodologik jihatdan tahlil etiladi. Maqolada shuningdek, yoshlarda axborot madaniyatini shakllantirishning mexanizm va vositalariga oid mulohazalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: informatsion globallashuv, kibermakon, kiberterrorizm, ma'naviy tahdidlar, axborot xuruji, yoshlar, axborot madaniyati, vositalar va usullar, ta'lim-tarbiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N14>

Informatsion globallashuv kishilik jamiyatiga xos tabiiy tarixiy taraqqiyot jarayonining navbatdagi bosqichidir. Informatsion sivilizatsiyaning hosilasi bo'lmish kibermakonda internet tarmoqlari ijtimoiy turmush tarzining barcha sohalariga kirib bormoqda va foydalanuvchilarga katta imkoniyat yaratmoqda. Jumladan, ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanishda va masofali ta'lim tizimida, ilmiy tadqiqot bosqichlarida, videokonferensiyalarni tashkil etishda, ayniqsa, jahonning istalgan nufuzli kutubxonalaridagi adabiyotlar bilan tanishishda beqiyos ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, 2020-yilda COVID-19 pandemiyasi munosabati bilan uzluksiz ta'lim tizimining masofali tashkil etilishi kibermakonning keng imkoniyatlaridan biri edi.

Axborot asri kishilik jamiyati taraqqiyotiga xos bo'lgan tabiiy-tarixiy jarayon bo'lib, uning ijobiy jihatlari bilan bir qatorda salbiy xususiyatlari ham mavjuddir. Bu salbiy xususiyatlar ko'proq axborot xurujlari va ma'naviy tahdidlarda namoyon bo'lmoqda. Yoshlarimizning ma'naviyatiga salbiy ta'sir etayotgan ma'naviy tahdidlar va axborot xurujlari asosan "Ommaviy madaniyat" zahiridagi axloqsizlik hamda diniy ekstremistik va terroristik g'oyalar shaklida namoyon bo'lmoqda.

Bugungi kunda kibermakondan diniy jarayonlarda foydalanish, xususan, diniy mazmundagi ma'lumotlarni, missionerlik va soxta tariqatchilik g'oyalarini, ayniqsa, diniy mutaassibona terroristik g'oyalarni tarqatishda internetdan foydalanish keng avj olmoqda.

Avvalo ijtimoiy nuqtai nazardan kibermakon deganda kompyuter tarmog'i orqali bir-biri bilan bog'langan va bir vaqtning o'zida turli geografik nuqtada kesishuvchi har qanday mavjud kompyuterning grafik sifatidagi ma'lumotlariga o'ralashib qolgan kishilar jamoasi tushuniladi [1].

Kibermakonda internet tarmog'idan foydalanishda juda katta imkoniyatlar mavjud. Avvallari noyob bo'lgan, hamma ham foydalanish imkoniyatiga ega bo'lmagan muqaddas matnlar va ularga yozilgan turli sharhlarni endilikda istalgan kishi internet saytlardan yuklab ta'lim olish mumkin. Shu maqsadda diniy ma'lumotlarga kuchli ehtiyoj sezgan kishilar uchun maxsus veb saytlar muqaddas matnlar, diniy manbalar, turli-tuman sekta va yangi diniy harakatlarning g'oyalarini targ'ib etuvchi ma'lumotlar bilan to'ldirilgan. Eng tahlikalisi diniy ekstremistik va terroristik g'oyalarini targ'ib etuvchi internet saytlari kundan kunga ko'paymoqda. Bu kiberterrorizmning jiddiy ijtimoiy xavf sifatida namoyon bo'lishidir. Ayniqsa bugungi kunda "o'rgimchak to'rida" diniy ekstremistik g'oyalar targ'iboti hamda diniy mutaassiblik va terrorizmga chaqiriqlar domiga tushib qolayotgan kishilar ko'paymoqda. Butun insoniyatga tahdid solgan ISHID terroristik to'dalari ham o'z g'oyalarini internet to'rlari orqali tarqatdi [2.89]. ISHID tomonidan amalga oshirilgan xunrezliklar kibermakonda kiberterrorizmning yaqqol namoyon bo'lishidir.

Terroristlar bu ishga katta malaka, tajribaga ega bo'lgan yevropalik mutaxassislarni jalb etganlar. Ular yoshlarni o'zlarining aldovlari domiga tortish uchun videolavhalar va chaqiriqlarini yuqori sifat va professional mahorat bilan ishlaganlar. Shuning uchun ham ko'plab fuqarolar, asosan yoshlar ularning manfur tuzog'iga ilindi. Yoshlarning bunday buzg'unchi g'oyalarga aldanmasliklari hamda zalolat botqog'iga botmasliklari uchun biz mutaxassislar zaruriy metodologik tavsiflarimizni o'z vaqtida ishlab chiqishimiz kerak. Yoshlarimizga internetda in qurib, o'zlarining vayronkor g'oyalarini xatarli virus kabi butun dunyoga tarqatayotgan jinoyatchi terrorchi g'alamislarning asl basharasini ochib berishimiz kerak.

Internet tarmog'ida diniy ekstremistik, terrorchilik va buzg'unchiliklarni targ'ib qiluvchi veb-saytlar, ijtimoiy tarmoqdagi guruhlar soni kun sayin ko'paymoqda. Bu holat dunyoqarashi shakllanmagan va g'o'r yoshlarimizning sog'lom e'tiqodini ongi va dunyoqarashini zaharlamokda. G'alamislarning internet orqali hujumlari asosan yoshlarga qaratilgan bo'lib, ular o'smirlar uchun qiziqarli bo'lgan vositalardan ustalik bilan foydalanishmoqda. Jumladan, yoshlarning qiziqishiga qarab, ularni turli videolavhalar va fotosuratlarini tomosha qilishga jalb etish orqali yoki tashqi ko'rinishidan go'yoki o'yin, texnika, sportga doir bo'lsa-da, lekin ichki sahifalarda faqat buzg'unchilikni targ'ib etuvchi veb jurnallarni taqdim etmoqda.

Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev ta’kidlaganidek “Diniy ekstremizm, terrorizm, giyohvandlik, odam savdosi, noqonuniy migratsiya, “ommaviy madaniyat” kabi tahdidlar qancha-qancha oilalar, mamlakatlar boshiga og’ir kulfatlar olib kelmoqda, g’arazli kuchlar hali ong-u tafakkuri to’la shakllanib ulgurmagan bolalarni o’z ota-onasiga, Vataniga qarshi qo’yib, ularning hayotiga zomin bo’lmoqda. Shuning uchun biz ota-onalar, ustoz murabbiylar, jamoatchilik, mahalla-ko’y bu masalada hushyorlik va ogohlikni yanada oshirib, buyuk ma’rifatparvar bobomiz Abdurauf Fitrat aytganidek, bu dunyo haqiqatan ham kurash maydoniga, sog’lom tan, o’tkir aql va yaxshi axloq esa bu kurashning quroliga aylanib borayotganini chuqur anglab, shu borada jaholatga qarshi ma’rifat asosida ish olib borishimiz zarur” [3; 400].

Biz shaxsning axboroti madaniyati xususida mulohazalarimizni bayon etamiz. Fuqarolarning diniy qiziqishlarini hisobga olgan holda ularni ehtiyojini qondirish maqsadida ayni damda internet tarmog’ida O’zbekiston musulmonlari idorasi tasarrufidagi bir necha o’nlab veb-saytlar faoliyat yuritmoqda. Mazkur saytlarda ajdodlarimiz e’tiqod qilib kelgan sunniylik yo’nalishining hanafiya mazhabiga oid ixtiyoriy savollarga diniy ulamolarimizning mukammal javoblarini topish mumkin. Bugungi kunda o’n minglab fuqarolarimiz, ayniqsa yoshlarimiz “UZ” domenidagi diniy veb saytlarga murojaat qilishmoqda. Mazkur saytlar ishonchli diniy ma’lumotlarni taqdim etadi.

Yoshlarimizni kibermakonda diniy ekstremistik va terroristik tahdidlardan saqlashimiz uchun avvalo ularda axborot madaniyatini shakllantirishimiz zarur.

Tadqiqotchilar axborot madaniyati tushunchasining tasnifini keltirar ekanlar, jamiyatning axborot madaniyati, shaxsning axborot madaniyati va muayyan guruhlar yoki toifadagi axborot iste’molchilarining axborot madaniyati tushunchalarini keltirib o’tadilar [4;116].

Axborot madaniyati bu har qanday olingan yoki berilgan, eshtilgan, ko’rilgan xabar, ma’lumot yoki axborotni ratsional tarzda, mantiqiy tafakkur asosida obyektiv, tanqidiy tahlil etish qobiliyati tushuniladi. Ma’lumotni tahlil etish hamda baholashda milliy ma’naviy qadriyatlar asosida va milliy mentalitet nuqtai nazaridan ham yondashishi axborot madaniyatining tarkibiy qismidir.

Axborot madaniyatining tarkibiy elementlari quyidagilardan iboratdir: ratsional tafakkur; yetuk nazariy bilim, xususan ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasida; hodisa, jarayon yoki voqelikka tanqidiy yondashish va mantiqiy tahlil etish qobiliyati. Yoshlarda tarixiy xotira va milliy g’urur, milliy ma’naviy qadriyatlarimizdan iftixor tuyg’usi axborot madaniyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi [5].

Har qanday axborotlarni milliy mentalitetimizga xos tarixiy ong negizida tanqidiy tahlil eta olish qobiliyatini ham axborot madaniyatining zaruriy jihatidir.

Yoshlarda axborot madaniyatini shakllantirishning obyektiv va subyektiv asos hamda omillari, usullari, vositalari mavjuddir.

Axborot madaniyati diniy mazmundagi axborot xurujlari va kiber tahdidlardan himoyalaniish, o’z navbatida, ularga qarshi kurashish uchun eng zaruriy vositadir. Chunki axborot madaniyati orqali yoshlar internetda berilayotgan ma’lumotlarni “filtrlash” qobiliyati shakllanadi. Axborot madaniyati shakllangan yoshlarimiz internetdagi diniy ekstremistik ma’lumotlarni ajrata bilish qobiliyatiga ega bo’ladi.

Axborot madaniyatini shakllanishida muhim vositalar va usullar ham mavjud bo'lib, bularga oila, mahalla ta'lim-tarbiya maskanlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, uzluksiz ta'lim tizimining barcha bosqichlarida yoshlarning axborot madaniyatini shakllantirishga jiddiy e'tibor qaratish har bir murabbiy va ustozdan mas'uliyat talab etadi. Zero, axborot madaniyati hozirgi murakkab globallashuv jarayonida mafkuraviy immunitetning muhim tarkibiy qismi hamda kibermakonda diniy ekstremistik va terroristik tahdidlarni oldini olishning hamda zaruriy axborot xavfsizligini ta'minlashning asosiy shartidir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Kibermakon tushunchasi va uning mazmun-mohiyati// <https://hozir.org/din-va-diniy-qadriyatlarning-jamiyatdagi-rol-i-javob.html?page=5>
2. Muhammad Amin Yahyo ISHID fitnasi T., 2015-y.-89 bet
3. Sh.Mirziyoyev. O'zbekiston yoshlari bayram tabrigi/ Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan oliy bahodir.2. T.:“O'zbekiston”2019e. -496 bet.
4. Чумак Е.В. Информационная культура как составляющая инновационной культуры общества. –Городно: ГГУим.Янки Купалы, 2014, 2014.-С. 113-119.
5. A.Azizqulov, I.Abduraxmonov. Talaba yoshlarda axborot va internet bilan ishlash madaniyatini shakllantirish omillari// “Talaba yoshlarni g'oyaviy-mafkuraviy tarbiyalashning dolzarb malalari” mavzusidagi Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari. Samarqand 2017-y. 47-48-betlar.
6. Азизкулов А. А. ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ МОЛОДЁЖИ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ //Инновации в технологиях и образовании. – 2015. – С. 194-198.

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

THE INTERPRETATION OF HUMANITY IN ISLAMIC PHILOSOPHY

Rakhimova Yulduz Dilmurod kizi

Doctoral student of the Samarkand State Institute of Foreign Languages

Abstract. This article discusses the issue of the interpretation of man in Islamic philosophy. Also, the content of the aspects of human solidarity and leadership between peoples, nations and ethnic groups in Islamic philosophy is described.

Keywords: Islam, Islamic religion, man, philosophy, nation.

ISLOM FALSAFASIDA INSON TALQINI

Raximova Yulduz Dilmurod qizi

Samarqand davlat chet tillari instituti tayanch doktoranti

E-mail: yulduz@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada islom falsafasida inson talqini masalasi muhokama etiladi. Shuningdek, Islom falsafasida xalqlar, millatlar va elatlar orasidagi insoniy birdamlik yetakchilik jihatlari mazmuni bayon etiladi.

Kalit so'zlar: islom, islom dini, inson, falsafa, millat.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N15>

Islom falsafasida Inson dunyo yaratilishi ichida eng mukammal va ulug' deya ta'riflanadi. Islomiy manbalar, jumladan, "Qur'oni Karimda" ham Alloh subhana va taolo insonni O'z qudrati bilan yaratganligi, unga ko'z, quloq kabi a'zolar berganligi haqidagi oyatlar bilan fikrimiz isbotidir. Shuningdek, Alloh taolo oxiratda jannat ahliga tayyorlab qo'yilgan noz-ne'matlarning hammasiga insonning qilgan amallariga bog'liq deya ta'kidlanadi. Xo'sh, inson shunchalik ulug' ekan, qanday amallari uni jannatga yetaklashi mumkin? Manbalar va hadislar dalillik keltirishicha, bu dunyoda Alloh taolo rizoligi uchun beva-bechora, faqir-u miskinga yordam bergan, mazlumning holini so'ragan, doimo ibodatda bo'lib, fikr-u yodi yaxshilik qilish bilan band bo'lgan bandalarigina bunday baxtga sazovor bo'lgan.

Misollar bilan dalillantiramiz: Qur'oni karimning "Inson" surasida shunday oyatlar mavjud: "Ular nazrga vafo qilurlar va yomonligi keng tarqaladigan Kundan qo'rqlarlar" (7 oyat). Ushbu oyatda insonlar yomonlik qilishdan qo'rqishlari kerakligi, Qiyomat kuni esa qilgan yomonliklari bilan yuzlashishlari bilan ogohlantirilmoqda. "O'zlari taomni yaxshi ko'rib tursalar ham uni miskin, yetim va asirlarga berarlar" (8-oyat). Haqiqiy insoniylik ham ana shunda namoyon bo'ladi, ya'ni biror kishi o'zi sevib yeydigan luqmasini o'zi yemasdan och-faqirga tarqatsagina haqiqiy mo'minligi bilinadi. Shu o'rinda Alisher Navoiyning "Mahbub ul qulub" asarida ushbu oyatlar ma'nosi ta'siri bilan to'yintirilgan bob mavjud. Navoiy shunday deydi: "...Tilab berganni ham saxodin yiroq bil; ibram bila bergandin bermaganni yaxshiroq bil. Birta o'tmakni ikki bo'lub, yarmin ochg'a berganni saxiy de; o'zi yemay barin muhtojga berganni

axiy de”. Matnda aytilishicha, insonlarga koʻz-koʻz etib saxiylik qilish yaramaslik; koʻz-koʻz qilib bergandan koʻra bermaslikni afzal bil [1; 2.].

Naqshbandiylik gʻoyalari hamda Islom falsafasi ziyosi bilan sugʻorilgan ushbu fikrlar avloddan -avlodga oʻtib kelayotgan oltin qoida hisoblanadi. Yaʼniki, haqiqiy saxiylik (yoki saxovat) oʻzida bor narsani birov bilan baham koʻrish emas, aksincha uni boricha, butunligicha oʻzimiz sevganlar bilan baham koʻrishdir. Yaratgan esa bunday toifadagi kishilarning rizqlarini avvalgidan-da ziyoda qilishini, axiy kishilarni Alloh taoloning oʻzi taomlantirishini muhrlab qoʻydi. (Inson surasi 8-9 oyatlar).

Naqshbandiya taʼlimotining asosida “dil ba yoru, dast ba kor” shiori yotadi. Naqshbandning fikricha, bandaning Allohga sirtdan turib eʼtiqod qoʻyish, iymon mustahkamligi, Haq taologa sidqidildan itoat etish, ixlos va maʼnaviy kamolot asosiy oʻrin egallaydi. Axloqiy poklik, qanoatli, xalq gʻami bilan yashash, mehnatsevarlik, sabrli boʻlish, oʻzi nazorat qilib borish, olgan bilimlarini dilda mustahkamlash, umrning har bir damini savob ishga, har bir nafsni maʼnaviy kamolot uchun sarflash, hatto ixtiyoriy faqirlik bilan Allohga intilish yuksak fazilat hisoblanadi. Bahouddin Naqshband odamning qadrini mansabi, boyligi bilan emas, maʼnaviy komilligi bilan oʻlchaydi. Unda hunar, kasb egallab, oʻz mehnati bilan halol luqma yeb yashash talab qilinadi, tilanchilik, darbadarlik bilan kun kechirish sufiy uchun isnod sanaladi. Inson hamma yumushni oʻzi qilishligi, uyda xizmatkor saqlash, oʻzganing mehnatidan foydalanish (ekspluatatsiya) ham taqiqlangan.

Alloma tariqat haqida quyidagi soʻzlarni keltirib oʻtadi: banda yo jazba, yoki suluk yoʻli bilan tarbiyalanadi. Bu bandaning ixtiyoridagi tanlov sanaladi. Bu tariqatni tanlaganlar orasida baʼzilarining dillarida muhabbat urugʻi mavjud, ammo dunyoviy aloqalar tufayli rivojlanmay, oʻsmay qolgan. Tariqatning vazifasi ularning dillaridagi oʻsha aloqalarni sindirib tashlash hisoblanadi. Aksincha, baʼzilarning qalblarida esa muhabbat urugʻi yoʻq. Bu qalblarda muhabbat urugʻlarini yuzaga keltirmoqlik ham tariqat ishidir. Naqshbandiya taʼlimoti esa bandani Suyukliga yetkarishga vosita hisoblanib, ushbu yoʻlga kirganlar oxirida bu sulukdan ayrilib, Allohga yetishlikka musharraf boʻladi. Bu yoʻlda insonga faqirlik katta yordamchi boʻladi. Banda nimaga erishsa ham shu sifati bilan erishishi aytiladi. Suluk yoʻliga endigina qadam qoʻygan inson, avvalo, odamlarning soʻziga quloq solishi lozim. Agar ular Allohdan gapirayotgan boʻlsalar, vujudim bilan tinglash kerak, aksincha boʻlsa bunday odamlardan uzoqlashish kerak. Bu yoʻlni tutguvchilar nimaga erishgan boʻlsa, Qurʼoni karim oyatlari va Hazrat Paygʻambar alayhissalom hadislariga amal qilganlik orqaligina boʻladi. Bu amaldan biron natijaga erishmoq uchun taqvo qilib, shariat qoidalariga azimat bilan rioya qilmoq, ahli sunna val jamoa asoslariga amal qilmoq hamda bidʼatlardan qochmoq kerakligi uqtiriladi. Bu suluk egalari tavhid siriga erishmoq mumkin boʻlmasa ham maʼrifat siriga erishmoqligi mumkin. Suluk shiori esa quyidagicha boʻlishi lozim: “Dast ba kuru dil ba Yor, tan dar bozoru dil ba Yor” — qoʻling ishda, koʻngil Allohda boʻlsin, tan bozorda boʻlsa ham koʻngil Yorda boʻlsin”.

Bu yoʻlda inson hoy-u havasga berilmasligi, nafs ahli tutgan ishlar asosining sababchisi zalolat ekanligi va inson qilajak ishlarida niyatni toʻgʻri qilish u uchun eng muhim narsa hisoblanadi. [2,3]. Kishi oʻzining nafsiga tuhmat qilishi kerak,shu orqali oʻz nafsining yomonligini taniydi,uning hiyla-nayrangini anglaydi, bunday qilish insonga bu yoʻlda yurishlik oson boʻladi. Bu ish insonda hatto oʻzgalarning gunohini ham oʻzlaridan deb bilish hollari koʻp boʻladi. Banda uchun musulmonlik — bu iloji boricha hukmlarga boʻysunish, taqvoga rioya

qilish, amalni bajarishga intilish va bekorlikdan uzoq bo'lib, bularning hammasi nuri safo va rahmat hamda valoyat darajasiga yetishish vositasi sanaladi. Agar bu yo'l toliblaridan bir guruhi bir-birovlari bilan hamsuhbat bo'lsalar, bu suhbatda xayr-u baraka ko'p bo'ladi. Solik bu ishga doimo amal qilinsa, oxiri haqiqiy imon bilan yakunlanadi. Xoja Bahouddin Naqshband tariqatida iymonga quyidagicha ta'rif qiladi: "Iymon — qalbni Allohdan boshqa o'ziga rom etuvchi foydali va foydasiz narsalardan uzib, Haqqa bog'lashdir"

Naqshbandning e'tiroficha, insondan talab qilinadigan asosiy narsa — o'z qalbini dunyo g'uborlaridan tozalash, o'z nafi bilan kurashish, qallda Alloh nomlarini takrorlab yurish shart qilinadi. Ushbu tariqat Yassaviya tariqatidan farqli ravishda inson Allohni zikr qilishda "zikri xufiya" (yashirin zikr tushish) bilan ajralib turadi

Islom falsafasida xalqlar, millatlar va elatlar orasidagi insoniy birdamlik yetakchi g'oyalardan biri hisoblanadi. Bunda jamiyat a'zolarining birligi, birdamligi rivojlanishning birlamchi sababi sifatida ko'rsatiladi. Binobarin, Qur'oni karimda ham barchaga qarata: "Ey, insonlar....Ey, Bani Odam" yoki "Ey imon keltirganlar" kabu lafzlar bilan murojaat qilinishida insoniylik birdamlik targ'ib qilinayotganligini ko'ramiz. Shuningdek, ushbu kalimalar orqali hech qanday inson toifasi ajratib ko'rsatilmaydi; xoh u boy, xoh kambag'al; xoh podshoh, xoh oddiy fuqaro toifasiga ajratilmaydi. Insonlar o'rtasidagi adolatni shariat qonun-qoidalarida ham ko'rishimiz mumkin. Namozda barcha insonlar bir qatorda turib namoz o'qishi, ro'za tutayotganda hamma bir xil ochlik hissini tuyishi, Hajda ham barcha ibodatchilar bir xil kiyim kiyishi, hattoki, vafot etganda hamma toifa kishilar bir xil kafanlikka o'ralishi- bu insonlar o'rtasidagi adolat va tenglik qoidalarini targ'ib qilishdir.

Shu bilan birga, Odam ato avlodlarining barchalari bu hayotda eng aziz qilib yaratilganligiga shubha yo'q. Dalil sifatida yana muqaddas kalomlar yordamga keladi: "Darhaqiqat, Biz Odam bolalarini aziz va mukarram qildik" (Isro surasi, 70-oyat). Insonlarning hayoti, e'tiqodi, ilm olishi, umr kechirishi kabi huquqlar barcha uchun barobar edi.

Bu tenglik insonning amallarida namoyon bo'ladi. Najmiddin Komilov "Tasavvuf" kitobida bu tenglikni shunday ifodalaydi: "...Bu o'rinda yana bir narsaga diqqatni qaratmoqchimiz, u ham bo'lsa-so'fiylarning: "Inson-insonning birodari", jumladan, boy-u kambag'al ham bir-biriga birodar, degan g'oyasi mavjud edi. Bu g'oyaga ko'ra, shoh o'z raiyati, boy qo'li ostidagi xizmatkorlari, xo'ja o'z qullari oldida javobgardir, ular o'zaro inoqlikda yashashi kerak"

Islom falsafasida insonga berilgan imtiyozlar benihoya bisyor. Darhaqiqat, islom dini ham insonparvar din. Ushbu falsafa vakillari esa har qachon insonni ham ruhan, ham jismonan komillikka erishishi uchun bir qancha bosqichlarni yengib o'tishi kerak deb yozishadi. Bunday bosqichlarda insonning ruhiy olami, qalbi poklanadi, ma'naviy olami go'zallashadi, vahdat ul vujudga erishadi.

Bir qator tasavvuf allomalari komil insonning belgilari sifatida diniy va dunyoviy bilimlarni egallagan, pokiza, qalbi keng, karomatlari serob deya ta'riflanadi. Komil inson tushunchasiga oid ko'plab mulohazalar va fikrlar hali-hanuz muhokamalar markazida. [3]. Shunga qaramay, mazkur tushunchaning mohiyatini to'liq va batafsil ochib bera olgan manba sifatida Sayyid Abdulkarim Geloniy va Aziziddin Nasafiylarning "Insoni komil nomli risolalarini maxsus tilga olib o'tish mumkin. Ilmiy manbalarda komil inson tushunchasi ilk marotaba Muhyiddin ibn al-Arabiy(xalq orasida Shayx Kabir nomi bilan mashhur)

tomonidan muomalaga kiritilgan, deya ta'kidlanadi. Umuman olganda, komil inson-o'z nafsini jilovlay olgan insondir.

Najmiddin Komilovning "Tasavvuf" kitobida shunday yoziladi: "Sayyid Ablulkarim Geloniy fikriga ko'ra, har bir inson ikkinchisining o'rnini bosadigan nusxadir va bir-birining qarshisida turgan ko'zgu kabidir. Bitta odamdagi xislat va sifat ikkinchisida aks etib turadi. Ammo farqi shundagi, bu akslanish ba'zilar fe'l-harakat bo'yicha bo'lsa, ba'zilar quvvat, ya'ni xislat-xususiyatlar bilan namoyon bo'ladi. Demak, iste'dod va qobiliyat, xususiyat va sifatiga ko'ra bir-biriga o'xshash odamlar behad ko'p. Bularni umumiy nom bilan xalq, odamlar deb ataymiz.

Ammo shunday komil va akmal odamlar borki, ular kamolotda nafaqat o'zga odamlardan, balki bir-biridan ham keskin farqlanib turadi. Bularni anbiyo va avliyo deb ataymiz. Bularning ham darajalari bor: ba'zilar komil, ba'zilar akmal, bir qismi fozil, yana bir qismi afzal, yana bir guruh esa afzal-u akmaldir. Sayyid Abdulkarim Geloniy mazkur tasnifni aytib, yana qo'shib qo'yadi: "Komil inson voqean, Muhammad sallallohu alayhi vasallamdir va qolgan anbiyo-yu avliyolarning kamoloti unga nisbatandir, xuddi fozilning afzalga nisbatiday".

Yuqoridagi manbalarga tayangan holda komil inson boshqa insonlardan fazl-u kamoli, axloqi, ruhiy-ma'naviy olamining go'zalligi bilan ajralib turuvchi, ham so'zi, ham amali go'zal ilm-u donish egalarini anglaymiz.

Hazrat Mir Alisher Navoiy "Farhod va Shirin" dostonida esa Farhod komil inson deya tasavvur qiladi hamda o'zi istagan barcha sifatlar-u fazilatlarni unda mujassamlashtiradi. U Farhodni shunday ta'riflaydi:

Demonkim ko'ngli pok-u, ham ko'zi pok,
Tili pok-u, so'zi pok-u, o'zi pok.
Munungdek tiynati pokiga loyiq.
Duosin aytibon poki xaloyiq.

Ko'ngil pokligi, ko'z pokligi, til pokligi, so'z pokligi Islom ta'limotida ham yetakchi g'oyalar sirasiga kiradi. Navoiy esa buni adabiy qahramon-Farhod siymosida gavdalantiradi.

Xulosa qilib aytganda, Islom falsafasida insonning har tomonlama yetuk bo'lishi, nuqs-u qusurlardan xalos bo'lishi singari g'oyalar ilgari surilgan. Shuningdek, nafs bilan kurasha olishi, qalbini har xil nopok illatlardan tozalashi, Alloh taoloning bergan ne'matlaridan faqat yaxshilik yo'lida foydalanishi ham asosiy mezon qilib ko'rsatiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. "Tafsiri Hilol". Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Ikkinchi nashr,-2008.
2. "Sharq va G'arb falsafasidagi antropologik muammolar". G.Ruzmatova, D.Raximjanova. "Tafakkur". Toshkent,-2024.
3. "Tasavvuf". N.Komilov "Movarounnahr". Toshkent,-2009.
4. <https://researchedu.org/index.php/goldenbrain/article/view/2221/2692>

Received: 16 June 2025
Accepted: 5 July 2025
Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

THE IMPORTANCE OF MAHMUDKHOJA BEHBUDI'S TEACHINGS IN IMPROVING THE SPIRITUAL FORM OF THE YOUTH OF NEW UZBEKISTAN

Achilov Firdavs

Researcher, Samarkand State Institute of Foreign Languages

E-mail: achilovfirdavs@mail.ru

Abstract. Mahmudkhodja Behbudiy emphasized the need to raise the awareness of the identity, culture, history of the Uzbek people, and to pay attention to science and enlightenment to a new level, considering this issue as a key factor in the upbringing of young people, high spirituality and knowledge. Today, the youth of New Uzbekistan should pay great attention to education, self-awareness, acquiring knowledge, learning languages, and improving their knowledge in various fields in creating their future. Mahmudkhodja Behbudiy's ideas in this regard serve as a key factor in directing today's modern youth to be active in social life and to engage in productive and useful activities.

Keywords: high spirituality, enlightenment, culture, spiritual image, spiritual development, globalization, education, history.

YANGI O'ZBEKISTON YOSHLARI MA'NAVIY QIYOFASINI YUKSALTIRISHDA MAHMUDXO'JA BEHBUDIY TA'LIMOTINING AHAMIYATI

Achilov Firdavs

Samarqand davlat chet tillar instituti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mahmudxo'ja Behbudiy, o'zbek xalqining o'zligini, madaniyatini, tarixini anglashni, ilm-fan va ma'rifatga e'tibor qaratishni yangi bosqichga ko'tarish zarurligini ta'kidlab, bu masalaga yuksak ma'naviyat va bilimni yoshlar tarbiyasining asosiy omili sifatida qaragan. Bugungi kunda, Yangi O'zbekiston yoshlari o'z kelajagini yaratishda ta'lim-tarbiya, o'zlikni anglash, ilm egallash, til o'rganish va turli sohalarda o'z bilimni oshirishga katta e'tibor qaratishlari kerak. Mahmudxo'ja Behbudiyning bu boradagi g'oyalari bugungi kun zamonaviy yoshlarini ijtimoiy hayotda faol bo'lish, samarali va foydali faoliyatga yo'naltirishda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: yuksak ma'naviyat, ma'rifat, madaniyat, ma'naviy qiyofa, ma'naviy rivojlanish, globallashuv, ta'lim-tarbiya, tarix.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N16>

Mahmudxo'ja Behbudiy o'zbek milliy uyg'onish adabiyotining yetakchi namoyandalardan biri sifatida, o'z asarlarida ta'lim va ma'rifatning muhimligini ta'kidlagan. Uning ta'limoti Yangi O'zbekiston yoshlari ma'naviy qiyofasini yuksaltirishda katta ahamiyatga ega. Mahmudxo'ja Behbudiy, o'zbek xalqining o'zligini, madaniyatini, tarixini anglashini, ilm-fan va ma'rifatga e'tibor qaratishini o'zgartirish zarurligini ta'kidlab, yuksak ma'naviyat va bilimni yoshlar tarbiyasining asosiy omili sifatida qaragan. Mahmudxo'ja Behbudiy yoshlarni ilm olishga, ilm-fan va ma'rifatga intilishga chaqirgan. U ta'limning faqat bilim olish emas, balki insonni to'g'ri tarbiyalash, uning ma'naviy rivojlanishini ta'minlashdagi rolini o'z ma'rifatparvarlik g'oyalarida keng targ'ib etgan. Bugungi kunda, Yangi O'zbekiston yoshlari o'z

kelajagini yaratishda ta'lim va ilmga, o'zlikni anglashga, turli sohalarda o'z bilimini oshirishga katta e'tibor qaratishlari kerak. Mahmudxo'ja Behbudiyning bu boradagi g'oyalari yoshlarni samarali va foydali faoliyatga yo'naltirishda asos bo'la oladi. Buyuk ma'rifatparvar milliy o'zlikni saqlash va rivojlantirishni o'zbek xalqining tarixiy madaniy merosi, an'alarini hurmat qilishni, o'z milliyligini anglashni muhim deb bilgan. Yangi O'zbekiston yoshlari o'z madaniyatini va tarixini o'rganish, milliy qadriyatlarini hurmat qilish orqali o'zligini mustahkamlashi lozim. Mahmudxo'ja Behbudiyning milliy g'oyalari bugungi yoshlar uchun ham bir dasturilamal bo'lib, o'zbek xalqining tarixiy yutuqlarini yodga olish va kelajakda o'z madaniyatini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Vatanparvarlik va el-yurt oldida mas'uliyat masalasi ham Mahmudxo'ja Behbudiyning ta'limotida yetakchilik qiladi. U o'z asarlarida xalqning taraqqiyoti va yurtning sevish lozimligi g'oyalarini ilgari suradi. Vatanparvarlik g'oyasi uning ta'limotida markaziy o'rinni egallagan bo'lib, yoshlarni o'z yurtini sevishga, unga xizmat qilishga, erkinlik va mustaqillik uchun kurashishga chaqirgan. Yangi O'zbekiston yoshlari o'z vataniga bo'lgan sevgi, hurmat va fidoyilikni namoyish etishlari zarur. Mahmudxo'ja Behbudiyning vatanparvarlik g'oyalari, yoshlarda o'z yurtiga xizmat qilish, millat manfaatlari yo'lida ishlash hissini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Mahmudxo'ja Behbudiyning axloqiy va ma'naviy qadriyatlarni o'z ijtimoiy-falsafiy qarashlarida ustuvor deb hisoblagan. Uning ta'limotida adolat, to'g'rilik, halollik va insoniylik kabi umuminsoniy qadriyatlar yoshlarni tarbiyalashda muhim o'rin tutadi. Bugungi kunda, Yangi O'zbekiston yoshlarining ma'naviy qiyofasini yuksaltirishda axloqiy va ma'naviy jihatlarni rivojlantirish zarur. Mahmudxo'ja Behbudiyning bu sohadagi ta'limotlari yoshlarni halol, adolatli va ma'naviy jihatdan pok insonlar bo'lishga undaydi. Ijtimoiy faollik va mas'uliyat masalalari ham adib ilmiy merosining asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Adib yoshlarni faqat shaxsiy rivojlanishga emas, balki jamiyatga foyda keltirishga ham chaqirgan. U yoshlarni ijtimoiy hayotda faol bo'lishga, jamiyatning taraqqiyotiga hissa qo'shishga undagan. Yangi O'zbekiston yoshlari bugungi global dunyoda o'z faoliyatlarini nafaqat shaxsiy manfaatlarini ko'zlash, balki jamiyatga foyda keltirish, ijtimoiy mas'uliyatni his qilish orqali amalga oshirishlari lozim. [1,2].

Mahmudxo'ja Behbudiyning o'z zamonining ilg'or g'oyalarini qo'llab-quvvatlar ekan, yoshlarga zamonaviy bilimlar va innovatsiyalarni o'rgatish masalasiga ham jiddiy e'tibor qaratgan. Ilm-fan, texnika, san'at va madaniyatning rivojlanishini faol qo'llab-quvvatlagan. Yangi O'zbekiston yoshlari uchun Mahmudxo'ja Behbudiyning bu ta'limoti ilm-fan va texnologiyaning rivojlanishini o'z faoliyatlarida qo'llashni, global izlanishlar va innovatsiyalarni o'rganishni taqozo etadi. Mahmudxo'ja Behbudiyning ta'limotlari Yangi O'zbekiston yoshlari ma'naviy qiyofasini yuksaltirishda beqiyos ahamiyatga ega. Uning ta'limoti yoshlarni ilmga, ma'rifatga, milliy o'zlikka, vatanparvarlikka, axloqiy qadriyatlarni saqlashga va ijtimoiy faollikka undaydi. Bu g'oyalar bugungi yoshlar uchun o'z kelajagini yaratishda va yurt taraqqiyotiga hissa qo'shishda yo'l ko'rsatadigan muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Mahmudxo'ja Behbudiyning yoshlarga qoldirgan ta'limoti milliy uyg'onish va ma'rifatparvarlik g'oyalariga asoslangan. U o'zining asarlarida va faoliyatida O'zbekiston yoshlariga bir nechta muhim ta'limotlarni taqdim etgan. Behbudiyning o'z asarlarida ilm-fan va ma'rifat sohasini rivojlantirishga ham katta e'tibor qaratgan. U yoshlarni ilm olishga, kitob o'qishga, va tarixni o'rganishga chaqirgan. Mahmudxo'ja Behbudiyning yoshlar uchun ma'rifatli, ongli va madaniyatli bo'lishni targ'ib qilgan. Milliy iftixor va o'zlikni anglash masalasi adib ta'limotining asosini tashkil etadi. Mahmudxo'ja Behbudiyning milliy qadriyatlar va an'alarini hurmat qilishni, o'z

xalqining tarixiy merosini avaylab-asrash lozimligini ko'p o'rinlarda ta'kidlab o'tgan. U yoshlarni o'zlarining milliy o'zligini anglashga undagan. [3,4].

Behbudiy o'z davrida mamlakatda ro'y berayotgan ijtimoiy-siyosiy ishlarga qizg'in qo'shildi. Aslida bu faoliyat 1906-yildan boshlangan edi. Shu yili "Rusiya musulmonlari ittifoqi"ning Nijniy Novgorodda o'tkazilgan qurultoyida qatnashgan edi. 1917-yilda Toshkentda bo'lib o'tgan Turkiston musulmonlari qurultoyida Behbudiy faol ishtirok etib, unda nutq so'zlagan. U musulmonlar orasida kelib chiqadigan har qanday nizolarga qarshi chiqqan. Shu qurultoyda Behbudiy o'lka musulmonlar sho'rosining raisi etib saylangan. 1917-yil 26-noyabr kuni Qo'qonda o'lka musulmonlarining 4-favqulodda qurultoyi ish boshlaydi va 27-noyabrga o'tar kechasi "Turkiston muxtoriyati" tashkil etilganligi e'lon qilinadi. Behbudiy ushbu muxtoriyatning asosiy ilhomchilari va g'oyaviy yetakchilaridan biri bo'lgan. Biroq muxtoriyat sho'rolar tomonidan shafqatsiz bostiriladi. May oyining boshlarida Behbudiy Samarqandga qaytadi, biroq ko'p o'tmay Toshkentga yo'l oladi. U yerda Turkiston sho'ro hukumati rahbarlari bilan muzokaralar o'tkazishga harakat qiladi, ammo bu urinishlar natijasiz yakunlanadi.

1919-yil bahorida mamlakatni tark etishga uringan Behbudiy Shahrisabzda Inqilobiy favqulodda komissiya josuslari ko'magida Buxoro amirligi odamlari tomonidan hibsga olinadi. Hamrohlari Muhammadqul va Mardonqul bilan birga Qarshidagi qamoqqa tashlanadi va o'sha yerda qatl etiladi. Bu fojia haqida Samarqanddagilar bir yil o'tgach xabar topadilar. Behbudiyning o'limi Fitrat, Cho'lpon, Ayniy kabi adiblar tomonidan chuqur motam bilan qarshilanib, unga atab marsiyalar yozilgan. Qarshi shahri esa 1926–1937-yillar oralig'ida Behbudiy nomi bilan atalgan.

Mahmudxo'ja Behbudiyning barcha faoliyati faqat o'z xalqining manfaati uchun edi, u o'z farzandlarini savodli insonlar sifatida tarbiyalash uchun kurashdi, shunda xalqi baxtli yashashi mumkin deb hisobladi. U o'z davrida vatandoshlariga qarata: "Qancha mol-mulkingiz bor bo'lsa soting va farzandlaringizni o'qiting", deya murojaat qiladi.

Mahmudxo'ja Behbudiy yoshlarni erkin fikrlashga, o'z fikrlarini erkin ifoda etishga va jamiyatda o'z o'rnini topishga da'vat qilgan. U yoshlarni ijtimoiy jarayonlarda faollik ko'rsatishi lozimligini ta'kidlagan. Ma'rifatparvar adib zamonaviy ilm-fan va texnologiyalarni o'rganishni, innovatsion yondashuvlarni amaliyotga joriy qilishni muhim deb bilgan. U yoshlarni dunyo miqyosidagi ilmiy yutuqlarga nisbatan ochiq fikrli va yangilikka intilishishga undagan. Jamoatchilik va ijtimoiy mas'uliyat tamoyillari ham adib falsafiy ta'limotining asosiy mezonlaridan biri bo'lib xizmat qiladi. Mahmudxo'ja Behbudiy yoshlarni jamiyatga xizmat qilishga chaqirgan. U, shuningdek, jamoatchilik ishlarida ishtirok etishni, o'z yurtiga xizmat qilishni, jamiyatda adolat va tinchlikni ta'minlash lozimligini ta'kidlagan. Mahmudxo'ja Behbudiyning ta'limoti o'zbek millatining o'zligini anglashiga, ilm-fan va madaniyatni rivojlantirishga, hamda yoshlarni jamiyatda mas'uliyatli va ijtimoiy faollikka undashga xizmat qilgan. Uning ta'limoti bugungi kun yoshlarining ma'naviy va axloqiy yuksalishi uchun hamon dolzarbdir.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng, barcha jadid bobolarimiz singari Mahmudxo'ja Behbudiyning ham muborak nomi qayta tiklandi. Tarixchi va tilshunos olimlar tomonidan uning ijtimoiy-siyosiy faoliyati hamda ilmiy merosini o'rganish ishlari boshlandi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev XX asr boshlarida Turkistonda zamonaviy ta'lim tizimiga asos solgan, millat ozodligi, xalq farovonligi uchun kurashgan barcha jadidlarga, jumladan,

Mahmudxo'ja Behbudiya ehtirom ko'rsatib, yoshlarga o'rnak qilib ko'rsatish hamda ma'naviy merosini chuqur o'rganish bo'yicha oqilona va adolatli islohotlar olib borayotganligi barchamizga yaxshi ma'lum. 2020-yil 24-yanvar kuni prezidentimizning Oliy majlisga yo'llagan murojaatnomada milliy yetakchimiz "2020-yili xalqimiz tarixining murakkab damlarida ma'rifat mash'alasini baland ko'tarib chiqqan ulug' alloma va jamoat arbobi Mahmudxo'ja Behbudiyning 145 yillik tavallud sanasi keng nishonlanadi", deya ta'kidladilar.

"Umuman olganda, biz jadidchilik harakati, ma'rifatparvar bobolarimiz merosini chuqur o'rganishimiz kerak. Bu ma'naviy xazinani qancha ko'p o'rgansak, bugungi kunda ham bizni tashvishga solayotgan juda ko'p savollarga to'g'ri javob topamiz. Bu bebaho boylikni qancha faol targ'ib etsak, xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz bugungi tinch va erkin hayotning qadrini anglab yetadi",- degan yurtboshimizning ta'kidlari buyuk allomaning millatimiz va davlatimiz oldidagi tengsiz xizmatlarining e'tirofidir, albatta. [5].

Prezidentimiz 2020-yil 30-sentyabr kuni "O'qituvchi va murabbiylar kuni" munosabati bilan ziyolilarga yo'llagan murojaatida jadidchilik harakati va uning yirik namoyandalari haqida to'xtalib, "...Mamlakatimizda Uchinchi renessansni XX asrda ma'rifatparvar jadid bobolarimiz amalga oshirishlari mumkin edi... Bu fidoyi va jonkuyar zotlar butun umrlarini milliy uyg'onish g'oyasiga bag'ishlab, o'lkani jaholat va qoloqlikdan olib chiqish, millatimizni g'aflat botqog'idan qutqarish uchun bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etdilar. Shu yo'lida ular o'zlarining aziz jonlarini ham qurbon qildilar", dedi hamda uch jadid: Abdulla Avloniy, Mahmudxo'ja Behbudi va Munavvarqori Abdurashidxonovni istiqloq, ozodlik, erkinlik uchun qilgan fidokorligi, "Milliy ta'lim va tarbiya tizimi"ni yaratishdagi hissasi uchun "Buyuk xizmatlari uchun" ordeni bilan mukofotlanganini bildirdi. O'z davridayoq "Turkiston jadidchilik harakati otasi" deb e'tirof etilgan Mahmudxo'ja Behbudiyning millat oldida, ta'lim-tarbiya taraqqiyoti yo'lida qilgan xizmatlari e'tirof etilib, davlatimiz rahbari tomonidan munosib taqdirlandi. Mustaqillik yo'lida fido bo'lgan Mahmudxo'ja Behbudiyning umri millat va vatan umri qadar boqiydir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy tiklanishdan-milliy yuksalish sari. 4-jild. – Toshkent: O'zbekiston, 2020. – 452 b.
2. Qosimov B. Behbudi va jadidchilik. – ["O'zbekiston adabiyoti va san'ati"](#) // 1990-yil 1926-yanvar.
3. Aliyev A. Mahmudxo'ja Behbudi. – T., 1994.
4. Qosimov B. M.Behbudi – Tanlangan asarlar. – T.: Ma'naviyat, 2006.
5. Abdurashidov Z. Mahmudxo'ja Behbudi va uning "Oyina" jurnali. – T.: Muharrir, 2019.
6. Haydarov A. "Zarafshon"ning Behbudiysi. – T.: Shaffof, 2020.

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

THE IMPACT OF DEMOGRAPHIC PROCESSES, MIGRATION AND URBANIZATION ON INTERCULTURAL DIALOGUE

Mansurov Abdulaziz Akbarjonovich,
teacher at Gulistan State Pedagogical Institute

Abstract. This article studies the impact of various processes taking place in society, in particular demographic changes, population migration and urbanization on cultures as the main topic. Due to these processes, the transformation of cultures, the formation of the mentality of peoples and the processes of national identity (identity) are analyzed. The impact of demographic processes, population migration and urbanization on cultural relations in different regions is philosophically analyzed. This analysis examines such aspects as changes in intercultural relations, the emergence of new cultural forms and the evolution of traditional cultures. The article also deeply analyzes the issues of global migration flows, the impact of urbanization on the cultural landscape, and the preservation or change of traditional values modern conditions. This analytical approach helps to understand the complex dynamics of intercultural relations and predict future development trends of cultures.

Keywords: demography, population migration, urbanization, culture, mentality, identity, emigrant, ethics, intercultural dialogue, cultural diversity, value.

DEMOGRAFIK JARAYONLAR, MIGRATSIYA VA URBANIZATSIYANING MADANIYATLARARO DIALOGGA TA'SIRI

Mansurov Abdulaziz Akbarjonovich
Guliston davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada jamiyatda kechayotgan turli jarayonlar, xususan, demografik o'zgarishlar, aholi migratsiyasi va urbanizatsiyaning madaniyatlarga ko'rsatayotgan ta'siri asosiy mavzu sifatida o'rganiladi. Mazkur jarayonlar tufayli madaniyatlarning transformatsiyasi, xalqlarning mentaliteti va milliy o'zligini anglash (identitet) jarayonlari shakllanishi tahlil qilinadi. Madaniy munosabatlarga turli hududlarda yuz berayotgan demografik jarayonlar, aholining ko'chishi va urbanizatsiya kabi omillarning aks etishi falsafiy tahlil qilinadi. Ushbu tahlil orqali madaniyatlararo munosabatlardagi o'zgarishlar, yangi madaniy shakllarning paydo bo'lishi va an'anaviy madaniyatlarning evolyutsiyasi kabi jihatlar ko'rib chiqiladi. Maqolada, shuningdek, global migratsiya oqimlari, shaharlashuvning madaniy landshaftga ta'siri, an'anaviy qadriyatlarning zamonaviy sharoitda saqlanib qolinishi yoki o'zgarishi masalalari ham chuqur tahlil qilinadi. Ushbu tahliliy yondashuv madaniyatlararo munosabatlarning murakkab dinamikasini tushunishga va madaniyatlarning kelajakdagi rivojlanish tendensiyalarini bashorat qilishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: demografiya, aholi migratsiyasi, urbanizatsiya, madaniyat, mentalitet, identitet, emigrant, axloq, madaniyatlararo dialog, madaniy xilma-xillik, qadriyat.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N17>

Kirish

Insoniyat tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, u doimiy takomillashib borganligiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Ya'ni, insoniyatning tarixiy taraqqiyoti qaysidir demografik o'zgarishlar bilan birga kechganligini kuzatish mumkin. Demografik o'zgarishlar – aholi sonining o'sishi yoki kamayishi, yosh tarkibining o'zgarishi, tug'ilish va o'lim ko'rsatkichlaridagi tendensiyalar

– madaniyatlarga bevosita taʼsir etadi. Aholi tarkibidagi oʻzgarishlar madaniy qadriyatlar, urf-odatlar, anʼanalar va turmush tarziga yangi unsurlarni olib kirishi mumkin.

Migratsiya – odamlarning bir joydan boshqa joyga koʻchishi – madaniyatlararo dialogning eng muhim omillaridan biridir. Migranlar oʻzlari bilan yangi gʻoyalar, tillar, dinlar va madaniy amaliyotlarni olib keladi, bu esa mahalliy madaniyatlar bilan oʻzaro taʼsirlashib, yangi madaniy shakllarning paydo boʻlishiga olib keladi.

Urbanizatsiya – aholining qishloq joylardan shaharlarga koʻchishi – madaniyatlarning konsentratsiyasi va integratsiyasiga olib keladi. Shaharlar turli madaniyatlarning uchrashuv joyi boʻlib, bu yerda madaniyatlararo dialog yanada faollashadi, yangi madaniy tendensiyalar va submadaniyatlar paydo boʻladi.

Madaniyat inson yoki jamiyatning faoliyati natijasi boʻlib, u doimiy takomillashib boruvchi hodisa hisoblanadi. Madaniyatning takomili oʻzaro munosabatlar jarayonida sodir boʻlib, xalqlar mentalitetining boyishiga va milliy oʻzlikning shakllanishiga zamin yaratadi. Madaniyatlararo dialog – global dunyoning ajralmas qismi boʻlib, turli xalqlar va etnik guruhlar oʻrtasida oʻzaro tushunish, hurmat va hamkorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Biroq, madaniyatlararo munosabatlar doimo bir xil boʻlib qolmaydi; ular jamiyatda roʻy berayotgan dinamik jarayonlar taʼsirida oʻzgarib, rivojlanib boradi. Demografik oʻzgarishlar, migratsiya va urbanizatsiya shular jumlasidandir. Ushbu jarayonlar madaniyatlarning shakllanishi, oʻzgarishi va oʻzaro taʼsiriga sezilarli taʼsir koʻrsatadi.

Metodlar

Sharq mutafakkirlari Nosir Xisrav, Abdurazzoq Samarqandiy al-Idrisiy, Abul Fido, Al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy oʻz risolalarida fuqarolarning turli oʻlkalar va xalqlarga koʻchib oʻtishi va bu muayyan maʼnoda madaniyatlar dialogi sifatida rivojlanganligini asoslaganlar. Xususan, Abu Rayhon Beruniy “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”, “Hindiston”, Z.Boburning “Boburnoma”, Furqatning “Sayohatnoma”, Gʻiyosiddin Naqqosh “Kundaliklar” asarlarida xalqlarning ijtimoiy, madaniy hayotini, urf-odatlari, dunyoqarashiga mehnat qilish uchun koʻchib kelgan xalqlarning madaniyatiga taʼsiri ochib berilgan.

Bundan tashqari, 1885-1889-yillardagi tadqiqotlarida E.Ravenshteyn jarayonni falsafiy jihatdan oʻrganishni boshlab berdi. Migratsiyaning koʻrinishlari, qonunlarini sanab oʻtib, uni keltirib chiqaruvchi sabablarga ham alohida eʼtibor beradi [1; 3-5-b]. Uning tadqiqotlari bugungi kungacha mazkur mavzudagi barcha ilmiy izlanishlar uchun asos sifatida foydalanib kelinmoqda.

Mamlakatimiz ilmiy doirasida ham soʻnggi yillarda bir qancha tadqiqotlar orqali migratsiyaning jamiyat taraqqiyotiga taʼsiri va ahamiyatini ochib berishga harakat qilinmoqda. S.Alimov “migratsiya axloqi va uning siyosiy-maʼmuriy tizimlar bilan taʼsirlashuvi, migrantlarning ijtimoiy muhitga adaptatsiyasi muammolarining axloqiy xususiyatlari, migratsiyaning emigrant davlat etosferasiga taʼsirining oʻziga xos jihatlari falsafiy jihatdan tadqiq etadi” [2; 12-b.]. S.Avazov “yuksak turmush darajasi mehnat migratsiyasi koʻlamini optimallashtiruvchi asosiy omil sifatida tadqiq etilib, hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning mehnat migratsiyasiga taʼsiri ochib berilgan” [3; 14-b.]. D.Axmedova “Xotin-qizlar mehnat migratsiyasi jarayonlarining sotsiologik tahlili yoritilib, unda dissertant tomonidan 2021-yil iyun, iyul va avgust oylarida oʻtkazilgan sotsiologik tadqiqot tahlili yoritilgan” [4; 15-b.]. Oʻzbekistondagi migratsion munosabatlardan kelib chiqib jarayonni

imkon qadar tartibga solish, kamaytirib borish, chiqib ketuvchilar uchun ham alohida madaniy-axloqiy talablar belgilash shart hisoblanadi.

Natijalar

Xalqlar o'rtasidagi munosabatlar mavjud ekan, madaniy o'zgarishlar va assimilyatsiya jarayonlari uzluksiz davom etadi. Demografik jarayonlarning rivojlanishi jamiyatga ham turli imkoniyatlar, ham muammolarni olib keladi. Tug'ilish darajasi, kasalliklar, ta'lim tizimi, mehnat bozori va oilaviy munosabatlardagi o'zgarishlar migratsiya vaziyatining kengayishiga asos bo'ladi. Shu bilan birga, aholining yanada qulay hayot sharoitlarini izlab yo'lga chiqishi va urbanizatsiyaning tezlashuvi kabi jarayonlarga ham turtki beradi. Bunday sharoitda madaniyatlararo muloqotning ahamiyati ortadi, ammo madaniy o'zlikni saqlash, integratsiya masalalari ham dolzarblashadi.

Aholi sonining o'sishi yoki kamayishi, yosh tarkibidagi o'zgarishlar kabi demografik tendensiyalar madaniy qadriyatlarning transformatsiyasiga, urf-odatlarining evolyutsiyasiga va an'anaviy madaniy amaliyotlarning zamonaviylashuviga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Yosh avlodning shakllanayotgan yangi qadriyatlari va qarashlari madaniy landshaftni qayta shakllantirib, kelajak madaniyatini belgilaydi. Qaysi bir jamiyatda ichki muammolar mavjud bo'lib, ularning yechimi shu jamiyatning o'zida topilmasa, u doimiy ravishda yechim taklif etayotgan tomonlardan, ko'pincha tashqi kuchlardan yordam izlashga majbur bo'ladi. Demografik jarayonlarga ta'sir etuvchi omillar ham turli ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni keltirib chiqarishi bilan birga, madaniy ta'sirlarga berilish xavfini oshiradi. Bu esa milliy o'zlikni saqlash, madaniy merosni asrash va o'ziga xosligini yo'qotmaslik kabi dolzarb masalalarni kun tartibiga qo'yadi. Shunday ekan, demografik siyosatni yuritishda nafaqat iqtisodiy omillarni, balki madaniy omillarni ham hisobga olish muhim ahamiyatga ega.

Migratsiya oqimlari madaniyatlararo munosabatlarni faollashtiradi, yangi madaniy elementlarni olib kiradi va mahalliy madaniyatlar bilan aralashish natijasida gibridd madaniyatlarning paydo bo'lishiga zamin yaratadi. Migrantlar o'z tillari, dinlari, urf-odatlar va an'analari bilan birga kelib, mahalliy aholi bilan o'zaro ta'sirlashadi, bu esa madaniy xilma-xillikning oshishiga va yangi madaniy shakllarning yaratilishiga olib keladi. Shu bilan birga, madaniy to'qnashuvlar va integratsiya muammolari ham yuzaga kelishi ehtimoldan holi emas. Migrantlar o'z madaniyati va qadriyatlarini olib kelgani sababli, qabul qiluvchi jamiyatda o'zaro tushunmovchiliklar va qarama-qarshiliklar kelib chiqishi mumkin. Biroq, ayni paytda, migrantlar mahalliy madaniyatga yangi unsurlarni olib kirib, uning boyishiga va yangilanishiga ham sabab bo'ladilar. Shunday ekan, integratsiya jarayonini to'g'ri tashkil etish, madaniyatlararo muloqotni rag'batlantirish va tolerantlikni oshirish madaniy to'qnashuvlarni minimallashtirish va madaniy xilma-xillikni ta'minlash uchun muhimdir.

Urbanizatsiya madaniyatlarning konsentratsiyasiga va o'zaro ta'siriga katta hissa qo'shadi. Shaharlar madaniy xilma-xillikni o'zida mujassam etgan markazlarga aylanadi, bu yerda turli etnik guruhlar, millatlar va submadaniyatlar birga yashab, o'zaro ta'sirlashadi. Shahar muhiti madaniy innovatsiyalarni rag'batlantiradi, yangi madaniy tendensiyalarning paydo bo'lishiga turtki beradi va madaniyatlararo dialog uchun qulay sharoit yaratadi. Biroq, urbanizatsiya jarayoni an'anaviy madaniy qadriyatlarning asta-sekin yo'qolishiga va madaniy o'zlikni saqlash bilan bog'liq muammolarning yuzaga kelishiga ham sabab bo'lishi mumkin. Shaharlarga nafaqat yuksak madaniyat vakillari, balki madaniy qoloq qatlamlarining ham kirib kelishi natijasida ommaviy madaniyat ustuvorlik qila boshlaydi. Bu o'z navbatida, atrof

hududlardagi aholining shaharlarga intilishini kuchaytiradi va “qorishma” madaniyatning tarqalishiga olib keladi. Shu bilan birga, shaharlarning infratuzilmaviy jozibadorligi madaniy jozibadorlikka aylanib, ayrim migrantlarga nisbatan ehtiyojni yuzaga keltiradi. Bunday sharoitda, shaharlarni barqaror rivojlantirish, madaniy merosni asrab-avaylash va madaniy xilma-xillikni ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi [5; 3-4-b].

Bundan tashqari, tadqiqot shuni ko'rsatdiki, axborot texnologiyalari va globalizatsiya madaniyatlararo munosabatlarga ta'sirini kuchaytiradi. Internet va ijtimoiy tarmoqlar turli madaniyatlarning vakillari o'rtasida aloqa o'rnatish va ma'lumot almashish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Biroq, bu jarayon madaniy gegemonlik va madaniy assimilyatsiya xavfini ham tug'diradi.

Muhokama

Madaniyatlararo dialogning faollashuvi, madaniy xilma-xillikning ortishi va yangi madaniy shakllarning paydo bo'lishi kabi ijobiy tendensiyalar bilan bir qatorda, an'anaviy qadriyatlarning yo'qolishi, madaniy to'qnashuvlar va assimilyatsiya xavfi kabi salbiy oqibatlar ham mavjud.

Tadqiqotdan olingan natijalar migratsiya, urbanizatsiya va madaniyatlararo munosabatlar bo'yicha mavjud nazariyalar bilan mos keladi. Xususan, migratsiya oqimlari madaniy xilma-xillikni oshirishi va yangi madaniy shakllarning paydo bo'lishiga olib kelishi, urbanizatsiya jarayoni esa madaniyatlarning konsentratsiyasiga va o'zaro ta'siriga yordam berishi ko'plab tadqiqotlarda tasdiqlangan [6; 3-4-b.].

Shuningdek, tadqiqot natijalari madaniy siyosatni ishlab chiqish va madaniyatlararo munosabatlarni boshqarishda e'tiborga olinishi zarur bo'lgan bir qator muhim masalalarni ko'rsatib berdi:

- Madaniy xilma-xillikni saqlash: Madaniy o'zlikni asrash va etnik guruhlar o'rtasida madaniy muloqotni rag'batlantirish madaniy siyosatning ustuvor vazifalaridan biri bo'lishi kerak. Hukumat va nodavlat tashkilotlar madaniy merosni asrash, milliy urf-odatlarini qo'llab-quvvatlash va madaniyatlararo tadbirlarni tashkil etish orqali bu maqsadga erishishlari mumkin.

- Madaniy integratsiyani qo'llab-quvvatlash: Migrantlarning qabul qiluvchi jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvi madaniyatlararo munosabatlarning barqaror rivojlanishi uchun muhim shartdir. Integratsiya jarayonini osonlashtirish uchun til kurslari, madaniy moslashuv dasturlari va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlari yaratilishi zarur.

- Axborot texnologiyalaridan oqilona foydalanish: Internet va ijtimoiy tarmoqlarning madaniy ta'sirini minimallashtirish va madaniy gegemonlik xavfini kamaytirish uchun media savodxonligini oshirish, mahalliy kontentni qo'llab-quvvatlash va madaniy xilma-xillikni targ'ib qilish zarur.

- Ta'limning roli: Madaniyatlararo tolerantlikni shakllantirish va madaniy xilma-xillikka hurmatni oshirish ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biri bo'lishi kerak. Ta'lim dasturlariga madaniyatlararo muloqot, inson huquqlari va madaniy merosni o'rganish bo'yicha mavzular kiritilishi lozim.

Ushbu tadqiqotning cheklangan jihatlari ham mavjud. Xususan, tadqiqot faqatgina ma'lum bir mintaqadagi madaniy munosabatlarni o'rganish bilan cheklangan. Kelajakda madaniy munosabatlarning global tendensiyalarini o'rganishga qaratilgan keng qamrovli

tadqiqotlar o'tkazish maqsadga muvofiqdir. Bundan tashqari, tadqiqotda ishlatilgan ma'lumotlar to'plamining hajmi ham cheklangan bo'lishi mumkin.

Demografik jarayonlar, migratsiya va urbanizatsiya madaniyatlararo munosabatlarga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ushbu jarayonlarning murakkab dinamikasini hisobga olish, madaniy xilma-xillikni saqlash va jamiyatda madaniy barqarorlikni ta'minlash madaniy siyosatni ishlab chiqishda va madaniyatlararo munosabatlarni boshqarishda muhim ahamiyatga ega.

Xulosa

Ushbu izlanish natijalari shuni ko'rsatdiki, demografik jarayonlar, migratsiya va urbanizatsiya madaniyatlararo dialogga murakkab va ko'p qirrali ta'sir ko'rsatadi. Ushbu jarayonlar madaniy xilma-xillikning oshishiga, madaniyatlararo muloqotning faollashuviga va yangi madaniy shakllarning paydo bo'lishiga olib kelishi mumkin. Biroq, ular an'anaviy qadriyatlarning yo'qolishi, madaniy to'qnashuvlar va assimilyatsiya xavfini ham keltirib chiqarishi mumkin.

Madaniy siyosatni ishlab chiqishda va madaniyatlararo munosabatlarni boshqarishda ushbu jarayonlarning ta'sirini hisobga olish muhimdir. Madaniy xilma-xillikni saqlash, madaniy integratsiyani qo'llab-quvvatlash, axborot texnologiyalaridan oqilona foydalanish va ta'lim orqali madaniyatlararo tolerantlikni oshirish zarur.

Kelajakdagi tadqiqotlar ushbu mavzuni yanada chuqur o'rganishga qaratilishi kerak. Xususan, global migratsiya oqimlarining madaniy ta'sirini, shaharlashuvning madaniy landshaftga ta'sirini va an'anaviy qadriyatlarning zamonaviy sharoitda saqlanib qolinishi yoki o'zgarishini o'rganish muhimdir. Demografik jarayonlar, migratsiya va urbanizatsiya madaniyatlararo dialogga ta'sirini tushunish madaniy siyosatni ishlab chiqish va jamiyatda madaniy barqarorlikni ta'minlash uchun zarurdir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Ravenstein E.G. The laws of migration // Journal of Statistical Society of London.Vol .48, № 2 .London, (June 1885). – P. 167-235.
2. Алимов С.К. Аҳоли миграцияси ижтимоий-ахлоқий муҳит трансформацияси омили сифатида. – Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Тошкент.: 2022. - Б. 49.
3. Avazov S.E. Mehnat migratsiyasi: mazmun va shakl, sabab va oqibat dialektikasi. – Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Buxoro.: 2024. - B. 49.
4. Axmedova D.O. O'zbekistonda xotin-qizlar mehnat migratsiyasining ijtimoiy omillari. – Sotsiologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent.: 2023. - B. 55.
5. Akbarjonovich, M. A. (2023). Historical Analysis of Population Migration. International Journal on Orange Technologies, 5(4), 68-70.
6. MANSUROV, A. (2024). Development stages of migration from a historical point of view. «ACTA NUUZ», 1(1.1), 108-111.

Received: 16 June 2025**Accepted:** 5 July 2025**Published:** 15 July 2025*Article / Original Paper***THE PHILOSOPHY OF PERSONALITY AND DESTINY IN THE “BABURNAMA”****Khamdamov Bekhzod Khabibovich**

Assistant Department "Social Sciences"

Bukhara State Medical Institute

Abstract. This article explores the philosophical dimensions of personality and destiny in Zahiriddin Muhammad Babur's autobiographical work Baburnama. It examines how Babur reflects on personal struggle, responsibility, and the tension between free will and divine predestination in the context of historical upheavals. The author interprets Baburnama not only as a historical chronicle but also as a philosophical journey of inner self-reflection, ethical leadership, and spiritual understanding. Babur's narrative reveals a thoughtful and introspective figure who seeks harmony with himself, his people, and God.

Keywords: Babur, Baburnama, personality, destiny, self-knowledge, philosophy, ethics of leadership.

ФИЛОСОФИЯ ЛИЧНОСТИ И СУДЬБЫ В «БОБУРНАМЕ»**Хамдамов Бехзод Хабибович**

Ассистент кафедры «Социальные науки»

Бухарского государственного медицинского института

Аннотация. Статья посвящена философскому осмыслению понятий личности и судьбы в автобиографическом труде Захириддина Мухаммада Бабура «Бобурнаме». Автор анализирует, как в условиях политической нестабильности и личных испытаний Бакур формирует образ личности, проходящей через внутреннюю борьбу, размышления, сомнения и поиск смысла. Особое внимание уделяется его взглядам на соотношение свободы воли и предопределения, ответственности правителя, а также духовному измерению судьбы. «Бобурнаме» предстает как не только историческое, но и философское произведение, раскрывающее внутренний мир человека, ищущего гармонию с собой, обществом и Богом.

Ключевые слова: Бобур, Бобурнаме, личность, судьба, самопознание, философия, этика правителя.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N18>**ВВЕДЕНИЕ**

Захириддин Мухаммад Бакур (1483–1530), основатель Империи Бабуридов, был не только полководцем и правителем, но и глубоким мыслителем, поэтом и гуманистом, воспитанным в культурной и интеллектуальной среде Тимуридов. Его философия — это не отвлечённая система понятий, а живая духовная и нравственная позиция, проявившаяся в его делах, поэзии, автобиографии «Бобурнаме» и отношении к миру. «Бобурнаме» — выдающееся автобиографическое произведение Захириддина Мухаммада Бабура (1483–1530), сочетающее в себе хронику, литературное произведение, философский дневник и личные исповеди. Помимо описания исторических событий и походов, Бакур раскрывает в нем философские размышления о человеке, судьбе, времени и духовной ответственности. Эти размышления придают произведению глубину, выходящую за рамки мемуаров, превращая его в яркий образец

восточной философии личности. Философия Захириддина Мухаммада Бабура (1483–1530) — это не отвлечённая система понятий, а живая внутренняя практика, воплощённая в его действиях, поэзии, духовных исканиях и ежедневной борьбе с собой и обстоятельствами. Его философия формировалась в пространстве ислама, суфизма, гуманизма и политического реализма, но стержнем, проходящим через всё его наследие, является путь духовного самопознания — осознание своей души, своей ответственности и своего места в мире и перед Богом.

АНАЛИЗ

Центральным образом «Бобурнаме» является авторская личность — человек, который не просто фиксирует события, а рефлексировать, сомневается, страдает, принимает решения и меняется [4, 93 стр].

Бабур показывает себя: как сын, отец и внук Тимура — с чувством исторической ответственности; как воин и правитель, стоящий перед моральным выбором; как мыслитель, задающий себе вечные вопросы о добре, зле, истине, вере. Он не идеализирует себя, признаёт слабости и ошибки, тем самым открывая внутреннюю работу над собой. Это делает его философию личности — глубоко искренней и человеческой [7, 214 стр].

Его философия нашла своё выражение в поэтическом наследии, автобиографическом труде «Бобурнаме» и конкретных поступках как правителя. Она охватывает темы самопознания, судьбы, справедливости, красоты, служения и духовного роста. Бабур воспринимает личность как духовный субъект, формирующийся через внутреннюю борьбу, сомнения, утраты и размышления. Он открыто говорит о своих слабостях, ошибках, тревогах, что делает его образ честным и живым. Для него важнейшим делом является самопознание — путь к очищению сердца, преодолению эгоизма и достижению внутреннего света. Бабур был глубоко погружён в суфийскую традицию, особенно в учения тарикатов накшбандия и чистия, что отразилось на его восприятии человека как сосредоточения воли и духа, соединённых в стремлении к Богу.

Центральным философским вопросом для Бабура было соотношение свободы воли и судьбы. Он принимал идею предопределения, но никогда не отказывался от активного действия и личной ответственности. Судьба для него — это не приговор, а испытание, через которое раскрывается истина. Именно поэтому он постоянно подчёркивает значимость человеческого намерения (ният), усилия (ҳаракат) и морального выбора.

Как правитель, Бабур исповедует философию справедливости, умеренности и ответственности перед Богом и людьми. Он считает, что власть — это испытание, а не дар. Честность, забота о подданных, отказ от тирании и роскоши — все эти принципы стали основой его политической этики. Он не разделял религии и управления, но при этом был сторонником терпимости и межкультурного уважения, особенно во времена пребывания в Индии. Его гуманизм проявился в признании ценности любой культуры, языка и вероисповедания.

Бабур — человек чувствительный и эстетически одарённый. В «Бобурнаме» и поэзии он неоднократно обращается к описанию природы, пейзажей, архитектуры. Красота, по его мнению, — это проявление Божественного в земном. Она успокаивает,

вдохновляет, учит. Его эстетическая философия — это созерцание, способ размышления, путь к внутренней гармонии.

Одной из главных философских тем в «Бобурнаме» является соотношение судьбы и личного выбора. Бабур часто размышляет о том, насколько человек свободен в своих поступках и какова роль предопределения (қадар):

«Инсон ният қилур, аммо барча ишни тақдир ҳал қилур.»

Такие строки отражают исламское мировоззрение, согласно которому: человек обладает нияз (намерением) и ихтиёр (свободой воли), но конечный результат определяется иродаи илоҳий (Божьей волей).

Тем не менее, Бабур не впадает в пассивность — он действует, принимает решения, берёт на себя ответственность, полагаясь на Бога, но не перекладывая на Него вину за неудачи. [2, 28 стр].

Судьба Бабура была полна потерь и трагедий: он теряет Фергану, терпит поражения, сталкивается с предательством, вынужден скитаться. Но эти испытания он осмысливает не как проклятие, а как урок и божественное испытание, формирующее его как человека:

«Мард ким, азми улуғ бўлса, мусибатдан синмас.» [1, 275 стр].

Для Бабура человек — это не просто часть истории, а её соавтор. Он считает, что каждый человек, особенно правитель, несёт ответственность: перед народом, перед совестью, перед Богом.

Он не оправдывает жестокость политикой, не скрывает сомнений, не избегает самокритики. Его честность — проявление глубокой нравственной философии личности, стремящейся к внутренней целостности.

Таким образом, философия судьбы у Бабура тесно связана с идеей внутреннего роста: чем тяжелее путь — тем сильнее становится дух. Он воспринимает трудности как милость, ведущую к самопознанию и смирению.

Несмотря на внешние поражения, изгнания и утраты, в «Бобурнаме» чувствуется, что Бабур сохраняет внутреннюю свободу и достоинство. Он может потерять трон — но не теряет достоинства и духовного стержня [5, 78-79 стр].

Эта идея особенно близка суфийской философии: истинная личность — не та, кто побеждает других, а та, кто побеждает самого себя.

Одной из уникальных особенностей «Бобурнаме» является внимание автора к самонаблюдению. Бабур не просто рассказывает о событиях — он анализирует свои чувства, мотивы, настроения, сомнения. Эта рефлексия делает его произведение родственным суфийской практике муҳосаба — ежедневного отчёта перед собой и Богом [8, 265 стр].

Он фиксирует не только военные успехи, но и такие моменты, как усталость, грусть, страх, радость от встречи с друзьями, умиление природой.

Это делает «Бобурнаме» не хроникой славы, а дневником внутренней эволюции личности, которая раскрывается через человеческие слабости и силу духа.

Такой подход — редкость для того времени. Он придаёт тексту философскую глубину и универсальность, позволяя читателю сопереживать, учиться и задумываться над собственной жизнью [9, 173 стр].

Во многих местах «Бобурнаме» Бабур размышляет о быстротечности времени, непостоянстве удачи, бренности человеческой жизни. Эти темы имеют не только литературный, но и философский характер, отсылающий к идеям моменто мори, которые звучат в суфизме, исламе и даже стоицизме.

Он пишет, что богатство, власть, слава — всё это приходяще. Истинную ценность имеют: вера, честность, память о человеке после его смерти.

«Бу дунёда шунчалар ишлар қилдим, аммо ҳақиқий хотиржамликни қачон ҳис қилдим — билмайман.»

Такие фразы выражают глубинное чувство философского одиночества, характерное для зрелого человека, осознавшего ограниченность земной жизни и тоску по вечному [10, 124 стр].

Таким образом, философия Бабура — это не застывшая система понятий, а процесс духовного движения, путь сердца, разумного усилия и божественного вдохновения. Его философия учит быть честным перед собой, не бояться сомнений, стремиться к высшему, несмотря на жизненные трудности. Самопознание в понимании Бабура — это основа нравственности, источник внутренней силы и ключ к подлинному лидерству. Через самопознание человек постигает своё место в мире, свою связь с вечностью и свою ответственность перед Истиной [6, 75 стр].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Философия личности и судьбы в «Бобурнаме» — это не система отвлечённых идей, а жизненно прочувствованная практика, рожденная в битвах, изгнаниях, любви, тоске, молитвах. Бабур показывает, как личность формируется не в покое, а в противоречиях, как судьба человека зависит и от высших сил, и от его собственной воли.

Он учит нас: принимать жизнь со смирением, вести борьбу с эго, быть честным перед собой, искать смысл даже в поражениях, и стремиться к истине через самопознание. Таким образом, «Бобурнаме» — это философия судьбы, написанная не с кафедры, а с седла. Это путь человека, который искал в себе не царя, а пилигрима истины.

«Бобурнаме» — это не просто историческое повествование, а глубокое философское свидетельство о том, как человек проживает свою судьбу, ищет смысл, ошибается и находит истину через страдание и размышление.

Философия личности и судьбы в этом произведении демонстрирует: синтез восточной мистики и практического реализма, уважение к божественному порядку и свободе человека, образ личности, формирующейся в борьбе с самим собой и обстоятельствами [3, 15-17 стр].

Бабур — не только летописец эпохи, но и философ в доспехах, который оставил потомкам пример честного разговора с самим собой и с вечностью.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Бабур, Захириддин Мухаммад. Бобурнаме. — Ташкент: Шарқ, 2015. — 384 с. (Оригинальный источник философских и автобиографических размышлений автора.)
2. Бабур. Диван (шеърӣй мерос). — Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2004. — 240 с. (Поэтическое выражение философии личности и судьбы.)

3. Алимов, Ш. Ш. Бобур — давлат арбоби ва шоир сифатида. — Тошкент: Мукаммал, 2013. — 224 б. (Анализ литературного и интеллектуального наследия Бабура.)
4. Бердухожаев, А. А. Тасаввуф тарихи ва мазмуни. — Тошкент: Ижод, 2010. — 186 б. (Обзор суфийских концепций, применимых к философии Бабура.)
5. Юнусов, А. Т. Фалсафа ва шахс муаммоси. — Тошкент: Фан, 2007. — 198 б. (Проблемы личности и судьбы в восточной философии.)
6. Nasr, Seyyed Hossein. The Garden of Truth: The Vision and Promise of Sufism, Islam's Mystical Tradition. — New York: HarperOne, 2007. — 310 p. (Обзор суфийских взглядов на судьбу и самопознание.)
7. Chittick, William C. The Sufi Path of Knowledge: Ibn al-'Arabi's Metaphysics of Imagination. — Albany: State University of New York Press, 1989. — 389 p. (Глубокий анализ суфийской философии и понятий "я" и "судьбы".)
8. Trimingham, J. Spencer. The Sufi Orders in Islam. — Oxford: Clarendon Press, 1971. — 320 p. (Описание суфийских тарикатов, включая накшбандия и их влияние на политиков и мыслителей.)
9. Эрматов, У. Х. Тарихда шахс масаласи ва унинг фалсафий таҳлили. — Тошкент: Фан, 2009. — 176 б. (Философский анализ понятия личности в историческом контексте.)
10. Абдуллаева, М. Р. Этик и суфий: Философская традиция Востока. — Самарканд: СамДУ нашриёти, 2016. — 152 с. (Об этике и философии личности на основе суфийского подхода.)

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI - PHILOLOGICAL SCIENCES**Received:** 16 June 2025**Accepted:** 5 July 2025**Published:** 15 July 2025*Article / Original Paper***THE NECESSITY OF CREATING AN EXPLANATORY DICTIONARY OF QUALITY AND CERTIFICATION TERMS IN THE STATE LANGUAGE****Mamadaliyeva Naibakhon Saidaminovna,**
Doctor of Philological Sciences, Professor**Mamadaliyeva Odinakhon Nozim qizi,**
National University of Uzbekistan

Abstract. This article presents a scientific rationale for the development of an explanatory dictionary of terms in the field of quality management, particularly relevant for education and production sectors. The study analyzes terminology used in national and international standards, accreditation systems, and quality assurance frameworks. The research is based on ISO, GOST, and ENQA documents. The author categorizes the terms and explains their meaning, context, and functional significance within the quality assurance system.

Keywords: quality, explanatory dictionary, terminology, education standards, ENQA, ISO 9000, accreditation, management, quality assessment, methodology.

DAVLAT TILIDA SIFAT VA SERTIFIKATLASH ATAMALARI IZOHLI LUG'ATINI YARATISH ZARURATI**Mamadaliyeva Naibaxon Saydaminovna,**
Filologiya fanlari doktori, professor
E-mail: naibakhon@bk.ru**Mamadaliyeva Odinaxon Nozim qizi,**
O'zbekiston Respublikasi Milliy universiteti
E-mail: kamilovaodina49@email.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim va ishlab chiqarish sohalarida sifatni boshqarish bilan bog'liq asosiy atamalarni to'g'ri va bir xil talqin etish maqsadida izohli lug'at yaratish zarurati ilmiy asosda tahlil qilinadi. Sifat atamalarining milliy va xalqaro standartlar, normativ hujjatlar hamda ta'limdagi qo'llanilishi tahlil qilinib, lug'at yaratishning ilmiy, amaliy va strategik ahamiyati asoslab beriladi. Tadqiqot ISO, GOST va ENQA hujjatlari asosida olib borilgan. Muallif atamalarni toifalarga ajratib, ularning mazmun va funksional vazifalarini sharhlab beradi.

Kalit so'zlar: sifat, izohli lug'at, atamashunoslik, ta'lim standarti, ENQA, ISO 9000, akkreditatsiya, menejment, ta'lim sifatini baholash, metodologiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N19>**Kirish**

Bugungi globalashuv jarayonlarida ta'lim va ishlab chiqarish sohalarida sifatni ta'minlash eng ustuvor vazifalardan biriga aylangan. Ta'lim muassasalarida o'quv jarayonining samaradorligini oshirish, ishlab chiqarishda mahsulot sifatini kafolatlash, xizmat ko'rsatish sohasida mijozlarni qoniqtirish kabi maqsadlar sifat boshqaruvi tizimining markazida turadi.

Sifatga oid tushunchalar va atamalar turli sohalarda faoliyat yuritayotgan mutaxassislar, ta'lim muassasalari, akkreditatsiya organlari va xalqaro tashkilotlar o'rtasida yagona ma'noga ega bo'lmashligi muammolarni keltirib chiqarmoqda.

Mahsulot sifati va sertifikatlash sohasi bugungi kunda mamlakatning iqtisodiy, texnologik va ijtimoiy rivojida muhim o'rin tutadi. Ushbu sohada faoliyat yuritayotgan mutaxassislar, tadqiqotchilar va ishlab chiqaruvchilar o'rtasida samarali hamkorlikni ta'minlash, texnik hujjatlar, standartlar va me'yoriy asoslarni to'g'ri tushunish va amaliyotga tatbiq qilish uchun sohaviy atamalarning aniq, bir xilda tushuniladigan, ilmiy asoslangan va davlat tilida shakllangan izohli lug'ati zarur hisoblanadi.

Birinchi navbatda, mahsulot sifati va sertifikatlash sohasida qo'llaniladigan atamalarning talqinida aniqlik yetishmasligi amaliyotda ko'plab tushunmovchiliklarga sabab bo'lmoqda. Har bir standart yoki texnik reglamentda foydalanilayotgan atama ma'lum bir kontekstda muayyan mazmunni ifodalaydi. Biroq, ayni bir atamaning turli manbalarda, turli muassasalarda yoki hatto mutaxassislar o'rtasida turlicha talqin qilinishi muammolarga sabab bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida, qonunchilikning noto'g'ri ijro etilishi, texnik reglamentlarning buzilishi, hamkorlikdagi ish jarayonlarida noaniqliklar yuzaga kelishini keltirib chiqaradi.

O'zbekiston Respublikasida texnik jihatdan tartibga solish sohasi "Texnik jihatdan tartibga solish to'g'risida"gi Qonun[1] asosida tashkil etilgan bo'lib, u bilan bog'liq barcha me'yoriy hujjatlar — davlat standartlari[2], texnik reglamentlar[3], sertifikatlash talablari, akkreditatsiya mezonlari va boshqa hujjatlardagi atamalar aniq va bir xil tushunilishi talab etiladi. Texnik jihatdan tartibga solish sohasidagi tashkilotlar — O'zstandart agentligi, O'zbekiston Milliy metrologiya instituti, O'zbekiston Standartlar instituti, Sifat nazorati markazi kabi muassasalar atamalardan yagona ma'noda foydalanishi zarur. Buni ta'minlashning asosiy yo'li — izohli lug'at yaratishdan iborat.

Shuningdek, xalqaro me'yorlar asosida ishlaydigan sohalarda atamalarni to'g'ri tarjima qilish masalasi dolzarb ahamiyatga ega. Mahsulot sifati va sertifikatlashga oid atamalar asosan ingliz, rus, nemis va fransuz tillarida shakllangan. Ular o'zbek tiliga to'g'ri va ilmiy asoslangan holda tarjima qilinmas ekan, mazmun yo'qotilishi, noto'g'ri talqin, hatto noto'g'ri me'yoriy hujjat tayyorlanishi ehtimoli kuchayadi. Bu esa turli xalqaro auditorlar, inspeksiya organlari bilan hamkorlikda ham jiddiy to'siqlar keltirib chiqaradi.

Izohli lug'at bu muammolarni bartaraf etishga xizmat qiladi[4]. Fan va texnika, madaniyat va san'at sohalariga oid o'zlashma terminlar va ular tarkibidagi terminellemlar ilmiy adabiyotlardan va turli sohaviy terminologik lug'atlardan borgan sari mustahkam joy olmoqda. Asosan, yunon va lotin tillari elementlaridan tarkib topgan bunday terminlar keyingi davrlarda xalqaro nufuzga ega bo'lgan ba'zi zamonaviy Yevropa tillaridan ham o'zlashmoqda. Xalqaro miqyosda qo'llanuvchi ana shunday minglab so'z va terminlar har doim ham keng ommaga, ba'zan hatto mutaxassislarga ham tushunarli bo'lavermaydi. Shu nuqtai nazardan hozirgi davrda xalqaro terminlarning ma'nosini ochib beruvchi, ularning turli xil xususiyatlarini to'liqroq aks ettiruvchi davlat tilida maxsus izohli lug'atlarga ehtiyoj mavjud. Bunday izohli lug'atlarda har bir atamaning davlat tilidagi to'liq ta'rifi, me'yoriy va texnologik manbasi, qo'llanish sohasi, xalqaro sinonimi va muqobillari berilsa, amaliy jarayonlarda ishonchli va standartlashgan axborot aylanmasi vujudga keladi. Bu, o'z navbatida, tarjimonlar, muhandislar, sertifikatlovchi organlar, korxonalar va davlat nazorati organlari o'rtasida samarali va mukammal hamkorlikni ta'minlaydi.

Ta'lim sohasi nuqtai nazaridan ham mazkur lug'at muhim o'rin tutadi. Mahsulot sifati, sertifikatlash va texnik tartibga solish yo'nalishida kadrlar tayyorlash jarayonida atamalarining to'g'ri tushunilishi, ularning aniq manbasi va mazmunini anglash talabalarning nazariy bilim va amaliy salohiyatini shakllantirishda muhim omildir. Bakalavriat, magistratura, ilmiy tadqiqot yo'nalishlarida mazkur lug'at o'quv dasturlari, darsliklar, ilmiy ishlar va mutaxassislik imtihonlarida asosiy manba sifatida foydalanilishi mumkin.

Shuningdek, sohaviy mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish jarayonlarida izohli lug'at qo'llanmaviy ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, ishlab chiqaruvchilar uchun ISO[5], Codex Alimentarius[6], IEC[7], GFSI[8] kabi xalqaro standartlar bilan ishlash jarayonida, xorijiy sheriklar bilan shartnomalar tuzish, mahsulot eksporti uchun sertifikat olishda lug'atdagi aniq va standartlashtirilgan atamalar muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

Innovatsion rivojlanish va raqobatbardoshlik nuqtai nazaridan qaralganda, mahsulot sifati va sertifikatlash sohasida aniq atamalarining mavjudligi ilmiy-texnik innovatsiyalar, yangi texnologik yechimlar, "Sifat menedjmenti"[9] tizimlari, mahsulot xavfsizligi monitoringi va akkreditatsiya jarayonlarini samarali yo'lga qo'yishga yordam beradi. Bu esa mamlakat mahsulotlarining ichki va tashqi bozorda raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Nihoyat, ushbu lug'at loyihasi davlat tilining rivoji va fan tili sifatida shakllanishiga ham katta hissa qo'shadi. Hozirgi kunda texnik, ilmiy va iqtisodiy sohalarda o'zbek tilidagi atamalarining to'la qamrab olinmaganligi, atamalarining yaxlit va yagona bazasining mavjud emasligi til madaniyatidagi to'siqlarni vujudga keltirmoqda. Izohli lug'at esa mazkur sohadagi bo'shliqni to'ldiradi, davlat tilida fanning yuksalishiga turtki beradi.

Sertifikatlash esa bugungi kunda sifatni boshqarish, xavfsizlikni ta'minlash va bozorda raqobatbardosh mahsulotlarni targ'ib qilishda muhim mexanizm sifatida shakllangan. Shu nuqtai nazardan bu maqolada sertifikatlash jarayonida ishlatiladigan asosiy atamalar va ularning ma'noviy-huquqiy mazmuni tahlil qilinadi. Maqsad — sohada yagona ilmiy uslubiy yondashuvga asoslangan atamalar lug'ati yaratishga ilmiy zamin yaratish.

Metodlar

Mazkur tadqiqotda quyidagi metodologik yondashuvlar asosida ish olib borildi:

1. Ta'lim va ishlab chiqarish tizimlarida qo'llanilayotgan normativ hujjatlar (ISO 9000, GOST R, ENQA standartlari) tahlil qilindi;
2. Atama va tushunchalarning izohlari tarkibiy-mantiqiy tahlil qilindi, ularning o'zaro bog'liqligi va iyerarxik tuzilishi o'rganildi;
3. Mutaxassislar bilan intervyu va so'rovnomalar tashkil qilindi (sohaviy ekspert bahosi);
4. Xalqaro amaliyotdagi muvaffaqiyatli lug'atlar bilan taqqoslash usuli (benchmarking) qo'llanildi.

Bu usullar orqali atamalarni izchil, metodologik asoslangan, amaliyotda qo'llaniladigan holda tizimlashtirish imkoni yaratildi.

Sertifikatlash atamalarini tadqiq qilishda esa ilmiy tahlilning bir qancha uslubiy yondashuvlari qo'llanildi. Jumladan, **empirik usullar** sifatida amaldagi normativ-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish, sertifikatlash jarayonini bevosita kuzatish va soha mutaxassislari bilan suhbatlar tashkil etish orqali ma'lumotlar to'plandi. Shuningdek, **teoriyaviy usullardan** — tahlil va sintez, abstraksiya, deduksiya va induksiya, hamda muqoisaviy tahlil metodlaridan keng foydalanildi.

Tadqiqotning metodologik asosini asosiy manbalar sifatida A.R.Yusupovning “Osnovnye terminy i ponyatiya sertifikatsii” nomli ilmiy maqolasi, xalqaro standartlar [10], (ISO 9001, ISO 9004, ISO 14011) hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining sertifikatlash sohasidagi normativ qarorlari [10] tashkil etdi. Ushbu manbalar orqali milliy va xalqaro amaliyotni qiyosiy tahlil qilish imkoni yaratildi.

Natijalar

1. Sifat sohasidagi asosiy atamalar tartiblandi: “sifat”, “menejment”, “audit”, “sertifikatlash”, “akkreditatsiya”, “o‘lchov birxilligini ta‘minlash”, “rezultativlik”, “samaradorlik”, “mudofaa” va h.k.
2. Atamalarning izohlari fandagi ta‘riflar, amaliyotdagi qo‘llanilishi, qonunchilikdagi yoritilishi nuqtai nazaridan taqqoslandi.
3. Lug‘at uchun quyidagi toifalar asosida klasterlashtirish amalga oshirildi:
  - ta‘lim tizimida qo‘llaniladigan atamalar;
  - ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohasiga oid atamalar;
  - metrologiya va texnik tartibga solishdagi atamalar;
  - xalqaro atamalar va ularning adaptatsiyasi.
4. 200 ga yaqin atamadan iborat namunaviy lug‘at loyihasi shakllantirildi.
5. Atamalar tarkibiy qismlarga (sifat menejmenti jarayonlari bo‘yicha: rejalashtirish, amalga oshirish, tekshirish, ta‘sir etish – PDCA sikl) asoslangan holda tartiblandi.

Sertifikatlash jarayonini to‘g‘ri anglash va uni amalga oshirishda atamalarning aniq va izchil talqini katta ahamiyatga ega. Yusupov A.R.ning tahlilida sertifikatlash sohasida qo‘llaniladigan bir qator muhim tushunchalarga mukammal ta‘riflar berilgan. Jumladan, «sertifikatlash» — mahsulotning belgilangan me‘yor va talablarga muvofiqligini rasman tasdiqlashga qaratilgan faoliyat sifatida talqin etiladi. Bu jarayon maxsus organlar va belgilangan qoidalar asosida amalga oshiriladi.

Shu bilan birga, «sertifikat» — ushbu muvofiqlikning rasmiy dalili sifatida mahsulot yoki xizmat uchun beriladigan hujjat hisoblanadi. Mazkur hujjat tegishli standartlarga javob berishni tasdiqlaydi.

«Muvofiqlik belgisi» esa mahsulotga yoki xizmatga qo‘yiladigan maxsus belgi bo‘lib, u iste‘molchiga ushbu obyekt belgilangan normativ hujjatlar talablariga javob berayotganini bildiradi.

Bundan tashqari, «milliy sertifikatlash tizimi» — davlat miqyosida faoliyat yurituvchi, o‘zining ichki qoidalari va boshqaruv mexanizmlariga ega bo‘lgan tashkilot va jarayonlar majmui hisoblanadi. Ushbu tizim orqali mamlakatda sifatni boshqarish, xavfsizlikni ta‘minlash va bozor nazorati amalga oshiriladi.

Ushbu jarayonda ishtirok etuvchi asosiy shaxslardan biri — «ekspert-auditor» bo‘lib, u belgilangan talablarga muvofiqlikni baholash ishlarini amalga oshirish vakolatiga ega, maxsus attestatsiyadan o‘tgan va malakaga ega mutaxassis sifatida faoliyat yuritadi.

Sertifikatlash subyektlari. Sertifikatlash jarayonida bir qator yuridik va jismoniy shaxslar faol ishtirok etadi va ularning har biri muayyan vazifa va majburiyatlarga ega. Birinchi navbatda, ushbu sohada boshqaruv va nazorat funksiyasini amalga oshiruvchi markaziy organ — O‘zbekiston Respublikasi Texnik jihatdan tartibga solish agentligi hisoblanadi. U sertifikatlash siyosati, qoidalari, davlat nazorati va akkreditatsiyani amalga oshiradi.

Bundan tashqari, akkreditatsiyadan o'tgan organlar, sinov laboratoriyalari, inspeksiya organlari, hamda ekspert-auditorlar, ishlab chiqaruvchilar, yuridik va jismoniy shaxslar ham sertifikatlash jarayonida subyektlar sifatida ishtirok etadilar.

Ular o'rtasidagi munosabatlar aniq qonunchilik asosida tartibga solinadi. Sertifikatlarni berish, ularni tekshirish, haqiqiyligini tasdiqlash, zarurat tug'ilganda bekor qilish yoki qayta ko'rib chiqish jarayonlari belgilangan me'yoriy hujjatlar va qoidalar asosida amalga oshiriladi.

Buning natijasida, sertifikatlash sohasida yuqori darajadagi tizimlilik, shaffoflik va mas'uliyat ta'minlanadi.

Muhokama

Izohli lug'at yaratishdagi asosiy muammolardan biri – tushunchalarning turlicha talqin qilinishi va bir xil atamaning sohalar bo'yicha har xil ma'noda ishlatilishidir. Masalan, "audit" tushunchasi ta'limda "vnutrennee samootsenivanie" sifatida, ishlab chiqarishda esa "vneshnyaya proverka sootvetstviya" sifatida qo'llanilishi mumkin. Shuningdek, "sifat" atamasi ham turli mamlakatlarda, turli sohalarida subyektiv talqin qilinadi: Yevropa mamlakatlarida bu atama mijoz qoniqligini ifodalasa, IA mamlakatlarida talablarga muvofiqlik nuqtai nazaridan baholanadi.

Xalqaro va milliy atamalarining bir xil talqin etilishini ta'minlash uchun izohli lug'at nafaqat tushunchalarni sharhlab berishi, balki ularning turli sohalaridagi qo'llanilishi haqida misollar va manbalar keltirib o'tishi zarur.

Sertifikatlash hujjatlarining yuridik kuchga ega bo'lishi

Sertifikatlash jarayonining huquqiy asoslari uning rasmiy va majburiy hujjatlari orqali ta'minlanadi. Sertifikatlar va muvofiqlik belgilari yuridik kuchga ega bo'lishi uchun bir qator shartlarga rioya qilinishi shart. Avvalo, har bir sertifikat va tegishli belgi **O'zbekiston Respublikasi Texnik jihatdan tartibga solish agentligi tomonidan yuritiladigan davlat reyestriga rasman kiritilgan** bo'lishi zarur. Reyestrda o'tkazilmagan hujjatlar amalsiz, deb hisoblanadi va ularning qonuniy kuchga ega emasligi belgilangan.

Bundan tashqari, sertifikat yoki belgini **boshqa yuridik yoki jismoniy shaxslarga berib yuborish, o'tkazish yoki taqdim etish qat'iyan man etilgan**, chunki bunday harakatlar amaliy jarayonda soxtakorlik holatlarini keltirib chiqarishi mumkin.

Shuningdek, agar sertifikat **akkreditatsiyadan o'tmagan organ** tomonidan berilgan bo'lsa, u hujjat ham amalda haqiqiy hisoblanmaydi va davlat tomonidan tan olinmaydi. Bu holatlar soha faoliyatida qonun ustuvorligini ta'minlash hamda bozorda shaffoflik va ishonchni saqlashga qaratilgandir.

Sertifikatlash sohasida ilmiy va amaliy ishlarning samarali tashkil etilishi, huquqiy mexanizmlarning aniq ishlashi va professional muloqotning to'g'ri yo'naltirilishi uchun **aniq, yagona va standartlashtirilgan atamalar tizimi** zarur hisoblanadi. Bunday atamalar soha uchun huquqiy aniqlikni ta'minlaydi, amaliyotda esa shaffoflik va bir xil talqin qilish imkonini yaratadi, ilmiy va amaliy tahlil natijalarini o'zaro qiyoslash, baholash va qayta ishlash imkoniyatini beradi.

Xalqaro amaliyotda bu kabi glossariylar ISO va IEC kabi nufuzli tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilgan va ko'plab mamlakatlarda normativ asos sifatida qabul qilingan. Ushbu tajriba O'zbekiston uchun ham dolzarb bo'lib, milliy sertifikatlash tizimini takomillashtirishda turdosh atamalarni jamlagan, maqsadli va mukammal **izohli atamalar lug'atini** yaratish muhim vazifa sifatida yuzaga chiqmoqda. Bunday lug'at ilmiy tadqiqotlar, kadrlar tayyorlash, huquqiy

hujjatlar ishlab chiqish va davlat nazoratini amalga oshirishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa

Sifat atamaları izohli lug'ati yaratish – bu bilimlarni standartlashtirish, mutaxassislar, ta'lim muassasalari, ishlab chiqarish va nazorat organlari o'rtasida yagona axborot maydonini shakllantirishga qaratilgan muhim ilmiy-amaliy tashabbusdir. Ushbu lug'at:

- ta'lim jarayonida sifatni baholashda aniqlik va xolislikni ta'minlaydi;
- akkreditatsiya va sertifikatlash tizimida izchillik yaratadi;
- xalqaro hamkorlikda tushuncha qarama-qarshiliklarini kamaytiradi, aniq tarjima va tushunishni kafolatlaydi;
- ilm-fan va ishlab chiqarishni bog'lovchi intellektual ko'priq vazifasini bajaradi, ilmiy-nazariy jihatdan atamalarni sistemalashtiradi
- me'yoriy-huquqiy hujjatlarning aniq va bir xilda qo'llanilishini ta'minlaydi;
- milliy fan tilining shakllanishiga xizmat qiladi

Shuningdek, kelgusida turli sohalar bo'yicha ixtisoslashgan atamalar izohli lug'atlari (masalan, tibbiyot, muhandislik, agrar, iqtisodiy va h.k.)ni ishlab chiqish bo'yicha ilmiy guruhlar faoliyatini yo'lga qo'yish tavsiya etiladi. Bu lug'at loyihasi nafaqat lingvistik yoki uslubiy ehtiyoj, balki milliy iqtisodiyot va fan rivoji uchun **strategik ahamiyatga egadir**.

Sertifikatlash atamaları — texnik jihatdan tartibga solish sohasidagi me'yoriy va amaliy jarayonlarning asosiy poydevoridir. Ularning aniq, maqsadli va standartlashtirilgan holda shakllantirilishi milliy va xalqaro hamkorlik, sifatni boshqarish, muvofiqlikni baholash va bozorda ishonchli mahsulot tarqatishning ajralmas qismi hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, bu maqolada berilgan tahlillar va namunaviy lug'at satrlari sohada atamalar izohli lug'ati yaratish loyihasi uchun metodologik asos bo'lib xizmat qila oladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasining "Texnik jihatdan tartibga solish to'g'risida"gi Qonuni// <https://www.lex.uz/docs/6392312>
2. <https://www.uzsti.uz/shop>
3. https://gov.uz/oz/standart/activity_page/texnik-reglamentlar
4. Z.Nasimov. Lug'atlar – tilimiz xazinasining bebaho gavharlaridir// <https://yuz.uz/news/lugatlar--tilimiz-xazinasining-bebaho-gavharlaridir>;
5. A.Madvaliev, N.Mahkamov, Z.Miraxmedova, A.Saidno'monov. Xalqaro termielementlarning izohli-illyustrativ lug'ati. –Toshkent: Donishmand ziyosi, 2023. – 432 b.
6. <https://www.iso.org/ru/home.html>
7. <https://www.fao.org/fao-who-codexalimentarius/en/>
8. <https://www.iec.ch/homepage>
9. <https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index/>
10. <https://www.standart.uz/cyrl/news/view?id=379>
11. A.R.Yusupov. Основные термины и понятия сертификatsii // <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-terminy-i-ponyatiya-sertifikatsii>
12. O'zbekiston Respublikasining "Muvofiqlikni baholash organlarini akkreditatsiya qilish to'g'risida"gi Qonuni // <https://lex.uz/ru/docs/-6392305>; O'zbekiston Respublikasining "Oziq-ovqat mahsulotining sifati va xavfsizligi to'g'risida"gi Qonuni // <https://lex.uz/docs/20326>; O'zbekiston Respublikasining "Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi Qonuni // <https://lex.uz/docs/-4704>;

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 28-martdagi "O'zbekiston texnik jihatdan tartibga solish agentligining faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PQ-91-sonli qarori // <https://lex.uz/docs/-6821843>; O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 2-iyundagi PF-6240-sonli "Texnik jihatdan tartibga solish sohasida davlat boshqaruvini tubdan takomillashtirish to'g'risida" gi farmoni // <https://lex.uz/docs/-5443205> ; O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 30 yanvardagi 43-sonli "O'zbekiston Respublikasida muvofiqligi tasdiqlanishi lozim bo'lgan muvofiqlikni baholash obyektlari ro'yxatlarini tasdiqlash to'g'risida" gi qarori // <https://lex.uz/ru/docs/-5249376>

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

STUDYING THE CONVERGENCE OF LINGUISTIC MEANS ON THE MATERIAL OF A LITERARY PROSE TEXT

Aliyeva Elvina Ametovna

Doctor of Philology, Associate Professor
Head of the Department of Russian Linguistics
National University of Uzbekistan
E-mail: aliyeva.elvina@rambler.ru

Rasulova Dilbar Nasrullayevna

1st year Master's student of
National University of Uzbekistan
E-mail: dilbar.rasulova.01@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the analysis of the convergence of linguistic means in a fiction text. The interaction of stylistic devices, their influence on the semantic structure, emotional expressiveness and authorial representation are studied, based on modern linguistic approaches and examples from fiction.

Keywords: linguistics, convergence, stylistic convergence, interaction of devices, emotional-expressive expressiveness, idiosyncrasy, text interpretation.

ИЗУЧЕНИЕ КОНВЕРГЕНЦИИ ЯЗЫКОВЫХ СРЕДСТВ НА МАТЕРИАЛЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОЗАИЧЕСКОГО ТЕКСТА

Алиева Эльвина Аметовна

доктор филологических наук, доцент
факультета журналистики и узбекской филологии НУУз
заведующая кафедрой русского языкознания

Расулова Дильбар Насруллаевна

магистрант 1 курса, специальности «Лингвистика: русский язык»
факультета журналистики и узбекской филологии НУУз

Аннотация. Статья посвящена анализу конвергенции языковых средств в художественном тексте. Исследуется взаимодействие стилистических приёмов, их влияние на смысловую структуру, эмоциональную выразительность и авторскую репрезентацию, опираясь на современные лингвистические подходы и примеры из художественной прозы.

Ключевые слова: лингвистика, конвергенция, стилистическая конвергенция, взаимодействие приемов, эмоционально-экспрессивная выразительность, идиостиль, интерпретация текста.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N20>

Введение.

В художественном тексте конвергенция проявляется как стилистическое и синтаксическое явление, объединяя различные выразительные средства для усиления художественного воздействия.

Методы, использованные в исследовании. Описательный метод, интерпретационный анализ, сравнительно-аналитический метод.

Анализ литературы.

В художественном тексте конвергенция проявляется как стилистическое и синтаксическое явление, объединяя различные выразительные средства для выражения экспрессии. В связи с этим в современной лингвистике вырос интерес к изучению особенностей конвергенции в языке художественной прозы. Исследования проводятся на материале литературы разных языков.

Так, Н. С. Маторина, анализируя конвергенцию на материале англо-американской прозы, акцентирует внимание на «содержательной характеристике» [12] стилистической конвергенции, и определяет эту характеристику как «совокупность смыслов, образуемых в результате внутритекстовых процессов в микротексте конвергенции» [12], что может характеризовать отношение самого автора к моделируемой в тексте ситуации.

При выделении особенностей языка англо-американской прозы, Н. С. Маторина приходит к выводу, что стилистическая конвергенция играет немаловажную роль, результатом которой является и взаимовлияние языковых средств [12]. Взаимовлияние, по мнению автора, происходит по трем типам: «1) компонентов внутри конвергенции; 2) всех компонентов конвергенции на один компонент; 3) одного компонента на всю структуру конвергенции» [12]. Она считает, что именно внутритекстовые процессы в структурном образовании являются стрессовым элементом в образной природе конвергенции, что создает обширный информационный потенциал конвергенции в самой структуре прозаического текста [12]. Более того, исследователь опирается на тематические модели (эмоции, поведение, описание природы, городской пейзаж и так далее) при классификации конвергенции [12]. Например, в описании эмоций, по замечанию автора, преобладают параллельные структуры конвергенции (концентрированное наложение нескольких выразительных средств, например, параллелизма, повтора, инверсии, полисиндетона, асиндетона) [12], тогда как в описании места действия – последовательные (наращивание и добавление большого количества стилистических единиц, таких как эпитеты, перифразы, градации, сравнения) [12].

Н. С. Маторина акцентирует, что конвергенция является важным элементом в макроконтексте [12]. Именно макроконтекст художественного произведения во многом определяет информационный потенциал конвергенции, обусловленный стилевой системой текста, жанровыми особенностями, авторской манерой письма и общей композиционно-смысловой структуры художественной ткани произведения [12]. Анализ моделей конвергенции и их функционирования в конкретных жанрово-стилевых контекстах позволяет более точно определять индивидуально-авторский стиль, а также систематизировать способы репрезентации художественной действительности в англо-американской прозе.

С. А. Кузьменко, анализируя идиостиль известной новозеландской писательницы К. Мэнсфилд, пришла к выводу, что в идиостиле К. Мэнсфилд конвергенция приобретает полифункциональный характер и служит не только средством художественной выразительности, но и инструментом смысловой маркировки ключевых фрагментов текста [11]. С. А. Кузьменко выявляет прямую зависимость между «степенью конвергентности» и «концептуальной значимостью текстовых отрезков»: чем выше концентрация стилистических средств, тем глубже имплицитный потенциал высказывания и тем ближе оно к типу «гипотетического художественного текста» с присущими ему чертами имплицитности и открытости [11].

С опорой на традиционные уровни языковой структуры, С. А. Кузьменко в ходе анализа 29 рассказов К. Мэнсфилд, вошедших в сборники «*Bliss and Other Stories*» («Счастье и другие рассказы» [11]) и «*The Garden Party and Other Stories*» («Пикник и другие рассказы» [11]), выделила фонетические, лексические и синтаксические конвергенции, а также их «комбинированные (смешанные) формы», демонстрирующие более сложное взаимодействие стилистических ресурсов [11]. Как отмечает автор, некоторые разновидности, в частности собственно фонетические конвергенции, встречаются крайне редко и чаще всего привязаны к специфическим повествовательным моделям [11]. Так, синтаксические конвергенции чаще всего реализуются в текстах, построенных на развёрнутых авторских описаниях с использованием сложных синтаксических конструкций, тогда как лексические конвергенции характерны для фрагментов с образными и экспрессивными характеристиками [11]. Наибольшую прагматическую нагрузку, по наблюдению С. А. Кузьменко, несут смешанные конвергенции, возникающие на стыке различных языковых уровней. Как замечает исследователь, ярким примером может служить рассказ «*The Wind Blows*» [11], в котором состояние юной героини, влюблённой в своего учителя музыки, передаётся через сложную сеть лексико-синтаксических взаимодействий: механичность её действий за фортепиано, сосредоточенность на голосе учителя, эмоциональный подтекст каждой детали повествования образуют конвергентную структуру, отражающую внутреннюю напряжённость и чувственную восприимчивость персонажа [11]. С. А. Кузьменко считает, что пример лексико-синтаксической рассредоточенной конвергенции ярко представлен в эпизоде из рассказа «*The Wind Blows*» [11], где через совокупность стилистических приёмов разных языковых уровней К. Мэнсфилд удаётся точно воспроизвести эмоциональное состояние героини:

«*His voice is far, far too kind. lite crotchets and quavers are dancing up and down tlie stave like little black boys on a fence Wliy is he so... She will not cry - she has nothing to cry about*» [11].

Как отмечает С. А. Кузьменко, данная конвергенция включает «интенсифицированный повтор» («*far, far too kind*»), усиленный наречием *too*, «компаративную метафору» («*the crotchets and quavers are dancing up and down the stave*») в сочетании с «визуально-игровым сравнением» («*like little black boys on a fence*»), а также «апозиопезис» («*Why is he so...*») и «синонимически организованный лексический повтор» («*will not cry – she has nothing to cry about*») [11]. Исследователь подчеркивает, что все эти средства, будучи распределёнными на протяжении нескольких предложений, образуют рассредоточенную конвергенцию, подчинённую единой

прагматической задаче – передаче субъективного восприятия героини, находящейся в эмоциональном напряжении [11]. Авторская метафорика К. Мэнсфилд создает эффект «сенсорного искажённого восприятия», где чёрные и белые клавиши ассоциируются с забором и танцующими фигурами, что визуализирует внутреннюю смятенность персонажа [11]. Повтор и апозиопезис, в свою очередь, фиксируют психологическую борьбу с подавленными слезами [11].

С. А. Кузьменко предлагает дифференциацию конвергирующих взаимодействий по критерию доминантности, выделяя «однополюсную и многополюсную» конвергенции [11]. В случае однополюсной конвергенции наблюдается наличие ярко выраженного стилистического ядра, а именно одного доминирующего средства, вокруг которого группируются периферийные элементы, усиливающие его семантический и экспрессивный потенциал [11]. По мнению С. А. Кузьменко, такая структура описывается через понятийную модель «поля» с «ядерно-периферийной организацией» [11]. Исследователь приводит пример подобной конвергенции: «*But her words, so light, so soft, so chill, seemed to hover in the air, to rain into his breast like snow*» и отмечает, что «ядро образовано серией эпитетов» (*light, soft, chill*), задающих основную семантическую линию, в то время как метафоры (*hover in the air, rain into his breast*) и сравнение (*like snow*) выступают как «периферийные компоненты», расширяющие смысловое поле основного ряда [11]. Повтор наречия *so* усиливает «эмфатический эффект и формирует семантическую цепь легкость – невесомость – холод – снежность, концентрируя внимание на эмоциональной изоляции и отчуждённости» [11].

В противоположность этому, как пишет исследователь, многополюсная конвергенция предполагает наличие нескольких равноправных стилистических ядер, каждое из которых несёт значимую концептуальную нагрузку [11]. Иллюстративным примером, который приводит С. А. Кузьменко, является экспозиция рассказа К. Мэнсфилд «*A Cup of Tea*» [11], где характеристика главной героини, Розмэри Фелл, строится на совмещении цепочки эпитетов с антитезой [11]. Эффектное противопоставление «великолепной королевы» и «убогих гостей» не только создаёт выразительный контраст, но и «структурирует художественное пространство персонажа как внутренне расколотое» [11]. По замечанию С. А. Кузьменко, каждое стилистическое средство («эпитет, антитеза, гипербола» [11]) выступает как самостоятельная смысловая доминанта, формируя сложное, многослойное восприятие образа [11].

С. А. Кузьменко отмечает, что во многих рассказах К. Мэнсфилд намеренно разделяет разные смысловые уровни текста. Внешние события и действия героев подаются с минимальной связью с реальной предметной картиной, а основной смысл скрыт в глубинном, образно-эмоциональном слое. Восприятие таких текстов требует от читателя не столько логического понимания, сколько интуитивного понимания авторской мысли через образы, настроение и общее впечатление [11]. Язык в этих текстах играет не столько номинативную, сколько «экспрессивно-ассоциативную роль» [11], где он работает как проводник настроений, тончайших психологических состояний, эмоций и подсознательных реакций [11]. Именно благодаря гибкости синтаксиса, ритмике фразы, тонкой метафорике и особой звучности слов К. Мэнсфилд

удаётся погружать читателя в сферу скрытых значений, не прибегая к прямому описанию чувств или ситуаций.

М. А. Ананьина, также проводя исследование на материале произведений английского писателя Ч. Диккенса, считает, что синтаксическая конвергенция в художественном тексте может выступать как важнейшее средство создания ритмико-смыслового единства и выражения внутреннего состояния героя [8]. Анализируя отрывок из романа Чарльза Диккенса «Дэвид Копперфилд», исследователь отметил, что отклоненные от грамматической нормы герундиальные предикативные конструкции, вводимые посредством предлога *of*, становятся основным средством конвергенции, формируя целую композиционную структуру текста [8, с. 42]. Предлог *of* функционирует во фрагменте как скрепляющий элемент, объединяя абзацы в единое сверхфразовое единство, в котором каждое новое предложение эллиптически и опирается на начальную герундиальную конструкцию. Такое построение придает тексту, по замечанию автора, «эффект упаковки» [8, с. 43], что усиливает ощущение сна, хаотичности восприятия и передает внутреннюю рассеянность и эмоциональное волнение героя. При этом эллипсис сочетается с анафорическим повтором и параллелизмом, создавая ритмическую, динамическую линию повествования [8, с. 44]. В дополнение ко всему, М. А. Ананьина считает важным подчеркнуть, что синтаксическая конвергенция переходит в стилистическую за счет объединения с лексическим повтором, метафорой и образными сравнениями [8, с. 45].

Г. Ф. Коваленко рассматривает конвергенцию как ключевой механизм в реализации коммуникативных моделей репрезентации автора в тексте и его индивидуального мировосприятия, выражения авторского мироощущения и формирования его ценностной картины мира в рамках художественного текста [10]. Анализируя идости́ль американского писателя Ирвинга Стоуна на материале романов «*Love is Eternal*» и «*The President's Lady*» [10], Г. Ф. Коваленко выделяет ряд когнитивно-прагматических функций конвергенции, среди которых особое место занимают актуализирующая, оценочная, объяснительная и ассоциативно-стимулирующая [10]. Посредством этих функций формируется структурная организация текста и экспликации авторского мировидения. Так, с позиции прагматической тактики авторепрезентации в работе анализируется концепт «*FRONTIER*» в романе И. Стоуна «*The President's Lady*» [10]. Автор замечает, что выбор данного концепта обусловлен частой актуализацией этого явления в американской культуре в середине XX века, ввиду стремления осмыслить исторический процесс с позиции морально-нравственного ориентира героев эпохи фронтир [10]. Г. Ф. Коваленко пишет, что конвергенция, реализуемая через персонификацию, взаимодействующую с антитезой и гиперболоу, совмещённую с метонимией, играет ключевую роль в репрезентации структурных компонентов данного концепта – таких как «узлы *time, space, frontiersmen/pioneers and their activity*» [10]. Конвергентное взаимодействие стилистических средств позволяет выявить неочевидные концептуальные признаки, среди которых можно выделить: «ощущение единства человека с природой, радость при виде освоенных территорий, преодоление огромных трудностей, зарождающееся чувство патриотизма, стремление к независимости, зарождение новой жизни со всеми ее сложностями и невзгодами, проявляющийся интерес к политической жизни» [10].

Г.Ф. Коваленко проанализировала стилистическую конвергенцию в романе «The President's Lady» в аспекте «стимулирования межтекстового ассоциативно-смыслового поля текстообразующего концепта LOVE» [10]. Исследователь определил, что авторская индивидуальность в актуализации данного концепта проявляется, с одной стороны, в активном использовании разнообразных изобразительно-выразительных средств в рамках конвергенции (метафоры, градации, перифразы, гиперболы, синтаксический параллелизм, риторические вопросы и т.д.) [10]. С другой стороны, ассоциативно-смысловое поле концепта формируется в соответствии с восприятием феномена любви как такового, представляющим уникальные черты авторского мировосприятия и эмоционально-ценностной картины мира [10].

На основании проведенного анализа Г. Ф. Коваленко приходит к выводу, что прагматический потенциал конвергенции в идиостиле И. Стоуна проявляется в обеспечении комплекса коммуникативных тактик (саморепрезентации автора, интерпретации авторского мировоззрения и т.п.). Эти тактики объединяются общей прагматической установкой – стремлением к коммуникации, в которой автор и читатель выступают как активные соучастники смыслового диалога.

Э. Г. Новикова рассматривает конвергенцию речевых художественных приемов (под художественными приемами в ее работе понимаются «*артемы*» [13, с. 26]) на примере творчества современного российского прозаика, постмодерниста Татьяны Толстой. Анализируя сложное взаимодействие метафорического и метонимического переноса, а также лексико-семантического синкретизма, автор особое внимание уделяет последнему феномену, так как в нем актуализируются одновременно несколько лексических значений. В художественной прозе Т. Толстой, по замечанию автора, речевые художественные приемы метафорического и метонимического переноса нередко выступают в сложное взаимодействие, формируя конвергентные смысловые конструкции, в которых образы приобретают пространственно-временную глубину. Э. Г. Новикова предлагает различать два уровня функционирования конвергентных артем: «локальный» и «глобальный» [13, с. 30], которые важны для интерпретации прозы Т. Толстой. Под первым уровнем понимается проявление художественных приемов в пределах отдельной фразы или словосочетания – таких, которые не участвуют в создании значимых для всего текста образов. Автор отмечает, что прием метафорического и метонимического переноса действует на уровне отдельных описаний, не выходя за рамки локального контекста. Они создают яркие, но изолированные образы [13, с. 30]. Под глобальным действием художественных приемов понимаются конвергентные артемы, формирующие ключевые образы, находящиеся «под общим влиянием глобального контекста», который они же и формируют [13, с. 30]. Э. Г. Новикова подчеркивает, что такие артемы сложно анализировать, ввиду того что они подчиняются не только лексико-семантической логике, но и внутренней структуре всего произведения [13, с. 30]. Исследователь приходит к выводу, что тексты Т. Толстой характеризуются высокой степенью речевой усложненности, выраженной конвергирующими артемами, что увеличивает семантическую емкость текста [13, с. 30].

Конвергенция в прозаическом тексте может быть направлена не только на усиление эмоционально-экспрессивного фона текста, но и на раскрытие идейного содержания произведения, выход в идейный мир авторского замысла. Как отмечает О.

Е. Вильная, в романе-триллере Стивена Кинга «Зеленая миля» конвергенция играет ключевую роль в обличении юридической системы правосудия, калечащей жизни невинных людей [9]. Исследуя текст романа, О. Е. Вильная подмечает, что различные стилистические приемы (метафоры, эпитеты, синтаксический параллелизм, градация и другие) объединяются в рамках одного фрагмента. Например, «в создании образа антагониста романа – Перси Уэтмора» [9, с. 56], ядром конвергенции выступает градация, обращающая внимание читателей на характеристику этого человека, отмечая «что проще перечислить, кто относился к нему лояльно, нежели назвать всех, кто его ненавидел» [9, с. 56]. Особенностью такой конвергенции, где каждый стилистический прием усиливает воздействие предыдущего, является повышенная интенсивность стилистического воздействия на читателя. Иного типа конвергенция, по мнению автора, наблюдается при описании страданий Джона Коффи, где используются метафоры и гиперболы. В сочетании с повторяющимися конструкциями, они усиливают ощущение несправедливости и трагичности происходящего [9, с. 57]. Такие конвергентные модели способствуют глубинному раскрытию центральной идеи произведения – критике судебной системы. Как отмечает О. Е. Вильная, именно через конвергенцию языковых средств автору удается передать сложные этические и моральные дилеммы, стоящие перед персонажами романа.

В рамках художественного текста конвергенция может представлять интегративное явление, состоящее из структурных, смысловых и ритмических элементов. А. М. Царев и Р. Ш. Царева, анализируя языковую структуру повести-сказки Ч. Диккенса, выявили наличие четко выраженных ритмических единиц и ритмических групп, выполняющих одновременно смысловые функции. Исследователи определили повторяющиеся синтаксические модели, такие как «*in came + object, in they all came, away they all went*» [14, с. 191], и градации «*down – round – and round, old top couple – new top couple – all top couples*» [14, с. 191], которые формируют ритмическую основу текста. Эти конструкции задают определенную динамику повествования, усиливая восприятие сцены художественного произведения как единого эмоционально-насыщенного целого. Синтаксическая конвергенция проявляется в концентрированном использовании стилистических средств. В контексте одного сверхфразового единства, анализируемого авторами, наблюдается синтаксический параллелизм, а отсутствие сказуемого в последующих синтаксических конструкциях поддерживают высокую ритмическую напряженность и выразительность описания [14, с. 192].

А. М. Царев и Р. Ш. Царева подчеркивают, что повторяющиеся ритмические структуры и синтаксические конвергенции не только формируют динамическую линию повествования, но и становятся важным средством художественного выражения, усиливая эмоциональное восприятие нелицеприятных черт главного героя [14, с. 192].

Изучению конвергенции языковых средств в языке художественной прозе посвящены исследования узбекистанского лингвиста Э. А. Алиевой. В работах Э. А. Алиевой приводятся наблюдения, являющиеся актуальными для анализа языковой конвергенции в художественной прозе, особенно в контексте влияния контактирующих языковых средств [1, 2, 3, 6, 7]. Так, например, в своей монографии, посвященной раскрытию семантико-функциональных особенностей вопроса в художественно-прозаическом монологе на материале русской орнаментальной прозы, исследователь

отмечает, что взаимодействие вопроса с другими субъектно-экспрессивными структурами способствует формированию пространственно-временной плоскости, в которой «создает эффект одновременности его восприятия и речи» [4, с. 103]. Анализируя данные конструкции в художественном тексте, автор отметил, что они способны к активному взаимодействию с другими субъектно-экспрессивными средствами синтаксиса [4, с. 105]. Вопросы, вступая в синтаксическую и интонационную конвергенцию, становятся механизмом «диалогизации монолога» и, напротив, «монологизации диалога» [4, с. 105]. Особенно выразительным оказывается приём серийного использования вопросов в пределах ограниченного текстового фрагмента. При этом осложнение вопросительных конструкций «модально-эмоциональным значением», равно как и варьированный повтор, формирует эмоционально-смысловую градацию, своеобразное нарастание интонационно-смыслового напряжения [4, с. 105]. Таким образом, наблюдается интегративное взаимодействие синтаксических, интонационных и прагматических языковых элементов, направленных на создание многоплановой текстовой динамики.

Подобная направленность на выявление функционально-смысловой многослойности синтаксических средств перекликается с другим исследованием Э. А. Алиевой, где анализируются речевые формы устного диалога (повеления, обращения, формы второго лица местоимений и глаголов), а также парцеллированные и инпарцеллированные конструкции, зевгма и хиазм в произведениях русских писателей-орнаменталистов первой четверти XX века [5, с. 97]. В работе особое внимание уделяется конвергенции этих выразительных средств и их типологической классификации в структуре художественного текста. В рамках анализа было выявлено, что речевые формы устного диалога вступают в сложные типы конвергенции с другими синтаксическими средствами. Повелительные конструкции, например, могут функционировать как вставки или эллиптические формы, формируя двухкомпонентную сосредоточенную гетерогенную деривационную конвергенцию [5, с. 97]. Повторы обращений и форм второго лица реализуются как рассредоточенные типы той же природы. Более сложные синтаксические образования, такие как сочетание парцелляции, инфинитивных рядов, повторов повелений, инверсий, местоимений второго лица, а также включение вопросительных и восклицательных предложений, формируют многокомпонентную рассредоточенную гетерогенную эквиполентную конвергенцию [5, с. 97].

Экспрессивные фигуры синтаксиса, такие как хиазм и зевгма, автор рассматривает как важнейшие элементы художественной структуры орнаментальной прозы. Говоря о зевгме как об одной из фигур экспрессивного синтаксиса, Э. А. Алиева подчеркивает ее полифункциональность [5, с. 210]. По замечанию автора, основная функция зевгмы – выделительно-информативная. Данная фигура, вступая в конвергенцию с «гипозевксисом, повтором, вопросительными, вставными, эллиптическими, парцеллированными и инпарцеллированными конструкциями» [5, с. 210], приобретает свойства сложного смыслового приёма. Она не только акцентирует внимание читателя на значимом фрагменте текста, но и способствует созданию скрытых смыслов и логического и языкового смещения, тем самым превращаясь в эффективный инструмент манипуляции вниманием и формирования «затруднённой

формы», что является характерной чертой орнаментального письма и направленной на усложнение восприятия [5, с. 210]. Особое внимание уделяется семантически осложнённым хиазму, при котором изменение порядка слов ведёт к трансформации их синтаксических функций, а также «хиастическому каламбуру», способному порождать новые смыслы и скрытые значения [5, с. 211]. Взаимодействуя с другими выразительными средствами (повтором, инпарцелляцией, вопросом, метафорой, метонимией и синекдохой) хиазм становится не только приёмом усиления художественной выразительности, но и средством формирования подтекста, иносказания и эстетически маркированного воздействия на читателя [5, с. 211].

Выводы. Подытоживая, следует сказать, что конвергенция в пространстве художественного текста представляет собой многоуровневое взаимодействие синтаксических и стилистических средств, обеспечивающие ритмическую, структурную и смысловую целостность художественной ткани.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Алиева Э. А. Конвергенция парцелляции и сегментации в тексте очерков М. Цветаевой «Мой Пушкин» и «Пушкин и Пугачев» // Язык. Образование. Культура. Материалы международной научно-теоретической конференции. – Караганда, 2024. – С. 58-60.
2. Алиева Э. А. Конвергенция субъектно-экспрессивных средств синтаксиса в создании субъективизации повествования // XVI Виноградовские чтения сборник научных статей ежегодной научной международной конференции филологов-русистов. – Ташкент, 2020. – С. 7 – 10.
3. Алиева Э. А. Конвергенция экспрессивных синтаксических средств на материале рассказа Г. Пряхина «Интеллигенция и жестокость» // Вестник НУУз, 2022, 1/8/1. – С. 214-217.
4. Алиева Э. А. Семантико-функциональные особенности вопроса в художественно-прозаическом монологе (на материале языка русской прозы первой трети XX века): монография. – Ташкент: Университет, 2016. – 128 с.
5. Алиева Э. А. Экспрессивные синтаксические средства русской орнаментальной прозы: монография. – Ташкент, 2022. – 244 с.
6. Алиева Э. А., Абдуллаева Г. Деривационный повтор в конструкции с именительным темы // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент, 2024. – С. 44-47.
7. Алиева Э. А., Мясоедов Е. Семантико-функциональный потенциал вставных конструкций в рассказе Г.В. Пряхина «Животное начало» // Преподавание языка и литературы. – Ташкент, 2023. – №10. – С. 63-66.
8. Ананьина М. А. Стилистическая функция синтаксической конвергенции // Lingua mobilis. – 2011. – №. 6 (32). – С. 41 – 46.
9. Вильная Е. О. Идеиная нагрузка стилистических конвергенций в романе-триллере С. Кинга «Зеленая Миля» // Актуальные вопросы филологической науки XXI века. Современные лингвистические исследования. – Екатеринбург, 2019. – Ч.1. – С. 53 – 59.
10. Коваленко Г. Ф. Прагматический потенциал стилистической конвергенции в идиостиле И. Стоуна: Автореф. ... дис. канд. филол. наук. – Барнаул, 2012. [Электронный ресурс] URL: <https://www.dissercat.com/content/pragmaticheskii-potentsial-stilisticheskoi-konvergentsii-v-idiostile-i-stouna> (Дата обращения: 15.04.2025 г.)

11. Кузьменко С. А. Лингвопрагматические свойства конвергенции стилистических средств: Автореф. ... дис. канд.филол. наук. – Ставрополь, 2006. [Электронный ресурс] URL: <https://www.dissercat.com/content/lingvopragmaticheskie-svoistva-konvergentsii-stilisticheskikh-sredstv> (Дата обращения: 24.06.2025 г.)
12. Маторина Н. С. Информационный потенциал стилистических конвергенций (на материале англо- американской художественной прозы): Дис. ... канд.филол. наук. – М., 1989. [Электронный ресурс] URL: <https://www.dissercat.com/content/informatsionnyi-potentsial-stilisticheskikh-konvergentsii> (Дата обращения: 05.03.2025 г.)
13. Новикова Э. Г. Конвергенция речевых художественных приемов в малой прозе Т. Толстой //Вестник Томского государственного университета. – Томск, 2015. – №. 390. – С. 26 – 32.
14. Царев А.М., Царева Р.Ш. Ритм и стилистическая конвергенция в «Рождественской песни» Ч. Диккенса // Современные парадигмы лингвистических исследований: методы и подходы. Сборник материалов Международной научно-практической конференции. – Стерлитамак, 2019. – С. 187 – 193.

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

SCIENTIFIC AND PRACTICAL SIGNIFICANCE OF THE LAW OF CLASSIFICATION IN LEXICOGRAPHY

Eshboyev Kahramon Bakir o'glu

Associate Professor of Renaissance University of Education,
Doctor of Philosophy (PhD) in Philology

Abstract. This article analyzes the theoretical and practical aspects of the law of gradation in the field of lexicography. The principle of gradation is considered as an important methodological basis for determining the levels on which words and word combinations are described in dictionaries, their semantic scope, stylistic coloring and communicative value. The article notes that by identifying the laws of gradation and applying them to the process of compiling a dictionary, the dictionary will be understandable and effective for the user. The results of this analysis serve as an important scientific basis for further improving lexicography and forming new approaches to lexicography.

Keywords: lexicography, classification, semantic level, stylistic criterion, pragmatic approach, lexicography, explanatory dictionary, synonym dictionary, educational dictionary.

LEKSIKOGRAFIYADA DARAJALANISH QONUNIYATINING ILMIY-AMALIY AHAMIYATI

Eshboyev Qahramon Bakir o'g'li

Renessans ta'lim universiteti dotsenti,
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada leksikografiya sohasida darajalash qonuniyatining nazariy va amaliy jihatlari tahlil etilgan. So'z va so'z birikmalari lug'atlarda qanday darajalar asosida tavsiflanishi, ularning ma'no doirasi, uslubiy bo'yalishi va kommunikativ qiymatini aniqlashda darajalash tamoyili muhim metodologik asos sifatida ko'rib chiqilgan. Maqolada darajalanish qonuniyatlarini aniqlash va ularni lug'at tuzish jarayoniga tatbiq qilish orqali lug'atning foydalanuvchi uchun tushunarli va samarali bo'lishi ta'minlanishi qayd qilingan. Ushbu tahlil natijalari leksikografiyani yanada takomillashtirish va lug'atchilikda yangicha yondashuvlarni shakllantirishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: leksikografiya, darajalanish, semantik daraja, stilistik mezon, pragmatik yondashuv, lug'atshunoslik, izohli lug'at, sinonimik lug'at, o'quv lug'at.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N21>

Ilmiy adabiyotlarda leksikografiya tilshunoslikning alohida sohasi sifatida qaralsa-da, uning leksikologiya bilan uzviy bog'liqligi ta'kidlanadi. Lug'at birinchi navbatda tilning leksikasini, shu jumladan so'zlarning ma'nosini, foydalanish chastotasini, nutq kontekstini, stilistik elementlarni va shakl va mazmun bilan bog'liqligini o'rganadi. Leksikografiya, ko'pincha "lug'atshunoslik" deb yuritiladi, va tilshunoslikning lug'atshunoslikka oid mavzularini o'rganadigan va tahlil qiladigan bo'limidir. Leksikografiya lug'atchilikning nazariy asoslarini ifodalasa, lug'atchilik esa lug'at tuzish amaliyoti bilan shug'ullanadi. Bir so'z bilan aytganda

leksikografiya lug'atlarni tuzish nazariyasini, leksikografiya esa ularni tuzish amaliyotini anglatadi.

XX asr 90-yillari va undan keyingi davrda leksik sinonimlarning leksikografik talqini yuzasidan o'zbek tilshunosligida bir qancha ilmiy izlanishlar olib borildi. Tilshunos olimlar O.Bozorov, Sh.Orifjonova, Sh.Bobojonov, G.Rahmonov, A.Eshmuminov, F.Saidova, B.Doniyorovning leksik sinonimlarning lug'atlarda berilishi bilan bog'liq izlanishlari ham leksikologiya va leksikografiya sohasida sezilarli yangiliklarni olib kirdi. XX asrning 90-yillaridan keyin so'zlardagi iyerarxik munosabat tufayli yuzaga kelgan *giponimiya*, *partonimiya* va *graduonimiya* kabi hodisalar fanda yangi burilishni hosil qildi. Darajalanish (*graduonimiya*) hodisasini alohida sinonimlar bilan bog'liq holda o'rganish tilshunoslikda ko'plab tadqiqotlarning yaratilishiga poydevor bo'lmoqda[1;29].

Bilamizki, graduonimiya va sinonimiya hodisalari asos belgilariga ko'ra o'xshash. Graduonimiya va sinonimiyaning o'rtasidagi o'xshashliklarni tahlil qilsak, sinonimiya va graduonimiya hodisasida farqlovchi belgi sinonimiyada sinonim qatorlarning aynanligi kuzatilsa, graduonimik qatorlarda esa bir-biridan farqlilik holatlarini kuzatishimiz mumkin. Shuningdek, antonimiya va graduonimiya hodisasining o'zaro munosabatini qaraydigan bo'lsak, antonimiyada antonimik qatorlarning umumiy, birlashtiruvchi ma'no qirralari bilan bir qatorda, qarama-qarshi ma'no qirralari ham bo'lishi talab qilinsa, graduonimiyada esa so'zlar o'zaro ma'noviy munosabatlariga ko'ra ma'lum bir darajalanish qatorlarini hosil etishiga ko'ra farqlanadi.

Graduonimiya hodisasi yillar davomida tadqiqotchilarni o'ziga jalb qilib kelgan. Shuni aytib o'tish joizki, leksik-semantik munosabatlar tarkibiga kiruvchi graduonimiya hodisasi dastlab sinonimiya hodisasi tarkibida o'rganilgan. Yunon faylasuf olimi Platonning "*Kratil*" asarida mazkur masalaga Suqrot bilan munozara tarzida javob izlanganligini ko'rish mumkin. Qadimgi Yunon tilshunosligining falsafiy davrida faylasuflar notqlikka alohida urg'u berdilar. Binobarin, notqlikka bevosita xizmat qiladigan stilistika va sinonimiyaga oid tadqiqotlarni miloddan avvalgi VI-V asrdayoq yunon tilshunosligida juda ko'plab uchratish mumkin edi. Darhaqiqat, miloddan avvalgi V asrda sinonimlar nazariyasini ishlab chiqqan Prodik omonim va sinonimlarni yaxshi bilish notiq va shoirlar uchun muhim ekanini ta'kidlagan edi[2;10].

So'nggi paytlarda so'zlararo ma'noviy munosabatlar sohasi kengayib ma'nodoshlik (sinonimiya) va qarama-qarshilik (antonimiya) ma'nolaridan tashqari leksik-semantik munosabatlarning yana bir turi graduonimiya (darajalanish) tushunchasi keng ommalashmoqda. Ushbu holat sinonimiya va graduonimiyaga o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashni talab qilmoqda. Graduonimiya aniq ta'rifga ega bo'lmagan hollarda, turli darajadagi ma'nolarni bildiruvchi so'zlar ko'pincha turli sinonimlar tarkibiga kiritilgan. Buning boshqa qonuniy sabablari ham bor edi. Chunki, sinonimlar o'xshash ma'nolarga ega so'zlarni qamrab oladi.

Tilshunoslikda graduonimiya hodisasi sinonimiyaning tarkibi sifatida o'rganilishining birinchi bosqichi antik davrlarga, ikkinchi bosqichi XVII-XIX asrlarga to'g'ri keladi. XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlarida tilshunoslikka sistem-struktur yo'nalish g'oyalarining kirib kelishi natijasida tilning leksik-semantik munosabatlar tizimi munosabatlar sistemasi bilan boyidi. Leksik-semantik munosabatlar tizimining o'zi ikki xil munosabatlar asosida tadqiq qilina boshlandi:

1. Leksik-ma'noviy munosabatlar. 2. Leksik shakliy munosabatlar. Graduonimiya hodisasi leksik-ma'noviy munosabatlar tarkibidagi sinonimiya, giponimiya, meronimiya kabi munosabatlar bilan birgalikda turli aspektlarda tekshirila boshlandi.

Bugungi tilshunosligimizda graduonimiya termini bilan yondosh ma'noda qo'llanayotgan *gradatsiya*, *graduallik* kabi tushunchalar biroz bahstlab bo'lib ular to'liq graduonimiya hodisasini namoyon qila olmasligi tadqiqotlarda ilmiy asoslangan[2;47].

Sinonimiya va graduonimiya hodisalarining o'zaro munosabati haqida O.Bozorov o'zining fikrlarini quyidagicha keltirib o'tadi: sinonimiya tarkibidagi darajalanishga oid nozik farqlar aslida sinonimiyaning emas, balki graduonimiyaning pereferik (graduonimiyaning sinonimiya ichiga kirib borishi, tutashishi) belgilaridir[3;84]. Graduonimiya va sinonimiya hodisalarining o'zaro munosabati xususida O.Bazarov tilshunos I.G.Pavlovning fikrini quvvatlab, quyidagicha yozadi: "Graduonimiya va sinonimiya hodisalari asos belgilariga ko'ra keskin farqlanadi. Zero, sinonimiya ikki va undan ortiq leksema va frazemalar sememalarining aynanligiga asoslansa, graduonimiya sememalar asosiy semalardagi gradatsiyali farqlanuvchiga tayanadi. Bundan sinonimlarda asosiy ma'nolarning tengligi, graduonimiyada esa, teng emasligi ma'lum bo'ladi"[4;92].

Tadqiqotchi M.Qosimova o'zining graduonimiyaga bag'ishlangan ilmiy ishi[2;35] da bir qancha olimlarning darajalanish bo'yicha fikrlarini keltirib o'tgan. Jumladan: Til birliklari aro amal qiladigan leksik-semantik munosabat turlarining har biri o'ziga xos lingvistik belgi va xususiyatlarga ega. Leksik-semantik munosabatlar tilshunoslikning muntazam ravishda tadqiq qilib kelinayotgan masalalaridan hisoblanadi. Graduonimiyaning leksik-semantik munosabatlar tizimidagi o'rni masalasi bilan jiddiy shug'ullangan olimlardan biri Eduard Sepirdir. U graduonimik qatorning mavjudligi va leksik-semantik munosabatlar tizimi haqida o'zining qimmatli fikrlarini bayon qilgan[2;35]. Tilshunos olimalar: R.Safarova va Sh.Orifjonovalar graduonimiya hodisasining leksik sistemasidagi o'rni haqida quyidagicha fikr bildirgan: "Leksik sistemada uchrovchi munosabatlarning salmoqli qismini giper-giperonimik (jins-tur) va graduonimik (darajalanish) munosabatlari tashkil etadi"[6] ushbu fikrga professor A.Sobirov quyidagicha tushuntirish beradi. "Masalan, *"qor"* so'zi *yomg'ir, do'l, jala, qirov, shudring, shabnam* so'zlari bilan birgalikda yog'in leksik-semantik guruhini tashkil qiladi. Mazkur paradigmatic qatorda yog'in giperonim (tur), *qor, yomg'ir, do'l, jala, qirov, shudring* giponim (jins) sanaladi. Graduonimiya (darajalanish)ni sinonimiya (ma'nodoshlik)dan farqlash lozim. Sinonimiya ifoda plani har xil, lekin mazmun planiga ko'ra bir-biriga yaqin bo'lgan so'zlardir. Bizningcha, bu ikki hodisani farqlashda so'zlarning denotativ hamda konnotativ asoslariga tayanib ish ko'rish lozim"[7;36]. O.Bozorov fonetik, leksik va sintaktik sathlardagi graduonimiya (darajalanish)ga atroflicha to'xtalar ekan, lug'aviy darajalanishga alohida baho beradi. Lug'aviy darajalanishning denotativ va konnotativ ma'nolarda voqelanishini, antonimiya va sinonimiyani shakllantirishga xizmat qilishini uqtirib o'tadi[2;35]. Sh.Orifjonova "graduonimik qatorlarning lug'aviy tizimda ajratish va o'rganish so'zlararo ma'noviy munosabatlarni tadqiq qilish ishiga aniqliklar kiritilishi va ularni to'ldirishi mumkin"ligini ta'kidlaydi[6;24].

Tilshunos A.Eshmuminov "O'zbek tili milliy korpusining sinonim so'zlar bazasi" nomli falsafa doktori dissertatsiyasida atoqli tilshunos olim A.Nurmonovning fikrlariga tayangan holda graduonimiya va sinonimiya hodisalarini Alisher Navoiy o'zining "Muhokamat ul-lug'atayn" nomli asarida mukammal yoritgan. Eski o'zbek tili va forsiy tilning imkoniyatlarini

o'zaro qiyoslash evaziga turkiy tilning fors tilidan ustun jihatlarini ochib bergan, degan xulosaga keladi[8;15]. U sinonimik uyalarga diqqat qaratib, mazmunda o'xshash so'zlarning ma'no nozikligini ajratish evaziga, ularning farqlanishini mavjud holatlar asosida ko'rsatib bergan. Masalan, *“ichmoq, sipqormoq, tamshimoq* (suv ichmoq); *yig'lamoq, yig'lamsinmoq, ingramoq, singramoq, o'kurmok, yig'ichqirmoq, sintamoq, hoy-hoylab yig'lamoq* (yig'lamoq); *yasanmoq, bezanmoq* (pardoz qilmoq). Navoiy yuqoridagi fe'llarning ba'zilari umumiy, birlashtiruvchi sememasi bilan bir paradigmani hosil qilsa ham, lekin paradigma a'zolarining har qaysisi muayyan farqlovchi sememaga ham ega ekanligini ko'rsatadi. Masalan, *ingramoq, singramoq, o'kurmok, inchkirmok, yig'lamoq* so'zlari *“yig'lamoq”* birlashtiruvchi sememasi bilan bir paradigmaga mansub bo'lsa ham, lekin ularning har qaysisi yig'lashning xilma-xil ko'rinishlarini ifodalaydi. Bir-biridan yig'lash darajasi bilan farqlanadi. Shoir fikrini isbotlamoq uchun bu so'zlar ishtirok etgan badiiy asarlardan parchalar keltiradi[9;88-89]. Alisher Navoiy dalil uchun keltirilgan leksemalarning har qaysisini she'r ichida ishlatadi va bu so'zlarning matn tarkibidagi badiiy-estetik rolini ko'rsatib beradi. Fors tiliga aynan tarjima qilish mumkin emasligini isbotlaydi va bu bilan ham turk tilining go'zal tomonlarini ochishga harakat qiladi. Shoir sinonimik uya tarkibidagi so'zlarning o'ziga xos farqlovchi ma'nolarini topar ekan, leksema semantik tuzilishining uzviy tahliliga yaqin bo'lgan usuldan foydalanadi[9;88-89]. Alisher Navoiy o'zining badiiy ijodida, ayniqsa, sinonimlarga ko'p murojaat qilgan. Zotan, sinonimlar o'tmishda bo'lgani singari hozirgi paytda ham badiiy stilistikaning asosiy o'zagini, uning joni va qonini tashkil qiladi[10;110].

“Ma'lumki, lug'atda ma'nodosh so'zlarning ba'zan ko'proq qo'llaniladigan variantlari berilib, so'ng kamroq uchraydigan sinonimlari keltirilsa, darajalanish lug'atida, leksemalar hajmning ortishiga ko'ra, ishlatilish ko'lamiga ko'ra, tezlikning oshishiga ko'ra, hashamning ortishiga ko'ra qator belgilar asosida joylashtirilishi mumkin. Bu esa, o'z navbatida, graduonimiya hodisasining sinonimiyadan farqli tomonlarini ochishga xizmat qiladi. Sinonimlar va antonimlar asosida tuzilgan darajalanish qatori har doim ham barcha sinonimlar va antonimlarni o'z ichiga olmasligi odatiy hol, chunki ba'zi sinonimlar, yuqorida ta'kidlaganimizdek, okkazional, kontekstual yoki kognitiv sinonim bo'lishi mumkin. Graduonimiya va sinonimiya hodisalari tashqi tomondan bir-biriga o'xshasa-da, ular mohiyatan boshqa-boshqa hodisalardir”[4;18].

Gradonimik qator a'zolarini sinonimik qator birliklaridan ajratishning asosiy belgisi ma'no va mazmun jihatidan darajalardagi farqdir. Ammo bugungi kungacha ko'plab tillarning sinonimlari lug'atlarida ularning aralash shaklda berilganligi darajani tushunish va farqlashga to'sqinlik qilmoqda. So'zlarning graduonim lug'atlarini yaratish sinonim va gradonimlarni bir-biridan ajratishga yordam beradi. Bundan tashqari, onlayn lug'atlarda sinonimlarni, antonimlarini, shuningdek gradonimik qatorlarni berish bu hodisalarning orasidagi farqlarni aniqlashda zamin yaratadi. Davr talabi va yoshlarning ko'proq kompyuter, internet, ular orqali ma'lumot va bilim olish imkoniyatlari yuqori bo'lgan o'zaro aloqalari ham onlayn lug'atlarni takomillashtirishga, nazariy bilimlarni yangi tadqiqotlarda amalda qo'llashga katta e'tibor berishni talab qiladi.

Muayyan belgi (hodisa) miqdorini kamaytirish yoki ko'paytirish darajalanish hodisasining mazmuni va mohiyatini aniqlashning asosiy mezonidir. Ushbu hodisa til tiplari, til oilasi va uning lahjalari o'rtasidagi munosabatlarda, umuman tilning barcha darajalarida,

ularning birliklarida, umumiy va xususiy tizimlarida, graduonimiyaning falsafiy asoslariga va u shakllanadigan miqyosga qarab ifodalanadi.

Graduonimik munosabatlarga muqobil lingvistik yondashuvni ishlab chiqish uzoq tarixga ega. Faylasuflar narsalar mantig'i haqida gapirganda, bu hodisalarni ham baholashni maqsad qilgan. Tadqiqotimizning oldingi qismida aytib o'tilganidek, buyuk mutafakkir Alisher Navoiy o'zining "Muhokamatul-lug'atayn" asarida "yig'lamoq" fe'li misolida ma'nolari darajalanuvchi so'zlar qatorini keltiradi. L.Bolinjer ingliz tili materiali asosida bu hodisani (u gradatsiya deb nomlagan) tadqiq etib, uning to'rt kategoriyasini ajratadi[12;324]. Shuningdek, ayrim olimlar ravishlar misolida gradatsiya shkalasi tuzilishining assimetriyasini ko'rsatishgan[13], ba'zilar gradatsiya shkalasida belgining eng yuqori cho'qqisini berishgan[14], ayrimlari esa intensivliklarning tasniflarida belgi rivojlanishi (o'sishi yoki pasayishi)ning darajasini ko'rsatuvchi belgilar shkalasini ko'rsatishadi[15]. *I.O.C.Menahonov*ning fikricha, hamma so'zlar cheksiz gradatsion qator hosil qiluvchi sinonimlar bo'la oladi[16]. Binobarin, leksika va fonologiyadagi gradual munosabatlar yuzasidan *N.D.Arutyunova*, *N.A.Yeskova*, *C.O.Karsevskiy*, *N.S.Trubesskiy*, *T.Givon* kabi tilshunos olimlar o'z fikrlarini bildirishgan.

Tadqiqotchi M.Otaboyeva falsafa doktori dissertatsiyasi[17;23] da darajalanish hodisasi maxsus qatorlarda namoyon bo'lib, darajalanish qatorlarining a'zosi asosan uch va undan ortiq so'zlarda yaqqol namoyon bo'lishini aytib o'tadi. Ko'p a'zoli qatorlarda umumiy belgi miqdoridagi o'zgarishlar yoki sifatning bosqichlanishini ko'proq namoyon etish imkoniyati mavjud. Darajalanish qatoridagi har bir graduonimning bir-biriga munosabati turlicha bo'ladi. Bu graduonimik munosabatlar miqdor, sifat, tezlik, bir holatdan ikkinchi bir holatga o'zgarish kabilarda aks etib, ozdan ko'pga, ko'pdan ozga, o'rtachadan ko'pga, o'rtachadan ozga, *oz→me'yoriy→ko'p, ko'p→me'yoriy→oz* ko'rinishidagi holatlarda namoyon bo'ladi. Darajalanish qatorining asosiy belgisi miqdor yoki sifatning tadrijiy o'sib yoki kamayib borishini aks ettirgan darajalanmalar (darajalanmalar¹) yoki graduonimlar jamlanmasidan iboratdir (*boshlamoq → davom ettirmoq → tugatmoq* kabi).

Sinonimiya va graduonimiya — lingvistik tushunchalar bo'lib, ular so'zlar orasidagi ma'noviy va grammatik aloqalarni ifodalaydi. Ularning o'xshash va farqli tomonlarini quyidagicha tahlil qilish mumkin:

Sinonimiya — bu biror tilning so'zlarida bir-biriga yaqin yoki bir xil ma'no ifodalovchi so'zlar o'rtasidagi munosabatni anglatadi. Sinonimlar o'zaro ma'no jihatidan bir-biriga yaqindir, lekin ba'zi kichik farqlar mavjudligi uchrab turadi.

Graduonimiya: Graduonimiya (yoki graduatsiya) esa — so'zlarning ma'nosidagi darajalar, daraja farqlari (*tuzuk — durust — yaxshi — ajoyib — ajib*) yoki sifatlarning o'zaro farqlanishini bildiradi. Bu so'zlar odatda sifatning turli darajalarini yoki intensivlikni ifodalaydi. Masalan, "*kambag'al — qashshoq — bechora — faqir — yo'qsil — gado — bechorahol — miskin*" va so'zlari darajalanishni ifodalovchi so'zlardir.

O'xshash tomonlari: Ikkala tushuncha ham so'zlarning ma'no jihatidan bir-biriga bog'langanligini bildiradi. Sinonimlar bir xil ma'noni turlicha ifodalaydi, graduonimlar esa bir xil sifatning turli darajalarini ifodalaydi.

So'zlar o'rtasidagi bog'lanish: Ikkala holatda ham so'zlar o'rtasida bog'lanish mavjud — sinonimlarda ma'no jihatidan o'xshashlik, graduonimiyada esa darajaviy o'zgarish mavjud.

Muayyan kontekstda ishlatilishi: Sinonimlar va graduonimlar tilshunoslikda va nutqda bir xil ma'no yoki daraja ifodalayotgan kontekstga qarab ishlatiladi.

Ma'no farqlari: Sinonimlar ma'nosini o'zaro almashtirish mumkin, masalan, *go'zal* va *chiroyli* so'zlari o'rtasida deyarli ma'no farqi yo'q, ular bir xil ma'noni bildiradi. Graduonimlar esa ma'no jihatidan bir-biriga teng bo'lmagan so'zlar bo'lib, ular bir xil sifatni turli darajalarda ifodalaydi. Masalan, *iliq-issiq-jazirama* so'zlari o'rtasida farq mavjud, chunki ular darajalar orasidagi farqni bildiradi.

Sinonimlar o'rtasidagi farqlar faqat ma'no va ba'zi grammatik xususiyatlarga bog'liq. Ular o'xshash ma'noga ega, lekin ishlatishda kontekstga qarab farqlanadi.

Graduonimlar o'zaro darajaviy farqlarni bildiradi, ya'ni bir-birini to'ldiradi. Masalan, *yaxshi* – *a'lo* – *zo'r* bu so'zlar bir xil sifatning turli darajalarini bildiradi.

Sinonimlar sifatlarni yoki holatlarni bir xil ma'noda bildiradi, lekin ular ko'pincha turli kontekstlarda ishlatiladi.

Graduonimlar sifatlarning turli darajalarini ifodalash uchun ishlatiladi, va ular orasidagi farqlar sifatning intensivligi yoki kuchi bilan bog'liq bo'ladi.

Sinonimiya so'zlar o'rtasidagi ma'no o'xshashligini ifodalaydi, graduonimiya esa bir xil sifat yoki holatning turli darajalarini bildiradi. Sinonimlar bir xil ma'no uchun turli so'zlarni ishlatadi, graduonimlar esa biror sifatni darajalar orqali ifodalaydi.

Leksikografiyaga graduonimiyani tatbiq qilishning yana ham bir necha sabablarini keltirish mumkin. Masalan:

Grammatik tizimni tushunish: Graduonimiya tilning grammatik tizimini chuqurroq tushunishda muhimdir. Masalan, sifatlarning **gradatsiyasi** (darajalari) — sifatlarning yuqori, o'rta va past darajalarini aniqlash (masalan, “*yaxshi*”, “*yaxshiroq*”, “*juda yaxshi*”) — tilning morfologik tizimi qanday ishlashini tushunishga yordam beradi. Bu tilshunoslarga grammatik qoidalar va ularning ishlash mexanizmlarini o'rganishda qo'l keladi.

Semantik o'zgarishlarni aniqlash: So'zlarning semantik ma'nosi va uning turli kontekstlardagi o'zgarishlarini tahlil qilishda graduonimiya juda muhimdir. Masalan, so'zlarning ma'nosi bir xil bo'lishi mumkin, lekin ularning kuchi yoki intensivligi turli darajalarda bo'lishi mumkin: “*salqin*” → “*muzdek salqin*”, “*yaxshi*” → “*juda yaxshi*”. Bunday o'zgarishlar so'zlarning semantik darajalanishi orqali ifodalanadi.

Sinonimlar va antonimlarni o'rganish: Graduonimiya sinonimlar va antonimlarni (qarama-qarshi ma'no tushunchalari) o'rganishda ham zarur bo'ladi. So'zlarning bir-biriga o'xshash yoki qarama-qarshi ma'nolarini tahlil qilishda gradatsiya yordamida so'zlarning kuchi va farqlarini aniqlash mumkin. Masalan, *qattiq* → *o'rta* → *yumshoq* so'zlari o'rtasidagi farqni darajalanish yordamida aniqlash mumkin.

Metafora va stilistik tahlil: Graduonimiya tilshunoslarga tilning stilistik o'zgarishlarini, jumladan, metaforalarning qanday ishlashini o'rganishda yordam beradi. Masalan, *yuragi muzlagan*- *yuragi toshdek*- *yuragi yo'q* kabi iboralarda so'zlar ma'nosi kuchaytirilgan yoki o'zgartirilgan bo'ladi. Darajalanish bu turdagi semantik o'zgarishlarni aniqlashda muhim vositadir.

Fonologik gradatsiya: Fonetik yoki fonologik darajadagi gradatsiya (masalan, tovushlarning kuchayishi yoki kamayishi) ham tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega. Fonologik gradatsiya, masalan, intonatsiya va aksentdagi o'zgarishlar, so'zning talaffuziga ta'sir qiladi va tilning fonetik tuzilishini tushunishga yordam beradi.

Ijtimoiy va pragmatik kontekstlar: Graduonimiya soʻzlarning turli ijtimoiy va pragmatik kontekstlarda qanday ishlashini tushunishda ham qoʻllaniladi. Masalan, biror soʻz ijtimoiy maqomga qarab turlicha maʼno yoki taʼsir koʻrsatishi mumkin. Bu soʻzlarning darajalanishi orqali ifodalanadi, yaʼni ular turli darajalar boʻyicha farq qiladi: *ruxsat etilgan, yoʻl qoʻyilgan, maʼqullangan*.

Matn va muloqotni tahlil qilish: Darajalanish soʻzlarning muloqotdagi oʻzgarishini, shuningdek, matnlardagi semantik va grammatik qatlamlarni oʻrganishda yordam beradi. Matndagi soʻzlar va iboralar oʻrtasidagi farqlarni aniqlashda gradatsiya vositasi sifatida foydalanish, matnning toʻliq maʼnosini tushunish imkonini yaratadi.

Graduonimiya tilshunoslikda soʻz va iboralar oʻrtasidagi darajaviy farqlarni, ularning semantik va grammatik oʻzgarishini oʻrganish uchun muhim vositadir. Soʻzlarning intensivligi, maʼno va shakl darajalari, sinonim va antonimlar, metaforalar va pragmatik kontekstlar kabi aspektlarni tahlil qilishda graduonimiya tilni chuqurroq tushunishga imkon beradi. Bu, ayniqsa, grammatika, semantika, pragmatika va stilistika sohalarida tilning toʻliq va mukammal tahlilini amalga oshirishda muhim vosita hisoblanadi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, aytish mumkinki, keyingi yillarda oʻzbek tilshunosligida soʻzlararo maʼnoviy munosabatlarning yana bir turi boʻlmish lugʻaviy graduonimiya hodisasi haqidagi qarashlarning shakllanib borayotganligi oʻzbek tili leksikologiya sathida yechimini kutayotgan dolzarb muammolar borligidan dalolat beradi[6]. Bu borada graduonimiya hodisasining anʼanaviy sinonimiya xususidagi qarashlar bilan oʻzaro munosabati masalasiga oydinlik kiritilishi soʻz shakli va ularning maʼnoviy munosabatlari doirasida bajarilgan yangi bir tadqiqotni yuzaga chiqaradi. Jumladan, lugʻaviy maʼno guruhlaridan biri boʻlgan sinonimik soʻzlar orasidagi bunday munosabat maʼno jihatdan bir xil boʻlgan soʻzlar belgisining oz-koʻplik darajasiga koʻra farqlanishiga asoslanadi. Soʻzlarning ana shu munosabatlarini hisobga olib guruhlash, yaʼni soʻzlarning (maʼno) miqdoriy koʻrsatkichiga koʻra darajalanishini asoslovchi guruhlangan soʻzlar qatorini — graduonimik lugʻaviy qatorni tashkil etadi. Bunday guruhlardagi har bir soʻzda ayni bir belgining turli xil darajasi aks etadi. Masalan, *odam – kishi – inson – siymo – daho, nam tortmoq – hoʻl boʻlmoq – ivimoq – boʻkmoq; sabo – shabada – yel – shamol – boʻron – toʻzon – quyun* kabi.

Soʻz maʼnosidagi darajalanuvchi belgi turli soʻzlar guruhida (paradigmalarda) xilma-xil va rang-barang boʻlishi mumkin. Ushbu xilma-xillik hamda rang-baranglik bir guruhdagi soʻzlar (paradigmalar)da maʼlum bir belgining ozlik yoki koʻplik kabi sifati bilan farqlanadi. Masalan, *sabo – shabada – yel – shamol – boʻron – toʻzon – quyun* kabi qatorni oladigan boʻlsak, bunda havo oqimining kuchayib borish darajasining ortib borishi kuzatiladi. Ayni qatordagi leksemalar shu farqliliklarga asoslanib, soʻzlararo maʼnoviy munosabatning bir turi boʻlgan graduonimiya hodisasini shakllanishiga xizmat qiladi. Demak, graduonimik tadqiqotlarning sinonimik qarashlarga taʼsiri kuzatilar ekan, soʻzlararo maʼnoviy munosabatlarning aynanliklardan farqliliklar tomon oʻtib borish holatlarining mavjud boʻlishi tabiiydir.

Aytish lozimki, graduonimik qator maʼlum belgining kamayishi yoki koʻpayishiga asoslanganligi uchun unga kiruvchi har bir aʼzo (graduonim) ayni vaqtda oʻzining muayyan oʻrniga ega boʻladi. Masalan, *hujra → kulba → uy → qasr → koshona → saroy* graduonimik tizimida oʻrin-joyning hajmiga nisbatan katta-kichikligi hamda tashqi koʻrinish belgilari jihati bilan ham (kulba uyga, uy qasrga, qasr koshonaga, koshona esa saroyga nisbatan koʻrkamligi bilan ham) farqlanishini kuzatish mumkin.

Xullas, graduonimik qatorning eng muhim belgisi, ya'ni xususiyati shundaki, bu qatorda aynanlikka nisbatan farqlilik bo'rtib turadi va farqlilik omilining yetakchiligida (bir umumiy sema belgisi miqdorining ozaytirilishi yoki ko'paytirilishi natijasida) yangidan yangi leksemalar (graduonimlar) hosil qilinadi.

Lahza — on — soniya — daqiqa — soat — kun — sutka — hafta — oy — yil -asr — era kabi leksemalarning denotatlari har xil, ular *vaqt miqdorining ortib borishiga ko'ra* darajalanadi va mana shu keskin farq graduonimiyani sinonimiyadan ajratib turadi.

Sinonimik va graduonimik paradigmalar ba'zi hollarda bir nuqtada kesishib, o'zaro to'qnashishi mumkin bo'lsa-da, ular mohiyat e'tibori bilan bir hodisa emas. Sinonimiya, avvalo, so'zning ma'no tuzilmasidagi ifoda va vazifa semalaridagi tafovutlarga asoslanadi. Boshqa tomondan, graduonimik paradigmalarni farqlash so'zlarning nomlash (denotativ) semalarida mujassam bo'lgan miqdoriy daraja va sifat farqlari semantikasi bilan bog'liqdir. Shu boisdan, graduonimik qator tarkibidagi qo'shni birliklar ba'zan sinonimik munosabatlarga kirishishi mumkin. Bu yerda ta'kidlash joizki, sinonimiya va graduonimiya o'rtasidagi tafovut ularning asosiy semantik tayanchlarida yaqqol ko'rinadi: sinonimlar ko'proq funksional-ekspressiv yoki uslubiy farqlarga ega bo'lsa, graduonimik birliklar esa ma'no intensivligi, ya'ni darajalanish masalan, *chang — to'zon — dovul — to'fon* asosida bir-biridan ajraladi. Shu sababli, ular o'zaro o'xshashlik ko'rsatgan hollarda ham, bu faqat yuzaki va shartli o'xshashlik hisoblanadi.

Leksikografiyaga umuman tilshunoslikka darajalanish qonuniyatini tatbiq etish zamonaviy tilshunoslikning muhim talablaridan biridir. Bu tamoyil yordamida so'zlarning ma'no, uslubiy rang, emotsional tus yoki qo'llanish doirasiga ko'ra tizimli tartibda joylashtirilishi ta'minlanadi. Ayniqsa sinonimlar, antonimlar, va metaforik ifodalarni izohlashda darajaviy yondashuv so'zlar orasidagi nozik semantik farqlarni ochib berishga xizmat qiladi. Bu esa leksikografik manbalarni yanada aniq, funksional va didaktik jihatdan boyitadi. Shunday ekan, zamonaviy lug'atlar tuzishda darajalanish tamoyilining qo'llanilishi ilmiy asoslangan, foydalanuvchi uchun qulay va tilning stilistik boyliklarini chuqur aks ettiruvchi yondashuv sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar/Литературы/References:

1. F.Saidova. Lug'atlarda sinonim leksemalar talqini. Filol. fan. fals. dok. diss. – Guliston, 2023. – 137 b.
2. Qosimova M. O'zbek tilidagi fe'llarda semantik graduonimiya va uning leksikografik ahamiyati – Filol.fan.fals.dok. ...diss – Termiz, 2023 – 138 b.
3. Базаров О. Ўзбек тилида даражаланиш: Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 1997. – 270 б.
4. Джумабаева Ж. Турли тизимли тилларида лексик ва стилистик градуонимия. Монография. – Тошкент, 2017. – 210 б.
5. Сепир Э. Градуирование. НЗЛ. Выпуск XVI. Лингвистическая прагматика. – М.:1985. – 504 с
6. Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1996. – 113 б.
7. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. – Тошкент: Маънавият, 2004. – Б. 36.
8. Эшмуинов А. Ўзбек тили миллий корпусининг синоним сўзлар базаси. Филол. фан. фалс.док. ... дисс. – Қарши, 2022. – 119 б.
9. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. –Б.88-89.
10. Дониёров Х., Йўлдошев Б. Адабий тил ва бадиий стиль. – Тошкент: Фан, 1988. –110 б.

11. Bolinger D. Degree words. – Paris: Lions, 1972. – 324 p.
12. Апресян Ю.Д. Лексикическая семантика: синонимическая средства языка. – М., 1995. – 472 с.
13. Червенкова И.В. О показателях меры признака (на материале современного русского языка) // Годишник на Софийския университет, Факультет по славянски филологии, том 68 (1). – София, 1975. – С. 7-110.
14. Григоренко Т.Н. Семантические типы интенсификаторов (на материале современного языка). Лексико-семантическая структура в языке и речевой деятельности. – М, 1983. – С. 62-79.
15. Степанов Ю.С. Антонимо-синонимическая группы слов. Основы общего языкознания. – М.: Провещение, 1975. – 270 с.
16. Отабоева М. Ўзбек ва инглиз тилларида феъллар градуонимияси: Филол. фан. б. фалс. докт. (PhD) ... дисс. – Андижон, 2022. – 172 б.

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

ETYMOLOGICAL AND MORPHOLOGICAL ANALYSIS OF THE SUFFIX -ISM IN UZBEK PHILOLOGICAL TERMINOLOGY

Qodirova Barno Ibragimovna

Associate Professor, Department of Uzbek Language and Literature

Sharof Rashidov Samarkand State University

E-mail: kodirova.b86@gmail.com

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the etymological origins, morphological formation, linguistic function, and semantic aspects of the -ism suffix in Uzbek philological terminology. It traces the evolutionary development of the affix from Ancient Greek -ismos, Latin -ismus, and French -isme, through Russian and eventually into the Uzbek language. Based on Russian and English sources, the study explains how the suffix is used to form terms derived from noun, adjective, and occasionally verb roots. The adaptation of borrowed scientific, literary, philosophical, and stylistic terms into Uzbek via transliteration is also explored. A statistical analysis identifies 47 terms with the -ism suffix in the fields of literary studies and linguistics. Their origins (Latin, Greek, French, Russian, etc.) and semantic groupings (literary movements, linguistic phenomena, stylistic categories) are presented with tables and diagrams.

Keywords: philological terminology, etymology, morphology, transliteration, literary studies, linguistics, borrowed terms, Latin, Greek, terminological system, semantic analysis, linguistic model.

O'ZBEK FILOLOGIK TERMINOLOGIYASIDA -IZM QO'SHIMCHASINING ETIMOLOGIK VA MORFOLOGIK TAHLILI

Qodirova Barno Ibragimovna

Sharof Rashidov nomidagi

Samarqand davlat universiteti o'zbek tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada “-izm” qo'shimchasining o'zbek filologik terminologiyasidagi etimologik manbalari, morfologik shakllanishi, lingvistik funksiyasi hamda semantik jihatlari keng ko'lamda tahlil qilingan. “-izm” affiksining qadimgi yunoncha “-ismos”, lotincha “-ismus”, fransuzcha “-isme” shakllari orqali boshqa tillarga, jumladan rus va undan o'zbek tiliga o'tgan evolyutsion yo'li izohlangan. Maqolada rus va ingliz manbalariga tayangan holda ushbu qo'shimchaning ot, sifat va ba'zan fe'l asosidan yasalgan terminlarni shakllantirishdagi roli yoritiladi. Shuningdek, transliteratsiya yo'li orqali o'zbek tiliga o'zlashgan ilmiy, adabiy, falsafiy va stilistik terminlarning shakl va mazmun jihatidan milliy tilga moslashganligi ko'rsatiladi. Statistik tahlil asosida adabiyotshunoslik va tilshunoslik sohalariga oid jami 47 ta “-izm” qo'shimchali terminlar aniqlanib, ularning kelib chiqish manbalari (lotin, yunon, fransuz, rus va b.), semantik guruhlari (adabiy oqimlar, til hodisalari, stilistik birliklar) bo'yicha taqsimoti jadval va grafiklar bilan ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: filologik terminologiya, etimologiya, morfologiya, transliteratsiya, adabiyotshunoslik, tilshunoslik, o'zlashma terminlar, lotin tili, yunon tili, terminologik tizim, semantik tahlil, lingvistik model.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N22>

Turli tillar orqali o'zbek tiliga kirib kelgan ko'plab ilmiy, falsafiy, siyosiy va madaniy terminlar orasida “-izm” qo'shimchasi bilan yasalgan so'zlar muhim o'rin egallaydi. Mazkur qo'shimchaning etimologik xususiyatlariga nazar tashlasak, uning qaysi tildan kelib chiqqanligi va lingvistik jihatlari anglashiladi.

Rus tilshunoslaridan Y.V.Grudeva, I.A.Ivanovalar -izm qo'shimchasi kelib chiqishi jihatidan lotincha o'zlashma ekanligini ta'kidlashadi va shunday izohlashadi: "U shunday so'z yasovchi elementlarga mansubki, qabul qiluvchi til (bu yerda rus tili) tarkibida qayta ajralib chiqib, hatto produktiv (yangi so'zlar yasashga yaroqli) bo'lib qoladi [2, 72].

T.F.Yefremovanning "Yangi izohli so'z yasash lug'ati"da qayd etilishicha, -izm qo'shimchasi ishtirok etgan otlar nafaqat sifat asosidan, balki ot asosidan va (kam hollarda) fe'l asosidan ham yasalgan bo'lishi mumkin. Mazkur lug'atda -izm qo'shimchasiga quyidagicha ta'rif berilgan:

"Словообразовательная единица, образующая: имена существительные мужского рода, которые представляют собою названия общественно-политических, научных или эстетических учений, направлений, систем, а также качеств, склонностей, действий или состояний, связанных с тем, что названо мотивирующим именем существительным, редко – глаголом (артистизм, байронизм, гамлетизм, героизм, дарвинизм, дилетантизм и т.п.); имена существительные, которые являются названиями элементов языка, речи, какого-нибудь произведения, характеризующихся признаком, названным мотивирующим именем прилагательным (архаизм, вульгаризм, диалектизм, латинизм, окказионализм, пушкинизм, украинизм и т.п.)" [3]. Ya'ni: "-izm – so'z yasovchi birlik bo'lib, quyidagilarni hosil qiladi: ijtimoiy-siyosiy, ilmiy yoki estetik oqimlar, yo'nalishlar, tizimlar, shuningdek, xususiyatlar, moyilliklar, harakat yoki holatlarni bildiruvchi erkak jinsdagi otlar (motivlovchi ot yoki kamdan-kam hollarda fe'l asosida): artistizm, bayronizm, gamletizm, geroizm, darvinizm, diletantizm va h.k.; shuningdek, til, nutq yoki har qanday asarning belgilarini ifodalovchi, motivlovchi sifat asosidan yasalgan otlar: arxaizm, vulgarizm, dialektizm, latinizm, okkazionalizm, pushkinizm, ukrainizm va b. k".

Ingliz manbalarida esa bu haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan: "-ism qo'shimcha so'z yasovchi qo'shimcha bo'lib, amaliyot, tizim, ta'limot va hokazo ma'nolarini anglatadi. Fransuz tilidagi -isme, lotincha -isma, -ismus (shuningdek, italyan va ispan tillarida -ismo, golland va nemis tillarida -ismus) shakllaridan olingan. Bu esa o'z navbatida yunon tilidagi -ismos qo'shimchasidan kelib chiqqan bo'lib, biror narsa bilan shug'ullanish yoki uni o'rganish, uni targ'ib qilish ma'nolarini bildiradi. U odatda -izein (ya'ni "-izatsiya qilish") fe'l yasovchi qo'shimchadan olingan ot yasovchi shakldir" [6].

Mazkur qo'shimcha ishtirok etgan so'zlar turli tillarda mavjud bo'lib, buni quyidagicha izohlash mumkin:

Lotin tilining dastlabki tarqalish hududi nisbatan tor bo'lib, markazida Rim shahri joylashgan Latsium viloyati bilan chegaralangan. Biroq Rim davlati o'z siyosiy va harbiy kuchi bilan asta-sekin butun Apennin yarim orolini egalladi va o'z hududini Italiya chegaralaridan tashqariga, ya'ni Ispaniya, Galliya, Dakiya kabi mintaqalarga ham kengaytirdi. Yevropa hududida Rim imperiyasi tomonidan bosib olingan xalqlar orasida romanlashtirish jarayoni boshlangan. Bu jarayon, ya'ni xalq tilida qo'llaniladigan lotin tilining mahalliy sharoitda shakllanishi, milodiy V asrga – Rim imperiyasining inqirozga uchrashi davriga to'g'ri kelib, lotin adabiy tili va ta'lim tizimining zaiflashuvi fonida jadallashgan.

Bosib olingan yerlarda xalqlar o'z ona tillarini darhol tark etmagan, balki ma'lum vaqt davomida o'z tillari bilan birga Rim hukmronlarining tilidan ham foydalanganlar. Lotin tilining o'zlashtirilishi, asosan, amaliy muloqot orqali – og'zaki nutq va kundalik til muhitida amalga oshgan. Shu tariqa, lotin tili yangi xalqlar tomonidan o'zlashtirilar ekan, lotin tili ularning ona

tillarining talaffuz, morfologik va sintaktik xususiyatlariga muvofiqlashtirilgan holda rivojlandi. Natijada, lotin tili o'zining sintetik (ya'ni so'z oxiri orqali grammatik munosabatni ifodalovchi) tuzilmasidan asta-sekin analitik (ya'ni yordamchi so'zlar va tartib asosida quriluvchi) tuzilishga o'ta boshladi. Bu holat roman tillarining shakllanishida muhim bosqich hisoblanadi [1].

E'tibor berib qaraydigan bo'lsak, yuqoridagi manbalardan ma'lum bo'ladiki, -izm (-ism) qo'shimchasi dunyo tillari orasida eng yirik va keng tarqalgan til oilasi bo'lmish hind-yevropa tillar oilasining roman tillari guruhiga kiruvchi fransuz, italyan, ispan, rumin tillariga borib taqaladi. Bu tillarning asosi esa lotin tili hisoblanadi.

-izm qo'shimchasi aslida qadimgi yunon tilidagi "-ismos", undan lotincha "-ismus" va fransuzcha "-isme" shakllari orqali rus tiliga, undan esa o'zbek tiliga o'tgan. O'zbek tilida ushbu modelga mos holda yuzlab so'zlar mavjud bo'lib, ularning katta qismi sovet davrida yoki undan keyingi modernizatsiya jarayonlari bilan bog'liq holda tilga kirib kelgan. Masalan, kommunizm, sotsializm, realizm, romantizm va boshqalar. Bu atamalar o'zbek adabiy tilida faol qo'llanadigan terminlarga aylangan bo'lib, ularning ko'pchiligi o'zbekcha muqobilga ega emas yoki ularning o'zbekcha tarjimai kam ishlatiladi. Shuningdek, o'zbek tilida ham bu model asosida kalka (to'g'ridan-to'g'ri tarjima) yoki o'zlashma yo'li bilan yangi so'zlar yaratilgan, masalan, millatchilik (natsionalizm), hukmronlik (dominantizm), dunyoviylik (sekulyarizm). Ba'zi manbalarda ayrim yasalmalarning ma'nosi sifat asosli so'z birikmalari bilan sinonim bo'lishi mumkinligini ko'rishimiz mumkin. Masalan, *geosentrik sistema* – *geosentrizm* kabi.

Ko'pgina sohalarida mavjud bo'lganidek, filologiya sohasida ham terminlarning morfologik usulda hosil bo'lishida -izm qo'shimchasi salmoqli o'rinni egallaydi. Masalan, filologiyaning sohalaridan biri bo'lmish adabiyotshunoslik sohasiga oid terminlarga quyidagilarni keltirish mumkin: *Avangardizm* (fransuzcha), *akmeizm* (grek-yunoncha), *alogizm* (grek-yunoncha), *anaxronizm* (grek-yunoncha), *arxaizm* (grek-yunoncha), *varvarizm* (lotincha), *vulgarizm* (lotincha), *vulgar sotsiologizm* (lotincha), *gongorizm* (ispancha), *dadaizm* (fransuzcha), *dialektizm* (grek-yunoncha), *dramatizm* (grek-yunoncha), *impressionizm* (fransuzcha), *klassitsizm* (lotincha), *komparativizm* (lotincha), *lakonizm* (grek-yunoncha), *modernizm* (fransuzcha), *naturalizm* (lotincha), *neostrukturalizm* (inglizcha + lotincha), *postmodernizm* (fransuzcha), *poststrukturalizm* (fransuzcha+lotincha), *prozaizm* (lotincha), *realizm* (lotincha), *sentimentalism* (fransuzcha), *simvolizm* (grek-yunoncha), *strukturalizm* (lotincha), *syurrealizm* (fransuzcha), *formalizm* (lotincha), *futurizm* (lotincha), *ekspressionizm* (fransuzcha) [4]. 2013-yilda nashr etilgan "Adabiyotshunoslik lug'ati"ga asosan o'zlashma 443 ta termindan 30 tasini -izm qo'shimchasi bilan yasalgan terminlar tashkil etadi.

Tilshunoslik sohasiga oid -izm qo'shimchasi ishtirok etgan terminlar quyidagilar: *analitizm* (grek-yunoncha), *argotizm* (fransuzcha), *bilingvizm* (lotincha), *vokalizm* (lotincha), *gallistizm* (lotincha), *germanizm* (lotincha), *grestizm* (grek-yunoncha), *dialektizm* (grek-yunoncha), *istorizm* (ruscha), *kanselyarizm* (lotincha), *monosillabizm* (grek-yunoncha), *okkazonalizm* (lotincha), *parallelizm* (grek-yunoncha), *professionalizm* (lotincha), *purizm* (lotincha), *singarmonizm* (grek-yunoncha), *evfemizm* (yunoncha) [5].

Mazkur terminlar etimologiyasiga e'tibor qiladigan bo'lsak, lotin tilidan o'zlashgan terminlarning ustunligini ko'rishimiz mumkin. Buni quyida statistik tahlil orqali berishga harakat qilamiz.

Filologiya sohasiga oid -izm qo'shimchasi ishtirok etgan terminlarning umumiy soni taxminan 47 tani tashkil qilib, etimologik (kelib chiqish) statistikasi quyidagi jadvalda ko'rsatib berilgan:

Tili	Terminlar soni	Foiz (%)
Lotincha	17 ta	36.2%
Grek-yunoncha	13 ta	27.7%
Fransuzcha	8 ta	17.0%
Ruscha	1 ta	2.1%
Ispancha	1 ta	2.1%
Inglizcha	1 ta	2.1%
Aralash (fransuzcha+lotincha, inglizcha+lotincha)	2 ta	4.3%
Boshqa	4 ta	8.5%

Bu terminlarni semantik jihatdan quyidagicha tahlilini berish mumkin:

Adabiy oqimlar va estetik yo'nalishlar	20 ta (realizm, futurizm, dadaizm...)
Til tizimi bilan bog'liq hodisalar	10 ta (analitizm, vokalizm, singarmonizm...)
Sotsiologik/psixologik qarashlar	5 ta (sentimentalizm, purizm...)
Fonetik/morfologik birliklarga oid	5 ta (monosillabizm, vokalizm...)
Stilistik birliklarga oid	4 ta (kanselyarizm, evfemizm, okkazionalizm...)

Ma'lumki, transliteratsiya usuli orqali terminlar hosil bo'lishi – bu lingvistik hodisa bo'lib, xorijiy (ko'pincha lotincha, yunoncha, inglizcha, fransuzcha, ruscha) atamalarini o'z til fonetikasiga moslashtirib yozish jarayonini anglatadi. Bu usul tarjima emas, balki shaklni asosan saqlagan holda yozuvni almashtirish jarayonidir. Ushbu usul orqali termin semantik jihatdan tushunarli bo'lib qoladi, ammo milliy tilning leksik-fonetik normalariga moslashtiriladi. Yuqorida tahlilga tortilgan filologik terminlar ham transliteratsiya usulida o'zlashgan bo'lib, kirill yoki lotin alifbosiga moslashtirilgan hamda terminlarning tovush tarkibi milliy talaffuzga yaqinlashtirilgan.

Shunday qilib, yuqorida tilga olingan filologik terminlar ma'lumotlariga tayanib aytish mumkinki, zamonaviy o'zbek tilida filologiya sohasiga oid -izm so'z yasovchi qo'shimchasiga ega bo'lgan taxminan 47 ta leksik birlik mavjud. Bu terminlar mustaqillikkacha asosan rus tili orqali kirib kelgan. -izm qo'shimchasi adabiy-estetik oqimlar, til hodisalari va stilistik uslublarni ifodalovchi terminologik vosita sifatida faol ishlatiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Богородицкий В.А. Введение в изучение современных романских и германских языков. Издательство литературы на иностранных языках. – Москва, 1959. – С. 11.
2. Грудева Е.В., Иванова И.А. Существительные с формантом -izm как показатель ключевых тем эпохи (на материале газетного подкорпуса нкря) / Вестник Череповецкого государственного университета 2013. № 3. Т. 1. – С. 72.
3. Ефремова, Т.Ф. Новый толково-словообразовательный словарь русского языка / Т.Ф. Ефремова. – М., 2000.
4. Куронов Д. Адабиётшунослик луғати / Д.Куронов, З.Мамажонов, М.Шералиева. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – 408 б.

-
5. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларнинг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. – 168 б.
  6. <https://www.etymonline.com/word/-ism>

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

GENRE FEATURES OF THE POEM IN CHILDREN'S LITERATURE

Tursinbayev Ilkham Pulatbay ugli

Berdak Karakalpak State University, Nukus

E-mail: tursinbaevilham@gmail.com

Abstract. In this article, the emergence, stages of development, and theoretical foundations of the poem genre in children's literature are highlighted. Based on the history of the formation of the poem in adult literature, its features, functional and aesthetic tasks in children's literature are analyzed. It also reveals the current state of the genre, current problems, and gaps in scientific research. The structural similarities and differences of the poem in children's and adult literature were identified, and the approaches to the poem in the main scientific sources of world.

Keywords: genre, scientific research, literary studies, poetics, research.

BOLALAR ADABIYOTIDA POEMANING JANRIY XUSUSIYATLARI

Tursinbaev Ilham Po'latbay o'g'li

Mustaqil izlanuvchi

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus

Annotatsiya. Mazkur maqolada bolalar adabiyotida poema janrining paydo bo'lishi, rivojlanish bosqichlari va nazariy asoslari yoritilgan. Poemaning kattalar adabiyotidagi shakllanish tarixiga tayangan holda, uning bolalar adabiyotidagi o'ziga xos xususiyatlari, funksional va estetik vazifalari tahlil qilinadi. Shuningdek, janrning hozirgi holati, dolzarb muammolari va ilmiy tadqiqotlardagi bo'shliqlar ochib beriladi. Bolalar va kattalar adabiyotidagi poemalarning strukturaviy o'xshash va farqli jihatlari aniqlanadi, jahon va milliy adabiyotshunoslikdagi asosiy ilmiy manbalardagi poema haqidagi yondashuvlarni umumlashtiradi.

Kalit so'zlar: janr, ilmiy izlanish, adabiyotshunoslik, poetika, tadqiqot.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N23>

Kirish. Bolalar adabiyotida poema janri alohida poetik janr sifatida shakllanib, murakkab adabiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Ushbu janr dastlab kattalar adabiyotida yuzaga kelgan bo'lib, keyinchalik bolalar adabiyoti tarkibida tarbiyaviy va estetik vazifalarni bajaruvchi muhim janrga aylangan. Jahon va milliy adabiyotshunoslikda poema janrining epik xususiyatlari, lirizm bilan uyg'unlashuvi, poetik tuzilishi haqida ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. Lekin bolalar adabiyotida ushbu janrning o'ziga xos xususiyatlari, nazariy asoslari va psixologik-ma'naviy ta'siri haqida ilmiy izlanishlar yetarli emas.

Mazkur maqola bolalar adabiyotidagi poema janrining rivojlanish xususiyatlarini aniqlash, uning adabiy-funksional ahamiyatini yoritish va mavjud ilmiy bo'shliqlarni tahlil qilishga qaratilgan.

Bolalar adabiyotida poema janrining paydo bo'lishi va janr sifatida rivojlanish hodisasini umuman adabiy poema janrining paydo bo'lish asoslari bilan taqqoslab o'rgangan ma'qul. Chunki, poema janri bolalar adabiyotidan oldin kattalar adabiyotida paydo bo'ldi.

Usullar. Tadqiqotda– poema janrining nazariy asoslari, janriy ko‘rinishlari, lirik-epik tabiatini o‘rganishda adabiy-nazariy tahlil usulidan, bolalar va kattalar adabiyotidagi poemalarning strukturaviy o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlashda qiyosiy tahlil usulidan, jahon va milliy adabiyotshunoslikdagi asosiy ilmiy manbalar, shuningdek rus va turkiy xalqlar adabiyotshunosligida poema haqidagi yondashuvlarni ko‘rib chiqishda tadqiqotlar tahlili usulidan foydalanildi.

Poemalar poeziyaning keng qamrovli epik sifatidagi janri bo‘lganligi uchun murakkab mazmunli-shakliy tabiatga ega. Poemalarning janr xususiyati kattalar adabiyoti nuqtai nazaridan allaqachon o‘zining nazariy tahliliga ega bo‘lib, jahon adabiyotshunoslik ilmida ham, milliy adabiyotshunoslik ilmida ham keng ko‘lamli tadqiqotlar yaratildi. Bu tadqiqotlarda poema qo‘shma janr sifatida har xil qirrasidan o‘rganildi. Adabiyotshunoslik tadqiqotlarida poema — epik janrning bir turi sifatida baholanib, insonlar taqdirini, davr haqiqatini, ma‘lum bir voqealarni she‘r satrlari bilan yetkazib beriladigan, ma‘lum darajada syujetga ega, qahramonlarning muloqoti, konfliktlari, ichki kechinmalari, xarakteri, xatti-harakatlari tasvirlanadigan poetik asar deb tushuntiriladi. Poema janrining tabiati, o‘ziga xos xususiyatlari, tasnifi, har bir xalqlardagi rivojlanish yo‘nalishlari va bosqichlari bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlar mavjud. Poemalar Aristoteldan boshlab mashhur nazariyotchilar V.G. Belinskiy, V.M. Jirmunskiy, L.I. Timofeev, G.N. Pospelov, G.L. Abramovich va boshqa olimlarning adabiyot nazariyasiga oid asarlarida, shuningdek, har bir taspektida maxsus tarzda rus adabiyotshunoslik ilmida N.V. Zaxaova, Yu.A. Meshkov, V.Sh. Anisimov, T.S. Volkova, V.P. Prishpa, V.A. Redkin, J.K. Shorova, M.N. Zubkov, E.V. Titova, L.R. Nadirshina, R.S. Panesh, qozoq adabiyotshunoslik ilmida K.K. Alpibayev, A.Narimbetov, O‘zbek adabiyotshunosligida N.Rahimjonov, S.Turabekova, V.Muhitdinov, I.To‘lakov, Sh.A. Hasanov, D.X.Quvvatova, turkman adabiyotshunosligida A.Garaev, A.Ashirov, boshqird, tojik, ukrain, ozarbayjon va boshqa xalqlar adabiyotshunoslik ilmida K.A. Axmedyanov, X.Ataxanova, N.R. Mazepa, R.Yu. Aliyev, O.V. Kuznetsova va h.k. tomonidan o‘rganildi.

Qoraqalpoq adabiyotshunosligida ham poemalarning janr tabiati va rivojlanish bosqichlari, turlari, tasvirlash xususiyati bo‘yicha bir qancha maxsus tadqiqotlar olib borildi. A.Nasrullayev, Q.Sultanov, P.A. Dabilov, Q.Mambetov, Sh.Sayimbetovlar tomonidan maxsus o‘rganilgan bo‘lsa, bulardan tashqari o‘quv qo‘llanmalari, adabiyot darsliklari, yakka shoirlar ijodiga bag‘ishlangan tadqiqotlarda ham ma‘lum darajada o‘rganildi.

Bu tadqiqotlardagi poemaning adabiy termin sifatidagi asosiy xususiyatlari yetarlicha aniqlangan. Jahon bolalar adabiyoti janrlari bir qancha mamlakatlarda turli an‘ana va maqsadlarga mos shakllangan va rivojlangan. Shu bilan bog‘liq holda xorijiy adabiyotshunoslik ilmida bolalar adabiyoti masalalarida asarlarning tarbiyaviy ahamiyati, estetik va emotsional rivojlanishiga ta‘siri, bolalarga mo‘ljallangan asarlardagi fantastika, axloqiy va tarbiyaviy asarlarning tahlili (ingliz bolalar adabiyotida oila, bolalar adabiyotida amerikalik qahramon), bolalar adabiyotini tadqiq etish metodologiyasi kabi jihatlar yetakchilik qiladi [1].

Natijalar. Tadqiqot natijalariga ko‘ra quyidagi asosiy jihatlar aniqlandi:

1. Bolalar adabiyotida poema janri kattalar adabiyotidagi an‘analar asosida shakllanib, tarbiyaviy-ma‘rifiy yo‘nalishga ega bo‘lgan.
2. Bolalar poemalarida lirik va epik janrlarning uyg‘unlashuvi, folklordan olingan elementlar bilan zamonaviy adabiyotning o‘zaro aloqalari aniqlanib aks etadi.

3. Bolalar poemalari tematik jihatdan farq qiladi: ularda ko'pincha axloqiy va tarbiyaviy ahamiyatga ega mavzular, tabiat va insonlar o'rtasidagi munosabat, hayotiy hikmatlar va kundalik hayotiy tushunchalar yoritiladi. Shoirning bunday mavzularni tanlashi – bolalarning ruhiy va estetik rivojlanishiga ta'siri ko'zda tutilishi bilan bog'liq.
4. Folklor elementlari bolalar poemalarining tarkibida ham, yana bayon usullarida ham, folklorik obrazlarda ham ko'zga tashlanadi [2].

Demak, bolalar poemalari tarkibidagi ertaklardagi kabi xayoliy bayonlar, ertaklik syujetlar, shuningdek tabiat bilan chambarchas bog'liqlik folklor asarlarining kuchli ta'sirini va xalq bolalar folklorining bolalarga ta'sir etish kuchining ham ahamiyatini bildiradi.

M.Jumaboyev o'zbek bolalar adabiyotidagi poemalardagi ijobiy qahramon masalasini tahlil qilar ekan, o'zbek bolalar poemalarida ijodiy personajlar qanday yaratilgani, ularning xususiyatlari, yoshlar psixologiyasiga, ruhiyatiga ta'siriga e'tibor qaratadi. Olimning bolalar poemalaridagi ijobiy qahramon konsepsiyasida yoshlarga ta'lim-tarbiyaviy namuna va ijobiy hayotiy obraz modelini yaratish yetakchilik qilishini belgilab ko'rsatadi [3]. Demak, bolalar poemalarida obrazlarni yaratishda asosan axloqiy ahamiyat hisobga olinadi. Shuning uchun ijobiy qahramonlar ko'proq yaratiladi. Salbiy qahramonlar ham o'z qilmishlaridan pushaymon bo'lib, to'g'ri yo'lga tushishi bilan ijobiy qahramonga aylanadi.

Bolalar poemalarining tili ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bolalar poemalari ko'pincha, sodda, yengil til bilan yoziladi, bolalarning yosh xususiyati va yosh psixologiyasiga mos so'zlar, fikrlar, g'oyalar tanlanadi. Shuning bilan birga, bolalar poemalarida takrorlanuvchi so'zlar bilan takrorlanuvchi qatorlar tez-tez qo'llaniladi. Bu bolalarning xotira qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi [4].

Shuningdek, bolalar poemalari unchalik murakkab syujet va murakkab kompozitsion qurilishga asoslanmaydi. She'r tuzilishi ham, ayniqsa, maktabgacha va kichik hamda o'rta maktab yoshidagi bolalar poemalarida qisqa bo'g'inli, mohirona qo'fiyalangan, takrorlanuvchi tovushlari ko'pligi bilan ajralib turadi.

Umuman, bolalar adabiyotidagi shunday asosiy xususiyatlarni yakunlaydigan bo'lsak, bolalar adabiyotida poemalar ham kattalar adabiyoti poemalaridagi kabi hajmi bo'yicha, bayon usuli bo'yicha epik va lirik xususiyatlarni saqlaydi, lekin ular g'oya-tematikasi, syujeti, obrazlari, tili, she'r tuzilishi bo'yicha bolalarning har tomonlama qabul qilishiga moslashtirib yaratiladi.

Demak, bolalar adabiyotidagi poemalarning janr tabiatida quyidagi xususiyatlarni belgilab ko'rsatish mumkin:

- Soddalik va obrazlilik;
- Aniq syujet va kompozitsion tuzilma;
- Milliy va umuminsoniy qadriyatlarni targ'ib etuvchi g'oya;
- Bola psixologiyasiga mos voqeaviylik va xarakterlar;
- Ixcham va sodda ritmik-stilistik til va kompozitsiya.

Muhokama. Poemalarda eposdagi kabi syujetning bo'lishi, lirikadagi kabi lirik qahramon obrazi bo'lishi va she'riy shaklda yozilishi kabi eng asosiy uch belgisi ajratib ko'rsatiladi. Poemaning eng dastlabki namunalari sifatida Gomerning "Iliada" va "Odisseya", Dantening "Ilohiy komediya" asarlari e'tirof etildi. Ulardagi mifologik va tarixiy xususiyatlar poemaning asosiy xususiyatlari sifatida belgilanib kelindi. O'tishi bilan poemaning mazmuni ijtimoiy, falsafiy sifatlar bilan kengaydi. Poemalarga faqat she'riy emas, balki syujetli bayoni va problematika ko'lami chuqur bo'lgan lirika bilan uyg'unlashgan nasriy asarlar ham qo'shila

boshladi. Tasvirlash usullari xilma-xillikka ega bo'ldi. Romantik, realistik, lirik, epik, liro-epik, liro-dramatik tasvirlar bilan yorug'likka chiqqan poemalar bu turning qo'shmaligini yanada oshirdi. Sh.Sayimbetov o'zining dissertatsiya ishida adabiyotshunoslik ilmidagi poema janriga oid nazariy fikrlarni umumlashtirib, uning eng asosiy belgilarini quyidagicha ko'rsatib o'tadi: «...poema janrida yaratilgan asarlarda inson hayotida uchraydigan har xil voqea-hodisalar, xalqning boshidan kechirgan turmush haqiqati va ularning yuksak insoniy fazilatlari lirik planda badiiy tasvirlanishi bosh mezon qilib olinadi. Ikkinchidan, poemalarning qurilishida berilgan epik syujetni yoki voqea-hodisalarni poetik shaklda aks ettirish, o'z-o'zidan poemaning liro-epik janrning muhim belgilarini o'zida mujassam etganligini ko'rsatadi. Uchinchidan, poemalar janr xususiyatlariga ko'ra lirik, epik, liro-epik, dramatik, mazmuniga ko'ra tarixiy, biografik, ijtimoiy-hayotiy, satirik, psixologik, falsafiy kabi turlarga bo'linadi. Albatta, shunday bo'lib qarash, poemalardagi voqea-hodisalarni qaysi janr turida tasvirlashning ustunligiga yoki muvozanatligiga bog'liq... Shuningdek, boshqa xalqlarda poemaning poema-ballada, poema-ocherk, poema-novella, poema-ertak, hujjatli poema va h.k. shakllari ham uchraydi. Bu demak, poemalarning bir necha janrli shakllarni o'z ichiga jamlashga moyil qo'shma va sinkretik asar ekanligini ko'rsatadi. Shuning uchun bo'lsa kerak, bu janr asarlarini bugungi kungacha ko'pchilik ilmiy ishlarda goh "doston", goh "poema", goh "lirik epos" nomi bilan atash tez-tez uchraydi» [5:16].

Demak, adabiy janr sifatida murakkab rivojlanish yo'lini bosib o'tib, turli transformatsiyalardan o'tib, yangi shakl va mazmunga ega bo'lgan poemalarni liro-epik janr sifatidagi asosiy xususiyatini hisobga olgan holda bolalar adabiyotining ham bir janri sifatida e'tibor qaratamiz.

Bolalar adabiyotida poema janrining paydo bo'lishi va rivojlanishi murakkab va uzoq davom etadi. Bolalar adabiyotida poemalar asosan milliy xususiyatlar bilan birga ko'pincha, o'zida ta'lim-tarbiyaviy mazmunni mujassamlashtiradi. Shuning uchun, bolalar adabiyotidagi poemalar haqida so'z ketganda eng avvalo bu janrning shu tomoniga e'tibor qaratish talab etiladi. Chunki bolalar adabiyotida poemalar bolalarning axloqiy va estetik rivojlanishini shakllantirishga qaratilgan. Ulardagi ijodiy g'oya va obrazlar o'quvchilarga ibrat bo'lishga, ularning dunyoqarashini kengaytirishga, umuminsoniy va milliy qadriyatlarining ahamiyatini anglashga qaratilgan. Shu bilan birga, poema janridagi asarlar ko'pincha, bolalarning ma'naviy jihatdan kamol topishini ta'minlash, ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish va aniq tasvirlar orqali tarbiya berishni maqsad qiladi.

Jahon adabiyotshunosligidagi poema bo'yicha tadqiqotlarda ham, bolalar adabiyoti bo'yicha tadqiqotlarda ham bolalar adabiyotidagi poemalar bo'yicha maxsus tadqiqotlarning qilinmaganligining guvohi bo'ldik. Bolalar adabiyoti dostonlari faqat bolalar adabiyoti janrlari yoki bolalar shoirlari ijodi bo'yicha ilmiy tadqiqotlarda, darslik va qo'llanmalarda kam darajada so'z yuritilgan. Ularning ko'pchiligida ayrim poemalarning mazmuni, syujeti, ularni yozishdagi shoirning mahorati, poemalarning ta'lim-tarbiyaviy ahamiyati haqida so'z yuritiladi-yu, ammo umuman bolalar adabiyotida poema janrining asosiy xususiyati nimada, bolalar adabiyotida poema janrining qanday nazariy masalalari bor, degan masalalarning boshi ochiq qoladi.

Shunday muammolar bolalar adabiyotida poemalar bo'yicha dolzarb masalalarni paydo qiladi:

- bolalar poemalarining xususiyatlari: lisoniy, uslubiy, qurilishi, syujet va kompozitsion qurilishi;

- bolalar poemalarining g'oyaviy-tematik xususiyati;
- bolalar poemalarining bolalarning psixologik rivojlanishiga, lug'at boyligining shakllanishiga, emotsional intellektining rivojlanishiga ta'siri;
- bolalar poemalarining janriy tarkibi va tasviriy rang-barangligi;
- bolalar poemalarining tarbiyaviy ahamiyati;
- bolalar poemalari orqali ularning etik masalalarining yechim topishi (yaxshi bilan yomonning farqini ajratish, munosabatni shakllantirish, sevgi va do'stlikning ahamiyatini tushuntirish va h.k.).
- ijodkorlik va xayol qilish qobiliyatini rivojlantirishdagi ahamiyati.

Xulosa. Bolalar adabiyotida poema janri murakkab, ko'p funksiyali va estetik-tarbiyaviy salohiyatga ega janr sifatida ko'rib chiqilishi lozim. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bu janr bolalar ruhiyatiga mos ravishda ishlangan asarlar orqali ularning shaxsiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir o'tkazadi. Shu bilan birga, bu yo'nalishda yanada chuqur ilmiy izlanishlar olib borish, poema janrini bolalar adabiyotidagi alohida fenomen sifatida o'rganish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Ann Alston. (2008). The Family in English Children's Literature (Children's Literature and Culture). – 2008. – P. 176; Carol M. Butzow, John W. Butzow. (2005). The American Hero in Children's Literature: A Standards-Based Approach. – 2005; – P. 152; Hans-Heino Ewers. (2009). Fundamental Concepts of Children's Literature Research: Literary and Sociological Approaches; Routledge (Taylor & Francis). – 2009. – P. 199.; Kay E. (1990). Vandergrift. Children's Literature: Theory, Research, and Teaching. Libraries Unlimited. – 1990; Keith O'Sullivan, Pádraic Whyte (eds.) (2017). Children's Literature Collections: Approaches to Research. Palgrave Macmillan US. – 2017. – P. 260; Korbeck, S. (1995). Children's poetry: Journeying beyond the road less traveled [Electronic version]. School Library Journal, 41(4), 43-44; Townsend, J. R. (1992). Written for children: An outline of English-language children's literature (First Harper Trophy ed.). New York: HarperCollins.
2. Абдуқулов Т. 70-йиллар болалар поэмалари ва фольклор: Филол. фан. номз...дисс. автореф. – Тошкент, 1977.
3. Жумабаев М. Проблема положительного героя в узбекских детских поэмах: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Ташкент, 1982. – 22 с
4. Эгамов Х. Язык и стиль узбекских детских поэм: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Ташкент, 1974. – 25 с.; Ярашова Н.Ж. XXI аср ўзбек болалар адабиёти тили ва услубияти: Филол. фан. бўй. фалс. док. (PhD) дисс. автореф. – Самарқанд, 2020. – 54 б.
5. Сайымбетов Ш. XX асир екинши ярымы қарақалпақ поэмаларының поэтикалық өзгешеликleri (1955-1980-жж.). Филология илимleri бойынша философия докторы (PhD) илимий дәрежесин алыў ушын усынылған диссертациясы. Нөкис, 2021.

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

THE ARTISTIC INTERPRETATION OF THE PROTAGONIST'S FATE IN THE PHILOSOPHICAL NOVEL "THE MAGIC SKIN"

Abdurahmonova Farangiz Husan qizi

2nd-year student of the Faculty of Uzbek Philology
Termiz State University

Khudoymurodova Khurriyat

Lecturer at the Department of Literary Studies, Termez State University
Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences

Abstract. This article discusses the world-famous philosophical novel *The Magic Skin* by one of the pillars of French literature, Honoré de Balzac. It provides an ideological analysis of the work, an examination of its plot and composition, and particularly focuses on the roles of the characters — especially the main character, Raphael de Valentin. Through his life, emotions, thoughts, and actions, the article explores his characterization and psychology, ultimately revealing the central idea of the novel. The main purpose of this research is to convey the essence of this literary masterpiece to readers and to contribute, even in a small way, to the field of literary studies.

Keywords: realism, image, plot, philosophical novel, characteristic, psychological analysis, fate, artistic analysis.

"SAG'RI TERI TILSIMI" FALSAFIY ROMANIDA BOSH QAHRAMON TAQDIRINING BADIY TALQINI

Abdurahmonova Farangiz Husan qizi

Termiz davlat universiteti
O'zbek filologiyasi fakulteti 2-bosqich talabasi

Xudoymurodova Xurriyat

Termiz davlat universiteti adabiyotshunoslik kafedrasini o'qituvchisi
Filologiya fanlari falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada fransuz adabiyotining arkonlaridan biri — Onore de Balzakning dunyoga mashhur "Sag'ri teri tilsimi" falsafiy romani haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, asarning g'oyaviy tahlili, syujet va kompozitsiyasining analizi hamda asosan obrazlarning asarda tutgan o'rni, ayniqsa, bosh obraz Rafael de Valentinning hayoti, hissiyotlari, o'ylari, qilmishlari orqali uning xarakteristikasi va psixologiyasi eng asosiysi, asarning bosh g'oyasi ochib beriladi. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi ushbu durdona asarning asosini o'quvchilarga yetkazish va adabiyotshunoslik sohasiga oz bo'lsa-da hissa qo'shishdir.

Kalit so'zlar: realizm, obraz, syujet, falsafiy roman, xarakteristika, psixologik tahlil, taqdir, badiiy tahlil.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N24>

Kirish. Jahon adabiyotining arkonlaridan biri bo'lmish fransuz adabiyoti o'zining serqirra ijodkorlari va durdona asarlari bilan boshqa adabiyotlardan keskin ajralib turadi. Shunday go'zal adabiyot olamining vakili, benazir iste'dod egasi, Onore de Balzak ijodi alohida ahamiyatga molik, ayniqsa, uning "Insoniyat komediyasi" epopeyasi adabiyot osmonida eng yorug' yulduzlardan biri bo'lib joy olgan. Ushbu kitobga 111 roman joylanishi reja qilingan,

biroq Balzak vafotiga qadar 72 asar yozishga ulgurgan, xolos. Balzak ushbu epopeyani o'z qo'li bilan uch toifaga ajratgan:

1.Scènes de la vie (Hayot sahnalari)	Jamiyatning turli qatlamlarini aks ettiradi; shaxsiy, viloyat, Parij, harbiy, qishloq hayoti sahnalari.
2.Études philosophiques (Falsafiy tadqiqotlar)	Hayot, taqdir, shaxsiyat, muhabbat, istaklar, aks ettirgan, chuqur fikrlar aks etgan asarlar.
3.Études analytiques (Tahliliy tadqiqotlar)	Jamiyat institutlarini, munosabatlarini tahlil qiladi; nikoh, mulk, huquq, urf-odatlar haqida

1. Onore de Balzak. La Comedie Humaine(to'liq to'plam). Furne, Parij-1842

Bu asarlarning biri adabiyot olamida o'ziga yarasha o'ringa ega, xususan, adib qalamiga mansub “Sag'ri teri tilsimi” falsafiy romani inson va hayotining tub mazmunini ochib beradigan takrorlanmas asardir, desak, mubolag'a bo'lmaydi. Asarning g'oyasiga alohida to'xtalish uchun obrazlar tizimi va syujetga e'tibor berish lozim, negaki asar g'oyasi bir epizodning taqdiri orqali ochib berilgan, har qanday asarda bosh va epizodik obrazlar bo'lganidek, asarning bosh personaji Rafael de Valentin ismli 27 yoshlardagi yosh yigitchadir. Ushbu yigitchaning taqdiri, uning o'y-xayollari, orzu-umidlari, jamiyatga bo'lgan munosabati, haqiqiy hayotni qaysi ko'z bilan ko'rishi, dunyoqarashi orqali asarning, balki butun bir jamiyatning, butun insoniyatning azaliy muammolari, orzu-niyatlari ochib beriladi. Voqealar rivojida esa uning o'ziga xos xarakteristikasi, psixologiyasi va uning faqat o'zigagina xos bo'lgan o'zligi ochib beriladi.

Adabiyotlar tahlili. Fransuz millatining faxr-u iftixori bo'lmish Onore de Balzak biografiyasi va ijodiyotiga oid tadqiqot va izlanishlar boshqa yozuvchilarga qaraganda juda erta XIX asrlardayoq boshlangan. Jumladan, Baalzak haqida ilk ma'lumotlar fransuz adabiyotshunosi va tanqidchisi Charles-Augustin Sainte-Beuve (1804-1869) hali Balzak tirikligidayoq tanqidiy yondashuvlarni boshlab yuborgan. Umuman olganda, Balzak haqida adabiyotshunoslar doirasida doim ham iliq fikrlar bildirilmagan, xususan, Sainte-Beuve ham ba'zi maqolalarida Balzakni qoralagan. Misol uchun, u “Portraits litteraires” maqolasida Balzakning “Sag'ri teri tilsimi” romani ham kiritilgan “shohona” asari — “Insoniyat komediyasi” haqida shunday deydi:

“... “Insoniyat komediyasi” san'atdan ko'ra pul topishga mos.” — deya uning ushbu buyuk asarini “tijorat adabiyoti” deya baholaydi. [1:210] Bundan tashqari, Hippolyte Taine (1828-1893) fransuz tarixchisi ham uning jodini o'ziga xos uslub — ijtimoiy tarix kontekstida o'rgangan va o'zining “La literature francaise” asarida unga shunday ta'rif beradi: “XIX asrning eng yirik romani nullisti”. [2:63]. Binobarin, nafaqat fransuz adabiyotshunoslari, balki o'zbek aadabiyotshunoslari va munaqqidlari ham Balzak hayoti va ijodiga oid turli izlanishlarni olib borishgan. Jumladan, o'zbek dabiyotshunoslari orasida 1-bo'lib Balzak hayotiga oid jiddiy tadqiqot ishlarini olib borgan. U fransuz realizmiga va Balzakning “Insoniyat komediyasi”ga tahliliy yondashuvlar bergan. Yana bir adabiyotshunos hamda tarjimon Mamanazarova Sayyora ham Balzakning tasvir uslubi, psixologik realizmi haqida o'z fikrlarini bildirib, maqolalar yozgan. Eng muhimi adibning ba'zi asarlarini tarjima qilib o'zbek kitobxonlariga Balzakni tanitishda katta xizmat ko'rsatgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolaning yozilishida turli metodlardan, shuningdek, analitik — tahliliy metod, deskriptiv — tavsiflovchi metod, empirik metod, deduktiv — mantiqiy metod hamda tanqidiy yondashuv kabi ilmiy-tadqiqot metodlaridan

Tahlillar va natijalar. Asar voqealari qashshoqlikdan, ruhiy bosimdan, kambag'allik balosidan qiynalib, axyri o'z joniga qasd qilish uchun Sena daryosiga o'zini tashlashga otlanganidan boshlanadi. U olim, ziyoli oq-u qorani tanigan o'qimishli inson, biroq ko'p qiyinchiliklar uning ruhiyatiga ta'sir qilib, shu darajaga yetkazganki, u o'z joniga qasd qilmoqchi, shunday bir vaziyatda tasodifan uning qo'lga tilsimli sag'ri teri tushib qoladi, uning tilsimi shunday ediki, uni egallagan inson uning har bir istagi xoh so'z bilan, xoh uyi bilan umriga zomin bo'ladi, ya'ni har bir xohish sag'ri terini qisqartirib yuboradi. Sag'ri teriga ham bu tilsim alohida so'zlar bilan qadimgi arab yozuvda yozib qo'yilgan edi. Sag'ri teriga shunday so'zlar yozilgan: Mening egam hamma narsaga ega bo'ladi, ammo uning joniga men ega bo'laman, tangri irodasi shu istaganingni tila, ijobat bo'lgay, lekin tilagingni hayotingga mosla, joning menda, har bir tilagingdan umring kunlari kamaygani singari men ham kamayaman, menga ega bo'lishini istaysanmi ol, senga tangri yor bo'lgay omin. Qisqargan terini esa na gidravlik bosim, na mexanik moslama, na kimyoviy kislotalar bilan cho'zish uning hajmi va tarkibiga ta'sir etish mumkin. Muxtasar aytganda Rafael hayotdan shunday to'ygan ediki, hatto shu darajada og'ir shartlarni ham pisand etmay sag'ri terini qabul qiladi. Asar voqealari chaqmoqdek tez va keskin o'zgarib, Rafaelning hayotida tubdan burilish yasaydi, sag'ri teri rostdan ham naf berib, uning har bir istagi amalga oshaveradi va uning hayot iplari asta-sekin uziladi. Inson shunday jonzotki, unga fikrlash qobiliyati hadya etilgan, biroq uning bir lahza oldingi fikri va bir minut keyingi fikri o'rtasida yer bilan osmoncha farq bo'lishi mumkin, hatto Rafael ham bir kun avval hayotdan to'yib turgan edi, aksincha, ertasi kuni terining qisqarganini ko'rib, jon-poni chiqib ketadi. Kecha o'zini o'ldirmoqchi bo'lgan inson bugun umrining qisqarayotganini ko'rib, ho'ngrab yig'laydi. Bu- Allohning mo'jizasi. Asarning eng kulminatsion nuqtasi Rafaelning haqiqiy hayot mazmunini anglab yetishidir, avvalo, asar voqealari davomida Rafael teatrda bir go'zalni, ya'ni kambag'allik chog'i ko'ngil qo'ygan, ammo muhabbat olovini olishni istamagan, mehribon, eng ajib his-tuyg'ular egasi Polinani uchratib qoladi, shuncha vaqt, shuncha oy-u kun o'tgachgina o'z sevgisini ichidan his qiladi.

Savol tug'ilishi mumkin, nega o'sha paytlarda ham qizning mehr- muhabbatga to'la, samimiy yuragini ko'rib turib ham unga sevgi izhor qilmadi. Birinchidan, Rafael futbollik botqog'iga shunchalar botib qolgan ediki, bu botqoqning tarkibi dabdababozlik, soxtalik, riyo, qalbaki asar yozish kabi balchiqlardan iborat edi. Bu botqoq bilan Polinadek sof va ezgu qizni bir joyga qo'yish — bu eng chirkin, insonning vijdoniga ham to'g'ri kelmaydi. Ikkinchidan, u soxta sevgi domiga tushib qoladi. Rafaelning dunyoqarashida katta bo'shliq bor edi, u yoshligida otasi tomonidan ruhiy bosimga uchraydi, otasi vafotidan so'ng esa kambag'allik jazirasidan qattiq kuyadi. Shuning uchun bo'lsa kerak, u kambag'al qizning beg'ubor ishqini emas, balki kiborlar jamiyatining chirkin iplariga jon-jahdi bilan o'ralib qolgan ayol- Fiadoraning soxta muhabbatini haqiqiy ish deb o'ylaydi va hayotdagi eng katta xatolardan birini qiladi. Shuningdek, Rafaelning har bir tilagi, hatto o'ylagan taqdirda ham amalga oshaveradi, lekin birgina tilagi Polina meni sevib qolsin degan iltijosi amalga oshmaydi. Chunki avvaldan mavjud tilakni qayta bajarishning iloji yo'q, ya'ni Polina avval boshdan uni ezgu tuyg'ular ila bor qalbi ila sevardi. O'sha vaqt, o'sha joy, o'sha vaziyatda Rafael- asarning ushbu epizodi har bir insonning ko'ziga yosh keltiradi. "Sag'ri teri tilsimi" kitobining eng kulminatsion nuqtasi va

asarning tub mohiyati ushbu epizodda mujassamlashgan. O'sha payt, o'sha joy, o'sha vaziyatda Rafael umrning tub ma'nosini anglab yetadi, ya'ni hayotda faqat boylik, dabdaba, moddiyat bilan hech narsaga erishib bo'lmaydi, balki muhabbat, ezgulik, ma'naviyat eng boqiy tuyg'ulardir. Jumladan, tarozining bir tomoniga pul, mansab, ganchbozlikni qo'yadigan bo'lsak, ikkinchi tomoniga esa faqat sevgini joylashtirsak, o'z-o'zidan sevgi toshi tarozini bir tomonga og'dirib yuboradi, negaki sevgigina insonni insoniy his-tuyg'ular bilan o'rab turadi, uni inson qilib turadi. Taroziining narigi tomonidagi obyektlar esa uni insoniylikdan chiqarib, hayvon bilan barobar qilib qo'yadi. Asar yakunida Rafael Polina bilan qisqa muddat baxtli yashasa-da, ularning sof ishqini o'lim changali ajratib yuboradi. Eng so'nggida esa bosh qahramon Rafael tilidan aytilgan aytilgan ehtirosli va o'tli jumlar uning haqiqiy hayotdan olgan eng so'nggi to'g'ri va yakunlovchi xulosasi sifatida o'quvchi qalbida qoladi: "Polina, Polina, men seni sevaman, seni jonimdan ortiq yaxshi ko'raman, sen bilan birga bo'lishni istayman. Sening quchog'ingda o'lishni istayman", - [3:283] deya qilgan iqrori asl hayotdagui eng samimiy va eng to'g'ri fazilat muhabbat ekanligini anglagan edi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, "Sag'ri teri tilsimi" kitobi bilan Onore de Balzak har bir yo'ldan adashgan insonni to'g'ri yo'lga solish, haqiqat yo'lidan o'zga yo'lga adashishdan qaytarib qolishga harakat qiladi. Ayniqsa, Balzak ushbu asar orqali jamiyatga ko'zgu tutadi. Shuning uchun bo'lsa kerak, ko'pchilik adabiyotshunoslar va munaqqidlar XIX asr fransuz realizmi davriga oid bo'lgan "Insoniyat komediyasi"ning yuragi hisoblangan "Sag'ri teri tilsimi" falsafiy romanini "jamiyat ko'zgusi" deya bejiz ta'rif bermagan. Asar so'nggida roviy — hikoya qiluvchi tomonidan aytilganidek, takabbur, ikkiyuzlamachi, kiborlar jamiyatining eng chirkin botqog'iga botib qolgan, go'zal va husn-u malohat bobida yagona bo'lsa-da insoniy fazilatlar va nafis hislardan mutlaqo mosuvo bo'lgan riyokor Fyodora obrazi haqida shunday deyiladi: "...Agar ta'bir joiz bo'lsa, Fyodora — jamiyatning o'zi!" [3:286] Nafaqat davrning, balki butun har bir davrning global muammosini aks ettirgani uchun, shuningdek, haqiqiy takrorlanmas obrazlarni yaratib har bir insonga, kitobxonga ko'zgu tutgani uchun ham bo'lsa kerak, bu asar asr oshgan asarlar sirasiga kiradi va har qanday adabiyot muxlislarining yuragini zir titratib, uning eng chuqur yeridan joy oladi, nafaqat bugungi kun, balki kelajakda ham "Sag'ri teri tilsimi" asari o'z mohiyatini yo'qotmagay.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. CH. Sainte-Bauve. *Portraits litteraires* II jild. "Garnier freres". Parij-1838
2. H.Taine. *Etude sur Balzak* II jild. Nouveaux essais de critique et d'histoire. Parij, Hachette-1865
3. O.Balzak. *Sag'ri teri tilsimi*. G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. Toshkent-1981
4. U.Hamdammov. A.Qosimov. *Jahon adabiyoti*. Akademya nashr. Toshkent-2024.

12.00.00 – YURIDIK FANLAR – LAW**Received:** 16 June 2025**Accepted:** 5 July 2025**Published:** 15 July 2025*Article / Original Paper***THE BASIC PRINCIPLES OF THE EUROPEAN UNION LAW****Yunusov Khaydarali Muratovich,**

Professor of the Department of International

Law and Human Rights,

Tashkent State University of Law

Doctor of Law (DSc)

E-mail: yunusovkm@gmail.com

Abstract. This article discusses the basic principles of the European Union law and their significance. The basic principles are described as the source of the European Union law. The basic principles of the European Union law are classified based on various criteria. Among them, the main emphasis is placed on the basic principles arising from the legal nature of the European Union. The content and essence of the principle of the primacy of the EU law over national law, the principle of direct application of the European Union law, the principle of legal integration, the principle of equality, the principles of loyalty to the Communities and solidarity are revealed.

Keywords: European Union law, fundamental principles of law, member states, national law, international law, sources of law, classification, legal system, law enforcement practice.

YEVROPA ITTIFOQI HUQUQINING ASOSIY PRINSIPLARI**Yunusov Xaydarali Muratovich,**

Toshkent davlat yuridik universiteti

“Xalqaro huquq va inson huquqlari” kafedrasi professori,

yuridik fanlar doktori (DSc)

Annotatsiya. Ushbu maqolada Yevropa Ittifoqi huquqining asosiy prinsiplari va ularning ahamiyati haqida soʻz yuritiladi. Asosiy prinsiplar Yevropa Ittifoqi huquqining manbasi sifatida tavsiflanadi. Yevropa Ittifoqi huquqining asosiy prinsiplari turlicha mezonlar asosida tasniflanadi. Ular orasida Yevropa Ittifoqining huquqiy tabiatidan kelib chiquvchi asosiy prinsiplarga asosiy urgʻu beriladi. Milliy huquq normalariga nisbatan Ittifoq huquqi normalarining ustuvorligi prinsipi, Yevropa Ittifoqi huquqining toʻgʻridan-toʻgʻri amal qilish prinsipi, huquqiy integratsiyalashuv prinsipi, tenglik prinsipi, Hamjamiyatlarga sodiqlik va birdamlik prinsiplarining mazmun va mohiyati ochib beriladi.

Kalit soʻzlar: Yevropa Ittifoqi huquqi, huquqning asosiy prinsiplari, aʼzo davlatlar, milliy huquq, xalqaro huquq, huquq manbalari, tasniflash, huquqiy tizim, huquqni qoʻllash amaliyoti.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N25>

Huquqning asosiy prinsiplari har qanday huquqiy tizimning markazida turadi. Ular “madaniyatli millatlar tomonidan eʼtirof etilgan huquqning umumiy prinsiplari” sifatida Xalqaro odil sud Nizomining 38-moddasida ham eslatib oʻtilgan [1, 297-bet].

Nizomda faqatgina “huquqning umumiy prinsiplari” haqida soʻz ketayotganligini unutmash kerak, zotan xalqaro huquqning umumiy prinsiplari mustaqil manba sifatida mavjud ekanligi munozarali masaladir.

“Huquq prinsipi – voqelikning obyektiv tartibi, ijtimoiy amaliyot, ijtimoiy rivojlanish qonuniyatlarining me’yoriy in’ikosidir” [2, 87-bet], degan ta’rifdan kelib chiqib, uning asosiy unsurlaridan birini ajratib ko’rsatish mumkin. Falsafiy nuqtai nazardan, qonuniyat bu – doimiy ravishda takrorlanib turadigan qoidalar yoki hodisalar majmuasidir. Shundan kelib chiqqan holda, xuddi odat huquqi kabi, huquq prinsiplari ham takrorlanib turish xususiyatiga ega bo’lgandagina prinsip sifatida e’tirof etilishi mumkin. Biroq, bunda uning xalqaro-huquqiy munosabatlarda emas, balki milliy huquqiy tizimlarda takrorlanib turishi nazarda tutiladi.

Umuman olib aytganda, huquqning asosiy prinsiplari tarixan ichki huquqning mahsuli sifatida qaralishi mumkin. Bir necha davlatlar tomonidan ichki huquqiy munosabatlarning o’xshash va bir xil normalar bilan tartibga solinayotganligi o’sha normalarning ularning (davlatlarning) tegishli sohalardagi o’zaro aloqalarini ham tartibga soluvchi umumiy norma sifatida xalqaro munosabatlar doirasiga ko’chishi uchun sabab bo’lgan. Mazkur prinsiplar xalqaro munosabatlar doirasida faqatgina davlatlarning roziligi bilan xalqaro-huquqiy normaga aylanishi mumkin bo’lib, ular xalqaro shartnomalar yoki xalqaro odat huquqi ko’rinishidagina xalqaro huquqqa aylana olishi e’tirof etiladi. Yoki boshqacha qilib aytganda, huquq prinsiplari shartnomalar va odat huquqida aks etishi bilangina xalqaro huquq kategoriyasi sifatida tan olinishi mumkin. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, milliy huquq prinsiplari mustaqil manba sifatida hatto bir nechta milliy huquqiy tizimlardan birdek joy olgan taqdirda ham xalqaro huquqda ipso facto mavjud bo’la olmaydi. Shu tufayli, xalqaro huquq prinsiplari joriy shartnomalar va odat huquqi ruhidan kelib chiqqan umumiy qoidalardir, degan fikr ham keng tarqalgan.

Huquqning asosiy prinsiplari milliy huquqiy tizimlar mahsulidir. U xalqaro munosabatlarga faqat davlatlarning shartnomaviy ruxsati va irodasi bilangina tatbiq etilishi mumkin. Xalqaro odil sudning yoki Yevropa Ittifoqi (Hamjamiyatlar) sudining mazkur prinsiplarni xalqaro nizolarni hal qilish jarayoniga tatbiq etish vakolati ham faqat aniq holatlardagina davlatlarning xohish-irodasidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Shu bois, huquqning umumiy prinsiplari birma-bir va barcha davlatlar tomonidan birdek shartnomaviy yoki odat huquqi ko’rinishida tan olinmas ekan, ular xalqaro huquqning qo’shimcha manbasi bo’lib qolaveradi va hech qanday yuridik majburiy kuchga ega bo’lmaydi.

Boshqa huquqiy tizimlardagi kabi, Yevropa Ittifoqi huquqiy tizimida ham huquqning umumiy prinsiplariga tez-tez murojaat qilinadi. Yevropa hamjamiyatlari ta’sis shartnomalarida faqat ikki martagina “a’zo davlatlar huquqiy tizimlarining umumiy asosiy prinsiplari”ga murojaat qilish imkoniyati qayd etilgan edi (Yevropa hamjamiyati shartnomasining 6- va 288-moddasi). Shunga qaramay, mana shu imkoniyatdan kelib chiqqan holda, Sud Hamjamiyatlar huquqining deyarli barcha sohalari, ayniqsa, inson huquqlarini to’laqonli ta’minlash va kafolatlash uchun huquqning asosiy prinsiplariga tayanar edi. Shu tufayli, bu prinsiplarning barchasi sud amaliyotida o’z ifodasini topa bordi va, natijada, Yevropa Ittifoqi huquqi sud amaliyotida asosiy prinsiplar tizimi vujudga keldi. Biroq, endilikda, bu prinsiplarning barchasini a’zo davlatlarning huquqiy tizimlari uchun xos bo’lgan umumiy asosiy prinsiplar, deb bo’lmaydi. Chunki, bugungi kunda ularning ma’lum bir qismini Yevropa Ittifoqi (Hamjamiyatlar) xarakteridan kelib chiquvchi asosiy prinsiplar tashkil etadi.

Asosiy prinsiplarga murojaat qiluvchi sud amaliyotining keyingi yillarda g’oyat tez rivojlanganligi va ko’rib chiqilgan ishlar sonining muttasil oshib borayotganligi bir tomondan,

Yevropa Ittifoqi huquqi asosiy prinsiplarini, ikkinchi tomondan, sud amaliyoti yoki sud ishlarining o'zini tasniflash zaruratini keltirib chiqardi.

Yevropa Ittifoqi huquqining asosiy prinsiplari turli usullar va yondashuvlar bilan tasniflanishi mumkin. Jumladan, ular huquq sohalari bo'yicha (iqtisodiy huquq, madaniy huquq, inson huquqlari va asosiy erkinliklar va h.k.), huquqiy tizimlar bo'yicha (milliy va Ittifoq huquqi) yoki ularning o'zlarining xarakteri (protsessual, umumiy, maxsus va h.k.) bo'yicha tasniflanadi.

Aksariyat holatlarda prinsiplar, kelib chiqishiga ko'ra yoki qaysi huquqiy tizimga tegishli ekanligiga qarab, ikki turga ajratiladi. Ularning birinchisi – barcha a'zo davlatlarning huquqiy tizimlari uchun umumiy bo'lgan asosiy prinsiplar bo'lsa, Yevropa Ittifoqi (Hamjamiyatlar) xarakteridan kelib chiquvchi asosiy prinsiplar – ikkinchi turkumni tashkil etadi. Tasniflashning bunday turi yana bir bor Yevropa Ittifoqi va milliy huquqiy tizimlar orasidagi chegarani aniqlab olishga, ularning o'zaro munosabatini chuqurroq tushunishga imkon beradi.

Shu bilan birga, barcha tashkillashgan huquqiy tizimlar uchun tabiiy va ajralmas bo'lgan asosiy prinsiplar turkumi borki, u yuqoridagi har ikkala, ya'ni milliy huquqiy tizimlarga ham, Yevropa Ittifoqi huquqiga ham bab-baravar tegishlidir. Bular protsessual huquq – odil sud jarayoni bilan bevosita bog'liq bo'lgan **odil sudlovning protsessual prinsiplari** turkumidir. Ushbu prinsiplar sudga murojaat qilish huquqi, samarali sud himoyasi, yuridik xavfsizlik kabi tushunchalar bilan chambarchas bog'langandir. Quyida ularning ayrimlariga to'xtalib o'tiladi.

1) Oqilona huquqiy boshqaruv yoki samarali sud tizimiga murojaat qilish prinsipi. Mazkur prinsip odil sudlovni benuqson tashkillashtirish, milliy miqyosda Yevropa Ittifoqi huquqining samaradorligi shubha ostiga olingan vaqtda jabrlanuvchining milliy instansiyalarga murojaat qilish huquqini mustahkamlaydi. Ayni vaqtda, ushbu prinsip Yevropa Ittifoqi huquqi va milliy huquqiy tizimlar orasiga hech qanday raxna solmaydi. Aksincha, milliy sudlar tomonidan inson huquqlarining to'la va samarali himoya qilinishi fuqarolarning Yevropa Ittifoqi sudiga preyuditsial tartibda murojaat qilishiga ehtiyoj qoldirmasligini anglatadi.

2) Sud himoyasining barcha vositalariga nisbatan ochiqlik prinsipi. Mazkur prinsip Yevropa Ittifoqi huquqining murakkab tabiatidan kelib chiqadi. Unga ko'ra, Yevropa Ittifoqi huquqi subyektlarining ishi milliy instansiyalar tomonidan, milliy huquq subyektlarining ishi – Yevropa Ittifoqi sud instansiyalari tomonidan ko'rib chiqilayotgan paytda ularga Yevropa Ittifoqi huquqi yoki milliy huquqiy tartibot haqida to'la va ochiq ma'lumotlar yetkazib beriladi. Odatda, milliy instansiyalar, ayniqsa, Yevropa Ittifoqi sudi tomonidan ish ko'rilganda, deyarli barcha himoya ishlari va hujjatlari yuridik maslahat firmalari yoki advokatlar orqali o'tadi. Shunday bo'lsa-da, fuqarolarni yetarli yuridik maslahat va ma'lumotlar bilan ta'minlash sud apparati zimmasiga ham yuklatilgan. Shu tufayli, sud ishlari va ularga berilgan izohlar Rasmiy Axborotnomada barcha tillarda muntazam ravishda chop etib boriladi.

3) Yevropa Ittifoqining ma'muriy instansiyalarida himoya huquqini hurmat qilish prinsipi raqobatchilik qoidalarini ma'muriy nazorat qilish sohasida manfaatdor tomonlarni kerakli hujjatlar bilan tanishtirish imkoniyatini yaratish, Komissiya tomonidan amalga oshiriladigan tekshiruvlarning maqsad va mohiyatini bildirish majburiyati, ish sharoitlaridan kam bo'lmagan yashash sharoitlariga ega bo'lish huquqini hurmat qilish, o'z-o'zini jinoyatchi deb topishni rad etish kabilarni o'z ichiga oladi.

4) Huquqiy xavfsizlik va huquqiy ishonch prinsipi quyidagilarda namoyon bo'ladi: qaror yo'naltirilayotgan subyektni bu haqda oldindan xabardor etish, huquqiy aktlarning vaqt

o'lchami nuqtai nazaridan orqaga ta'sir etmasligi, shaxsga oid ma'lumotlarni sir saqlash majburiyati.

5) Tenglik prinsipi. Tenglik prinsipining amal qiladigan sohalari va tatbiq etiladigan ko'lami juda keng. A'zo davlatlar orasidagi munosabatlardan tortib individlar orasidagi kundalik aloqalarda tenglik prinsipini uchratish mumkin. Biroq bu yerda gap bevosita protsessual sud jarayonidagi tenglik haqida ketmoqda. Ya'ni, sud ishi bilan bog'liq hujjatlarni to'ldirish jarayonida qo'shimcha hujjatlar, garov, ahamiyatsiz ma'lumotlar talab qilinishiga yo'l qo'yilmaydi. Noteng protsessual talablarning o'zi Yevropa Ittifoqi huquqi tizimidagi tenglik prinsipining to'g'ridan-to'g'ri buzilishi demakdir.

Ikkinchi turkumdagi prinsiplar – a'zo davlatlarning huquqiy tizimlari uchun umumiy bo'lgan asosiy prinsiplardir.

Mazkur prinsiplar Yevropa Ittifoqi to'g'risidagi Lissabon shartnomasi (YeILSh) ning 2-moddasida sanab o'tilgan [3]. Unga asosan, Ittifoq a'zo davlatlar uchun umumiy bo'lgan ozodlik, tenglik, demokratiya, huquqiy davlat, insoniy or-nomus, inson huquqlari va erkinliklari, jumladan, ozchiliklar huquqlarini hurmat qilish kabi qadriyatlar yoki prinsiplar asosida tashkil topgan.

YeILShning 6-moddasiga muvofiq, Ittifoq 1950-yil 4-noyabrda Rim shahrida imzolangan Inson huquqlari va asosiy erkinliklarini himoya qilish bo'yicha Yevropa konvensiyasida kafolatlangan hamda a'zo davlatlarning umumiy konstitutsiyaviy an'alaridan kelib chiqadigan insonning asosiy huquqlarini Ittifoq huquqining asosiy prinsipi sifatida hurmat qiladi.

Asosiy prinsiplar 2004-yil 29-oktyabrda davlat va hukumat rahbarlari tomonidan imzolangan Yevropa Ittifoqi uchun yagona Konstitutsiya ta'sis etish to'g'risidagi shartnomada yanada urg'ulangan holda o'z aksini topgan edi.

Hozirda Lissabon shartnomasining tarkibiy qismi sifatida joy olgan Yevropa Ittifoqining Asosiy huquqlar bo'yicha xartiyasi muqaddimasi Ittifoqning insoniy qadr-qimmat, ozodlik, tenglik va birodarlik, demokratiya va huquqiy davlat kabi bo'linmas va umumbashariy qadriyatlar asosida tashkil topganligini ta'kidlaydi [4, 391-407-betlar].

A'zo davlatlarning huquqiy tizimlari uchun umumiy bo'lgan asosiy prinsiplarning Yevropa Ittifoqi huquqidan joy olishi Yevropa Ittifoqi (Hamjamiyatlar) tabiatidan kelib chiqadigan prinsiplarning yoki xalqaro huquq prinsiplarining milliy huquqiy tizimlarga implementatsiya qilinishidan ko'ra murakkabroq jarayondir.

Bir tomondan, Yevropa Ittifoqi huquqining milliy huquqiy tizimlarga nisbatan mustaqilligi, ikkinchi tomondan, ular orasida huquqning barcha sohalarida ustuvorlikning ta'min etilmaganligi a'zo davlatlarning huquqiy tizimlari uchun umumiy bo'lgan asosiy prinsiplarni Yevropa Ittifoqi huquqiga transpozitsiyalashni qiyinlashtirib yuboradi. Buning ustiga, asosiy prinsiplarning birdek e'tirof etilishi ularni amalda ta'minlashning bir xil darajasini anglatmaydi. Shu nuqtai nazardan, "huquqiy davlatdan huquqiy hamjamiyat sari" konsepsiyasi ham biroz shubha ostida qolishi tayin.

Insonning asosiy huquqlarini hurmat qilish Ittifoqning bosh prinsiplaridan biri ekan, Yevropa hamjamiyatlari odil sudi sudi (YeHOS, keyinchalik Yevropa Ittifoqi sudiga aylantirilgan) hamjamiyat (keyinchalik Ittifoq) institutlarining bu boradagi faoliyatini nazorat qilishga haqlidir. Mana shu vakolat doirasida Sud tomonidan quyidagi asosiy huquqlar e'tirof etilgan: insoniy or-nomus, qadr-qimmat (1974, *Casagrand* sud ishi); tenglik prinsipi (1962,

Klockner sud ishi); kamsitmaslik (1976, *Defrenne/Sabena* sud ishi); fikr va soʻz erkinligi (1976, *ERT* sud ishi); samarali sud himoyasi huquqi (1986, *Johnston* ishi); erkin kasbiy faoliyat va mulkka egalik huquqi (1979, *Hauer* sud ishi).

Yevropa Ittifoqi va uning huquqiy tabiatidan kelib chiquvchi asosiy prinsiplar – **uchinchi turkumdagi prinsiplarni** tashkil qiladi.

Mazkur prinsiplarning aksariyati Yevropa Ittifoqi huquqi tabiatidan kelib chiqsa-da, biroq ularning baʼzilari Yevropa Ittifoqi va milliy huquqiy tizimlarning oʻzaro munosabatlari yoki taʼsiri natijasida, qolaversa, mana shu munosabatlarni tartibga solish maqsadida yuzaga kelganligini eʼtirof etish lozim. Ushbu prinsiplar taʼsis shartnomalarini shunchaki sharhlash natijasigina emas, balki Yevropa Ittifoqi huquqining asl manbasi sifatida ham gavdalanadi. Masalan, milliy belgilarga qarab kamsitmaslik, aʼzo davlatlararo hamjihatlik prinsipi, institutsional muvozanat prinsipi kabilar, dastavval, taʼsis shartnomalarida oʻz aksini topgan.

1) Huquq normalar orasida ustuvorlikni taʼminlash prinsipi. Jamiyatdagi huquqiy tartibga solinadigan munosabatlar sohasi va koʻlami turli-tuman boʻlib, ularni tartibga soluvchi huquqiy normalar ham shaklan rang-barangdir. Biroq mazkur munosabatlar oʻzaro bogʻliq boʻlmagan holatda, alohida mavjud boʻlishi juda kamyob hodisadir. Shu bois, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solayotgan normalar orasida ustuvorlik boʻlishi talab etiladi, zotan, busiz yagona va mushtarak huquqiy tartibot oʻrnatilishi mumkin emas.

Yevropa Ittifoqi huquqi nuqtai nazaridan, huquq normalari ustuvorligi ikki xil maʼnoda tushuniladi. Birinchisi, milliy huquq normalariga nisbatan Ittifoq (Hamjamiyatlar) huquqi normalarining ustuvorligi prinsipidir.

Yevropa Ittifoqi huquqi milliy huquqqa nisbatan ustuvor mavqe kasb etadi va ular orasida meʼyorlar (normalar) kolliziyasi yuzaga kelgan vaqtda milliy sudlar va maʼmuriyat tomonidan Ittifoq huquqi qoʻllaniladi.

Yevropa Ittifoqi huquqining birlamchi manbalari boʻlmish taʼsis shartnomalari va ularga oʻzgartirishlar kiritish toʻgʻrisidagi shartnomalar milliy huquqqa nisbatan soʻzsiz ustuvordir. Biroq orttirma huquqqa nisbatan bu qoidaning qoʻllanilishi mumkin emas. Qolaversa, hatto taʼsis shartnomalarida ham Ittifoq huquqining ustuvor ekanligi oʻz ifodasini toʻla-toʻkis topmagan. Yevropa Ittifoqi huquqidagi bu kemptik Odil sud amaliyoti bilan toʻldirilgan. YeHOS bir qator sud ishlarida ushbu prinsipni takror va takror taʼkidlagan.

Van Gend en Loos sud ishi [5] boʻyicha YeHOS xulosasiga koʻra, milliy sudlar milliy huquqning u yoki bu normasiga tayangan holda Hamjamiyatlar huquqiga putur yetkazishi mumkin emas.

Bu borada *Costa/ENEL* sud ishi [6] yanada sermazmundir. 1964-yil 24-fevral va 7-martda chiqarilgan YeHOS qarorida Hamjamiyatlarga aʼzo davlatlar oʻzlarining bir tomonlama huquqiy akti va xatti-harakati bilan oʻzlari tomonidan qabul qilingan shartnoma normalariga qarshi bora olmasligi urgʻulanadi.

Sudning fikriga koʻra, Hamjamiyatga aʼzo davlatlar oʻz ixtiyorlari bilan Hamjamiyatlarga muayyan suveren huquqlarni bergan ekan, demak, ayni shu sohalarda Hamjamiyatlar huquqiga ham ustuvorlik berilgan. Bundan tashqari, har bir davlat Hamjamiyatlar huquqining majburiy kuchi, uni sharhlash va amalga tatbiq etishga oʻz holicha yondashar ekan, u holda Hamjamiyatlar huquqining yaxlitligi xavf ostida qoladi.

Yevropa Ittifoqi tomonidan shartnomalar bilan yuklatilgan majburiyatlar a'zo davlatlar tomonidan chiqarilgan qonun hujjatlari tufayli shubha ostiga olinsa, ular so'zsiz majburiy emas, balki ehtimoliy bo'lib qoladi.

Agar o'zining mustaqil manbalariga ega bo'lgan, shartnomalar bilan tug'ilgan Yevropa Ittifoqi huquqi ichki milliy qonunlar bilan qarama-qarshi qo'yilar ekan, u o'zining nafaqat integratsiyaviy xarakterini yo'qotadi, balki butun Ittifoqning huquqiy asosi o'z ahamiyatini yo'qotishi mumkin.

Yevropa Ittifoqi huquqining mustaqilligi (avtonomligi) uning mavjudligining ajralmas shartidir. YeILShning 4-moddasi (sobiq YeHShning 10-moddasi) a'zo davlatlarga shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlarni bajarishni yuklaydi.

Sud fikricha, xalqaro huquqning umumiy prinsiplaridan kelib chiqqan holda hech bir konstitutsiyaviy hujjat yoki norma Ittifoq (Hamjamiyatlar) huquqiga zid kelishi mumkin emas. Ta'sis shartnomalari va milliy konstitutsiyalar orasidagi tafovutlar ta'sis shartnomalari ratifikatsiya qilinib, kuchga kirgunga qadar barham topmog'i lozim [7].

Yevropa Ittifoqi huquqining ustuvorligi, nazariy jihatdan, "orttirma huquq"qa ham taalluqli bo'lsa-da, biroq "orttirma huquq" hujjatlarining yuridik kuchi bir necha marta milliy sudlar tomonidan shubha ostiga olingan.

YeHOS 1971-yil 14-dekabrda chiqargan Reglamentga oid qarorida [8, 1039-bet], reglamentga qarshi keluvchi har qanday milliy huquqiy aktlar o'z kuchini yo'qotadi, deb e'lon qiladi. Milliy sudlar tomonidan Ittifoq huquqini milliy konstitutsiyaviy huquq doirasida cheklashga urinishlar ham ro'yobga chiqmagan.

Yevropa Ittifoqi huquqining ustuvorligi prinsipi Ittifoqqa a'zo bo'lib kirayotgan davlatlar uchun ham majburiydir. Ular a'zo bo'lib kirayotgan vaqtdagi Yevropa Ittifoqi huquqi o'zining barcha elementlari bilan, qabul qilingan sanasidan qat'iy nazar, ular uchun ustuvordir.

Xulosa qilib aytganda, Ittifoq huquqi bir butunlikda (ta'sis shartnomalari, orttirma huquq) o'zining mutlaq vakolatiga kiruvchi sohalarida barcha turdagi milliy huquqiy tizimlar uchun ustuvordir. Sud mazkur prinsip a'zo davlatlarga Ittifoq (Hamjamiyatlar) huquqini samarali amalga oshirish uchun mustaqil choralar ko'rish majburiyatini ham yuklaydi. Bundan kelib chiqadiki, nafaqat joriy normalar Ittifoq huquqiga zid bo'lmasligi, balki kelajakda bunday aktlar qabul qilinishining ham oldi olinishi lozim.

Ikkinchisi, **ichki huquqiy makondagi normalar ustuvorligi** prinsipini, ya'ni Ittifoq institutlari tomonidan qabul qilinayotgan normalar orasidagi ustuvorlikni yoki ustuvor ketma-ketlikni anglatadi. Bu ustuvorlik normalar yaratuvchi huquqiy hujjatlarning o'zidayoq aks etadi. Ta'sis shartnomalari va to'ldiruvchi shartnomalardan keyingi o'rinda keluvchi reglament va direktivalar boshqa ko'rinishdagi hujjatlarga nisbatan ustuvor maqom egallaydi. Qaysi organ tomonidan qabul qilinayotganidan qat'iy nazar, asosiy reglamentlar ijrochi reglamentlardan ustuvordir.

O'z navbatida, bunday ustuvorlik Ittifoqning "orttirma huquqi"dagi bosh qoidalar va ijroi choralarni o'zaro farqlashga asos bo'luvchi normalar iyerarxiyasini hurmat qilish prinsipini keltirib chiqaradi [10].

2) Yevropa Ittifoqi huquqining to'g'ridan-to'g'ri amal qilish prinsipi. To'g'ridan-to'g'ri amalga tatbiq etish prinsipining amal qilish ko'lamini va darajasi Ittifoq huquqining manbalari kategoriyasiga qarab xilma-xil, cheklangan va cheklanmagan, shartlangan va shartsiz bo'lishi mumkin.

Yevropa Ittifoqi huquqining birlamchi manbalariga nisbatan to'g'ridan-to'g'ri amalga tatbiq etish prinsipini qo'llash ta'sis shartnomalarida o'zining aniq ifodasini topmagan. Shuningdek, ta'sis shartnomalaridagi umumiy maqsadlar va vazifalarni o'zida mujassam etgan normalar to'g'ridan-to'g'ri ta'sir kuchiga ega emas va individlarning da'vo qo'zg'ashlariga asos bo'la olmaydi.

Ta'sis shartnomalari va ularga o'zgartirishlar kiritish to'g'risidagi shartnomalarning Umumiy tashqi va xavfsizlik siyosati hamda va Adliya va ichki ishlar sohasiga oid normalariga nisbatan to'g'ridan-to'g'ri amalga tatbiq etish prinsipi qo'llanilmaydi. Chunki bu sohalar Maastrixt va Amsterdam shartnomalari bilan paydo bo'lgan Yevropa Ittifoqi huquqining to'liq "hamjamiyatlashtirilmagan" sohalaridir.

Yevropa Ittifoqi huquqini to'g'ridan-to'g'ri amalga tatbiq etish prinsipining bir qator shartlari ham mavjud: ular aniq, tushunarli va maqsadga to'g'ri yo'naltirilgan bo'lishi lozim. Ularni qo'llash uchun boshqa qo'shimcha aktlar (jumladan, umumiy xarakterdagi deklaratsiya, havola yoki uni qo'llash yuzasidan qo'shimcha choralar ishlab chiqishga qaratilgan qarorlar) va xatti-harakatlar ko'zda tutilgan bo'lmasligi lozim.

Xuddi mana shu shartlar ikkilamchi huquq normalari (reglament, direktiva va qaror)ga ham tegishlidir. Reglament va qaror bu borada hech qanday munozaraga o'rin qoldirmaydi, biroq "gorizontal" ta'sir kuchiga ega bo'lmagan direktivalarning to'g'ridan-to'g'ri amalga tatbiq etilishi borasida yakdil fikrlar mavjud emas.

3) Huquqiy integratsiyalashuv prinsipi. Mazkur prinsip Yevropa Ittifoqi huquqining milliy huquqiy tizimlar tomonidan qabul qilinishi, o'zlashtirilishi va milliy huquqning tarkibiy qismiga aylanishi jarayonini anglatadi. Ayniqsa, yangi a'zo davlatlar tomonidan "orttirilgan huquq" ("droit acquis") deb yuritiladigan mazkur huquq tizimining qabul qilinishi Ittifoqqa a'zolikning eng muhim talablaridan biridir.

Yuqorida eslatilgan ikki prinsip (Yevropa Ittifoqi huquqining ustuvorligi va to'g'ridan-to'g'ri amal qilishi) Yevropa Ittifoqi huquqi normalarini milliy huquqqa singdirish uchun keng imkoniyat yaratadi. Mana shunday holatdagina Yevropa Ittifoqi huquqi a'zo davlatlar hududida yuridik majburiy kuch oladi va amal qiladi.

Firma Molkerei-Zentrale sud ishida huquqiy integratsiyalashuv prinsipiga shunday ta'rif beriladi: "Hamjamiyatlar huquqi normalari hech qanday milliy xarakterdagi choralarsiz milliy huquqiy tartibot ichiga kirib boradi" [11, 211-bet]. Milliy huquqiy tizimga singib ketgach, Hamjamiyatlar huquqi xuddi milliy huquq singari amal qila boshlaydi. A'zo davlatlarning vazifasi ushbu huquqning o'zlashtirilishi uchun zarur huquqiy iqlimni yaratishgina emas, balki uning samarali amal qilishi uchun qulay shart-sharoitlar tug'dirishdan iborat.

Maastrixt shartnomasiga ilova qilingan "Hamjamiyatlar huquqiy aktlarini qo'llashga oid deklaratsiya" Hamjamiyatlar huquqini aniq va to'liq inkorporatsiya qilish integratsiyaning muhim omili ekanligini ta'kidlagan edi [12, 0139-bet].

Yevropa Ittifoqi huquqining milliy huquqqa integratsiyalashuvi bir necha yo'nalishda amalga oshadi. To'g'ridan-to'g'ri ta'sir kuchiga ega bo'lgan reglamentlar avtomatik ravishda milliy huquqdan joy oladi. Direktivalar esa milliy huquq tomonidan qo'shimcha chora-tadbirlar bilan transpozitsiyalanadi. Shuning uchun direktivalarni inkorporatsiya qilish alohida e'tibor talab qiladi.

4) Tenglik prinsipi. Bu prinsip milliy, jinsiy, irqiy, nogironlik, yosh va jinsiy moyillik belgilariga qarab kamsitmaslik prinsipining asosidir. Ya'ni, fuqarolar qonun oldida tengdirlar.

Shuningdek, tenglik prinsipi Ittifoqning reglamentar va ijrochilik faoliyatiga ham taalluqlidir. Tafovutlashning tabiiy omillari asosli bo'lgandagina o'xshash sharoitlarni tafovutlash mumkin: iqtisodiy agentlar orasidagi tenglik, a'zo davlatlarning byudjet sohasidagi tengligi shular jumlasidandir.

2007-yilda qabul qilingan va 2009-yilda kuchga kirgan "Yevropa Ittifoqi to'g'risidagi shartnoma va Yevropa hamjamiyati to'g'risidagi shartnomaga o'zgartirishlar kiritish to'g'risida"gi Lissabon shartnomasi (YeILSh) birinchi marta Ittifoqning demokratik asoslarining uchta asosiy prinsipini belgiladi: demokratik tenglik, vakillik demokratiyasi va to'g'ridan-to'g'ri demokratiya [13, 240-bet]. Demokratik tenglik prinsipiga muvofiq, Ittifoqning barcha institutlari, organlari va ofislari barcha fuqarolar oldida va ularga nisbatan o'z vazifasini tenglik prinsipi asosida amalga oshirishi lozim. Institutlarning fuqaroligi, millati, diniy mansubligi, tili, jinsi yoki boshqa mansublik belgilaridan qat'i nazar, barcha fuqarolarga teng munosabatda bo'lishi talab etiladi (YeILShning 9-moddasi).

Vakillik demokratiyasi prinsipi Yevropa Parlamentiga to'g'ridan-to'g'ri saylovlar orqali amalga oshiriladi. Har qanday qaror fuqarolar bilan bamaslahat qabul qilinishi lozim (YeILShning 10-moddasi).

Lissabon shartnomasi tufayli to'g'ridan-to'g'ri demokratiya endilikda fuqarolarning qonunchilik tashabbusi huquqi asosida ta'minlanadi. Uning tartibi 2011-yil 11-martdagi Kengash qarori asosida belgilab berilgan [14].

Lissabon shartnomasi Ittifoq va a'zo davlatlar o'rtasidagi hamda a'zo davlatlar orasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi bir qator yangi prinsiplarni olib kirdi. Ittifoq barqarorligi va a'zo davlatlarning o'zaro hamkorligi birdamlik tamoyili (Principle of solidarity) bilan yanada mustahkamlandi. Mazkur tamoyilga oid ayrim qoidalar oldingi shartnomalarda ham eslatib o'tilgan bo'lsa-da, Lissabon shartnomasida birinchi marta tamoyil sifatida yaqqol namoyon bo'ldi.

Yevropa Ittifoqi to'g'risidagi Lissabon shartnomasining 3-moddasiga ko'ra, Ittifoq a'zo davlatlar orasidagi birdamlikni rag'batlantirishni maqsad sifatida belgilaydi. 42-moddaning 7-bandiga muvofiq, "Biror a'zo davlat o'z hududida qurolli agressiyaga duchor bo'lsa, boshqa a'zo davlatlar o'z imkoniyatlaridagi barcha vositalarni ishga solgan holda unga yordam va ko'mak ko'rsatishi lozim". Yevropa Ittifoqining amal qilishi to'g'risidagi Lissabon shartnomasining 222-moddasi Ittifoq va a'zo davlatlarning mazkur tamoyilni amalga oshirishdagi mas'uliyatini yanada kengaytirdi: "Biror a'zo davlat terrorchilik hujumiga giriftor bo'lsa yoxud insoniy yoki tabiiy ofat qurboniga aylansa, Ittifoq va uning a'zo davlatlari birdamlik ruhi ostida birgalikda harakat qiladi. Ittifoq o'zining hamda o'z ixtiyoriga topshirilgan a'zo davlatlarning barcha, jumladan, harbiy vositalarini safarbar etadi". Yevropa Ittifoqining amal qilishi to'g'risidagi Lissabon shartnomasining 122-moddasi esa, Polsha, Chexiya, Litva kabi yangi a'zo davlatlarning talabini inobatga olgan holda Kengashga a'zo davlatlarning birdamligi ruhidan kelib chiqib, mahsulotlar tanqisligi, ayniqsa, energetika sohasida taqchillik yuzaga kelgan holatlarda iqtisodiy vaziyatga oid zarur qarorlar qabul qilish huquqini beradi. YeIALSHning

67- va 194-moddalarida ham a'zo davlatlarni birdamlikka chorlovchi qoidalar mavjud. Shu tariqa, Lissabon shartnomasi a'zo davlatlarini birdamlik tamoyilidan kelib chiqadigan majburiyatlarini kuchaytirish bilan Ittifoqning ichki va xalqaro munosabatlardagi nufuzini yanada oshirishga harakat qildi.

Yevropa Ittifoqi huquqi huquqiy tizim sifatida murakkab tuzilmaga ega. Mazkur tizimning barcha murvatlari o'zaro muvofiqlik va uyg'unlikda ishlagandagina uning samaradorligi namoyon bo'ladi. Yevropa Ittifoqi huquqi bugungi kunda ilg'or huquqiy tizim sifatida e'tirof etilsa-da, bir qator muammolardan holi emas va uning istiqboli mazkur muammolarni qanchalik hal etilishiga bog'liq.

Xususan, huquqni qo'llash amaliyoti nuqtai nazaridan muammolarning birinchi guruhi, avvalo Yevropa Ittifoqi huquqining yaxlit huquqiy makon sifatida amal qilishi, umumiy bozor qonunlarining yangi a'zo davlatlar hududida yaxshi ishlamasligi, ijro nazoratining sustligida namoyon bo'ladi. Xususan, Yevropa Ittifoqi to'g'risidagi Lissabon shartnomasining 3, 42-moddaning 7-bandi, Yevropa Ittifoqining amal qilishi to'g'risidagi Lissabon shartnomasining 122, 222-moddasi hamda 67- va 194-moddalarida ko'zda tutilgan Ittifoqqa sodiqlik va birdamlik tamoyiliga to'liq va vijdonan rioya etilmayotganligi Ittifoqning ichki va xalqaro darajadagi nufuziga soya solib kelmoqda.

COVID-19 global pandemiyasi Yevropa Ittifoqining bir qator normalari va tamoyillarining amalda ishlamasligini namoyon etdi. Jumladan, a'zo davlatlarning chegaralarni zudlik bilan yopishi, Ittifoq va boshqa a'zolarining zarariga o'zining zaxiralarini yashirishga bo'lgan urinishi, tibbiy mahsulotlar eksportini bir yoqlama taqiqlashi Lisabon shartnomasida ko'zda tutilgan birdamlik tamoyilini deyarli yo'qqa chiqardi. Natijada birdamlik tamoyilini majburlovchi mexanizmlar bilan yanada kuchaytirish zarurati yanada yaqqol sezildi.

Xulosa qilib aytganda, huquq manbalari nuqtai nazaridan Yevropa Ittifoqi huquqi xalqaro huquq va milliy huquqdan farq qiladi. Jumladan, odat huquqi Yevropa Ittifoqi huquqi tizimida mavjud emas. Xalqaro huquq va milliy huquqning qolgan manbalari Yevropa Ittifoqi huquqida namoyon bo'ladi. Ular orasida huquqning umumiy prinsiplari markaziy o'rinlardan birini egallaydi. Mazkur prinsiplar, bir tomondan, Yevropa Ittifoqi huquqini xalqaro huquq bilan bog'lash uchun xizmat qilsa, ikkinchi tomondan, ular Yevropa Ittifoqi sud amaliyoti bilan chambarchas bog'langan. Boshqacha qilib aytganda, ularning prinsip sifatida e'tirof etilishida Yevropa Ittifoqi sudining ahamiyati kattadir.

Adabiyotlar/Литература/References:

- 1 Dupuy P.-M. Les grands textes de droit international public. 2-édition. Dalloz, Paris, 2000. – R. 297.
- 2 Саидов А. Халқаро ҳуқуқ. Дарслик. – Т.: Адолат, 2001. – Б.87.
- 3 Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union: <http://eur-lex.europa.eu> – JO C 83 of 30.03.2010: Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union.
- 4 Charter of Fundamental Rights of the European Union. – Official Journal of the European Union. 2012. C 326/391. – P. 391-407.
- 5 CJCE, Arrêt du 5 février 1963, Van Gend en Loos v. Administration fiscale néerlandaise, aff. C-26/62, Rec. 3.
- 6 CJCE, Arrêt du 15 juillet 1964, Costa C/ENEL, 6/64, Rec. – P. 1141.
- 7 Case 56/64, 58/64 Judgment of the Court of 13 July 1966, Etablissement Consten S.a.R.L. & Grunding-Verkaufs-G.m.b.H v. Commission of the EEC, Rec. 429 (1966); Case 11/70, Judgment of the Court of 17 December 1970, Internationale Handelsgesellschaft GmbH v. Einfuhr-und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel, (1970) Rec. 1125.
- 8 Case 43/71, Judgment of the Court of 14 December 1971, Politi SAS/Ministry for Finance of the Italian Republic. Rec. – R. 1039.

-
- 9 Case 106/77, Judgment of the Court of 9 March 1978, Amministrazione delle Finanze dello Stato v. Simmenthal SpA, (1978) Rec. – R. 629.
  - 10 Aff. Sayag, 9/69, Rec. – R. 329 (10 Juillet 1969); Algera, 7/56, Rec. – R. 84 (12 Juillet 1957); Koster, 25/70, Rec. – R. 1161 (17.12.70).
  - 11 C-28/67, Judgment of the Court of 3 April 1968, Westfalen/Lippe GmbH v. Hauptzollamt Paderbom, (1968), Rec. 211.
  - 12 Declaration on the quality of the drafting of Community legislation: Official Journal C 340 10/11/1997. – P. 0139.
  - 13 Nicholas Moussis. Access to the European Union. Law, Economics, Policies. 20th edition. – Cambridge, Intersentia, 2013. – P. 240.
  - 14 Regulation 211/2011, OJ L 65 of 11.03.2011, last amended by regulation 268/2012, OJ L 89 of 27.03.2012 //https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32012R0270.

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

ENSURING HUMAN RIGHTS IN THE UZBEK KHANATES: AN EXAMPLE OF DEALING WITH CITIZENS' APPEALS AND OVERSEEING THEM

Zokirov Sherzod

Leading researcher Institute of Legislation and legal policy under the President of the Republic of Uzbekistan,
doctor of philosophy (PhD) on science in law
E-mail: sherzokirov@gmail.com

Abstract. In this article, the provision of human rights during the Uzbek khanates was considered on the example of the consideration of citizens' appeals and its supervision. In this regard, it is studied on the basis of fragmentary facts present in the scientific literature and in scientific research carried out by researchers. At the same time, during the period of the Uzbek khanates, the consideration of citizens' appeals and the implementation of control over them have been analyzed based on the national legal documents available today.

Keywords: citizens' appeal, human rights, Uzbek khanate, reception ceremony, gender equality, representative institution, repeated appeal, mukhtasib.

O'ZBEK XONLIKLARIDA INSON HUQUQLARINING TA'MINLANISHI: FUQAROLAR MUROJAATLARI BILAN ISHLASH VA U BO'YICHA NAZORATNI AMALGA OSHIRISH MISOLIDA

Zokirov Sherzod

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi
Qonunchilik va huquqiy siyosat instituti yetakchi ilmiy xodimi,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek xonliklari davrida inson huquqlarini ta'minlanishi fuqarolarning murojaatlarini ko'rib chiqish va uni nazorat qilish misolida ko'rib chiqilgan. Bu borada ilmiy adabiyotlarda va tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlarda mavjud bo'lgan fragmentar faktlar asosida o'rganilgan. Shu bilan birga, o'zbek xonliklari davrida fuqarolarning murojaatlarini ko'rib chiqish va u bo'yicha nazoratni amalga oshirish bugungi kunda mavjud milliy qonunchilik hujjatlariga asosan qiyosiy-huquqiy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: fuqaro murojaati, inson huquqlari, o'zbek xonliklari, qabul marosimi, gender tengligi, vakil instituti, takroriy murojaat, muhtasib.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N26>

KIRISH

O'zlikni anglash tarixni bilishdan boshlanishi, tarixiy xotirasiz kelajak yo'qligi, tarix millat uchun ruhiy ozuqa ekanligi barchaga ayon. So'nggi yillarda qadim va boy tariximizni har tomonlama va chuqur o'rganish, asosiysi, olingan natijalarni xalqimizga yetkazish har qachongidan ko'ra kuchliroq ahamiyat kasb etmoqda.

Ushbu o'ta muhim va mas'uliyatli jarayonda turli yo'nalishda tadqiqot olib borayotgan olimlar tomonidan amalga oshirilayotgan ilmiy izlanishlarning o'rni alohidadir. Bugungi yangi

O'zbekistonda mamlakatimizning haqqoniy tarixini tiklash va uning rivoji uchun barcha zaruriy shart-sharoit va imkoniyatlar yaratildi.

Binobarin, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining deyarli har bir chiqishi, nutq va risolalarida tarixiy xotiraga tayangan holda faxr va iftixorni yuksaltirish milliy o'zlikni asrab qolishning asosiy omillardan biri ekaniga alohida urg'u berilmoqda. Ushbu fikrimizning yaqqol misoli sifatida davlatimiz rahbarining Qashqadaryo viloyatida yangi tashkil etilgan Ko'kdala tumani faollari bilan o'tkazgan uchrashuvida bildirgan fikrlarini keltirishimiz mumkin.

Prezidentimiz fikrining avvalida buyuk sarkarda bobomiz Amir Temurning To'xtamishxon bilan bo'lgan tarixiy jangdagi ulkan g'alabasi haqida o'qiganini va bu jang haqidagi ma'lumotlarga avval duch kelmaganini, u kishi uchun bu yangilik bo'lganini aytgan. Fikrining so'nggida esa: "Biz nega shu kabi buyuk ajdodlarimiz tarixini yaxshi o'rganmaymiz? Uzoq yillar ura-ura bilan umuman boshqalar tarixini, boshqalar g'alabasini miyamizga singdirishgandi. Mutasaddilarga topshiriq berdim – biz, birinchi navbatda, o'zimizning bobolarimiz tarixini o'rganishimiz kerak" [22], deb tarixni chuqur o'rganishga alohida urg'u berganligi ham har bir tadqiq etilayotgan mavzuning, eng avvalo, tarixini bilish muhim ahamiyatga egaligidan dalolat beradi.

METODOLOGIYA

Ushbu maqolani tayyorlashda IMRAD usulidan foydalanildi. Bunda, tegishli sohadagi xorijiy va mahalliy olimlarning fikri o'rganildi, muhokama qilindi va taqqoslandi. Shuningdek, tahlilda muallifning subyektiv fikrlari ham katta o'rin egallaydi.

NATIJA VA MUHOKAMA

O'zbekiston davlatchiligi tarixiga nazar tashlanganda, O'zbek xonliklarida fuqarolarning murojaatlari bilan ishlash bevosita ushbu xonliklardagi boshqaruv tizimiga bog'liq bo'lgan deb aytish mumkin. Sababi, fuqaroning murojaatini bevosita hal qilish, ular tomonidan berilgan arz va shikoyatlarni hukmdor (xon, amir)larga yetkazish hamda murojaatlarning shariat normalariga muvofiq va qonuniy hal etilishi ustidan nazoratni amalga oshirish uchun turli xildagi bosqichlar, tuzilmalar, alohida mansablar joriy etilgan. Hukmdorlar aholining arz va shikoyatlarini hal etishda boshqaruv tamoyillariga asoslangan holda ish ko'rganlar.

Masalan, Buxoro xonligida davlat boshlig'i mahkamasining ikki asosiy maxsus xodimi bo'lib, ular amirning kundalik ishini yuritish masalalari bilan bevosita mashg'ul bo'lgan. Ulardan biri parvonachi bo'lib, u amir farmonlari va boshqa qarorlarini beklarga hamda boshqa mansabdor shaxslarga yetkazish masalalari bilan shug'ullangan [7; B. 148.]. Ikkinchi lavozim egasi dodhoh, ya'ni, davlat boshlig'iga turli masalalar bo'yicha kelib tushadigan ariza va shikoyatlarni qabul qilib, xonga yetkazish hamda berilgan javoblarni o'z egalariga qaytarish vazifasini bajarish yuklatilgan lavozim hisoblangan [18; B. 14.].

Buxoro amirligida amirlar ariza va shikoyatlarni ko'rib chiqishga katta e'tibor bilan qaraganlar. Ya'ni, davlatning eng oliy darajasidagi amaldorlar inson huquqlarini ta'minlanishining bir ko'rinishi hisoblangan raiyatning murojaatlarini bevosita o'zlari ham ko'rib chiqish bilan shug'ullanganlar. Xususan, ariza va shikoyatlar shaxsan amirning o'zi tomonidan ko'rib chiqilar, ba'zan shaxsan amirning nazorati ostida murojaatlar mazmunan ko'rib chiqish uchun shayxulislom, qushbegi yoki qozikalonga topshirilgan. Amir tomonidan ko'rib chiqish topshirilgan murojaatlarni amaldorlar ko'rib chiqishdan bosh tortsa yoxud ularni yetarli darajada hal qilmasalar, shikoyatchilar takroriy ravishda ikkinchi marotaba amirga

murojaat etishlari mumkin bo'lgan. Ikkala holatda ham qoida bo'yicha ma'lum bir ish bo'yicha qaror joyning o'zida qabul qilinishi lozim edi [2].

Hozirgi kunda ushbu holatni milliy qonunchiligimiz bilan taqqoslaganda O'zbekiston Respublikasining "Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari to'g'risida"gi Qonunning **32-moddasida** jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlarini qabul qilishni yoki ko'rib chiqishni qonunga xilof ravishda rad etganlik ustidan bo'ysunuv tartibida yuqori turuvchi organga yoki bevosita sudga shikoyat qilish mumkin ekanligiga oid qoidalar o'rnatilgan.

Buxoro amirligida amir Shoxmurod tomonidan o'tkazilgan islohotlar ichida, ayniksa, sud islohoti diqqatga sazovordir. Unga ko'ra, har bir musulmon, hatto qul ham qoziga o'z shikoyati bilan kelishga va g'ayriqonuniy ish qilayotgan o'z xo'jayinini javobgarlikka tortishga haqli bo'lgan [8; B. 207.].

Bunday qoida o'sha vaqtdagi Buxoro amirligidagina emas, butun Turkiston davlatlarida sudlovni ijobiylashtirish hamda har bir inson huquqi ta'minlanishi yo'lida tashlangan katta qadam bo'lgan. Bundan tashqari, qirq a'lamdan (qonunshunoslardan) iborat oliy sud (qozixona) palatasi tuzilgan. Uning a'zolari shariat huquqi asosida amir Shohmurodning o'zi tuzib bergan to'plamni qo'llariga olib, arz va shikoyatlarni hal etishda unga karab ish ko'radigan bo'lganlar.

Ariza yoki shikoyat da'vogarning maxsus ishonchli vakili tomonidan topshirilishi hamda sud jarayonida uning **vakil sifatida** ishtirok etishi mumkin bo'lgan.

Hozirga kelib murojaatlarga oid qonunchilik normalarida ushbu vakillik instituti mavjud bo'lib, "Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari to'g'risida"gi Qonunning **6-moddasida**, agar murojaatlar murojaat etuvchilarning vakillari orqali berilsa, murojaatlarga ularning vakolatlarini tasdiqlovchi hujjatlar ilova qilinishi kerakligi to'g'risidagi norma mustahkamlangan. Demak, vakillar orqali murojaat qilish institutining shakllanishi mana shu davrdan boshlangan degan xulosani ilgari surishimiz mumkin.

Buxoro amirligining Kamat tumanida yashovchi Tuxtaoy ismli ayol 1875 yilda amir Sayyid Muzaffarga (1860-1885) shikoyat bilan murojaat qilganligi, murojaatining mazmuni, Burxon ismli shaxs ushbu ayolni o'ziga turmushga chiqishga majbur qilayotganligi bo'lgan. Amir Buxoro Qozi-kaloniga mazkur holatni tekshirish va sabablarini aniqlash bo'yicha maxsus topshiriq "muboraknoma" berganligi manbalarda qayd etilgan [21; B. 50.].

Bundan ko'rinadiki, Buxoro amirligida nafaqat erkak murojaatchilar, balki **ayollarning ham murojaatlari tinglangan** va **ularning huquqlarini himoya qilish** hamda **buzilgan huquqlarini tiklash** hamda **gender tengligini ta'minlash** choralari ko'rilgan.

1747-1920 yillarda hukm surgan Buxoro amirligi davlat apparati musulmon davlatchilik an'analari va chingiziy-turkiy odatlar asosiga qurilgan. Bu apparatdagi muhim institutlaridan biri hukmdorning aholi arz-dodini ko'rib chiqish tizimi edi. Chunki bu tizim amirga, avvalo, mamlakatda ichki tartibni saqlash, qolaversa, adolatparvar hukmdor sifatida xalq oldidagi obro'sini oshirishga xizmat qilardi.

An'anaga ko'ra, aholi arzi saroyda maxsus o'tkaziladigan marosimda va hukmdorning shahar yoki mamlakat bo'ylab qilgan safarlari davomida qabul qilingan. So'ng amir arizalar bilan shug'ullanishni o'z amaldorlariga topshirgan. Buxoro amirligi saroy devonida bu jarayon aks etgan yozishma fors tilida yuritiladigan muboraknoma (ko'plikda muboraknomajot) va arz (ko'plikda aroiz) hujjatlari orqali amalga oshirilgan. Tabiiyki, aholi arzini ko'rib chiqish instituti

ayrim farqlar bilan Qo'qon va Xiva xonliklarida ham mavjud bo'lgan. Masalan, Qo'qon xonligida ham arizalarga **yo'llangan javoblar** muboraknoma deb yuritilgan [17; B. 7.]. Lekin ularni yuritish ishi Buxoro amirligidagichalik tartibli emas edi. Xiva xonligida esa, saroyga kelgan arizalar bilan yasovulboshi shug'ullangan. Arizalarga javoban yasovulboshi devonidan fatak yoki nishona hujjati yuborilgan [1; B. 227.]. Buxoroda esa, muboraknoma aholi nomidan kelgan ariza va turli iltimoslarga javoban yozilgan [20; B. 80.]. Xiva xonligidagidan farqli ravishda, bu yerda u hukmdor devonida (darbori oliy, rikobi oliy) amirning shaxsiy kotibi munshiy tarafidan yozilgan [15; B. 26-26.]. Unda arizada ko'rsatilgan masala yuzasidan amirning irodasi buyruq shaklida tegishli amaldorga yuborilgan.

Muboraknoma, avvalo turli mazmundagi arizalariga javoban yozilgan. U bir amaldorga yoxud ko'rilayotgan ishga aloqasi borligiga qarab **bir necha amaldorga** yuborilgan.

Hozirgi kun bilan qiyoslaganda, jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlariga oid qonunchilik hujjatlari ustidan nazoratni amalga oshirish bilan shug'ullanuvchi idora hisoblangan prokuratura organlariga kelib tushgan murojaatlarga javob berishda bir necha tarkibiy tarmoq (*boshqarma, bo'lim*) mas'ul bo'lib hisoblanishi tarixi Buxoro amirligida ariza va shikoyatlarga javob berishda qo'llanilgan muboraknomalarga o'xshash bo'lganligiga guvoh bo'lishimiz mumkin.

Muboraknomalar mazmuni va funksiyasiga ko'ra ikki xil bo'lgan. Uning birinchi turi murojaat qilingan arzning qisqacha mazmuni bilan boshlanib, amirning mazkur holat bo'yicha qanday ishlar qilinishi kerakligi haqidagi buyrug'i bilan yakunlangan. Muboraknomaning ikkinchi turi esa, amaldor tomonidan bajarilgan ishini ma'qullash yoki qo'shimcha ko'rsatma berish, mukofotlash mazmunida yozilgan. Bu turdagi muboraknomalar tuzilishi qisqa va lo'nda bo'lgan.

Muboraknomalarda ko'rilishi ko'zda tutilgan muammolar mazmunan quyidagi sohalarni qamrab olgan:

- ijtimoiy muammolar (masjid-maqbaralar, madrasalar, ko'priklar, yo'llar, suv inshootlarini ta'mirlash, yangilarini qurish);
- ta'lim sohasidagi muammolar (madrasalar faoliyatini yo'lga qo'yish, muhtoj talabalarni turar-joy va kitoblar bilan ta'minlash);
- yer-mulk sohasidagi muammolar (yer-mulkchilikning turli shakllarida yuzaga kelgan muammolarni hal qilish);
- huquq sohasidagi muammolar (yuz bergan qotillik va ma'muriy huquqbuzarliklarga chora ko'rish, aybdorlarni jazolash);
- oilaviy muammolar (oilaviy nizolarni ajrim qilish) [23].

Milliy olimlarimizdan Z.M.Muqimovning qayd etishicha [4; B. 231.], Buxoro amirligida sud va sudlovlikka oid to'rtta mansab bo'lgan. Ya'ni, shayxulislom, mufti-huquqshunos, muhtasib va o'qituvchi.

Uchinchi mansab hisoblangan muhtasiblar (*bugungi kun bilan taqqoslaganda prokuror bajaradigan vazifa va funksiyalarga qiyoslash mumkin, muallif Sh.Z.*) bu davrda aholini shariat taqiqlagan harakatlardan tiyilib turishga, yaxshilikka oid harakatlarni qilishga undaganlar. Shariat qonun-qoidalarining bajarilishi ustidan doimiy nazorat olib borib, mansabdor shaxs va dindorlar axloq hamda qadr-qimmat qoidalariga amal qilishlarini ta'minlash borasida ham nazoratni amalga oshirishgan.

Bundan ko'rinadiki, Ashtarxoniylar davrida ham shariat qonun-qoidalariga rioya qilinishi ustidan nazorat muhtasiblar tomonidan amalga oshirilgan.

Xiva xonligida ham fuqarolarning murojaatlari bilan ishlash o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan. Jumladan, Muhammad Rizo Ogahiyning "Firdavs ul-iqbol" asarida, XIX asr boshlarida Xorazmning hududiy yaxlitligini tiklash uchun faol harbiy yurishlari bilan ajralib turgan Qo'ng'iro't hukmdorlaridan biri – Muhammad Rahimxon I (1806-1825) xonlikning turli qismlariga **aholining ariza va shikoyatlarini tinglash** uchun juda ko'p marta borganligi qayd etilgan [6; B. 456-457.].

Dashtiqipchoq qabilalarining Xorazm hududiga joylashish jarayoni alohida urug'larning o'zaro munosabatlarini va ularning milliy boshqaruvda ishtirokini tartibga soluvchi muayyan tizim va mexanizmlarni yaratishni talab qilgan. Bunday tadbirlar, Xiva xoni Abulg'oziy Bahodirxon (1644-1663) davrida o'tkazilib, xonlikning ma'muriy-boshqaruv tizimi qayta tashkil etilgan. Ya'ni, ma'muriy islohotga ko'ra, xonlikdagi barcha o'zbek qabilalari to'rtta qabila birlashmalariga bo'lingan. Xonlik markaziy ma'muriyatida ham yangi lavozimlar joriy etilgan. Jumladan, ikkita shayxulislom, ikkita qozi, Sayyid ota avlodlaridan bitta rais, mutavalli, yasovulboshi (ariza va shikoyatlar bilan shug'ullanuvchi), arbob kabilar joriy etilgan [6; B. 45-46.]. Shunisi diqqatga sazovorki, bu lavozimlarning deyarli barchasi kichik o'zgarishlar bilan xonlikda 1873 yilga qadar mavjud bo'lgan [4; B. 125-126.].

Xiva xonligida fuqarolarning arzlari va shikoyatlarining tinglanishi va hal etilishi haqidagi bir qator qiziqarli kuzatishlarni XIX asrning 60-yillarida Xivaga tashrif buyurgan yevropalik mualliflar ham qayd etishgan. Jumladan, 1863 yilda Xivaga tashrif buyurgan vengriyalik sayyoh Arman Vamberi o'zining esdaliklarida quyidagilarni yozib qoldirgan:

"Deyarli har kuni turli qatlamdagi, turli yoshdagi va jinsdagi aholining shikoyatlari tinglangan. Ularning ko'pchiligi uy kiyimlarida kelishgan. Ba'zi ayollar qo'llarida yosh bolalarini ham ko'tarib olishgan. Bu odamlarning hech biri ro'yxatga olinmagan, ya'ni, navbati bo'lmagan. Kim olamon orasidan o'tib, xonga yaqinroq joyga joylasha olsa, o'shaning shikoyati tinglangan" [14; B. 107.].

Xiva xonlari, odatda, aholining mansabdor shaxslar ustidan shikoyati bor paytda saroyda arz so'raganlar (*murojaatlarni ko'rib chiqish nazarda tutilmoqda, muallif Sh.Z.*). Saroyda arz so'rashning ma'lum kunlari tayin etilgan. Zaruriy suratlarda xon mamlakatdan uzoqda payti arzni Kengash a'zolari tinglashgan. Bundan tashqari, xonlar muayyan vaqtlarda xalq oldiga chiqib turgan. Davlat boshlig'i uchun bu faoliyat ham farz ham qarz hisoblangan bo'lib, bu an'ana "ko'rinush" deb atalgan [13; B. 179.].

1863 yilda Xivaga tashrif buyurgan vengriyalik sayyoh Arman Vamberi o'zining esdaliklarida "Xiva xonligining har bir shahrida musulmon aholisi tomonidan barcha shariat normalariga amal qilishni, shaharlarni obodonlashtirish, bozorlardagi tosh-tarozu, og'irliklarning to'g'riligi hamda savdogarlarning halol savdo qilishlarini nazorat qiluvchi rais (qozi-rais)lar bo'lganligi (*bu davrga kelib muhtasib atamasi ba'zi xonliklarda rais atamasiga o'zgargan*), raislar ota-onalarning farzandlarini maktabga o'z vaqtida yuborishlari ustidan ham nazoratni amalga oshirish uchun mas'ul bo'lgan"liklari to'g'risidagi ma'lumotlarni yozib qoldirgan [14; B. 108.].

Bunday qilinishiga sabab, ta'lim sifatini kuchaytirish, bolalarning ta'lim olishlari muhimligi va bu vazifani shariat normalariga binoan ish ko'ruvchi raislarga yuklanishi esa, bu lavozimning alohida ahamiyat kasb etganidan darak beradi.

Tarixchi olim Bayoniyning ta'kidlashicha, Xiva xonligida raislik mansabi egalaridan biri Abdulloh Oxund ibn Qozi Eshmurod o'zining shariat normalarini yaxshi bilishi, ta'lim va tarbiya ishlariga katta e'tibor berishi hamda fuqarolar tomonidan yo'llangan murojaatlarni shariat normalariga binoan adolatli hal qilganligi bilan ajralib turgan. U xonlik bozorlaridagi nisbiy tartiblarni tiklashga, shaharlar, madrasalar, maktablarni yaxshilashga va yo'llarni ta'mirlashga muvaffaq bo'lgan [3; B. 237.].

Xiva tarixiga oid ma'lumotlarni o'rganish davomida shu aniq bo'ladiki, xonlikda harbiy boshqaruvni amalga oshirishda muhtasiblar alohida o'rin tutgan. Xususan, muhtasib harbiy ishlarda qonun ustuvorligini ta'minlash va bu sohada huquqiy masalalarni shariat qonunlari asosida hal etish bilan shug'ullangan [19; B. 216.].

Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, hozirgi kunda harbiy prokurorlar amalga oshiradigan vazifani Xiva xonligi davridagi muhtasiblarga yuklatilgan vakolatlarga taqqoslash mumkin. Ya'ni, harbiy prokuror lavozimining paydo bo'lish va shakllanish dinamikasi Xiva xonligida mavjud bo'lgan muhtasib lavozimiga borib taqaladi, degan ilmiy qarashni ilgari surish mumkin.

XVII-XX asrlarda Yevropadan O'rta Osiyoga kelgan ba'zi sayohatchilar o'z kundaliklarida xotin-qizlarning xon yoki qoziga ariza va shikoyatlar bilan murojaat qilganliklarini ta'kidlashgan. Buxoro va Xiva xonliklarida hukmdorlar har kuni ma'lum soatlarda shikoyat bilan kelgan aholini qabul qilganlar. Ushbu fuqarolar orasida, asosan, oilaviy masalalar yoki er-xotin o'rtasidagi kelishmovchiliklar (*oilaviy muammo yoki nizolar, odatda er va xotinni yarashtirish yo'li bilan hal qilingan*) sabab murojaat qilgan ayollar ham bo'lganligi qayd etilgan [12; B. 11.].

Xiva xonligida yashab ijod qilgan tarixchilardan biri Bayoniy o'zining "Shajarayi Xorazmshohi" asarida Xiva xoni Muhammad Rahimxon II (1865-1910) har kuni peshin namozidan so'ng quyosh botgungacha bo'lgan oraliqdagi ma'lum soatlarda fuqarolarning qabulini alohida ajratilgan xonalar (ko'rinishxonalar)da tashkil etganligini qayd etgan [9; B. 98.].

Qozixonona ikki xonadan iborat bo'lib, ulardan birida qozi va mufti a'lam, ikkinchisi xonada esa, kotib bo'lgan. Ariza va shikoyatlarni ko'rib chiqish uchun aniq kun yoki vaqt belgilanmagan. Shuning uchun har bir kishi har kuni murojaat qilishi mumkin bo'lgan. Qozixonada maxsus shaxs (jarchi) bo'lib, ariza va shikoyatlarni ovoz chiqarib o'qigan [11; B. 215.]. Tomonlardan biri qozi tomonidan chiqarilgan qarordan norozi bo'lgan taqdirda, u ariza bilan bekga murojaat qilish huquqiga ega bo'lgan. Bek, o'z navbatida, mustaqil qarorlar qabul qilgan. Inson huquqlarini ta'minlanishining yorqin ifodalaridan biri bo'lib, har qanday shaxsning, yashash joyidan qat'i nazar, qoziga murojaat qilish huquqiga ega bo'lganligida namoyon bo'ladi. Qozi tomonidan chiqarilgan adolatsiz hukm yoki qarorga Qozi-kalon o'zgartirish kiritishi mumkin bo'lgan. Bunday holatda, qozi-kalon tomonidan chiqarilgan qarorga qozi hech qanday e'tiroz bildirgan olmagan [10].

Hozirgi kunda ham ushbu vaziyatning ayrim ko'rinishlarda mavjudligini ko'rishimiz mumkin. Ya'ni, "Prokuratura to'g'risida"gi **Qonunning 38-moddasida** prokuror nazorati hujjatlaridan biri hisoblangan protest to'g'risida normalar belgilangan bo'lib, unga ko'ra, qonunga zid bo'lgan hujjatga nisbatan protestni prokuror ana shu hujjatni qabul qilgan organga yoki yuqori turuvchi organga keltirishi, mansabdor shaxsning noqonuniy qaroriga nisbatan ham xuddi shunday tartibda protest keltirilishi mustahkamlab qo'yilgan.

Qo'qon xonligi tarixini tadqiq etgan milliy olimlarimizdan Sh.Vohidov xonlikning har bir shahri, viloyati va bekliklari o'z qozisiga ega bo'lib, fuqarolarning ariza va shikoyatlari, kundalik iqtisodiy va ijtimoiy masalalar qozilar tomonidan hal etilganligi, qozisi bo'lmagan hududlarda esa, uning vazifasini rais bajarganligini ta'kidlab o'tgan [5; B. 32.]. Boshqa bir olim S.Sodanbekov ham rais mansabi egalari aholining xulq-atvori va shariat qonun-qoidalariga rioya qilishlarini kuzatib, nazorat qilib turganliklarini qayd etib o'tgan [16; B. 21.].

XULOSA

Muxtasar aytganda, O'zbek davlatchiligi tarixida fuqarolarning ariza va shikoyatlarini ko'rib chiqishning maxsus tizimi mavjud bo'lgan. Aholining murojaatlarini qonuniy asoslarda hamda shariat normalariga muvofiq hal etilishi ustidan nazorat qilish muhtasiblar tomonidan amalga oshirilgan. Asrlar davomida bu an'ana muayyan o'zgarishlarga yuz tutganiga qaramay, umuman, tubdan tizimli o'zgarishga uchramagan. Muhtasib lavozimi davlat boshqaruvida muhim lavozimlardan biri bo'lganligi hamda shariat normalariga muvofiq ish ko'rganligi bilan boshqa lavozimlardan ajralib turgan.

O'zbekiston Respublikasining arxiv fondlarida, Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasida va boshqa bir qator oliy va ilmiy ta'lim muassasalarining fondlarida, kutubxonalarda o'z tadqiqotchisini kutib turgan materiallar talaygina. Ko'pincha milliy tadqiqotchilarimiz ma'lum bir tadqiqot mavzusini yozish davomida izlanish olib borilayotgan o'z mavzulariga doir tarixiy ma'lumotlarni keltiradilar. Biroq, bu tarixiy materiallardan foydalanishda ular aksariyat hollarda xorijiy mamlakatlar tarixiga murojaat qiladilar.

Mavzuning mazmuni, uning mohiyatini yoritishda o'zimizning tariximizga murojaat qilish, u to'g'risidagi muhim tarixiy faktlarni keng ommaga yetkazishimiz bugungi kundagi ilmfan taraqqiyotida muhim bo'lib hisoblanadi. Bu boradagi fikrlarimizni yanada kengroq asoslagan holda shuni aytishimiz mumkinki, xorijiy tadqiqotchilarning (rus, qozoq, belorus, tojik) nomzodlik, doktorlik dissertatsiyalarining tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, dissertantlar tomonidan tadqiq etilayotgan mavzuning tarixini chuqur o'rganish va bu izlanishlar davomida ular o'z vatanlari tarixiga murojaat qilishadi.

Tarixni bilmagan, anglamagan, uni qadrlamagan, tarixdan saboq olmagan odam nafaqat olis va yaqin ajdodlari qanday yashagani, o'zi mansub bo'lgan millat qanday shakllangani, balki o'z kelajagini ham tasavvur qila olmaydi.

El-yurt taqdiriga daxldor tarixiy adolatni tiklash, xalq va millat o'tmishidagi yopiq sahifalarni to'la ochib berish, shu tarixdan saboq chiqarib, bugun va kelajakka ongli qarashni shakllantirish el-yurt uchun ham qarz, ham farz hisoblanadi.

Muxtasar aytganda, o'zbek romanchiligi asoschisi, adibimiz Abdulla Qodiriyning "Moziyga qarab ish ko'rmoq xayrlidir" degan ibratli gapi mashhur. Mulohaza qilinsa, ushbu so'z juda o'rinli ekani anglashiladi. Negaki, moziy – o'tgan zamon va unda bo'lib o'tgan ishlarga qarab ibratlanish, ulardan kerakli xulosalar chiqarish bugungi kunning qadriga yetish uni asrab-avaylashni keltirib chiqaradi. Tarix takrorlanishini hisobga olgan holda, o'tmishda yo'l qo'yilgan xatolarni qaytarmaslik, kamchiliklarni bartaraf etish yo'lida har bir ishning tarixi, uning ildizlari, mohiyatini o'rganmog'imiz zarur. Shundagina oldimizga qo'ygan maqsadimizga to'lig'icha erishamiz.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Абдурасулов У. Централизованное правосудие и общественное посредничество в Хорезме: анализ документов канцелярии ясаулбаши // History of Central Asia in Modern Medieval Studies. In Memoriam of Professor Rozia Mukminova. Tashkent, 2013.
2. Айни С. Бухара. (Воспоминания) – Душанбе: Ирфон, 1980.
3. Баёний. Шажарайи хоразмшохлй / / «Мерос» туплами. Тошкент, 1991.
4. Bregel Yuri. The Sarts in the Khanate of Khiva / / Journal of Asian history. Vol. 12. 1978.
5. Воҳидов Ш. Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигида унвон ва мансаблар. – Тошкент: 1996.
6. Firdaws al-iqbal. History of Khorezm by Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Riza Mirab Agahi, trans. from Chaghatay by Yuri Bregel // Leiden, Boston, Koln: Brill, 1999.
7. Мирза Абдал Азим Сами. Тарихи Салатини-и мангитийа (История мангытских государей). / Пред. Л.М.Епифановой. – М.: Вост. литер., 1962.
8. Муқимов Зиёдулла. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик.- Т.: “Адолат”, 2003.
9. Мухаммад Юсуф Байани. Шаджарайи Хорезмшахи, ркп. ЦБР ТашГИБ, № 9596.
10. Мухитдинов Алишер Абдувахидович Историко-правовые аспекты судебной системы Кокандского ханства // Вестник ТГУПБП. 2018. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriko-pravovye-aspekty-sudebnoy-sistemy-kokandskogo-hanstva> (дата обращения: 20.02.2025).
11. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886. – IV.
12. Обращения граждан — важный фактор развития диалога с народом: Методическое пособие. Т.: «Fan va texnologiya», 2018 г.
13. Одилқориев Ҳ.Т. Давлат ва ҳуқуқ тарихи: ИИБ олий таълим муассасалари учун дарслик / Ҳ.Т. Одилқориев, Н.П. Азизов, Ҳ.Р. Мадиримов. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академияси, 2013.
14. Путешествие по Средней Азии из Тегерана через Туркменскую пустыню по восточному берегу Каспийского моря в Хиву, Бухару и Самарканд, предпринятое с научной целью по поручению Венгерской Академии в Пеште, членом ее А. Вамбери. М., 1867.
15. Семенов А. А. Очерк устройства Центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени. Сталинабад, 1954.
16. Соданбеков С. Общественный и государственный строй Кокандского ханства (конец XVIII- XIX век): автореф. канд. юрид. наук / 12.00.01. Салморбек Соданбеков. – М.: Изд-во МГУ, 1979.
17. Троицкая А. Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. Москва: Наука, 1978.
18. Холиқова Р. Амирликдаги амалу унвонлар // Фан ва турмуш. – Тошкент, 2000. - № 4.
19. Хорезм в истории государственности Узбекистана / — Ташкент: Издательство «Узбекистан файласуфлари миллий жамияти», 2013.
20. Чехович О. Д. Задачи среднеазиатской дипломатики // Народы Азии и Африки. 1969. №6.
21. Шодиев Ж.М. Бухоро амирлигида давлатчилик масалалари: Олий ўқув юрти талабалари учун ўқув қўлланма/ Масъул муҳаррир: Ҳ.Б.Бобоев. Т.: Тошкент Давлат юридик институти, 2005.
22. <https://yuz.uz/news/tarixni-oqitishdan-maqsad-nima?view=yakka-mehnat-nizolari-va-ularning-echimi>
23. http://yok.academy.uz/storage/web/source/1/GJtmcPH7_hYKSV9qqqUwnBEA0egj6zd3.pdf

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

APPLICATIONS OF THE PRINCIPLE OF PROTECTING TRUST: THEORY AND PRACTICE

Jurayev Sherzod Yuldashevich

Acting Associate Professor

Tashkent State Law University,

Doctor of Philosophy (PhD) in Law

Abstract. This article examines the legal nature and practical application of the principle of “protection of legitimate expectations” as enshrined in the Law of the Republic of Uzbekistan “On Administrative Procedures”. The author explores the development of this principle through comparative analysis of legal systems in Germany, the United Kingdom, and other countries. The study also presents real cases from the administrative judiciary in Uzbekistan where this principle has been violated. Based on the analysis, the article proposes legislative improvements to better safeguard legitimate expectations.

Keywords: administrative procedure, protection of trust, legitimate expectations, administrative act, administrative action, state authorities, legislation, international experience.

ПРИМЕНЕНИЯ ПРИНЦИПА ЗАЩИТЫ ДОВЕРИЯ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

Жураев Шерзод Юлдашевич

Доцент ТГЮУ,

кандидат юридических наук

E-mail: sh.jurayev@tsul.uz

Аннотация. В статье раскрывается правовая природа и содержание принципа «защиты доверия», закреплённого в Законе Республики Узбекистан «Об административных процедурах». Автор анализирует данный принцип на основе международного опыта, включая практику Германии, Великобритании и других стран. Особое внимание уделено примерам из административного судопроизводства Узбекистана, где данный принцип был нарушен. В заключение предложены рекомендации по совершенствованию национального законодательства.

Ключевые слова: административная процедура, защита доверия, законные ожидания, административный акт, административное действие, государственные органы, законодательство, международный опыт.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N27>

Введение

На сегодняшний день обеспечение прав и свобод граждан Республики Узбекистан является наиболее приоритетным направлением государственной политики нашей страны. За прошедшие годы были осуществлены очень много реформ по обеспечению прав и интересов частных лиц во взаимоотношениях с государственными органами. Были внедрены демократические правовые механизмы в национальное законодательство. Результатом проведения реформ стала важным событием принятие закона Республики Узбекистан «Об административных процедурах» 8 января 2018 года.

В этом законе были предложены новые нормы и принципы, обеспечивающие защиты прав частных лиц от неправомерного воздействия государственных органов и должностных лиц в их деятельности.

В Законе «Об административных процедурах» были приведены несколько очень важных принципов как принципы «соразмерность», «возможность быть выслушанным», «защита доверия» и др. В этой статье мы постараемся раскрыть понятия, сущность, юридическую природу и применения принципа «защиты доверия» в публично-правовых отношениях. Так как, принцип защиты доверия является ключевым элементом административного процесса, обеспечивающим стабильность и предсказуемость взаимодействия между государственными органами и гражданами. Данный принцип подразумевает, что граждане имеют право полагаться на действия и решения государственных органов, что в свою очередь способствует укреплению правового государства и повышению доверия к институтам государственной власти.

Материалы и методы

Для исследования в административном процессе принципа «защита доверия» были использованы литературы авторов многих развитых стран, как Россия, Германия, Великобритания и другие. А также источником статьи являются законодательные акты принятые в Республики Узбекистан (Закон Республики Узбекистан «Об административных процедурах»), практика государственных органов (деятельность в сфере государственного управления) и судебная практика.

Для написания статьи были использованы методы систематического анализа, синтеза, обобщения, прогнозирование. Задачи поставленные для изучения принципа «защита доверия» были подкреплены статистическими данными и тд.

Результаты исследования

Принцип защиты доверия в научной литературе и мировой законодательной практике трактуется различными выражениями. Например, Принцип «поддержания доверия граждан к закону и действиям государства» [1], «защита законных ожиданий граждан» [2], охраны права на доверие [3] [4] и др.

Вообще, как утверждают авторы принцип «защиты доверия» или «защиты законных ожиданий» как история показывает появилась в римском частном праве в форме института «fides», что означало «доверие», которое подлежало защите во всех договорных и внедоговорных взаимоотношениях между субъектами римского права [5], а также есть мнение что данный принцип зародилась в Великобритании в форме защиты законных ожиданий граждан [6]. Исходя из двух источников можно сказать наверняка, что данный принцип появилась сначала в частной правовой среде, а потом чуть позже получило признание в публично-правовых отношениях.

Принцип защиты доверия требует от государственных органов ясности и последовательности в своих действиях. Граждане должны иметь возможность предсказать последствия своих действий на основании ранее принятых решений. Это создает правовую определенность, что является важным аспектом для стабильного функционирования общества. Как отмечает А. П. Капустин в своей работе «Administrative Law and the Principle of Trust» (2020), правовая определенность способствует снижению уровня конфликтов между государством и гражданами. Поскольку в административном производстве очень часто возникают конфликты со

стороны государственных органов. Что немаловажным моментом является, во взаимоотношениях между государственными органами и частными лицами защита прав и интересов последних, особенно в Республики Узбекистан.

По словам Э.У.Брэдли (A.W.Bradley), К.Д.Эвинга (K.D.Ewing) и К.Найта (C.Knight), принцип защиты законных ожиданий предполагает, что «в своих взаимодействиях с органами публичной власти частные лица должны быть осведомлены о том, что могут руководствоваться заявлениями официальных лиц или решениями, которые были доведены до их сведения, а также когда от этих заявлений возможно отступить» [7]. То есть принцип защиты доверия к определенным действиям (административному акту или действию) государственного органа в Европейских странах рассматривается с точки зрения законных ожиданий частных лиц, как утверждают выше названные ученые.

Принцип защиты законных ожиданий признается основа любой правовой системы [8]. Доверие является ключевым элементом для установления устойчивых отношений между участниками правовой системы. Оно обеспечивает стабильность законодательства, чувство защищенности и правовую определенность. Принципы защиты законных ожиданий и добросовестности формируют основу демократического верховенства права, выступая важными стандартами в деятельности государственного управления. Эти принципы отражены в европейском мягком праве, включая статью 10 Европейского кодекса надлежащего административного поведения и Резолюцию Европейского парламента от 6 сентября 2001 года о принятии Кодекса надлежащего административного поведения [9].

Принцип защиты законных ожиданий в административном праве подробно изучен в научной литературе. Среди ключевых работ можно отметить труды Соерена Дж. Шенберга «Законные ожидания в административном праве» [10] и Роберта Томаса «Законные ожидания и пропорциональность в административном праве» [11]. В польской литературе эта тема представлена исследованием Иоанны Леманской «*Uzasadnione oczekiwania w. Perspektywie prawa krajowego i regulacji europejskich*» [12]. Однако проблема защиты законных ожиданий преимущественно рассматривается с позиции защиты интересов частных лиц перед государством. Вопрос о защите законных ожиданий государственного управления в отношениях с гражданами считается менее актуальным, поскольку административные органы обладают полномочиями одностороннего регулирования правовых отношений с частными лицами [13].

Первоначально аксиологические причины защиты легитимных ожиданий (Vertrauensschutz, *conianza legítima*, *legittimo affidamento*) разыскивались в принцип добросовестности в более широком смысле (Treu und Glauben, *principio de buena fe*, *principio di buona fede*), что, в свою очередь, представляет собой один из элементов правового уверенности [14]. Принцип добросовестности уходит своими корнями в частное право, о чем свидетельствует § 242 немецкого Bürgerliches Gesetzbuch или статья 2.1 швейцарского Zivilgesetzbuch.

Однако считается, что принцип добросовестности является общим принципом право, применимое в каждой отрасли права, включая публичное право [15]. Получающийся императив Лояльное поведение в юридических сделках распространяется и на отношения как между публичными и частными организациями,

а также взаимно между государственными организациями. В районе публичное право, это означает, что государственные органы и отдельные лица, устанавливающие и формируя свои отношения, должны уважать позиции друг друга (Rücksicht zu nehmen) [16].

Тесная связь между двумя принципами иногда прямо выражена в правовых положениях, как это показано в статье 3.1 Административного кодекса Испании. Закон о процедуре 1992 года (Ley de Régimen Jurídico y Procedimiento Administrativo Común), в котором среди общих принципов перечислены обязательства общественности администрации уважать принцип добросовестности и разумной уверенности (конфianza легитима) [17].

В настоящее время ученые-правоведы обычно перестают ссылаться на принцип добросовестности. в своих обсуждениях по защите законных ожиданий, признавая, что защита законных ожиданий вытекает непосредственно из концепции верховенства права [10].

Анализ результатов исследования

На международной арене принцип защиты доверия тесно связан с концепцией "законных ожиданий" (legitimate expectations), впервые сформулированной в деле Schmidt v. Secretary of State for Home Affairs (1969) в Великобритании [18]. Этот принцип требует, чтобы государственные органы уважали ожидания граждан, если те основаны на законе, устоявшейся административной практике или прямых обещаниях. В деле Administrator, Transvaal v. Traub (ЮАР, 1989) суд обязал государственные органы соблюдать справедливую процедуру даже в случае, если вопрос касается несущественных прав, а только законных ожиданий [19].

Принцип защиты доверия также отражен в международных стандартах, таких как Международный пакт о гражданских и политических правах (статья 14), который закрепляет право на справедливый и беспристрастный суд. Ратификация этого пакта Узбекистаном в 1995 году укрепила национальную правовую систему, интегрировав международные нормы в практику защиты прав граждан.

Примеры из практики национального административного судопроизводства:

1) Дело №-5-1901-2201/132 от 24.03.2022 года рассмотренное в Термезском межрайонном административным судом [20].

Фермерское хозяйство "А" обратилось в суд с просьбой признать недействительным решение хокима N-района от 23.06.2021 года, которым было отменено более раннее решение от 12.05.2021 года о выделении 13,54 га земли заявителю на долгосрочную аренду. Заявитель утверждает, что: земельный участок был выделен на основании конкурса, проведенного 12.05.2021 года. Между заявителем и хокимиятом был заключен долгосрочный договор аренды земли, который прошел государственную регистрацию. Заявитель начал использовать участок по назначению, посадив сельскохозяйственные культуры. Хокимият отменил решение о выделении участка без уведомления заявителя, что нарушило его права.

Ответчик (хокимият) поясняет, что: при выделении земли в аренду были нарушены требования Земельного кодекса и других нормативных актов. Конкурс был

проведен с участием только одного претендента, что не соответствует установленным требованиям.

Нарушение принципа защиты доверия:

Согласно статье 16 Закона Республики Узбекистан “Об административных процедурах”, доверие добросовестных заинтересованных лиц к административным актам охраняется законом. Заявитель (фермерское хозяйство) получил землю на основании решения хокима, зарегистрировал долгосрочный договор аренды, и начал использовать участок для сельскохозяйственной деятельности. Заявитель действовал добросовестно, полагаясь на законность принятого административного акта. Но некоторое время спустя хокимият отменяет ранее принятое решение о выделении земли, не уведомив заявителя на основании статьи 60 Закона 457 и не предоставив ему возможность защитить свои права. Это создало ситуацию, когда добросовестное доверие заявителя к законности своих прав на землю было нарушено действиями хокимията.

2) Гражданин Алишер Назаров, один из наследников дома и участка, принадлежащих его покойному отцу, оспаривает решение хокима Денауского района от 30 июля 2021 года, отменяющее ранее выданное решение о признании его права собственности. В 2018 году решение хокима Денауского района признало право собственности на участок за Назаровым Абдубаннобом, который является отцом Алишера Назарова и на основании этого решения имущество было зарегистрировано и поделено между наследниками. Но в 2021 году прокуратура подала протест, после чего хоким этого района отменил свое прежнее решение и тем самым вызвав очередной спор. Основной вопрос касается законности отмены решения 2018 года, а также нарушений прав наследников.

В этом случае тоже нарушается принцип защиты доверия в отношении гражданина Абдуманноба Назарова, так как хоким не соблюдает статьи 16, 59 и 60 Закона 457.

Приведенные в двух примерах ситуация указывает на то, что в органах государственной власти на местах очень часто нарушается принцип «защиты доверия» в административном производстве. Нужно дать особую оценку к тому, что понятие принципа защиты доверия в статье 16 закона 457 устанавливает охрану законных ожиданий частных лиц в отношении только к административному акту, которые были приняты несколько ранее. При этом, приведенных судебных решениях на сайте public.sud.uz, во-первых, не встречаются споры, связанные с министерствами и государственными комитетами, то есть государственными органами республиканского значения или другими преобразованиями исполнительного аппарата, во-вторых, приведенные споры относительно данного принципа связаны с административным актом, но не административными действиями административных органов.

Зарубежные примеры по принципу защиты законных ожиданий:

1) Казус [21], связанный с принципом защиты доверия в Германии, касается ускоренного отказа от ядерной энергетики в 2011 году после катастрофы на Фукусиме. Это решение немецкого правительства затронуло компании-операторы атомных станций, такие как Vattenfall и RWE, которые уже вложили значительные средства, полагаясь на ранее установленные сроки работы их электростанций.

Юридическая базой является статья 14 (Защита собственности) Основной закон Германии (Grundgesetz). Конституционный суд подтвердил, что право собственности операторов станций было нарушено, поскольку сокращение сроков эксплуатации не предусматривало компенсации за невостребованные объемы электроэнергии, утвержденные в 2002 году.

Принцип защиты законных ожиданий: Суд признал, что компании могли обоснованно ожидать стабильности регуляторной политики в течение законодательного периода. Это ожидание было нарушено, так как новый закон ввел ограничения без адекватной компенсации.

- Поправки к Закону об атомной энергии (Atomic Energy Act):

В 13-й поправке 2011 года были установлены новые фиксированные сроки эксплуатации атомных станций, что сделало невозможным использование оставшихся квот электроэнергии. Конституционный суд постановил, что поправка нарушила права компаний и обязал правительство к июню 2018 года ввести новые положения, предусматривающие компенсации. Однако последующие изменения (например, 16-я поправка) также не соответствовали требованиям Конституции.

Конституционный суд постановил, что ускорение отказа от ядерной энергии было легитимным в интересах общественной безопасности (ст. 2(2) (1) и 20а Основного закона). Однако инвесторы имеют право на компенсацию за невостребованные объемы электроэнергии и вложенные средства. Это решение иллюстрирует баланс между общественными интересами и защитой законных ожиданий бизнеса.

В этом кейсе мы можем обратить внимания на то, что в германском законодательстве об административных процедурах законные ожидания частных лиц охраняется не только к административному акту, но и действиям правительства которые причиняют материальный ущерб энергетической компании. Хотя принятое решение правительство было законным и в интересах общества.

2) В 1956 году Берлинский высший административный суд (Oberverwaltungsgericht) применил принцип Vertrauensschutz (Защита доверия) в деле о социальных выплатах [22]. Гражданин получил обещание о предоставлении пособия, однако позднее выяснилось, что это решение было незаконным. Суд признал, что ожидания заявителя относительно сохранения выплаты были законными, поскольку они основывались на конкретном публичном обещании со стороны государственных органов.

Решение:

Суд постановил, что незаконный административный акт не может быть отозван, если:

1. На него полагались добросовестно.
2. Отмена акта принесла бы существенный ущерб гражданину.
3. Общественный интерес в отмене акта недостаточно значителен, чтобы перевесить ущерб от нарушения ожиданий.

Основание в законе: Этот подход был позже кодифицирован в статье 48(2) Закона Германии об административной процедуре (Verwaltungsverfahrensgesetz), которая ограничивает отзыв незаконных административных актов, если они вызвали у

гражданина обоснованные ожидания, за исключением случаев, когда интересы общества явно превышают интересы защиты доверия.

Также принцип применяется в ситуациях с изменениями законодательства или политики. Например, если законодатель ранее предоставил налоговые льготы на определённый срок (например, 5 лет), досрочное их прекращение может быть признано неконституционным, поскольку нарушает доверие инвесторов в стабильность правового регулирования.

Данный кейс показывает, что охрана доверия на действия государственных органов, при условии, гражданин основывался на законные ожидания, должны оправдываться административной практикой. И соответственно это ситуации повлияло на изменение законодательство в пользу заинтересованного лица.

Выводы

Принцип защиты законных ожиданий частных лиц хотя появился в частно-правовых отношениях, но на сегодняшний день его применение в публично-правовой среде требует внимательного изучения сущности данного принципа и разъяснения применения на практике законодателем. Поскольку в нашей стране понимание данного принципа все еще остается на не достаточном уровне.

Исходя вышеизложенных нужно внести в законодательство Республики Узбекистан правовое определение принципа добросовестности административных органов. Каждое действие в рамках административного производство, будь то частный или публичный, основан на доверии между сторонами. Защита обоснованных ожиданий (доверия) участников производство имеет особое значение в двух ситуациях: на стадии переговоров, предшествующих принятию административного акта (действие или бездействие), и на стадии его исполнения, когда возникают непредвиденные обстоятельства, существенно изменяющие условия административного акта. Изменения в административных актах должны учитывать обоснованные ожидания партнера в отношении устойчивости отношений.

На основе анализа применения принципа законных ожиданий (защиты доверия) вышеуказанных практических примеров и норм закона Республики Узбекистан «Об административных процедурах», можно прийти к выводу, что принцип «защиты доверия» направлен только к административному акту, хотя 52 статье административные действие (бездействие) является формой административного акта. Но по смыслу нормы, установленной в 16 статье, защита законных ожиданий в отношении действиям (бездействиям) административного органа, как и в других странах должно охраняться. В связи с этим нужно конкретизировать статью 16 добавлением нормы «Доверие заинтересованных лиц к обещаниям, заявлениям полномочных административных органов в связи с последующим принятием либо непринятием соответствующего административного акта, охраняется законом»

Литература/References/Adabiyotlar:

1. И.А. Алешкова, И.А. Дудко Принцип поддержания доверия граждан к закону и действиям государства: конституционное содержание и особенности его обеспечения в практике Конституционного суда РФ // Образование и право. 2021. № 2. с. 44–52.

2. См: Karl H. Schmitt, *Treu und Glauben im Verwaltungsrecht* (Berlin: Junker und Dünhaupt, 1935), «защита легитимных ожиданий» (См.: *Legitimate Expectations in the Common Law World* / eds. M. Groves and G. Weeks. Oxford, 2017. P. 1–15.
3. ст.13 Административного процедурно-процессуального кодекса Республики Казахстан № 350-VI от 29 июня 2020 года // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35132264
4. ст.13 Закона Азербайджанской Республики «Об административном производстве» №1036-IIQ 29 декабря 2005 года, № 302 // <https://constcourt.gov.az/ru/legislation/25>
5. Д.В.Дождев *Правовое общение: опыт римского права*. – М.: Институт государства и права РАН, 2012.
6. См.: *Legitimate Expectations in the Common Law World* / eds. M. Groves and G. Weeks. Oxford, 2017. P. 1–15.
7. См.: Nolte G. *General Principles of German and European Administrative Law – A Comparison in Historical Perspective* // *The Modern Law Review*. 1994. Vol. 57, no. 2. P.195.
8. *Grundforderung rechtlicher Ordnung*.(Joachim Burmeister, *Vertrauensschutz im Prozeßrecht* (Berlin-New York: Walter de Gruyter 1979), 115; Heinrich de Wall, *Die Anwendbarkeit privatrechtlicher Vorschriften im Verwaltungsrecht* (Tübingen: Mohr Siebeck, 1999), 242.
9. [2011] OJ C 285/3); Article 6 of the Recommendation CM/Rec(2007)7 of the Committee of Ministers to Member States on Good Administration, Adopted on 20 June 2007 // rm.coe.int/16807096b9.
10. Soeren J. Schønberg, *supra* note 3, 12 and the literature referred to therein. Schønberg, Soeren J. *Legitimate Expectations in Administrative Law*. London: Oxford University Press, 2000.
11. Роберта Томаса «Законные ожидания и пропорциональность в административном праве» Оксфорд-Портленд: Харт Паблишинг, 2000.
12. Иоанны Леманской «*Uzasadnione oczekiwania w. Perspektywie prawa krajowego i regulacji europejskich*» Варшава: Wolters Kluwer, 2016.
13. Heinrich de Wall, *supra* note 1, 241–242.
14. См: Karl H. Schmitt, *Treu und Glauben im Verwaltungsrecht* (Berlin: Junker und Dünhaupt, 1935); Eduardo García de Enterría, “El principio de protección de la confianza legítima como supuesto título justificativo de la responsabilidad patrimonial del Estado legislador,” *Revista de Administración Pública* No. 159 (2002); Fernando Castillo Blanco, *Protección de Confianza en el Derecho Administrativo* (Madrid: Marcial Pons, 1998); Sabino Cassese, *Istituzioni di diritto amministrativo* (Milano: Giuffré Editore, 2004), 13; Rene Seerden and Fritz Stroink, *Administrative law in the Netherlands*: 169–170; in: Rene Seerden, Fritz Stroink, *Administrative law of the European Union, its member states and the United States: a comparative analysis* (Antwerpen: Intersentia, 2002).
15. См: Norbert Achterberg, *Allgemeines Verwaltungsrecht* (Heidelberg: C.F. Müller, 1986), 598; Hans P. Bull and Veith Mehde, *Allgemeines Verwaltungsrecht mit Verwaltungslehre* (Heidelberg, München, Landsberg, Frechen, Hamburg: C.F. Müller, 2009), 138; Thomas Gächter, *Rechtsmissbrauch im öffentlichen Rechts* (Zürich/Basel/Genf: Schulthess, 2005), 115–116; Heinrich. de Wall, *supra* note 1, 242; Hans J. Wolff, Otto Bachof, and Rolf Stober, *Verwaltungsrecht I* (München: C.H. Beck, 1994), 480.
16. Ulrich Häfelin and Georg Müller, *Grundriss des Allgemeinen Verwaltungsrechts* (Zürich: Schulthess, 1998), 126–127.
17. См: Cf. Eduardo García de Enterría, *supra* note 6: 173; Silvia Díez Sastre and Kevin Weyand, “Spanien: 331; in: Jens-Peter Schneider, Hans-Werner Rengeling, Oliver Dörr,

and Albrecht Weber, eds., Verwaltungsrecht in Europa. Band 1. England und Wales, Spanien, Niederlande (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2010).

18. <https://vlex.co.uk/vid/schmidt-v-home-office-792931581>
19. <https://lawlibrary.org.za/akn/za/judgment/zasca/1989/90/eng@1989-08-24>
20. https://public.sud.uz/report/ADMINISTRATIVE_OLD
21. 15.11.2011 год <https://pravo.ru/interpravo/news/view/64191/>
22. <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-658-14541-5>

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

REGULATION OF DEROGATIONS FROM HUMAN RIGHTS IN INTERNATIONAL STANDARDS

Makhamatov Makhmud Maxamataminovich

Associate Professor of the Department of International Law and Human Rights,
Tashkent State University of Law,
Doctor of Philosophy (PhD) in Law
E-mail: mmahmud34@mail.ru

Abstract. This article analyzes the main standards for limiting human rights. These standards encompass exceptions, protections against abuse of rights, general or specific restrictive provisions, as well as provisions on the restriction of rights in emergency situations. The author proposes that recognizing the possibility of limiting human rights as an exception does not negate the principle of full and effective enjoyment of human rights, but rather specifies it. Derogation provisions may serve not to violate human rights, but to ensure the state's compliance with human rights obligations.

Keywords: human rights, international standards, exceptions to restrictions, Covid-19, abuse of rights, suspension of rights in special circumstances.

INSON HUQUQLARIDAN CHEKINISHNI XALQARO STANDARTLARDA TARTIBGA SOLINISHI

Maxamatov Maxmud Maxamataminovich,

Toshkent davlat yuridik universiteti
Xalqaro huquq va inson huquqlari kafedrasida dotsenti,
Yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Maqola inson huquqlarini cheklashning asosiy standartlarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Mazkur standartlarda istisnolar, huquqlarni suiiste'mol qilishdan himoyalash, umumiy yoki maxsus xususiyatga ega cheklov bandlari hamda favqulodda holatlarda huquqlarni cheklash bandlari o'z aksini topgan. Muallif shunday g'oyani ilgari suradiki, inson huquqlarini istisno tariqasida cheklash imkoniyatini tan olish, inson huquqlaridan to'liq va samarali foydalanish tamoyilini bekor qilmaydi, aksincha uni aniqlashtiradi. Chekinish bandlari inson huquqlarini buzish uchun emas, balki davlatning inson huquqlariga rioya etishini ta'minlash uchun xizmat qilishi mumkin.

Kalit so'zlar: inson huquqlari, xalqaro standartlar, cheklash bo'yicha istisnolar, Covid-19, huquqlardan noto'g'ri foydalanish, alohida holatlarda huquqlarni to'xtatish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N28>

Xalqaro darajada inson huquqlari to'g'risida ham umumiy (shaxsiy, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy huquq va erkinliklar to'g'risida), ham maxsus (bola, ayollar, nogironlar, qochoqlar, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar, jinoyat qurbonlari, qurolli mojarolar ishtirokchilari, mahbuslar huquqlari to'g'risida, kamsitish, qiynoqlar, qullik, genotsid, odam savdosiga qarshi kurash to'g'risida) tushadigan o'nlab shartnomalar tuzilgan [2].

Ushbu xalqaro-huquqiy hujjatlar orasida “inson huquqlari bo'yicha xalqaro bill” deb ataluvchi BMTning universal xalqaro hujjatlari, xususan 1948-yildagi Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi, 1966-yildagi Fuqaroviy va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt, 1966-yildagi Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt hamda mintaqaviy shartnoma 1950-yildagi Inson huquqlari va asosiy erkinliklarini himoya qilish to'g'risidagi Yevropa konvensiyasi alohida ajralib turadi.

Ushbu xalqaro hujjatlar inson va fuqaroning umume'tirof etilgan, umumqabul qilingan va umummajburiy fundamental huquq va erkinliklarini xalqaro darajada mustahkamlash va mavjud bo'lish shakli, davlatlarning shaxs hayot faoliyatining xususiy, siyosiy, iqtisodiy, madaniy va boshqa sohalarida ega bo'lishi kerak bo'lgan huquq va erkinliklarning minimal standartlari to'g'risidagi o'ziga xos umumiy kelishuvlardir.

Yuqorida ko'rsatilgan xalqaro hujjatlarning qoidalari yuridik fanda inson va fuqaro huquqlari va erkinliklarining xalqaro standartlari yoki xalqaro gumanitar standartlar yoki shunchaki standartlar sifatida ko'rib chiqilishi va belgilanishi odat tusiga kirgan. Shaxsning xalqaro miqyosda mustahkamlangan huquq va erkinliklari, ularning ro'yxati, mazmuni va ahamiyati milliy norma ijodkorlik uchun majburiy yo'l-yo'riq bo'lib xizmat qilishi lozim. Masalan, B.S.Ebzevning ta'kidlashicha, hozirgi vaqtda shaxsning huquq va erkinliklariga nisbatan “xalqaro gumanitar standartlar...; inson va fuqaroning huquq va erkinliklarini hamda davlatlarning ularni himoya qilish bo'yicha majburiyatlarini tushunishda birlikni nazarda tutuvchi xalqaro gumanitar konsensus...” [12, 28-bet] shakllangan.

Inson huquqlari to'g'risidagi xalqaro hujjatlar shaxsning huquq va erkinliklaridan tashqari, ularni cheklashning prinsipial imkoniyatini, shuningdek, ba'zi huquq va erkinliklarni cheklashning maqsadlari, asoslari, tamoyillari, holatlari va usullarini mustahkamlaydi. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasida inson huquq va erkinliklarini amalga oshirishda cheklovlar qo'llanilishi mumkinligiga yo'l qo'yiladi (29-modda) [2]. Inson huquqlari to'g'risidagi asosiy xalqaro hujjatlarning cheklashlarga taalluqli qoidalarini inson va fuqaro huquq va erkinliklarini cheklashning xalqaro standartlari, ya'ni demokratik davlatda shaxs huquq va erkinliklarining zarur cheklovlari, ularning ma'nosi, mohiyati, asoslanishi, zarurligi, maqsadlari, usullariga yagona xalqaro-huquqiy yondashuvlar sifatida ko'rib chiqish mumkin. Bunday standartlarni ajratish imkoniyati haqida A.V.Malko shunday yozadi: “...umumiy huquqlarning xalqaro standartlari mavjud bo'lganidek, ularni cheklash standartlari ham mavjud bo'lishi kerak...” [9, 104-bet].

Ba'zi olimlar chekinish bandlaridan foydalanish inson huquqlariga putur etkazishi mumkinligi haqida tashvish bildirgan bo'lsa, boshqalari davlatlar suveren bo'lganligi sababli, o'z hududlarida yuzaga kelgan favqulodda vaziyatlarni qanday hal qilishni o'zlari belgilashlari kerakligini ta'kidlaganlar. Chekinish bandlari inson huquqlarini buzish uchun emas, balki davlatning inson huquqlariga rioya etishini ta'minlash uchun xizmat qilishi mumkin. Buning sababi, huquqlardan chekinish ko'pincha qat'iy shartlar asosida amalga oshiriladi.

Huquqshunos A.V. Malko ta'kidlaganidek, “huquqiy cheklovlar konstitutsiyaviy huquqda alohida o'rin tutadi, chunki ular ko'p jihatdan bu erda nazariy ko'rinishga yaqinlashadi, keyinchalik ma'lum amaldagi qonunlarda konkretlashtirilgan sektorlararo xususiyatlarga ega bo'ladi. Bu cheklovlar... ular shaxsning erkinligi va xavfsizligi darajasini aniqlashga imkon beradigan o'ziga xos ko'rsatkich sifatida ishlaydi” [9, 108-bet].

A.A. Pereverzev fikricha: “Subyektiv huquqlarni cheklash mumkin bo‘lgan maqsadlardan kelib chiqib, tegishli maqsadga erishish zarurati paydo bo‘ladigan amaliy holatlar aniqlanadi. Bu holatlar yuzaga kelganda, subyektiv huquqni cheklash orqali ham ko‘zlangan maqsadga erishish mumkin bo‘ladi”[10, 68-bet].

2005-yilda Xalqaro sog‘liqni saqlash qoidalarini (XSSQ) qabul qilindi. Uning maqsadi davlatlar epidemiya va pandemiya kabi jamoat salomatligiga oid favqulodda vaziyatlarga qarshi choralar ko‘rayotganda inson huquqlarini hisobga olishini ta‘minlash edi [5, 6-bet]. Bu OIV/OITS, gemorragik isitma va SARS virusi kabi kasalliklarning paydo bo‘lishi tufayli zarurat tug‘ildi. 2005-yilda XSSQning qabul qilinishi har qanday kasallik tarqalishining oldini olish, unga qarshi kurashish va uni nazorat qilish hamda bu kasalliklarga jamoat salomatligi nuqtai nazaridan javob berish uchun mo‘ljallangan edi. XSSQning 3(1)-moddasiga ko‘ra, davlatlar ushbu qoidalarini shaxsning inson huquqlari va asosiy erkinliklarini inobatga olgan holda amalga oshirishlari shart. Bundan tashqari, 3(2)-modda qoidalarining Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) Ustaviga muvofiq amalga oshirilishi lozimligini belgilaydi. Bu esa davlatlardan Covid-19 kabi jamoat sog‘lig‘i bilan bog‘liq favqulodda vaziyatlarda qoidalarini qo‘llashda inson huquqlari tamoyillari va me‘yorlariga rioya etishlari kutilayotganini bilvosita tan oladi. BMTning Covid-19 davridagi ko‘rsatmalari davlatlar aholi salomatligi va farovonligini himoya qilish uchun favqulodda choralar ko‘rishga majbur bo‘lganini e‘tirof etadi, biroq bunday choralar qonun ustuvorligiga asoslanishi zarurligini ta‘kidlaydi [7]. Favqulodda vaziyatlarda davlatlar qo‘llaydigan favqulodda vakolatlar vaqt bilan chegaralanishi va normal holatga qaytish imkonini tug‘ilgunga qadar vaqtinchalik xususiyatga ega bo‘lishi lozim. Hech qanday sharoitda to‘xtatib qo‘yilishi mumkin bo‘lmagan huquqlarni himoya qilish uchun kafolatlar o‘rnatilishi shart.

Inson huquqlari to‘g‘risidagi xalqaro bitimlar oddiy (normal) huquqiy tartibot sharoitida ham, biron-bir favqulodda tartibot (favqulodda holat, harbiy holat, qamal holati va boshqalar) joriy etilganda ham huquq va erkinliklarni cheklashga ruxsat beradi.

Shaxsning huquq va erkinliklarini cheklashning xalqaro qoidalarini Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasining, Fuqaroviy va siyosiy huquqlar to‘g‘risidagi Paktning, Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to‘g‘risidagi Paktning, Inson huquqlari va asosiy erkinliklari to‘g‘risidagi Yevropa Konvensiyasining qator moddalarida o‘z aksini topgan. Ushbu qoidalarining barchasi ham inson huquqlarini cheklashni emas, balki cheklashdan himoyalani sh qoidalarini ham aks ettiradi.

Shu ma‘noda, inson huquqlarini cheklashga oid xalqaro standartlarni ikki toifaga ajratish mumkin:

- 1) inson huquqlarining cheklanishidan himoya qiluvchi, kafolat beruvchi normalar;
- 2) inson huquqlarini cheklash shartlari va tartibini belgilab beruvchi normalar.

Covid-19 inqirozining boshlanishi hukumatlar va shaxslar uchun misli ko‘rilmagan qiyinchiliklarni keltirib chiqardi. Xususan, u asosiy huquqlarni cheklash masalalarini oldingi o‘ringa olib chiqdi, chunki virusning mamlakatlarga kirib kelishining oldini olish, uni tarqalishini to‘xtatish va fuqarolarni xavfsizligini ta‘minlash orqali rivojlanayotgan vaziyatga tezkor munosabat bildirish zarur edi. Odatdagi pandemiyalardagi kabi, Covid-19 bilan bog‘liq asosiy muammo yuqori darajadagi yuqumlilik bo‘lib, bu harakatlanish, yig‘ilishlar va uyushmalar erkinligi kabi asosiy huquqlarni cheklashni taqozo etdi. Shunday qilib, Covid-19 nafaqat jamoat salomatligi, balki inson huquqlari inqiroziga ham aylanishi muqarrar edi.

Ko'plab davlatlar bu vaziyatga tayyor emasdi va jiddiy oqibatlariga duch keldi. Pandemiya nisbatan javoblar turlicha bo'ldi. Ba'zi davlatlar samarali choralar ko'rgan bo'lsa, boshqalari o'z harakatlarini yaxshi muvofiqlashtira olmadi, bu esa pandemiyaning ta'sirini yanada kuchaytirdi [4]. Qisqasi, pandemiya eng yuqori darajada tayyorgarlik, hushyorlik va siyosiy irodaning etishmasligini yaqqol ko'rsatdi. Agar biz kelajakda bunday vaziyatdan qochmoqchi bo'lsak, faol, muvofiqlashtirilgan, o'zaro bog'liq, hisobdor, adolatli va teng huquqli yangi tizimni joriy etish orqali yondashuvimizni o'zgartirishimiz lozim.

Davlatlar favqulodda holatlarni e'lon qilish va chekinish qoidalarini qo'llashga harakat qilgani sababli, bu davrda davlatlar tomonidan hokimiyatni suiiste'mol qilish, shu jumladan kuch ishlatish va hibsga olish tahdidlari haqida xavotirlar paydo bo'ldi. Shuning uchun Covid-19 davrida konstitutsiyaviy barqarorlik masalasi doimiy bahs-munozara mavzusi bo'ldi[3]. Favqulodda vaziyatlarda sog'liqni saqlash sohasidagi harakatlar va inson huquqlarini hurmat qilish zarurati o'rtasidagi ziddiyat ko'p yillar davomida yaqqol namoyon bo'ldi. OIV va Ebola virusi kasalligi epidemiyalari paytida jamoatchilikni himoya qilish uchun shaxslarning huquqlarini cheklash kerakmi yoki yo'qmi degan bahsli masalalardan biri edi. Tadqiqotchi Manning ta'kidlashicha, favqulodda vaziyatlarda sog'liqni saqlash sohasidagi harakatlar inson huquqlaridan foydalanishga potensial tahdid solmoqda. Shu sababli, ular har bir davlat sog'liqni saqlash siyosati va dasturini huquqlarga asoslangan tahlildan o'tkazishni taklif qiladilar [6, 6-23-bet].

1985-yilda BMT Iqtisodiy va ijtimoiy kengashi tomonidan "Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt qoidalaridan cheklashlar va chekinishlarni talqin qilishning Sirakuza tamoyillari" qabul qilingan. Sirakuza tamoyillarining joriy etilishi xalqaro paktdagi cheklov va chekinish qoidalarini yetarli darajada talqin qilish zaruratidan kelib chiqqan. Tamoyillarning kirish qismida ushbu qoidalarni suiiste'mol qilish qonun ustuvorligini ta'minlash uchun yo'l qo'yiladigan cheklovlar va chekinishlarning shartlari va asoslarini chuqurroq o'rganishni talab qilishi e'tirof etilgan [11]. Xalqaro pakt inson huquqlari bo'yicha boshqa asosiy hujjatlar singari, bir qator huquq va erkinliklarni, jumladan, yashash huquqi, o'z taqdirini o'zi belgilash huquqi, qiynoqlardan, shafqatsiz yoki g'ayriinsoniy muomaladan erkinlik, erkinlik huquqi, shaxsiy hayot huquqi hamda fikr, vijdon va din erkinligini kafolatlaydi. Biroq, 4-modda ba'zi hollarda ushbu huquq va erkinliklarning cheklanishiga yo'l qo'yadi.

Millat hayotiga tahdid soluvchi va mavjudligi rasman e'lon qilingan favqulodda holatlar davrida ushbu Paktda ishtirok etuvchi davlatlar, agar bunday choralar ularning xalqaro huquq bo'yicha boshqa majburiyatlariga zid bo'lmasa va faqat irqi, rangi, jinsi, tili, dini yoki ijtimoiy kelib chiqishi bo'yicha kamsitishni nazarda tutmasa, vaziyat taqozosi bilan qat'iy talab qilingan darajada ushbu Pakt bo'yicha o'z majburiyatlaridan chekinish choralarini ko'rishlari mumkin.

Sirakuza tamoyillari 4-moddada nazarda tutilgan cheklovlarni yanada batafsil ko'rib chiqadi. 25-bandida aholining salomatligini himoya qilish istagi, agar davlat aholi yoki ayrim shaxslarning sog'lig'iga jiddiy xavfni bartaraf etish choralarini ko'rish zarur bo'lsa, ba'zi huquqlarni cheklash uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkinligi belgilangan. Bu chora-tadbirlar kasallik yoki shikastlanishning oldini olishga yoki bemor yoki shikastlanganlarga g'amxo'rlik ko'rsatishga aniq yo'naltirilgan bo'lishi kerak.

Tamoyillarning I qismida favqulodda vaziyatlarda qo'llaniladigan cheklovlarga oid umumiy talqin tamoyillari bayon etilgan. Ular quyidagilarni o'z ichiga oladi: barcha cheklov shartlari tegishli huquqqa qat'iy muvofiq talqin qilinishi, qonunda nazarda tutilishi va Paktning

maqsad va vazifalariga mos kelishi kerak, shuningdek, cheklov o'zboshimchalik bilan emas, balki faqat belgilangan maqsadda qo'llanilishi kerak. Shuningdek, har qanday cheklov unga e'tiroz bildirish va uni bartaraf etish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak, davlatlar esa belgilangan maqsadga erishish uchun zarur bo'lganidan ortiq cheklovchi vositalardan foydalanmasligi shart. Shuningdek, bu cheklovlarni noqonuniy yoki suiiste'mol qilishdan himoya qilish uchun yetarli kafolatlar va samarali vositalar talab etiladi. Sirakuza tamoyillari davlat zimmasiga shaxs huquqlariga qo'yilgan cheklovlar jamiyatning demokratik faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatmasligini ko'rsatish vazifasini yuklaydi.

Sirakuza tamoyillarining 39-bandida ommaviy favqulodda vaziyatlar, agar bunday favqulodda vaziyatlar millat hayotiga tahdid solsa, huquqlarni cheklash sababi sifatida tan olinadi. Vaziyat butun aholiga, aholining jismoniy daxlsizligiga, davlatning siyosiy mustaqilligi yoki hududiy yaxlitligiga, shuningdek, asosiy huquqlarni himoya qilishga mas'ul bo'lgan muassasalarning mavjudligi yoki asosiy faoliyatiga ta'sir ko'rsatadigan favqulodda va haqiqiy yoki yaqinlashib kelayotgan xavf bo'lishi kerak.

48-bandda jamoatchilik uchun favqulodda vaziyatni hal qilish imkonini berish uchun huquqlarni cheklash uchun imkon qadar qisqa muddat zarurligi ta'kidlanadi. Chekinish uchun "qat'iy zarurat" tamoyili obyektiv tarzda qo'llanilishi va chora haqiqiy, aniq, hozirgi yoki yaqinlashib kelayotgan xavfga qaratilgan bo'lishi kerak.

56- va 57-bandlarga e'tibor qaratish lozim. 56-bandda ularga ta'sir ko'rsatadigan chekinish choralari vaziyat taqozosiga ko'ra qat'iy talab qilinmaydi deb hisoblaydigan shaxslarga himoya vositalari taqdim etilishi nazarda tutilgan; 57-bandda aytilishicha, milliy hokimiyat organlarining qarori chekinish choralari haqiqatan ham vaziyat taqozosiga ko'ra talab qilinishi yoki qilinmasligini aniqlashda yakuniy deb qabul qilinishi mumkin emas. Ushbu ikki band favqulodda vaziyatlarda davlatga berilgan vakolatlarni cheklash uchun ishlaydi. Bu Covid-19 pandemiyasi boshlanganidan beri ba'zi mamlakatlar va shtatlar hukumatlariga nisbatan bildirilgan o'zboshimchalik va qo'pollik ayblovlarining oldini olish uchun zarurdir.

58-band qoidalar muayyan huquqlarni bekor qilmaslikka qaratilgan. Ko'rib chiqilayotgan huquqlar har qanday holatda ham bekor qilinmaydi, chunki ular muqaddas hisoblanadi. Ularga, eng avvalo, yashash huquqi, qiynoqqa solishdan, shafqatsiz, g'ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni kamsituvchi muomala hamda jazo turlaridan xoli bo'lish, vijdon, fikr va din erkinligi, qonun oldida shaxs sifatida e'tirof etilish huquqi kiradi. Bu cheklanmaydigan huquqlardan biri erkin roziliksiz tibbiy yoki ilmiy tajriba o'tkazishdan ozod bo'lishdir. Bu Covid-19 davrida vaksinalarga qarshi bo'lgan odamlar (antivakserlar) masalasini ko'taradi. Covid-19 ga qarshi emlash majburiyati ularning Fuqaroviy va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt va Sirakuza tamoyillari nuqtai nazaridan ajralmas huquqini buzish ekanligini da'vo qilganda, emlashga qarshi bo'lganlar ushbu bandga to'g'ri keladimi, degan savol yuzaga keladi. Vaksinalarni tarqatish bosqichi tajriba bosqichidan o'tganligi sababli, bunday argument ustun bo'lishi mumkin emasligi qayd etiladi. Shuni ta'kidlash kerakki, tajriba bosqichi klinik sinovlar paytida bo'ladi.

Konstitutsiyaviy barqarorlikni qo'llab-quvvatlovchi Sirakuza tamoyillaridagi boshqa e'tiborga molik qoidalar 60-64-bandlarni o'z ichiga oladi. 60-bandda sudlar ommaviy tusdagi favqulodda vaziyatlar paytida ham o'z vakolatlarni saqlab qolishlari kerakligi yana bir bor ta'kidlanadi, bu ularga rad etib bo'lmaydigan huquqlarning buzilishi bilan bog'liq da'volar bo'yicha qaror chiqarish imkonini beradi. 61-bandga ko'ra, chekinish qonunga muvofiq amalga

oshiriladi va shuning uchun umumiy huquqiy tamoyillarga bo'ysunadi, 62-bandga ko'ra esa, favqulodda vaziyat to'g'risida ommaviy e'lon qilish va undan keyingi har qanday chekinish halollik bilan amalga oshirilishi kerak, aks holda u xalqaro huquqni buzish deb hisoblanadi. Fuqaroviy va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktdagi chekinish qoidalari qonun ustuvorligi saqlanib qolgan holda cheklangan tarzda qo'llanilishi kerak.

Muhokama shuni ko'rsatdiki, davlatlarga Covid-19 kabi ommaviy favqulodda vaziyatlar paytida inson huquqlaridan foydalanishni cheklashga ruxsat berilishi mumkin. Biroq, inson huquqlarini cheklash yoki cheklash zaruriyat, mutanosiblik va qonuniylik sinovidan o'tishi kerak. BMT va mintaqaviy darajadagi shartnomalarni kuzatuvchi organlar ommaviy favqulodda vaziyatlar paytida huquqlarni cheklash yoki cheklash inson huquqlarini buzish uchun bahona sifatida ishlatilmasligi kerakligini tan oladilar. Bundan tashqari, deyarli barcha inson huquqlari to'g'risidagi hujjatlarda tegishli organlarni xabardor qilish qoidalari mavjud. Bu ommaviy tushdagi favqulodda vaziyatlarda javobgarlikni yanada ta'minlash va vakolatlarni suiiste'mol qilishning oldini olish maqsadida amalga oshiriladi. Muhokamadan ko'rinib turibdiki, huquqlarni cheklashdan ko'ra huquqlardan chekinishga yanada qat'iyroq shartlar qo'yiladi. Biroq, davlatlar huquqlarni cheklash yoki cheklashga murojaat qilishidan qat'i nazar, asosiy huquqlar jamoat manfaatlari qurboni bo'lishi mumkin emasligi faktligicha qolmoqda. Afsuski, Sirakuza tamoyillarining umumiy tabiati cheklovchi omil bo'lishi mumkin. Sun ta'kidlaganidek, ular barcha favqulodda vaziyatlarda keng qo'llanilishi kerakligi sababli, tamoyillarni sog'liqni saqlash inqirozlarida qo'llash qiyin[8, 387-bet].

Huquqlardan chekinishga kelsak, Afrika inson huquqlari tizimi qoidadan istisno hisoblanadi. Afrika xartiyasida chekinish bandining yo'qligi Afrika mamlakatlari Covid-19 kabi ommaviy favqulodda vaziyatlar paytida huquqlardan chekinishi mumkinligi haqida bahs-munozaralarga sabab bo'ldi. Afrika xartiyasiga ko'ra, bunday cheklovlarga yo'l qo'yilmasligi mumkinligi ta'kidlangan[1]. Buning kutilmagan oqibati shundaki, Afrika hukumatlari favqulodda holat e'lon qilish zarurati bo'lgan joylarda, Xartiya bo'yicha ijroni nazorat qilish mexanizmi mavjud emas. Bu o'z vakolatlarini suiiste'mol qilishga olib kelishi va inson huquqlaridan foydalanishga jiddiy tahdid solishi mumkin.

Yuqorida aytilganlardan ko'rinadiki, inson huquqlari bo'yicha xalqaro hujjatlarda inson huquqlaridan chekinish bo'yicha qat'iy shartlar (shu jumladan davlatlarga bildirishnomalar va monitoring mexanizmlari) qo'yilishining muhim sabablaridan biri favqulodda vaziyat sharoitida ham inson huquqlarini himoya qilishdir. Darhaqiqat, inqiroz davrida inson huquqlari va tamoyillari to'liq amal qilmasligi mumkinligidan qat'i nazar, to'g'ri belgilangan mexanizmlar va jarayonlar mavjud bo'lgan joyda inson huquqlari va demokratik tartibni yanada ko'proq himoya qilishga erishish mumkinligi ta'kidlangan.

Shunday qilib, inson va fuqaroning huquq va erkinliklarini cheklash bo'yicha xalqaro standartlar shaxsning huquq va erkinliklarini cheklashning umumiy shartlari va alohida holatlarini rivojlantiradi, aniqlashtiradi va shu bilan mamlakatimizda huquq ijodkorligi va huquqni qo'llovchi organlari uchun yo'nalish bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. African Charter on human and peoples' rights.
[https://au.int/sites/default/files/treaties/36390-treaty-0011 -
_african_charter_on_human_and_peoples_rights_e.pdf](https://au.int/sites/default/files/treaties/36390-treaty-0011_-_african_charter_on_human_and_peoples_rights_e.pdf)

2. Birlashgan Millatlar Tashkilotining inson huquqlari bo'yicha xalqaro shartnomalari to'plami. – T.: Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy markazi, 2023. – 179 b.
3. Constitutional Resilience and the COVID-19 Pandemic: Perspectives from Sub-Saharan Africa. Ed. Ebenezer Durojaye, Derek M. Powell. Switzerland AG 2022. – P. 181.
4. How to protect human rights in times of corona? Lessons from the Inter-American Human Rights System. MM Antoniazzi & Steininger. 1 May 2020, <https://www.ejiltalk.org/how-to-protect-human-rights-in-times-of-corona-lessons-from-the-inter-american-human-rights-system/> (24.06.2025 йилдаги мурожаат).
5. International health regulations (2005). 3 rd ed. World Health Organization 2016. – P. 6.
6. Jonathan M. Mann, Lawrence Gostin, Sofia Gruskin, Troyen Brennan, Zita Lazzarini, Harvey V. Fineberg. Health and Human Rights, Vol. 1, No. 1 (Autumn, 1994), pp. 6-23.
7. OHCHR "Emergency measures and Covid-19: Guidance". 27 April 2020. www.ohchr.org/Documents/Events/EmergencyMeasures_COVID19.pdf.
8. Sun N. "Applying Siracusa: A call for a general comment on public health emergencies". Health and Human Rights Journal, (2020) 22(1). – P. 387.
9. Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юрист, 2003. 250 с.
10. Переверзев А.А. Основания ограничения конституционных нрав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук. Ростов н/Д, 2006. – С. 68.
11. Сиракузские принципы толкования ограничений и отступлений от положений Международного пакта о гражданских и политических правах. Организация Объединенных Наций. Экономический и социальный совет. Документ ООН E/CN.4/1985/4, Приложение (1985).
12. Эбзеев Б.С. Личность и государство в России: взаимная ответственность и конституционные обязанности. М.: Норма, 2007. 384 с.

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

CONTACT OF ISLAMIC AND INTERNATIONAL STANDARDS IN MATTERS OF PARENTAL RIGHTS AND CHILD CUSTODY

Madaminova Dilafruz Khoshimovna

Teacher at the National University of Uzbekistan
named after Mirzo Ulugbek

E-mail: dilishxon18@icloud.com

Avazbekova Diyorakhon Latifjon kizi

Teacher at the National
University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

E-mail: ermatovadiy@gmail.com

Abstract. This article explores the intersections and divergences between Islamic law (Sharia) and international legal standards concerning parental rights and child custody. It analyzes the fundamental principles guiding family law in Islam such as the best interests of the child, custody age, and gender roles of parents and compares them with international norms, particularly those set by the UN Convention on the Rights of the Child. The article emphasizes the importance of cultural and legal sensitivity when developing universal standards for child protection.

Keywords: Islamic law, international law, parental rights, child custody, Sharia, child rights, UN Convention, family law, cross-border disputes, legal harmonization.

СОПРИКОСНОВЕНИЕ ИСЛАМСКИХ И МЕЖДУНАРОДНЫХ НОРМ В ВОПРОСАХ РОДИТЕЛЬСКИХ ПРАВ И ОПЕКИ НАД РЕБЁНКОМ

Мадаминова Дилафруз Хошимовна

преподаватель Национального
Университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Авазбекова Диёрахон Латифжон кизи

преподаватель Национального
Университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Аннотация. В статье рассматриваются точки соприкосновения и расхождения между исламским правом (шариатом) и международными правовыми стандартами в области родительских прав и опеки над ребёнком. Анализируются принципы, лежащие в основе регулирования семейных отношений в исламском праве, такие как приоритет интересов ребёнка, возраст опекунов, гендерные роли родителей, а также их сопоставление с нормами международных документов, включая Конвенцию ООН о правах ребёнка. Статья подчеркивает важность культурной и правовой чувствительности при выработке универсальных стандартов защиты прав ребёнка.

Ключевые слова: исламское право, международное право, родительские права, опека над ребёнком, шариат, права ребёнка, Конвенция ООН, семейное право, трансграничные споры, правовая гармонизация.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N29>

В современном мире, где усиливаются процессы глобализации, миграции и трансграничного взаимодействия, всё чаще возникают ситуации, в которых сталкиваются различные правовые системы в частности, исламское право и международные нормы в сфере защиты прав ребёнка. Особенно остро это проявляется в вопросах, касающихся осуществления родительских прав и опеки над ребёнком, где базовые ценности и правовые подходы могут существенно различаться.

Международное право, в особенности Конвенция ООН о правах ребёнка 1989 года, закрепляет приоритет принципа «наилучших интересов ребёнка» как руководящего начала в любых вопросах, связанных с родительством и опекой. Оно предполагает равенство прав родителей, недопустимость дискриминации по признаку пола и активное участие ребёнка в принятии решений, касающихся его жизни.

В то же время исламское право, базирующееся на Коране, Сунне, иджма и киясе, регулирует родительские отношения через призму обязанностей, установленного гендерного порядка и нравственно-религиозных норм. Концепция хаданы (опеки) в исламском праве основывается на приоритете интересов ребёнка, но трактуется в рамках специфической системы, где роли матери и отца разграничиваются. Это порождает правовые и этические конфликты, особенно в ситуациях, когда мусульманские семьи проживают в юрисдикциях с преобладанием светского или международного правопорядка.

Целью настоящей статьи является выявление точек соприкосновения и расхождения между нормами исламского и международного права по вопросам родительских прав и опеки над ребёнком, а также анализ возможных механизмов согласования этих норм в правоприменительной практике.

Актуальность темы обусловлена необходимостью поиска правовых решений, способных обеспечить баланс между уважением к культурным и религиозным традициям мусульманских семей и выполнением международных обязательств государств в сфере защиты прав ребёнка.

Прежде чем начать статью, хотелось бы отметить, что родительские права в международном праве рассматриваются как составная часть системы защиты прав человека и ребёнка. основополагающим международным документом в данной области является Конвенция о правах ребёнка 1989 года, ратифицированная большинством государств мира. В соответствии со статьёй 18 данной Конвенции государства-участники обязуются прилагать максимальные усилия для обеспечения признания общего и равного участия обоих родителей в воспитании и развитии ребёнка [9; 2-7-с.].

Ключевым принципом, пронизывающим всю структуру Конвенции, выступает принцип «наилучших интересов ребёнка» (ст. 3), который должен служить основным ориентиром при принятии любых решений, затрагивающих ребёнка, включая вопросы опеки, проживания и общения с родителями [9; 1-2-с.]. Этот принцип приобрёл статус обычной нормы международного права и признан в правоприменительной практике как универсальный стандарт защиты несовершеннолетних.

Дополнительным элементом, усиливающим защиту родительских прав, является право ребёнка поддерживать регулярные личные отношения и прямые контакты с обоими родителями, если это не противоречит его наилучшим интересам (ст. 9 Конвенции) [9; 1-7-с.]. Таким образом, международное право трактует родительство не

только как совокупность прав, но и как обязанность, придавая большое значение участию родителей в жизни ребёнка после развода или раздельного проживания.

Особое значение в международной практике имеет юриспруденция Европейского суда по правам человека, который, опираясь на статью 8 Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод (право на уважение частной и семейной жизни), неоднократно подтверждал право родителей на общение с детьми и обязанность государства вмешиваться при нарушении этого права. В решении по делу *Kutzner v. Germany* (2002) Суд указал, что вмешательство государства в родительские права допустимо лишь при наличии убедительных и конкретных оснований, и в каждом случае должно сохраняться соразмерным и необходимым в демократическом обществе [3; 35-57-с.].

Наряду с этими документами и практикой, универсальные стандарты закреплены в Руководящих принципах Организации Объединённых Наций по альтернативному уходу за детьми (2009 г.), где подчеркивается необходимость поддержки семей и сохранения ребёнка в семейной среде [11; 82-87-с.]. Таким образом, международное право исходит из презумпции родительской ответственности и стремится обеспечить баланс между правами родителей и интересами ребёнка, опираясь на принципы недопустимости дискриминации, равноправия и участия.

Современное международное право в области защиты семьи и ребёнка опирается на ряд фундаментальных принципов, среди которых центральное место занимает принцип наилучших интересов ребёнка (*best interests of the child*). Этот принцип закреплён в статье 3 Конвенции о правах ребёнка 1989 года и требует, чтобы интересы ребёнка выступали первоочередным и определяющим фактором при любом действии или решении, касающемся несовершеннолетнего, будь то в сфере правосудия, опеки, образования или миграции [9; 1-2-с.]. Данный подход подчёркивает необходимость индивидуальной оценки каждой ситуации, исходя из конкретных потребностей, уязвимостей и обстоятельств жизни ребёнка, а не на основе формальных прав родителей.

Равенство родителей в осуществлении родительских прав закреплено в статье 18 Конвенции, согласно которой оба родителя несут основную ответственность за воспитание и развитие ребёнка [9; 6-10-с.]. Международное право стремится устранить исторически закреплённую гендерную асимметрию в родительских обязанностях, утверждая равные юридические и моральные роли как отца, так и матери. Этот принцип также нашёл отражение в практике Европейского суда по правам человека, который в ряде дел подчёркивал недопустимость дискриминации одного из родителей по признаку пола, семейного положения или социального статуса [3; 35-57-с.].

Участие ребёнка в принятии решений, затрагивающих его жизнь, представляет собой ещё один краеугольный принцип международного регулирования. Статья 12 Конвенции о правах ребёнка гарантирует каждому ребёнку участие в любом административном или судебном разбирательстве, которое касается его. При этом мнение ребёнка должно учитываться в соответствии с его возрастом и степенью зрелости.

На практике этот принцип применяется, например, при разрешении вопросов о месте жительства, определении порядка общения с родителями или выборе образовательного

учреждения. Таким образом, ребёнок признаётся субъектом права, способным участвовать в процессах, ранее рассматривавшихся исключительно в компетенции взрослых.

Эти три взаимосвязанных принципа — приоритет интересов ребёнка, равенство родителей и участие несовершеннолетнего — формируют современную модель международной правовой защиты в сфере родительства и опеки, направленную на обеспечение устойчивого, справедливого и ориентированного на права подхода в семейных отношениях.

Стоит отметить, исламское право (шариат), основанное на Божественном откровении (Коран и Сунна), а также на фикхе — правовой доктрине, разработанной классическими школами мусульманской юриспруденции — содержит детализированные нормы, регулирующие родительские обязанности, опеку и отношения между родителями и детьми. Родительские права в исламской правовой традиции тесно переплетены с обязанностями и воспринимаются прежде всего как аманат (доверенное обязательство), а не как индивидуальное субъективное право, подлежащее свободному распоряжению.

Коран подчёркивает значимость семьи как основы общества и устанавливает обязанности родителей по отношению к детям, включая их материальное обеспечение, воспитание, обучение и защиту. В суре «аль-Бакара» говорится о продолжительности грудного вскармливания и обязанности отца обеспечивать мать ребёнка, что указывает на дифференцированное распределение обязанностей родителей [10; 35-57-с.]. При этом отец несёт шариатскую обязанность по финансовому содержанию ребёнка (нафакат), а мать наделяется правом хаданы физической и эмоциональной опеки в раннем возрасте.

Понятие хадана (ḥaḍāna) в исламском праве охватывает заботу, проживание, воспитание и первичный надзор за ребёнком. Согласно ханафитской и маликийской правовым школам, мать имеет преимущественное право на опеку над малолетними детьми (обычно до 7 лет — для мальчиков и до наступления половой зрелости — для девочек), при условии, что она не вышла замуж за другого мужчину и способна выполнять свои обязанности [1; 5-7-с.]. В случае наступления одного из условий, ограничивающих хадану, приоритет в опеке переходит к другим родственникам по материнской или отцовской линии в строгой очередности, предусмотренной фикхом.

Отец в исламском праве традиционно признаётся в качестве вали (wali) — правового и морального покровителя ребёнка, особенно в вопросах, требующих юридических решений, таких как заключение брака или управление имуществом несовершеннолетнего. При этом хадана и вилая (waliyy) рассматриваются как независимые институты: мать может осуществлять опеку (в смысле физического ухода), но не вправе представлять ребёнка в юридических делах. Эта дифференциация отражает патрилинейную структуру исламского общества, в которой отец несёт ответственность за судьбу ребёнка, а мать — за его повседневное воспитание. Принцип маслахат аль-валад (maṣlaḥat al-walad) — благо ребёнка — также признаётся в исламском праве и может служить основанием для судебного пересмотра опеки. Например, суд может передать хадану отцу или бабушке, если мать признана неспособной к надлежащему воспитанию ребёнка или нарушает религиозные нормы.

Тем не менее, данный принцип в классическом фикхе не имеет столь универсального статуса, как в международном праве, и применяется в рамках усмотрения кади (судьи).

Современные мусульманские государства частично реформировали нормы, касающиеся родительских прав, стремясь согласовать традиционные положения с международными обязательствами. В законодательстве Египта, Марокко, Иордании, Индонезии и других стран введены нормы, признающие большую роль матери, расширяющие возраст хаданы и усиливающие роль судебной защиты интересов ребёнка. Однако эти реформы встречают различную степень сопротивления в обществах, где сохраняется традиционалистское понимание гендерных ролей и семейной иерархии.

Таким образом, исламское право содержит комплексную и иерархически выстроенную систему норм, регулирующих родительские отношения, где приоритет отдается защите ребёнка, но в рамках религиозно определённых ролей и ограничений. С точки зрения международного права, эти нормы не всегда соответствуют принципам равенства родителей и учёта мнения ребёнка, что порождает конфликты при взаимодействии с универсальными правозащитными стандартами.

Кроме того, стоит отметить, международное и исламское право по-разному подходят к вопросам регулирования родительских прав и института опеки, однако в отдельных аспектах можно выявить ограниченные точки соприкосновения, основанные на общей цели защиты интересов ребёнка. Вместе с тем различия затрагивают как правовую природу родительства, так и определение субъектов, механизмов и границ осуществления родительских полномочий.

На уровне универсальных норм центральное значение в международном праве занимает принцип «наилучших интересов ребёнка», сформулированный в статье 3 Конвенции о правах ребёнка от 1989 года. Он предписывает, чтобы во всех действиях, касающихся детей, независимо от того, предпринимаются ли они государственными или частными учреждениями, судом или административными органами, приоритет отдавался интересам самого ребёнка. Хотя в исламском праве этот принцип не закреплён в качестве общего универсального начала, фикх допускает аналогичное понятие — *маслахат аль-валад* (благо ребёнка), которое используется кади (судьями) при вынесении решений в области опеки. Однако применение данного принципа ограничено религиозной доктриной и остаётся предметом усмотрения, а не юридической презумпции, как в международном праве [6; 15с.].

Принцип равенства родителей, закреплённый в статье 18 Конвенции о правах ребёнка, также является предметом существенного расхождения. Международное право исходит из юридической и фактической симметрии прав и обязанностей матери и отца, признавая их равными участниками в процессе воспитания. В исламском же праве существует функциональное разделение: отец является *вали* — правовым представителем ребёнка в вопросах брака, имущественных решений и религиозного воспитания, а мать — *хадина*, то есть физическая опекунша в раннем возрасте ребёнка. Эта модель иерархична, а родительские обязанности распределяются по признаку пола и соответствующей ему роли, что входит в противоречие с международными нормами о недискриминации и гендерном равенстве.

Вопрос участия ребёнка в принятии решений также иллюстрирует нормативное расхождение. В статье 12 Конвенции указано, что каждый ребёнок, способный сформулировать собственное мнение, имеет право быть заслушанным и участвовать в процедурах, касающихся его жизни. В исламском праве голос ребёнка имеет значение лишь в отдельных правовых школах и преимущественно после достижения определённого возраста (например, мальчики с 7 лет и девочки с 9 или 12 лет в зависимости от мазхаба). Возможность ребёнка выбрать, с кем из родителей он хочет жить после развода, также признаётся лишь условно и подлежит корректировке со стороны кади, в зависимости от уровня зрелости, пола ребёнка и нравственности родителей.

Дополнительным предметом расхождения выступает трансграничная правовая применимость и признание решений. Международное право, в частности нормы Гаагской конвенции 1980 года о гражданско-правовых аспектах международного похищения детей, устанавливает механизм возвращения детей и признания решений о праве опеки между странами-участниками. В исламской традиции, напротив, судебные решения, противоречащие нормам шариата, даже если они вынесены в рамках соглашений о взаимном признании, могут быть проигнорированы как недействительные по сущности. Это приводит к коллизиям при рассмотрении дел о возвращении детей, воспитанных в мусульманских семьях, особенно в условиях светских правовых порядков Европы и Северной Америки.

Тем не менее, в ряде стран, где действует дуальная система законодательства (например, в Марокко, Индонезии, Египте), предпринимаются попытки гармонизации шариатских и международных норм через кодификацию семейного права и реформу процессуальных норм. В марокканском Мудованна аль-усра (Семейный кодекс) 2004 года был повышен возраст хаданы, закреплены более чёткие основания для лишения родительских прав и расширены права матери на опеку после развода. Эти изменения приближают исламскую правовую практику к международным стандартам, хотя сохраняется внутреннее противоречие между источниками права: Кораном и Сунной, с одной стороны, и обязательствами по международным договорам — с другой.

Таким образом, исламское и международное право расходятся как в доктринальных основаниях, так и в практических решениях. В центре внимания первой системы — религиозные и моральные предписания, вторую определяют универсальные принципы прав человека. Тем не менее, признание важности интересов ребёнка, родительской ответственности и судебного контроля создаёт ограниченное, но значимое пространство для правового диалога и взаимного заимствования.

Далее стоит упомянуть сложности на практике. Правоприменительная практика свидетельствует о многочисленных трудностях, возникающих при пересечении исламского и международного права в сфере родительских прав и опеки. Эти сложности проявляются особенно остро в трансграничных спорах, затрагивающих семьи с религиозной идентичностью, проживающие в светских юрисдикциях, а также в странах с дуальной правовой системой, сочетающей нормы шариата и светского законодательства.

Одной из ключевых проблем является различие в определении приоритета в опеке и правового статуса родителей. В большинстве мусульманских стран, следуя

положениям классического фикха, после развода мать сохраняет право хаданы до достижения ребёнком определённого возраста, после чего опека переходит к отцу или его родственникам. Однако при попытке исполнения такого решения в юрисдикциях, признающих равные права обоих родителей (например, в странах ЕС), возникают конфликты, поскольку западные суды ориентируются на принцип наилучших интересов ребёнка, а не на религиозные нормы.

Типичным примером является дело *Neulinger and Shuruk v. Switzerland* в Европейском суде по правам человека, где мать-израильтянка и отец-иудей, принявший ислам, не смогли договориться о месте проживания ребёнка. Суд признал, что принудительное возвращение ребёнка в Израиль по Гаагской конвенции может нарушить его право на стабильную семейную среду, несмотря на законность требований отца. Это указывает на то, что даже универсальные международные механизмы (например, Гаагская конвенция 1980 г.) становятся трудно применимыми в случае, если религиозный фактор вступает в противоречие с принципами светского правосудия.

Ещё одной острой проблемой является непризнание шариатских решений судами светских государств. Например, развод, оформленный в мусульманской стране в соответствии с исламскими нормами (через талак), может не иметь юридической силы в странах, где признаются только решения официальных судов или записи актов гражданского состояния. Это влияет на признание статуса родителя, порядок общения и вопросы алиментов. Кроме того, возникновение ситуаций, в которых один из родителей вывозит ребёнка в страну шариатского права, может быть квалифицировано как международное похищение, несмотря на наличие решений местного мусульманского суда [6; 10-11-с.].

Сложности возникают и в странах с дуальной системой права, где шариат применяется к вопросам семьи и опеки (например, в Малайзии, Нигерии, Пакистане). В таких странах суды сталкиваются с необходимостью балансирования между исламской доктриной и международными обязательствами. В практике малайзийских судов, например, фиксировались случаи, когда женщины-немусульманки теряли опеку над детьми после обращения отца в шариатский суд, несмотря на то, что международное право прямо запрещает дискриминацию по признаку вероисповедания. Аналогичные казусы происходят при принудительном обращении детей в ислам, что противоречит статье 14 Конвенции о правах ребёнка о свободе религии.

Дополнительную трудность представляет отсутствие единообразной исламской судебной практики, поскольку каждая правовая школа (мазхаб) даёт собственные интерпретации понятий хадана и вилая. Так, в ханафитской традиции мать сохраняет опеку дольше, чем в шафиитской, где возраст хаданы мальчиков ограничивается семью годами. Это порождает правовую неопределённость в странах, где сосуществуют разные мазхабы или действует нефункционирующая судебная система (например, в Афганистане, Йемене или Ливии).

Следует также отметить сложности, связанные с культурными стереотипами и правовой неграмотностью, в результате которых мусульманские родители, особенно женщины, не знают своих прав в светском суде или отказываются от защиты, ссылаясь на «харам» обращения в государственные органы. Такие случаи фиксируются,

например, в судебной практике Франции, Германии и Канады, где суды нередко вынуждены вмешиваться в дела мусульманских семей, чтобы защитить ребёнка, несмотря на протест родителей, основанный на религиозных убеждениях.

Таким образом, на практике проявляется системная сложность в согласовании норм исламского и международного права в вопросах родительских прав. Эти сложности охватывают правовые, процедурные и культурные аспекты и требуют не только правового механизма урегулирования, но и более широкой стратегии правового просвещения, реформ и межкультурного диалога.

С учётом описанных расхождений и конфликтов между исламским и международным правом в вопросах родительских прав, особое значение приобретает анализ перспектив их согласования. Несмотря на фундаментальные различия в подходах, существуют возможности для правового диалога, опирающегося на принципы гибкости исламской правовой традиции и эволюции международных стандартов.

Исламское право, хотя и основано на Божественном откровении, обладает развитой доктриной ийтихада — рационального истолкования норм шариата в свете изменяющихся общественных условий. Это открывает пространство для современных исламских правоведов (фукаха) и законодателей проводить правовую адаптацию, в том числе в области семейного и опекунского права. Так, уже в XX–XXI веках в ряде мусульманских стран были приняты реформы, расширяющие права матерей, признающие мнение ребёнка, вводящие судебную процедуру развода и устанавливающие приоритет интересов ребёнка как юридический критерий оценки споров.

Характерным примером является Марокканский Семейный кодекс (Мудованна аль-усра) 2004 года, где впервые в мусульманском законодательстве чётко зафиксирован принцип равенства родителей в воспитании детей после развода. Суд обязан учитывать возраст, состояние здоровья, жилищные условия и эмоциональную привязанность при определении опеки. Похожие нормы приняты в алжирском, иорданском, индонезийском и египетском семейном законодательстве, где религиозный компонент сочетается с элементами международной правовой доктрины.

Кроме того, в самой международной системе наблюдается постепенный отход от универсализма в пользу культурной чувствительности. Например, Комитет по правам ребёнка ООН в своих общих комментариях подчёркивает необходимость учитывать «социальный, культурный и религиозный контекст семьи» при применении международных стандартов, если это не нарушает основные права ребёнка. Это допускает определённый контекстуализированный подход в правоприменении, открывающий возможности для построения мостов между различными правовыми системами.

Наиболее перспективной формой согласования является развитие гибридных моделей правового регулирования, предполагающих сочетание шариатских и международных норм в рамках единого законодательства. Такие модели могут опираться на принцип комплементарности: международные нормы обеспечивают универсальные рамки, а исламское право — нормативную конкретизацию с учётом религиозных ценностей. Примеры таких моделей уже существуют в практике семейных

судов Малайзии и Индонезии, где суды используют как фетвы местных муфтиев, так и международные стандарты ООН по правам ребёнка.

Дополнительную перспективу представляет формирование меж правового диалога, в том числе через международные конференции, академические обмены и двусторонние договоры, где будут признаны особенности исламской правовой традиции при условии соблюдения минимальных стандартов прав ребёнка. На практике уже имеются прецеденты подписания соглашений между странами ЕС и государствами Северной Африки о трансграничной опеке и признании судебных решений в рамках культурного диалога и сотрудничества в интересах ребёнка.

Тем не менее, реализация данных перспектив требует институциональной воли, политической стабильности и высокого уровня правового просвещения как среди мусульманского населения, так и среди представителей западной правовой системы. Без признания равной легитимности разных правовых традиций правовой диалог рискует остаться формальным и неэффективным.

Таким образом, согласование исламских и международных подходов возможно не через нивелирование различий, а через выработку интегративных моделей, основанных на признании общих целей — защиты и развития ребёнка, справедливости, нравственности и социальной стабильности.

Исследование показало, что вопросы родительских прав и опеки находятся на пересечении универсалистских и религиозно-правовых подходов, представляя собой одну из наиболее чувствительных и конфликтных сфер взаимодействия исламского и международного права. Несмотря на фундаментальные различия в аксиологических и структурных основах этих систем, выявлены отдельные принципы и правовые механизмы, позволяющие говорить о возможности их сближения.

К числу точек соприкосновения можно отнести признание института родительства как совокупности обязанностей по защите и воспитанию ребёнка, значимость участия семьи в обеспечении благополучия ребёнка, а также допускаемое в обоих правовых порядках применение принципа «наилучших интересов ребёнка». Вместе с тем, выявлены глубокие расхождения в вопросах равенства родителей, роли ребёнка как субъекта права, трансграничного признания судебных решений и универсальности прав человека. Эти расхождения особенно остро проявляются в транснациональной практике, при коллизиях юрисдикций и межкультурных конфликтах.

Сложности реализации прав родителей и детей в смешанных правовых системах, а также случаи правовой неопределённости в делах о международной опеке и похищении детей требуют разработки согласованных механизмов урегулирования. Исламское право обладает внутренним потенциалом для адаптации через инструменты ийтихада, реформ законодательства и судебной практики. Международное право, в свою очередь, проявляет всё большую гибкость в учёте культурного контекста, сохраняя при этом свои базовые стандарты.

На основе проведённого анализа предлагаются следующие практические выводы:

1. Необходима кодификация норм семейного права в мусульманских странах, обеспечивающая гармонизацию шариатских принципов с международными

стандартами, прежде всего в части учёта мнения ребёнка, обеспечения равных прав родителей и процедурного контроля со стороны судебной власти.

2. Следует развивать двусторонние и многосторонние соглашения между мусульманскими и немусульманскими государствами о признании решений по делам опеки и регулированию трансграничных родительских конфликтов, с учётом религиозных и культурных особенностей сторон.

3. Рекомендуются формирование специальных учебных программ и курсов по сравнительному семейному праву, направленных на подготовку специалистов (судей, юристов, медиаторов), способных учитывать религиозно-правовую специфику при разрешении семейных споров.

4. Поддержка механизмов медиации и примирительных процедур в делах о родительских правах, где стороны представляют разные правовые культуры, способна снизить уровень конфликтности и повысить эффективность правоприменения.

5. Требуется усиление правового просвещения населения, особенно в религиозных и эмигрантских сообществах, о правах ребёнка, механизмах защиты и процедурах обращения в государственные органы.

Таким образом, перспективы сближения исламского и международного подходов в сфере родительских прав зависят от способности правовых систем к взаимному диалогу, признания принципов правовой плюрализации и укрепления общей цели обеспечения устойчивого, безопасного и справедливого детства для каждого ребёнка вне зависимости от правовой системы, к которой он принадлежит.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Al-Quduri. Mukhtasar: Manual of Hanafi Fiqh. — Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, 2010. (6: 25-26-p.)
2. Ali S.S. Modern Challenges to Islamic Law: Legal Reform and Reinterpretation. — Cambridge University Press, 2022. (7: 68-69-p.)
3. European Court of Human Rights. Kutzner v. Germany, no. 46544/99, Judgment of 26 February 2002. HUDOC database. <https://hudoc.echr.coe.int/> (10: 128-130-p.)
4. European Court of Human Rights. Neulinger and Shuruk v. Switzerland, no. 41615/07, Judgment of 6 July 2010. // HUDOC. — <https://hudoc.echr.coe.int> (8: 110-113-p.)
5. European Court of Human Rights. Sahin v. Germany, no. 30943/96, Judgment of 8 July 2003. // HUDOC database. — <https://hudoc.echr.coe.int>
6. Kamali M.H. Principles of Islamic Jurisprudence. — Cambridge: Islamic Texts Society, 2003.
7. Lowe N., Douglas G. International Family Law. — Oxford University Press, 2021
8. Mir-Hosseini Z. Marriage on Trial: Islamic Family Law in Iran and Morocco. — I.B. Tauris, 2000.
9. Конвенция о правах ребёнка от 20 ноября 1989 г. // ООН. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml (дата обращения: 20.06.2025).
10. Коран, сура 2:233 // Перевод смыслов: Крачковский И.Ю. — М.: ЭКСМО, 2022.
11. Руководящие принципы по альтернативному уходу за детьми, утверждённые Резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН A/RES/64/142 от 24 февраля 2010 г. // ООН. <https://undocs.org/ru/A/RES/64/142>

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

COMPONENTS OF THE RIGHT TO USE THE INTERNET

Kudratillayev Jakhongir Zokirjon ugli,

Senior lecturer of Tashkent state university of law

E-mail: j.kudratillayev@tsul.uz

Abstract. This article analyzes the components of the right to use the internet, the challenges in ensuring this right, and possible solutions. The development of internet rights at the international level and global efforts to reduce digital inequality are also discussed.

Additionally, the study examines the fundamental components of internet access rights, including free access to the internet, the right to receive and disseminate information, personal data protection, and digital inclusion. The legal foundations of internet access rights within international and national legislation are explored, along with an analysis of existing regulatory documents. The recognition of internet access as a fundamental right worldwide and measures to reduce digital inequality are also addressed.

Keywords: right to internet access, components of internet access rights, technical factors, non-technical factors, objective factors, subjective factors, internet access, personal data protection.

INTERNETDAN FOYDALANISH HUQUQINING TARKIBIY QISMI

Qudratillayev Jaxongir Zokirjon o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Internetdan foydalanish huquqining tarkibiy qismlari, ushbu huquqni ta'minlashdagi muammolar va ularni hal qilish yo'llari tahlil qilinadi. Shuningdek, xalqaro hamjamiyat tomonidan internet huquqining rivojlanishi va raqamli tengsizlikni kamaytirish bo'yicha olib borilayotgan sa'y-harakatlar yoritiladi.

Shuningdek, Internetdan foydalanish huquqining asosiy tarkibiy qismlari tahlil qilinadi. Internetga erkin kirish, axborot olish va tarqatish, shaxsiy ma'lumotlarning himoyasi hamda raqamli inklyuziya ushbu huquqning muhim jihatlari sifatida ko'rib chiqiladi. Shuningdek, xalqaro va milliy qonunchilik doirasida Internet foydalanish huquqining asoslari o'rganilib, mavjud normativ-huquqiy hujjatlar tahlil qilinadi. Internetdan foydalanish huquqining jahon miqyosida e'tirof etilishi va raqamli tengsizlikni kamaytirish yo'nalishlari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: internetdan foydalanish huquqi, internetdan foydalanish huquqining tarkibiy qismi, texnik omil, notexnik omil, obyektiv omil, subyektiv omil, internetga kirish, shaxsiy ma'lumotlarning himoyasi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N30>

Zamonaviy dunyoda internet nafaqat axborot olish vositasi, balki inson huquqlari va erkinliklarining muhim tarkibiy qismiga aylangan. Internetdan foydalanish huquqi – bu har bir insonning axborotga erkin kirish, uni olish va tarqatish imkoniyatini ta'minlaydigan asosiy huquqlardan biridir. Ushbu huquq demokratiya, iqtisodiy rivojlanish va ijtimoiy farovonlikning ajralmas qismi hisoblanadi. Ammo internetdan foydalanish erkinligi turli davlatlarda turlicha ta'minlanadi. Ayrim hududlarda texnologik infratuzilmaning rivojlanmagani yoki huquqiy cheklovlar mavjudligi sababli internetga to'liq kirish imkoniyati cheklangan. Shu bois, internet huquqiy maydonining tarkibiy qismlarini o'rganish, mavjud huquqiy asoslarni tahlil qilish va raqamli tengsizlikni bartaraf etish yo'llarini izlash muhim masala hisoblanadi.

Bevosita Internetdan foydalanish huquqining tarkibiy qismlarini asoslashga o'tamiz.

Texnik omil quyidagilarni oldindan belgilab beradi:

1. Foydalanuvchining Internetda ishlash imkonini beradigan vositalarga egalik qilish huquqi.

Internetdan foydalanishning eng muhim sharti foydalanuvchida ushbu tarmoq bilan o'zaro aloqa qila oladigan hamda uning shaxsiy ehtiyojlari va imkoniyatiga mos keladigan qurilmaning mavjudligidir (agar bunday xususiyatlar mavjud bo'lsa). Internet tarmog'ida ishlash uchun zarur bo'lgan uskunalarga egalik qilish masalasi davlat tomonidan maxsus tartibga solinmaydi. Biroq, Internetdan foydalanish huquqi cheklangan vaziyatlar (biz ularni keyinroq ko'rib chiqamiz), axborot xavfsizligi va "raqamli suverenitet"ni ta'minlash masalalari tartibga solinishi lozim.

Bu holatda davlatning uskuna va dasturiy ta'minotni tanlashga aralashmasligi salbiy majburiyat hisoblanadi. Axborot xavfsizligi bilan bog'liq holatlar bundan mustasno. Ya'ni, maxfiy ma'lumot to'plash va uni chet elga uzatish funksiyasi mavjud qurilmalarda juda muhim ahamiyatga ega ma'lumotlar qayta ishlanayotgan hollarda davlatning salbiy majburiyatlari mavjud.

Davlatning bu boradagi ijobiy majburiyati kompyuter uskunalarini mustaqil ravishda sotib olishda qiyinchiliklarga duch kelayotgan shaxslar yoki tashkilotlarga ularni taqdim etish, aholi uchun uskunar narxini pasaytirishga ko'maklashish, shuningdek, sog'lig'ida nuqsoni bo'lgan shaxslarga uskunalaridan foydalanish imkoniyatini ta'minlashdan iborat. Ushbu majburiyat ayni paytda shaxsning huquqlarini amalga oshirishi uchun zarur bo'lgan foydalanish darajasi va sifatini ta'minlash kafolati hamdir.

Global axborot jamiyatining Okinava xartiyasida (10-bandida) ushbu majburiyat maktablar, sinflar va kutubxonalarni kompyuter jihozlari bilan ta'minlash doirasida batafsil yoritib berilgan [1]. Bunday ijobiy majburiyat Axborot jamiyati masalalari bo'yicha yuqori darajadagi uchrashuv Jeneva bosqichining Harakatlar rejasi 9-bandining f) kichik bandida ham o'z aksini topgan. Bu yerda davlatning "barcha insonlar, jumladan keksalar, imkoniyati cheklangan shaxslar, bolalar, ayniqsa ijtimoiy og'ir ahvoldagi bolalar, shuningdek, boshqa zaif va noqulay ahvolda bo'lgan aholi guruhlari uchun qulay va narxi jihatidan maqbul bo'lgan AKT asosidagi uskunar va xizmatlarni ishlab chiqish hamda ishlab chiqarishni rag'batlantirish" majburiyati ko'rsatib o'tilgan [2].

2. Foydalanuvchining qurilmasiga Internetda IP-manzil taqdim etish uchun texnik imkoniyatlarga ega bo'lgan va foydalanuvchi qurilmasidan kelgan so'rovlarga muvofiq axborotni qabul qilish hamda uzatishni amalga oshiruvchi provayder — aloqa operatori infratuzilmasidan foydalanish huquqi.

Internet infratuzilmasiga oid salbiy majburiyat Internetning kundalik texnik va operatsion masalalariga aralashmaslikdan iborat. Mazkur majburiyat Yevropa Kengashi Vazirlar Qo'mitasining a'zo davlatlarga "Internetning universalligi, yaxlitligi va ochiqqligini himoya qilish hamda rag'batlantirish bo'yicha tavsiyanomasi"ning 1.3-bandida o'z aksini topgan [3]. Bu yerda davlatlar va manfaatdor tomonlar bilan hamkorlikda Internet infratuzilmasiga bo'ladigan transchegaraviy uzilishlar va aralashuvlarning oldini olish, bunday hodisalar keltirib chiqaradigan salbiy oqibatlarni kamaytirishga qaratilgan ijobiy majburiyat

ko'rsatiladi. Mazkur majburiyat Internetning barqaror ishlashini, shu bilan birga, shaxsning undan o'z xohishiga ko'ra erkin foydalanish imkoniyatini kafolatlaydi.

Ko'plab xalqaro hujjatlarda davlatning kirish infratuzilmasini rivojlantirishga ko'maklashish bo'yicha ijobiy majburiyati eslatib o'tiladi. Jumladan, bu haqda "Axborot jamiyati uchun Tunis dasturi"ning 23-bandidagi c) kichik bandida qayd etilgan [4].

3. Global kompyuter tarmog'ida manzil belgilash huquqi.

Biror kompyuter tarmog'ining tarkibiy qismi bo'lish, ma'lumotlarni qabul qilish va uzatish imkoniyatiga ega bo'lish uchun ushbu tarmoqda identifikatsiyadan o'tish zarur.

Davlatning Internetdan foydalanish huquqini amalga oshirishga aralashmaslik singari majburiyatlarida Internetdan foydalanishni boshqa kompyuter tarmog'iga kirish bilan almashtirib qo'ymaslik borasidagi salbiy majburiyati ham mavjud. Yuqorida tahlil qilganimizdek, inson huquqlarini ro'yobga chiqarish uchun shunga o'xshash imkoniyatlarni taqdim eta oladigan Internet tarmog'ining muqobili yo'q. Bu majburiyat Internetdan foydalanish huquqi aynan shu tarmoqda (Internetda) amalga oshirilishining kafolati bo'lib xizmat qiladi, boshqa funksional jihatdan o'xshash kompyuter tarmog'ida emas. Internetdan foydalanmoqchi bo'lgan shaxs, odatda, ulanish jarayonining barcha bosqichlari haqida o'ylab o'tirmaydi, uning asosiy maqsadi Internet tarmog'iga ulanishdir. Buning uchun manzillash Internetda amalga oshirilishi kerak, uni o'rnini bosuvchi boshqa tarmoqda emas [5]. Albatta, muqobil tarmoqni yaratish davlat ehtiyojlari uchun o'zini oqlashi mumkin, biroq bu oddiy fuqarolarning Internetdan to'liq foydalanish imkoniyatiga ta'sir ko'rsatmasligi lozim.

Global kompyuter tarmog'ida manzil belgilash huquqiga nisbatan davlatlar uchun o'ziga xos ijobiy majburiyatlar bo'lishi mumkin emas. Chunki Internetdagi manzillash jarayoni faqat ushbu tarmoqning asosini tashkil etuvchi texnologiyalar bilan belgilanadi va qo'shimcha tashqi aralashuvlarsiz kechadi. Xalqaro darajada IP-manzillardan foydalanish masalalari bilan ICANN va IANA tashkilotlari shug'ullanadi.

4. Axborotni qabul qilish va uzatishda noqonuniy cheklovlarni bartaraf etishni talab qilish hamda cheklash faktlari va asoslari haqida xabardor bo'lish huquqi.

Internet bilan ma'lumot almashish imkoniyatining texnik sharti dasturiy ta'minot va/yoki qurilmalar darajasida to'siqlar yo'qligidir. Bunday salbiy ta'sirlar turli xil bo'lishi mumkin va ular Internet tarmog'iga yoki alohida resurslarga kirishga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bunday cheklovlarning ko'plab ehtimoliy sabablari davlatning bir qator ijobiy va salbiy majburiyatlari ko'rinishidagi kafolatlar zarurligini taqozo etadi. Bu kafolatlar noqonuniy cheklovlarning paydo bo'lish ehtimolini kamaytirishga, shuningdek, agar bunday cheklovlar vujudga kelsa, ularga qarshi huquqiy choralar yaratishga qaratilgan. Bu sohada davlatning salbiy va ijobiy majburiyatlari mavjudligini ilgari tilga olingan Yevropa Kengashi Vazirlar Qo'mitasining a'zo davlatlarga yo'naltirilgan "Internet filtrlari bilan bog'liq fikr va ma'lumot erkinligiga hurmatni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi CM/Rec (2008) 6-sonli tavsiyasi tasdiqlaydi. Ushbu tavsiya u yoki bu blokirovkani amalga oshirishda davlatlar rioya qilishi lozim bo'lgan mezonlarni ko'rsatib beradi (III bo'lim) [6].

Salbiy majburiyatlar deganda quyidagilar nazarda tutiladi:

- inson huquqlari bo'yicha Yevropa sudi talqiniga muvofiq, "Inson huquqlari va asosiy erkinliklarini himoya qilish to'g'risidagi konvensiya"ning 10-moddasi 2-bandida ko'rsatilgan asoslardan tashqari, davlat organlari tomonidan nazorat

qilinadigan elektron aloqa tarmoqlarida Internet-kontentni filtrlashdan o'zini tiyish;

- har qanday haqoratli yoki zarar yetkazuvchi kontentni universal va umumiy tarzda bloklashdan qochish va faqat alohida foydalanuvchilar (himoya qilish uchun filtr faollashtirilgan guruhga mansub bo'lgan foydalanuvchilar) uchun bloklash tizimini joriy etish (masalan ilmiy tadqiqotlar o'tkazish maqsadida, bunday kontentga kirish zaruriyati bo'lgan foydalanuvchilar uchun noqonuniy kontentni universal va umumiy tarzda bloklash noo'rin).

Ijoiy majburiyatlar sifatida quyidagilar ko'zda tutiladi:

- butun davlat miqyosida qabul qilinadigan bloklash yoki filtrlash bo'yicha umumiy chora-tadbirlar faqatgina "Inson huquqlari va asosiy erkinliklarini himoya qilish to'g'risidagi konvensiya"ning 10-moddasi 2-bandida belgilangan shartlar bajarilgan taqdirdagina davlat tomonidan joriy etilishini kafolatlash;
- fuqarolarning qonuniy kontentdan foydalanishini cheklash uchun filtrlardan qasddan noto'g'ri foydalanishning oldini olish bo'yicha milliy qonunchilik doirasida qoidalarni qabul qilish (bunda cheklash zarur va maqsadga muvofiq bo'lishi lozim);
- demokratik jamiyatda zarur bo'lgan cheklovlarini vazifasiga mutanosibligini baholash tizimini (natijalar olish va asossiz kontent bloklashning oldini olish maqsadida, barcha filtrlar joriy etilishidan oldin va joriy etish jarayonida) joriy etish, ya'ni filtrlarning ta'siri belgilangan maqsadga mos kelishini kafolatlash;
- foydalanuvchilar va/yoki kontent mualliflari manbani asossiz ravishda bloklab qo'yilgani haqida da'vo qilgan hollarda, filtrlar amal qilishini to'xtatishni ta'minlagan holda, samarali va qulay shikoyat qilish hamda tovon olish choralari taqdim etish;
- filtrlardan foydalanish va qo'llashda shaxsiy hayot daxlsizligi va yozishmalar sirini saqlash huquqiga rioya qilinishini, shuningdek, filtrlar orqali kiritilgan, qayd etilgan va qayta ishlangan shaxsiy ma'lumotlardan faqat qonuniy va tijoratga oid bo'lmagan maqsadlarda foydalanilishini ta'minlash.

5. Shaxsiy ma'lumotlarni avtomatlashtirilgan tarzda qayta ishlashdan himoyalash huquqi.

Axborot texnologiyalari rivojlanishining hozirgi bosqichida shaxsiy ma'lumotlarning katta hajmini avtomatlashtirilgan tarzda qayta ishlamoqda. Bu holat jamiyatning iqtisodiy va ma'naviy rivojlanishiga jiddiy tahdid soladi. Har bir inson haqida katta hajmdagi ma'lumotga ega bo'lish va uni nazorat qilmasdan qayta ishlash imkoniyati Internetdan foydalanish kafolatlarini jiddiy buzilishi hisoblanadi.

Avtomatlashtirilgan kompyuter tahlili shaxs qaysi do'konlarga borishi, qanday mahsulotlarni xarid qilishi, Internet-qidiruv tizimlarida qanday so'rovlarni kiritishi, qaysi teledasturlarni tomosha qilishi va boshqa ma'lumotlarga ko'ra aniqlanadi.

So'nggi yillarda ommaviy axborot vositalarida turli davlatlarning maxfiy xizmatlari [7] hamda transmilliy korporatsiyalar tomonidan shaxsiy ma'lumotlarni noqonuniy to'plash va qayta ishlash (ommaviy kuzatuv) haqida bir necha bor xabarlar e'lon qilindi. Bu xabarlar nafaqat maxfiy xizmatlar, balki yirik kompaniyalar ham fuqarolarning shaxsiy ma'lumotlarini ruxsatsiz to'plashi va foydalanishi mumkinligini ko'rsatdi [8].

Internet keng tarqalgan davrda shaxs haqidagi ma'lumotlarga avtomatlashtirilgan tarzda ishlov berish ko'lami jadal sur'atlar bilan kengayib bormoqda. Zamonaviy ijtimoiy tarmoqlar insonning hayotidagi ko'plab muhim jihatlar, jumladan, siyosiy va diniy qarashlar, chekish va spirtli ichimliklar iste'moliga munosabat, hatto hayotda eng muhim deb bilgan narsalari haqidagi ma'lumotlarni oshkor etishni taklif etmoqda. Ba'zi hollarda bunday ma'lumotlarni ochiq qo'yish foydalanuvchining o'zi uchun foydali bo'lishi mumkin (masalan, u bilan umumiy qiziqishlarga ega bo'lgan odamlarni izlash maqsadida). Biroq, foydalanuvchiga o'zi taqdim etgan ma'lumotlarning boshqa maqsadlarda ishlatilmasligi yoki o'z xohishiga ko'ra yo'q qilinishi haqida hech qanday kafolat berilmaydi.

6. Sifatli tarmoq ulanishiga ega bo'lish huquqi.

Ulanish sifati muhim texnik omil hisoblanadi. Bugungi kunda dolzarb va foydalanuvchilar orasida eng ko'p talab qilinadigan Internet ulanish tezligiga nisbatan ma'lum talablar mavjud. Bu talablar har doim ham rasmiy belgilanmagan bo'lsa-da, lekin bor. Texnologik moslashuvchanlik turli xil usullar bilan ulanishga imkon yaratadi va ularning har biri turlicha sifatdagi aloqani ta'minlaydi. Texnik jihatdan hozirning o'zida Yer sharining aksariyat qismida sun'iy yo'ldosh orqali ulanish imkoniyati mavjud, biroq bunday xizmatlarning narxi ancha yuqori hisoblanadi.

Davlatning Internet tezligi va barqarorligini ta'minlash bo'yicha salbiy majburiyatlariga oid aniq ko'rsatmalar me'yoriy hujjatlarda mavjud emas. Me'yoriy hujjatlarda ko'proq axborotga kirishni cheklashga qaratilgan. Davlatning inson huquqlarini ro'yobga chiqarish uchun maqbul sifatdagi Internetdan foydalanishni ta'minlash majburiyati bir qator xalqaro hujjatlardan kelib chiqadi. Xususan, Internetning barqarorligini ta'minlash majburiyati "Tunis axborot jamiyati dasturi"ning 31 va 57-bandlarida qayd etilgan. Ulanish tezligiga kelsak, tegishli majburiyatlar milliy davlat darajada ham mavjud. Masalan, ilgari ta'kidlaganimizdek, Finlyandiyada ulanish tezligi xususiyatlariga nisbatan talablar belgilangan [9]. Bunday parametrning muhimligini "Aloqa to'g'risida"gi qonunning 57-moddasi 2-qismidagi qoidalarni tizimli tahlil qilish orqali tushunish mumkin. Unda kirish nuqtasi optik tolali aloqa liniyasi yordamida ulanishi va foydalanuvchi qurilmasiga ma'lumotlarni sekundiga kamida 10 megabit tezlikda uzatish imkoniyatini ta'minlashi zarurligi ko'rsatilgan. "Kirish nuqtasi" tushunchasi 2-moddaning 28.4-kichik bandida quyidagicha ochib berilgan: cheklanmagan doiradagi shaxslarga ma'lumotlarni uzatish bo'yicha aloqa xizmatlaridan foydalanish va abonentning foydalanuvchi uskunasi orqali Internet axborot-telekommunikatsiya tarmog'iga kirish imkoniyatini taqdim etishga mo'ljallangan jamoaviy foydalanish vositasi.

Xulosalar:

1. Internetdan foydalanish ikki turdagi omillar — texnik va notexnik omillar bilan belgilanadi.

Texnik omillarga quyidagilar kiradi:

- *foydalanuvchining Internetda ishlash imkonini beruvchi kompyuter tarmog'i uskunalariga ega bo'lishi;*
- *foydalanuvchi qurilmasiga Internetda IP-manzil taqdim etish uchun texnik imkoniyatlarga ega bo'lgan hamda foydalanuvchi qurilmasidan kelgan so'rovlarga muvofiq ma'lumotni qabul qilish va uzatishni amalga oshiradigan provayder — aloqa operatori infratuzilmasining mavjudligi;*
- *qurilmaga global kompyuter tarmog'ida IP-manzilni muvaffaqiyatli taqdim etish;*

- *axborotni qabul qilish va uzatishni ongli ravishda to'sib qo'yadigan qurilma va dasturiy ta'minot tomonidan axborot qabul qilish va uzatish uchun cheklovlarining yo'qligi;*
- *tarmoq bilan yetarli darajada sifatli aloqaning mavjudligi.*

Texnik bo'lmagan omil murakkab hisoblanadi va quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- *subyektiv omil, ya'ni Internet tarmog'ining potensial imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish imkonini beradigan shaxsning bilim va qobiliyatlari yig'indisi;*
- *davlatning Internetdan foydalanish, uning potensial imkoniyatlari va shaxs tomonidan bu imkoniyatlarni amalga oshirishni ta'minlash borasidagi siyosatida mujassamlashgan obyektiv omil.*

2. Internetdan foydalanish huquqining tarkibiy qismlari (texnik va notexnik omil bilan bog'liq):

- *Foydalanuvchining Internetda ishlash imkonini beradigan vositalarga egalik qilish huquqi.*
- *Foydalanuvchining qurilmasiga Internetda IP-manzil taqdim etish uchun texnik imkoniyatlarga ega bo'lgan va foydalanuvchi qurilmasidan kelgan so'rovlarga muvofiq axborotni qabul qilish hamda uzatishni amalga oshiruvchi provayder — aloqa operatori infratuzilmasidan foydalanish huquqi.*
- *Global kompyuter tarmog'ida manzil belgilash huquqi.*
- *Axborotni qabul qilish va uzatishda noqonuniy cheklovlarni bartaraf etishni talab qilish hamda cheklash faktlari va asoslari haqida xabardor bo'lish huquqi.*
- *Shaxsiy ma'lumotlarni avtomatlashtirilgan tarzda qayta ishlashdan himoyalash huquqi.*
- *Sifatli tarmoq ulanishiga ega bo'lish huquqi.*
- *Subyektiv omil.*
- *Obyektiv omil.*

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Окинавская хартия Глобального информационного общества. URL: <http://kremlin.ru/supplement/3170>;
2. План действий от 12 декабря 2003 г. WSIS-03/GENEVA/DOC/5-R // URL: http://www.un.org/ru/events/pastevents/pdf/plan_wsis.pdf;
3. Recommendation CM/Rec(2011)8 of the Committee of Ministers to member states on the protection and promotion of the universality, integrity and openness of the Internet // URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805cc2f8;
4. Тунисская Программа действий от 15 ноября 2005 г. WSIS-05/TUNIS/DOC/6(Rev.1)-R // URL: http://www.un.org/ru/events/pastevents/pdf/agenda_wsis.pdf;
5. Минкомсвязь будет настаивать на создании государственного Интранета // URL: <https://rg.ru/2017/02/14/minkomsviaz-budet-nastaivat-na-sozdanii-gosudarstvennogo-intraneta.html>;
6. Рекомендация CM/Rec (2008) 6 «О мерах по развитию уважения к свободе выражения мнения и информации в связи с Интернет-фильтрами» // URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805d3c4a;

7. Greenwald, Glenn. Edward Snowden: the whistleblower behind the NSA surveillance revelations, The Guardian (June 9, 2013). URL : <http://www.theguardian.com/world/2013/jun/09/edward-snowden-nsa-whistleblower-surveillance>;
8. Josh Lowensohn. Apple sued over location tracking in iOS/ - April 25, 2011. URL : http://news.cnet.com/8301-27076_3-20057245-248.html;
9. Decree of the Ministry of Transport and Communications on the minimum rate of a functional Internet access as a universal service (732/2009) // URL: <http://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/2009/en20090732.pdf>

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

REGULATORY IMPACT ASSESSMENT AND PUBLIC EXPERTISE IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN: INSTITUTIONAL INTERACTION BETWEEN THE STATE, BUSINESS AND CIVIL SOCIETY

Mukumov Bobur Meliboy ugli

Senior lecture at Tashkent State University of Law

E-mail: bmuqumov@gmail.com

Abstract. This article is devoted to the study of the Institute for Regulatory Impact Assessment (RIA) as one of the key elements of the modern system of rulemaking in the Republic of Uzbekistan. Special attention is paid to the processes of implementing the principles of "smart regulation" based on an in-depth analysis of the consequences of adopted regulatory legal acts, as well as ensuring the active participation of civil society institutions and the business community in regulation.

Keywords: smart regulation, assessment of regulatory impact, public expertise, public control, entrepreneurial activity, regulatory legal acts, public discussion.

ОЦЕНКА РЕГУЛИРУЮЩЕГО ВОЗДЕЙСТВИЯ И ОБЩЕСТВЕННАЯ ЭКСПЕРТИЗА В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН: ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ГОСУДАРСТВА, БИЗНЕСА И ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Мукумов Бобур Мелибой угли

Старший преподаватель Ташкентского
государственного юридического университета

Аннотация. Настоящая статья посвящена исследованию института оценки регулирующего воздействия (ОРВ) как одного из ключевых элементов современной системы нормотворчества в Республике Узбекистан. Особое внимание уделяется процессам внедрения принципов «умного регулирования», основанных на глубоком анализе последствий принимаемых нормативных правовых актов, а также обеспечению активного участия институтов гражданского общества и предпринимательского сообщества в регулировании.

Ключевые слова: умное регулирование, оценка регулирующего воздействия, общественная экспертиза, общественный контроль, предпринимательская деятельность, нормативные правовые акты, общественное обсуждение.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N31>

Введение.

В настоящее время в Республике Узбекистан продолжается масштабная работа по совершенствованию системы нормотворчества, ориентированной на повышение его качества, эффективности и правовой определённости. Внедряются инновационные подходы «умного регулирования», основанные на глубоком предварительном анализе последствий принимаемых нормативных решений. Одним из приоритетных направлений является обеспечение широкого и институционально закреплённого

участия общественности и представителей частного сектора в нормотворческом процессе, что способствует принятию более взвешенных и социально направленных правовых актов.

Анализ правоприменительной практики свидетельствует о наличии случаев, когда отдельные решения государственных органов принимаются без всестороннего предварительного анализа их потенциальных правовых, социально-экономических последствий, а также без должного учёта административных и материальных ресурсов как самих органов государственной власти, так и субъектов предпринимательства, ответственных за их реализацию. Надлежащая система контроля и мониторинга исполнения таких решений в ряде случаев не обеспечивает своевременное выявление и корректировку неэффективных нормативных мер. В результате целевые ориентиры, заложенные в соответствующих актах, не достигаются в полной мере, что влечёт необходимость последующего пересмотра принятых решений [5].

Обсуждение.

В условиях стремительно изменяющейся социально-экономической и правовой среды вновь принимаемые нормативные правовые акты, а также действующие регуляторные решения в отдельных случаях вступают в противоречие друг с другом, что создаёт правовую неопределённость и затрудняет их надлежащее применение. Подобные несогласованности оказывают негативное влияние на осуществление предпринимательской деятельности, повышают регуляторные риски и снижают общую инвестиционную привлекательность Республики Узбекистан как правовой и экономической юрисдикции.

В этой связи в последние годы значительно усиливается внимание к обеспечению общественного контроля за нормотворческой деятельностью со стороны институтов гражданского общества. Такая практика рассматривается как неотъемлемый элемент демократического правового государства, направленный на повышение прозрачности и подотчётности органов государственной власти, а также на обеспечение баланса публичных и частных интересов при формировании нормативного правового регулирования.

В соответствии с Законом Республики Узбекистан от 12 апреля 2018 года № ЗРУ-474 «Об общественном контроле», одной из институционализированных форм осуществления общественного контроля выступает общественная экспертиза, под которой понимается проведение анализа и оценки проектов нормативных правовых актов и иных решений государственных органов с точки зрения их соответствия правам и законным интересам граждан, юридических лиц, а также общественным интересам в целом [1].

Законодательство предоставляет право на проведение общественной экспертизы ряду субъектов гражданского общества, включая негосударственные некоммерческие организации, органы самоуправления граждан, а также средства массовой информации, при условии соблюдения установленных нормативных процедур [1].

Следует подчеркнуть, что участие институтов гражданского общества в процессе нормотворческой деятельности становится всё более активным и системным. Особенно это проявляется в рамках проведения общественных обсуждений социально значимых нормативно-правовых актов, в ходе которых обеспечивается

институционализированный диалог между государством и обществом, направленный на совершенствование содержания правового регулирования.

Проведение общественной экспертизы проектов нормативных правовых актов служит важным инструментом предупреждения избыточного и необоснованного регулирования, что, в свою очередь, способствует защите прав и законных интересов субъектов предпринимательства, а также минимизации административных барьеров, искусственно создаваемых в процессе осуществления предпринимательской деятельности. Такая практика усиливает правовые гарантии предпринимателей и способствует формированию стабильной и предсказуемой деловой среды.

Особая роль в данном контексте принадлежит Торгово-промышленной палате Республики Узбекистан, которая, в соответствии с Законом Республики Узбекистан от 9 июля 2018 года № ЗРУ-483 «О Торгово-промышленной палате Республики Узбекистан», действует как негосударственная некоммерческая организация, объединяющая предпринимательские структуры и выражающая их интересы.

Согласно положениям указанного закона, Палата наделена правом осуществлять общественный контроль за исполнением нормативно-правовых актов в сфере предпринимательской деятельности, в том числе путём проведения общественной экспертизы проектов нормативных правовых актов с участием представителей предпринимательского сообщества, с целью анализа и оценки их возможного воздействия на условия ведения бизнеса [2].

Эта деятельность направлена на формирование сбалансированной регуляторной среды, основанной на принципах прозрачности, правовой определённости и партнёрского взаимодействия между государством и бизнесом.

Следует особо подчеркнуть, что проведение общественной экспертизы проектов нормативных правовых актов преследует комплексную цель — оптимизацию регуляторной нагрузки и повышение качества государственного регулирования. В первую очередь данная процедура ориентирована на снижение правовых и административных издержек для заинтересованных субъектов, прежде всего предпринимательского сообщества, а также на обеспечение рационального использования бюджетных ресурсов, минимизацию коррупционных рисков и укрепление доверия со стороны граждан и деловых кругов к принимаемым государством решениям.

В процессе общественной экспертизы осуществляется анализ как положений конкретного проекта нормативного правового акта, так и сопоставление его с международной практикой, особенно с опытом стран с развитой экономикой, где применяются эффективные механизмы регулирования в аналогичных правовых сферах.

Окончательный результат общественной экспертизы выражается в повышении эффективности государственного регулирования в соответствующей отрасли, за счёт выявления и устранения потенциальных правовых противоречий, избыточных требований и иных барьеров, препятствующих достижению целей правового воздействия.

Историческое развитие института оценки регулирующего воздействия (ОРВ) указывает на его становление как одного из ключевых элементов современной

регуляторной политики. Первые инициативы по внедрению механизмов предварительного анализа последствий нормативного регулирования были зафиксированы в 1966 году в Королевстве Дания. В 1970-х годах аналогичные подходы начали последовательно внедряться в Соединённых Штатах Америки, Финляндии и Канаде, а с середины 1980-х годов — в Австралии, Великобритании, Нидерландах и Федеративной Республике Германия [3].

Результаты.

Начиная с 1990-х годов, процесс институционализации ОРВ приобрёл глобальный характер: всё больше государств стали применять как полные модели, так и отдельные элементы оценки регулирующего воздействия в целях повышения эффективности государственного управления. Особый импульс данная практика получила в 2000-е годы, когда государства с развитой экономикой столкнулись с необходимостью оптимизации регуляторной среды и снижения неоправданной административной нагрузки, препятствующей развитию предпринимательской инициативы.

Значимым этапом эволюции системы ОРВ стало принятие в октябре 2010 года доктрины «Умное регулирование в Европейском союзе», которая институционализировала принципы рационального нормотворчества и заложила основу для дальнейшего развития механизмов оценки регулирующего воздействия, а также совершенствования процедур публичных консультаций и пострегуляторного мониторинга эффективности принятых правовых актов [4].

В отдельных странах институт оценки регулирующего воздействия (ОРВ) получил особую правовую значимость, будучи закреплённым не только в законодательных актах, но и на конституционном уровне. Так, в Швейцарии и Франции положения об обязательности оценки последствий нормативного регулирования включены в тексты основных законов, что подчёркивает стратегическую важность данного инструмента в системе публичного управления. При этом подходы к проведению ОРВ в международной практике существенно различаются, поскольку формируются с учётом национальных особенностей, приоритетов социально-экономического развития и правовых традиций. Методики проведения оценки, а также руководства, регламентирующие её процедуры, адаптированы к специфике каждого государства и соответствуют тем задачам, которые поставлены перед регуляторной политикой.

Сравнительный анализ показывает, что страны условно делятся на три основные группы. В первую входят государства, где ОРВ проводится лишь при подготовке нормативных актов, предполагающих государственные расходы. Типичными представителями этой модели являются США и Канада. Вторая группа включает государства, в которых процедура оценки применяется при разработке любого регулирующего акта — к ним относятся, например, Нидерланды и Великобритания. В третью группу входят страны, где сама процедура ОРВ не формализована, но закреплены принципы допустимости государственного вмешательства только в тех случаях, когда доказана его необходимость и эффективность. Подобный подход реализуется в Южной Корее и Чехии [6].

Заключение.

Несмотря на различие процедур, ключевые цели ОРВ остаются идентичными. Она направлена на получение ответов на принципиально важные вопросы: обосновано ли государственное вмешательство, имеются ли альтернативные — в том числе рыночные — способы решения проблемы, превышают ли предполагаемые выгоды понесённые затраты, была ли оценена эффективность предлагаемых решений, не создаются ли ими избыточные барьеры для бизнеса и не ограничивается ли конкуренция, а также сохраняется ли необходимость в существующих требованиях.

С учётом накопленного международного опыта и актуальных задач государственного регулирования в Республике Узбекистан, возникает объективная потребность в совершенствовании института оценки регулирующего воздействия. Прежде всего, необходима разработка единого нормативного документа, который будет комплексно регулировать порядок проведения ОРВ, включая особенности оценки в условиях экономических вызовов, таких как пандемия. Также целесообразно установить чёткое распределение функций между различными государственными органами и организациями, исходя из их компетенций и сфер ответственности.

Кроме того, внедрение системы ОРВ должно носить целостный и обязательный характер, охватывая весь нормотворческий цикл. Каждый проект нормативного правового акта должен в обязательном порядке проходить процедуру предварительной оценки регулирующего воздействия. Только при условии соблюдения таких подходов можно рассчитывать на повышение качества государственного регулирования, снижение административной нагрузки на бизнес и укрепление доверия к правовой политике государства.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Zakon Respubliki Uzbekistan ot 12 aprelya 2018 g., № ZRU-474 «Ob obshestvennom kontrole» (istochnik: www.lex.uz).
2. Zakon Respubliki Uzbekistan ot 9 iyulya 2018 g., № ZRU-483 «O Torgovo- promishlennoy palate Respubliki Uzbekistan» (istochnik: www.lex.uz).
3. <file:///C:/Users/HP/Downloads/kontseptsiya-umnogo-regulirovaniya-zarubezhnyy-opyt-i-vozmozhnost-primeneniya-v-gosudarstvennom-upravlenii-rossii.pdf>
4. <http://bujet.ru/article/251054.php?print=Y>.
5. <https://nuz.uz/2022/09/22/umnoe-regulirovanie-zakonodatelstva-zachem-ono-nuzhno/>
6. <https://cyberleninka.ru/article/n/umnoe-regulirovanie-kak-osnova-sovershenstvovaniya-sovremennogo-pravotvorchestva/viewer>

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

FUNDAMENTAL DIFFERENCES AND ANALYSIS OF THE ORGANIZING PRINCIPLES OF ISLAMIC FINANCE AND TRADITIONAL FINANCE. IN THE EXAMPLE OF ISLAMIC BANKS AND TRADITIONAL BANKS

Mamatmurodov Farrux Farxod ugli

Tutor of Private law

Tashkent state university of law

Abstract. Islamic finance has begun to grow in international finance worldwide, with some concentrations in a few countries. In recent years, Islamic finance has grown by nearly 20 percent per year, demonstrating its strength and broad appeal, partly due to the principles that govern Islamic finance, including equity, participation and ownership. In theory, Islamic Finance is resilient to shocks because it emphasizes risk sharing and limits excessive risk taking, acquisition, and a strong connection with real activity. Empirical evidence on the sustainability of Islamic banks, however, is so far mixed. Although these banks face the same risks as traditional banks, they also face unique risks that require adaptation of current risk management practices. The macroeconomic policy implications of the rapid expansion of Islamic finance are far-reaching and require careful consideration.

Keywords: Islamic finance, Islamic banking, financial stability, sukuk.

ISLOM MOLİYASI VA AN'ANAVIY MOLİYA ASOSLARINI TASHKIL ETUVCHI TAMOYILLARINING FUNDAMENTAL FARQLARI VA TAHLILI. ISLOM BANKLARI VA AN'ANAVIY BANKLAR MISOLIDA

Mamatmurodov Farrux Farxod o'g'li

Xususi huquq fakulteti tyutori

Toshkent davlat yuridik universiteti

E-mail: mamatmurodovfirdavs@gmail.com

Annotatsiya. Islomiy moliya dunyo bo'ylab xalqaro moliya sohasida o'sishni boshladi. Oxirgi paytlarda islomiy moliya yiliga qariyb 20 foiz o'sdi. Bu uning mustahkamligi va keng jozibadorligini ko'rsatadi. Nazariy jihatdan islomiy Moliya tavakkalchilikni taqsimlashga urg'u bergani, haddan tashqari tavakkalchilikni cheklagani uchun tashqi ta'sirlarga chidamli. Islom banklarining barqarorligi haqida empirik dalillar hozirgacha to'liq tadqiq qilinmagan. Garchi bu banklar an'anaviy banklar kabi xavf-xatarlarga duch kelsa-da, ular o'ziga xos xavflarga duchor bo'ladi, bu esa joriy risklarni boshqarishni moslashtirishni talab qiladi.

Kalit so'zlar: Islom moliyasi, islom banki, moliyaviy barqarorlik, sukuk.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N32>

Introduction.

Today, as the economic and financial development of countries is increasingly integrated with each other on an international scale, the banking sector in the economic development of any country is a crucial foundation for the wealth and happiness of its people.

However, it is also worth noting that the negative changes in the activities of large banks, due to the insufficient perfection of today's traditional banking system, led us to the global

economic crisis in 2008, and this is not the first economic crisis in world history, and most sadly, it will not be the last.

However, as the global economic crisis has penetrated the financial and economic sectors of many countries around the world, Islamic finance has gained popularity as a potential option to help mitigate the financial disasters resulting from the global financial crisis. This is because financial structures operating on the principles of Islamic finance have been among the financial sectors that have suffered the least from the global financial crisis. This has attracted the interest of many experts who advocate preventing the global financial crisis and combating its root causes. As the global economic downturn has intensified, many countries have sought alternatives and Islamic finance has been able to take advantage of these new opportunities by providing the world with standardized Islamic financing solutions with fair standards and regulatory structures in the financial sector.

At this point, the question arises, while both systems consist of components that constitute a common character, including financial relations, we can observe some significant differences in the principles and approaches that form their foundations. Before analyzing these differences theoretically, we will touch on a brief history of Islamic finance.

The growing demand for Sharia-compliant products from financiers in the Middle East and other Islamic countries, as well as investors around the world, has led to the development of the Islamic banking sector, making it a global industry. The establishment of Islamic banking began with two financial institutions, Mit Ghamr, a small town in Egypt in the Nile Delta, and Karachi between 1963 and 1967. The achievements of these two financial institutions led to the establishment of a fully-fledged Islamic bank in 1965, under the name Dubai Islamic Bank. By the end of 1996, the number of Islamic financial institutions had reached 166 in at least 34 Muslim and non-Muslim countries. The popularity of Islamic banking was evident in the 1970s.

However, the emergence of Islamic banking as a single concept dates back much further to the 1860s. Entrepreneurs in the Middle East had been conducting financial transactions since the early Middle Ages (10th–15th centuries AD). During the Middle Ages, Arabs, who were part of the Ottoman Empire, had close economic relations with the Spanish, and they established several interest-free financial systems based on profit-and-loss sharing. These systems, in turn, provided financing for trade and other commercial activities.

In the following centuries, especially after the economic boom in European countries, as economic pressures increased for local businesses, avoiding European banks, which were based on interest-bearing financial principles, was no longer a good option. As a result, local interest-bearing banks expanded in Muslim countries. As Muslim countries gained independence from colonial rule, the need for banks became even more urgent. Individuals, businesses, and governments needed to use these types of institutions. Some experts have advocated interest-free banking as a more attractive option.

Islamic finance was discussed at prestigious conferences such as the Islamic Finance Ministers' Conference and the First International Conference on Islamic Economics. As a result, interest-free banking moved from theory to practice, and an intergovernmental bank was established in 1975. That same year, the first private interest-free bank, the Dubai Islamic Bank, began operations. Later, Islamic banks began to open one after another in a number of Muslim countries, including Sudan, Egypt, and Kuwait.

The year 1975 was one of the most important events in the history of Islamic finance. That is, in this year the Islamic Development Bank (IDB) was established and its founding agreement was accepted by 22 countries that year. In July 1975, the founding meeting of the Board of Directors was held in Riyadh (Saudi Arabia), and the IDB began its activities on October 20, 1975. The foundation stone for the emergence of modern Islamic banking was laid.

Islamic banking has been one of the fastest growing sectors of the global banking industry since its inception. Industry forecasts indicate that Islamic banking assets held by commercial banks around the world will continue to grow as new areas of practice are opened up. As of 2020, there are approximately 47 Sharia-compliant financial institutions worldwide with assets exceeding \$10 billion, with 27 institutions reporting profits exceeding \$500 million in 2019.

Today, Islamic banks provide their financial services and products in more than 60 countries. There are also more than 600 Islamic financial institutions worldwide, which account for 1 trillion US dollars. The annual growth rate of the Islamic banking industry worldwide is more than 16%. Islamic banking has also been approved by International Financial Institutions (IFIs), professional bankers and academics. There is no doubt that Islamic banking has successfully demonstrated its uniqueness and carried out operations that are different from conventional banks.

Islamic banking has been growing steadily for 40 years and is now operating globally. Countries such as Sudan, Iran, and Pakistan have converted their entire banking systems to Islamic banking. Some countries, such as Malaysia, Bangladesh, Indonesia, and England, have a predominantly traditional banking system, but Islamic banks or Islamic branches within traditional banks operate alongside them.

Essentially, the purpose of Islamic banking in the modern world is to promote and develop the application of Islamic principles, laws and traditions in finance, banking and related business transactions. In this regard, Islamic banks protect Muslim communities and societies from acts prohibited in Islam. The comparative advantage of Islamic banking and finance encompasses three main areas: it keeps the financial sector in sync with the real sector, it is less prone to gambling such as speculation, and it is comprehensive and universal.

The growth rate has accelerated significantly over the past decade, driven largely by the awareness of and demand for Islamic financial services, as well as the ease of access to Islamic banking services. The main objective was to create a dual banking system in which Islamic banking coexists with conventional banking in global markets, particularly in the Gulf States, the Middle East and South Asia.

Prohibition of interest-bearing financial relations in Islamic finance.

Many banks emphasize that there are not many specific differences between Islamic banks and conventional banks. On the one hand, this decision is justified. Due to the lack of a systematic system of profit in Islamic financial activities, the level of direct stress on periodic payments after pre-payment is very similar to that of conventional credit with periodic payments of high interest rates.

One of the main reasons for the financial relations in Islamic banks to be similar to the traditional financial system is to make Islamic institutions more competitive in the modern financial world. An example of this is Bank Negara Malaysia in Malaysia. This bank is based on

the principles of Islamic finance and is one of the largest banks that is developing rapidly in the national financial sector to this day.

The strict prohibition of interest-based financial relations in Islamic finance is one of the fundamental principles of Islamic finance. Therefore, Islamic finance services have been replaced by various financial components that are similar to those provided by the conventional financial system today.

When discussing interest-based practices, it is important to first note the specific terminology used to describe such practices in Islamic finance and their underlying meaning. Riba is an Arabic word that refers to interest, which was the most important type of activity in the old banking system. Commercial interest rates are considered to be different from riba in some Islamic banks, and there have been various debates and attempts to resolve this issue. Some Islamic banks use interest rates as a criterion for determining the required income for certain services if the amount is predictable, the income is certain, the project is related to trade, and the bank has a legitimate interest in the result.

However, the application of such semi-standards within the framework of Islamic finance, which are not fully based on the principles of Islamic finance and are also based on traditional financial principles that contradict it, is an action that goes against the fundamental essence of Islamic finance. Because the activities of Islamic banks must be based on trade, involve genuine trade, avoid prohibited practices, and be conducted with the highest level of honesty and integrity. Some Islamic banks use musharaka, one of the Islamic finance services, to ensure that bank interest rates are in line with the established principles of Islamic finance.

Musharaka is a contract in which one or more parties contribute to the financing and management of an Islamic business in exchange for a share of the profits and losses from the outset. This means that Islamic banking operates on a profit and loss sharing basis. If the entrepreneur loses money, the bank compensates him according to the type of financing arranged (Musharaka, Musharaka). In the traditional banking system, interest is charged even if the organization loses money as a result of using bank funds, so it is not based on profit and loss.

Allocation of risks.

One of the key differences between Islamic finance and conventional finance is how risk is managed and how it is distributed between the parties. Islamic finance is a financial system designed to spread risks and prohibit leverage. The main proposition of the Islamic financial system is to prohibit any transactions that involve a rental payment for a certain period of time, in proportion to the principal borrowed, without transferring the right to ownership and without transferring the general risk of the contract to the borrower.

Thus, barter is seen as an alternative to debt-based financing, which allows for the exchange of property rights, so that the two parties share the risks of production, transportation and marketing. This further enhances the welfare of the exchange and consumption that are the basis of risk sharing, and also allows the parties to eliminate the risk of income volatility. Islamic banks can use the same methods as conventional banks in providing banking services. They can study, analyze and monitor the enterprises in which they invest or invest to reduce the risk of default or financial losses.

Islamic banks face unique challenges in managing risks that are different from conventional banks. Some of the instruments used by conventional banks are not found in

Islamic finance. One such is financial derivatives. At their core, derivatives are instruments whose value is determined by the value of another financial instrument. The intended purpose is to hedge against price fluctuations, to increase exposure to price fluctuations for speculation, or to gain access to otherwise difficult-to-trade assets or markets. This in itself contradicts one of the fundamental principles of Islamic finance, which is that finance should be linked to real economic activity.

Reliance on Sharia-compliant profit and loss sharing has not emerged.

Bank financing and Islamic securities (sukuk) are the two main types of Islamic finance. They are commonly referred to as debt in today's financial language. For example, sukuk is called an Islamic bond. However, in my opinion, these classifications do not reveal the true nature of true Islamic finance.

Interest is prohibited in Islamic finance. This is because when a business is financed through debt with an interest-bearing obligation, the risk between the parties is not shared equally. Instead, Islamic finance proposes a cash distribution based on profits and losses. According to Sharia law, financial services can be provided through various transactions. Each financial transaction describes how the risk is shared between the company and its lender.

Social Responsibility.

From the perspective of social responsibility, Islamic banks play an important role in the world of Islamic finance. Moreover, the essence and norms of Islamic economics are naturally aimed at achieving justice and equality, and as an example of this, we can cite the zakat, which is paid annually to the poor by Islamic banks through zakat channels. This helps to get rid of poverty.[I; 1; pp. 24–25]

The term “social responsibility” refers to all operations carried out by Islamic banks to fulfill their religious, economic and moral obligations. In other words, from the perspective of religious obligation, Islamic banks are obliged to society to provide financial services in full accordance with Sharia, as well as to adhere to Islamic principles in all financial relations. From the perspective of economic responsibility, Islamic banks must conduct successful and financially sustainable business, as well as accumulate and develop the funds of shareholders and depositors. It is considered a moral responsibility for Islamic banks to respect and comply with the religious and customary norms of society, which are not stipulated by various laws and regulations.[I; 2; pp. 124-125]

Fundamental differences in credit relations.

Relying on profit and loss sharing according to Sharia law Although many Islamic banking products can be compared to those offered by conventional banks, these two financial systems are fundamentally different from each other and operate on separate economic models. The main difference is that conventional banks cannot operate without interest-based financial instruments. This is the basis of the activities of conventional banks. On the one hand, this involves speculation. [II; 1]

Traditional banks operate by collecting funds from depositors and other creditors at a predetermined interest rate through various bank rates that have certain forms, and then lending the collected funds to applicants at a predetermined interest rate and financing various projects.

Another distinctive feature of Islamic finance is that it is not possible to directly lend or borrow money or other financial assets to create debt. The sale or lease of real assets through

lease-based financing schemes can only be used to create debt. The debt cannot be sold or transferred to someone else, and the asset leased or sold must be real (a building, property or other physical infrastructure). The principle of Sharia is the basis of Islamic finance, requiring that financial transactions be carried out in conjunction with the main productive economic activity.

Islamic banks make profits through profit and loss sharing, trading, leasing, charging customers for services rendered, and other financial practices that are not prohibited in Islamic finance. Islamic banks are permitted by Sharia law to make profits through investments, but they are prohibited from providing interest-based loans. Conventional banks offer loans with fixed interest rates, but Islamic banks cannot do so because they do not charge interest. In the conventional banking system, customers are provided with three types of loans: short-term loans, overdrafts, and long-term loans.[I; 3; Vol. 33, 1–27.]

Islamic banks cannot lend money other than interest-free loans (Qarzi Hasan), but Islamic banks can do business by delivering the requested asset to their customers. There is no exchange agreement for products and services like conventional banks do when providing cash, financing, or working capital financing.[I; 4; pp. 11-16]

Investment.

Traditional banks use a variety of methods to provide liquidity, including government bonds, short-term loans, stocks, and other similar securities. Traditional banks can earn interest by maintaining required reserves, as well as issue bonds to repay their receivables. In addition, central banks can help commercial banks maintain liquidity by providing interest during difficult economic situations. However, the options for providing liquidity in the Islamic financial services industry are not as diverse as in traditional banks. Islamic finance cannot invest in government securities, short-term loans, or bonds. Because this is a business based on interest.[I; 5; pp. 265-266]

Although the central bank's reserve requirement is also held by Islamic banks, it does not earn interest on it, and it is not as beneficial as conventional banks. Due to the central bank's interest rate requirement, it is difficult for Islamic banks to turn to the central bank to maintain liquidity in difficult economic situations, and they cannot charge interest on interbank deposits. At the same time, Islamic banks cannot invest in any securities. This is because when investing in securities on the market, the activities of issuing companies must comply with Sharia requirements, and the company's financial transactions must be interest-free.[I; 6; pp. 25]

Islamic banks have developed their own methods of providing liquidity by issuing bonds in the form of sukuk. This is done in the same way as conventional bonds. Such sukuk can be issued against lease receivables. Under a lease sukuk, the buyer is given an asset for a specified period. However, the Islamic bank retains ownership of the asset. To meet liquidity requirements, the Islamic bank issues sukuk (Islamic bonds) to investors at par value of the asset, and then ownership of the asset is transferred to the sukuk holders. Murabaha sukuk are not traded beyond the nominal value of the loans. For example, Musharaka sukuk, although they can be traded on the secondary securities market, do not provide a stable income. The main principle for sukuk issuance is that the portfolio from which the sukuk is issued should be dominated by illiquid assets. Sukuk are certificates of ownership in the Islamic financial system, and are not simply debt securities, so all risks and rewards are shared by the sukuk holders.

Conclusion.

We see that Islamic finance is developing rapidly from ear to ear. Although the objectives of both traditional financial institutions and Islamic financial institutions are the same, the foundations on which they operate are different. Therefore, we see differences in their approaches to financial transactions. These differences indicate how financial relations work in both systems, and thereby reveal the theoretical aspects of the financial order.

Ten ears ago, Malaysian politicians and bankers predicted that Islamic banking would overtake conventional banking by 2020. Several factors were cited as reasons for this.

Firstly, tax incentives supporting the Islamic sector will be implemented in the next few ears. **Secondly**, the further potential of Islam lies in the inclusion of members of society who have not et used any banking services, but who will be attracted to the ethical values provided by Islamic banks. It is also worth adding that Islamic banks in Malaysia are also involved in microfinance schemes on a much larger scale than their conventional banking counterparts. There are indications that their participation will be even higher in the future. The fixed nature of capital income has been considered a characteristic of interest by most modern Muslim economists who have written on the subject. As a result, the principle of Islamic finance is based on the variable rate of income, that is, on the distribution of profits. Therefore, muzarabah has been viewed by these scholars as a synonym for Islamic finance, and the need for finance has been discussed in this context. This has probably led to the neglect of the financing possibilities of the sale-based principle of finance and the distinction between interest and sale in this regard. As a result, Islamic economists describe the Islamic economy as debt-free. However, it is important to note that while Islamic banking in Malaysia is considered very advanced, there are still challenges that need to be addressed. It is also important to note that Islamic banking is only one element of the Islamic financial system. The Islamic bond (sukuk) or Islamic insurance (takaful) markets are not discussed in this article, but they are also developing very well globally.

In terms of sukuk issuance, Malaysia is the absolute leader in the world. It is also worth noting that the development of Islamic banking is closely linked to the development of other Islamic financial sectors. For example, sukuk is widely used by Islamic banks for liquidity management purposes. It is also worth adding that the development of Islamic banks is not possible without cooperation with foreign institutions. This is possible only if there is uniformity between the products and procedures used by Islamic banks in different countries. This implies the need to develop products and practices that are in line with the globally accepted Sharia. This is not an easy task, given the different schools of Sharia, but it is one of the challenges that Islamic banks face.

Adabiyotlar/Literatura/References:

I.Maqolalar

- 1.1 Miller, N., Challoner, J., & Aziza, A. (2007). UK welcomes the sukuk. *International Financial Law Review*, 26(5), (pp. 24–25).
- 1.2 Ethical Investment and the Social Responsibilities of the Islamic Banks. Anas Elmelki and Ben ARAB Mounira. (pp. 124-125).
- 1.3 Khan, Moshin, 1986, "Islamic Interest-Free Banking," *IMF Staff Papers*, Vol. 33, 1–27.
- 1.4 Islamic Banks and Financial Stability: An Empirical Analysis. Martin Čihák and Heiko Hesse. By Martin Cihak and Heiko Hesse (pp. 11-16).

- 1.5 Advantages and Risks of Islamic Investment. Elin Herlina and Nana Darna. By Elin Herlina and Nana Darna. (pp. 265-266).
- 1.6 Fundamentals of Islamic Finance. By Muhammad Hanif. (pp. 25).

II. Elektron manbaalar

- 2.1 <https://www.linkedin.com/pulse/how-islamic-mortgage-different-from-conventional-moneymaestro-dubai-g1nmc>
- 2.2 <https://www.investopedia.com/terms/d/derivative.asp>
- 2.3 <https://www.investopedia.com/terms/i/interbank-deposits.asp#:~:text=The%20term%20interbank%20deposit%20refers,funds%20payable%20to%20another%20party.>
- 2.4 <https://islommoliyasi.uz/uz/murakkab-foiz-compound-interest/>
- 2.5 https://www.researchgate.net/publication/284303002_Islamic_banking_-_the_case_of_Malaysia

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

THE ORETICAL ASPECTS OF THE LEGAL BASIS OF PERSONNEL WORK IN THE BODIES OF INTERNAL AFFAIRS

Yarlakabov Sherali

Ministry of internal affairs

Master of Academy

Abstract. This article analyzes the legal foundations of the personnel work process in internal affairs bodies and their theoretical aspects. In particular, existing legislative norms in the implementation of personnel policy, their role and influence in practice are considered. Also, from a theoretical point of view, such issues as the importance of legal mechanisms in increasing the effectiveness of work with personnel, the selection, placement, and encouragement of highly qualified and patriotic employees are highlighted. This research serves to develop scientifically based proposals for improving the effectiveness of personnel policy of internal affairs bodies.

Keywords: internal affairs bodies, personnel policy, legal foundations, personnel selection, official activities, regulatory legal acts, personnel work, theoretical foundations.

ICHKI ISHLAR ORGANLARIDA KADRLAR BILAN ISHLASH HUQUQIY ASOSLARINING NAZARIY JIHATLARI

Yarlakabov Sherali

Ichki ishlar vazirligi

Akademiyasi magistri

Annotatsiya. Mazkur maqolada ichki ishlar organlarida kadrlar bilan ishlash jarayonining huquqiy asoslari va ularning nazariy jihatlari tahlil qilinadi. Xususan, kadrlar siyosati amalga oshirilishida mavjud qonunchilik me'yorlari, ularning amaliyotdagi o'rni va ta'siri ko'rib chiqiladi. Shuningdek, kadrlar bilan ishlash samaradorligini oshirishda huquqiy mexanizmlarning ahamiyati, malakasi yuqori va vatanparvar xodimlarni tanlab olish, joylashtirish hamda ularni rag'batlantirish kabi masalalar nazariy nuqtai nazardan yoritiladi. Mazkur tadqiqot ichki ishlar organlarining kadrlar siyosati samaradorligini oshirish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: ichki ishlar organlari, kadrlar siyosati, huquqiy asoslar, xodimlar tanlovi, xizmat faoliyati, me'yoriy-huquqiy hujjatlar, kadrlar bilan ishlash, nazariy asoslar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N33>

Kirish. O'zbekiston Respublikasida ichki ishlar organlari tizimi — fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini, jismoniy hamda yuridik shaxslarning mulkini, konstitutsiyaviy tuzumni himoya qilish, jinoyatchilikka qarshi kurashish, shuningdek, huquqbuzarliklarning oldini olish va ularni profilaktika qilish vazifasini bajaruvchi davlatning huquqni muhofaza qiluvchi organi hisoblanadi.

Ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishi natijasida ichki ishlar organi tizimi faoliyatining turli jihatlari, dastlab jamiyat manfaatini qondirish nuqtai nazaridan ularning strukturasi murakkablashtirilib, huquqiy normativ bazasi takomillashtirilib isloh etildi. Mazkur holatda ichki ishlar organlari tizimi muntazam, doimiy va o'z funksiyasini bajarishda muayyan

ziddiyatli xarakterlarga ega organ hisoblanadi. Ichki ishlar organi faoliyatining huquqiy tartibga solinishi uning harbiylashtirilgan huquqni muhofaza qiluvchi organligi, ya'ni unda ham harbiylik ham fuqarolik belgilari borligini ko'rsatadi. Qayd etilgan ushbu kompleks belgilar, ichki ishlar organlarida xizmat faoliyatini olib borish, ayrim munosabatlarni tartibga solish, umumiy huquqiy normalarni yaratish bilan bog'liq ayrim huquqiy bo'shliq va tizimli yuridik kolliziyalar mavjudligini ko'rsatadi.

Bugungi zamonaviy sharoitda Yangi O'zbekistonda ham ichki ishlar organlarida sifatli va samarali xizmatni tashkil etish zarurati yuzaga keldi. Hozirgi paytda bunday natijaga erishish uchun mamlakatimiz ichki ishlar organlarida asosiy maqsadi mazkur organda xizmatni o'tashni tartibga solishni nazarda tutuvchi adolatli normativ-huquqiy bazani takomillashtirish bo'yicha islohotlar amalga oshirilmoqda. Bunday huquqiy asos dastlab O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 37-moddasida: "O'zbekiston Respublikasining fuqarolari davlat xizmatiga kirishda teng huquqqa egadirlar. Davlat xizmatini o'tash bilan bog'liq cheklovlar qonun bilan belgilanadi" [1] degan norma bilan mustahkamlangan. Ya'ni masalaning konstitutsiyaviy asosi yaratilgan.

Shuningdek, ichki ishlar organlarining faoliyatini tartibga solishni bevosita nazarda tutuvchi "Ichki ishlar organlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonuni [2] ham muhim sohaviy huquqiy asosiy sanaladi. Ichki ishlar organlari faoliyatining maqsadi, asosiy yo'nalishlari va prinsiplari hamda ishlar organlari xodimlarning asosiy huquq va majburiyatlari mustahkamlangani uchun ham bu qonun e'tiborli sanaladi.

Binobarin ichki ishlar organini xalqchil professional tuzilmaga aylantirish hamda aholi bilan yanada yaqin hamkorlikda ishlashga yo'naltirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risidagi davlatimiz rahbarining alohida qarori [3] bilan "Ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy madaniyat va xizmat intizomi Kodeksi"ning qabul qilingani bu boradagi vaziyatni tartibga solib, ushbu yo'nalishdagi mavjud muammolarni hal etishga xizmat qiladi. Mazkur normativ-huquqiy hujjatning ichki ishlar organlarini aholining ishonchli himoyachisi sifatida xalqchil professional tuzilmaga aylantirish, ularning fuqarolar, jamoat tashkilotlari hamda keng jamoatchilik bilan mustahkam hamkorlikda, o'zaro ishonch va hamjihatlik ruhida ishlashni ta'minlash, mahallalar, aholi turar joylari va mamlakatimizning butun hududida qonun ustuvorligi, tinchlik-osoyishtalikni yanada mustahkamlashni nazarda tutgani ahamiyatli hisoblanadi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda ichki ishlar organlarida kadrlar bilan ishlash huquqiy asoslarining nazariy jihatlarini o'rganish uchun kompleks yondashuv qo'llanildi. Avvalo, **tahliliy-manbai usul** orqali amaldagi qonunchilik hujjatlari, normativ-huquqiy aktlar hamda ichki ishlar organlarining ichki me'yoriy bazasi tahlil qilindi. Shuningdek, **solishtirma-huquqiy tahlil** orqali xorijiy davlatlardagi kadrlar siyosatiga oid qonunlar bilan taqqoslash ishlari olib borildi.

Tadqiqotda **tarixiy yondashuv** orqali ichki ishlar tizimida kadrlar bilan ishlashning shakllanish va rivojlanish bosqichlari ko'rib chiqildi. **Nazariy tahlil** esa mavjud ilmiy nazariyalar va huquqiy modellarni tahlil qilish orqali amalga oshirildi. Shu bilan birga, **deduktiv va induktiv tahlil usullari** asosida umumiy nazariy xulosalar chiqarildi va amaliyot bilan bog'liq tavsiyalar ishlab chiqildi.

Tadqiqot natijalari. Bu borada boshqa davlatlarning tajribalarining ilmiy nazariy tahlili ham e'tiborli hisoblanishi shubhasiz. Ichki ishlar organlarida xizmatni o'tashning ma'muriy-

huquqiy tartibga solinishi masalalariga bag'ishlangan ilmiy tadqiqot ishida Belarus Respublikasi tadqiqotchisi S.Yu.Degonskiy bugungi davrda bu borada samarali natijalarga erishish uchun normativ-huquqiy bazani takomillashtirish masalasini ustuvor vazifa [4], deb hisoblaydi.

Shuningdek, rus olimi M.M.Dikajev ichki ishlar organlari xizmatchilarning huquqni muhofaza qilish bo'yicha xizmatni o'tashni huquqiy tartibga solishning tashkiliy-huquqiy muammolari va metodologik xarakteri[5]ga bag'ishlangan ilmiy ishida davlat xizmati tizimi samaradorligini oshirish hamda uning inson huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini Konstitutsiya va umume'tirof etilgan xalqaro huquq normalariga mos ravishda himoya qilishda nafaqat davlat va huquqning rolini oshirish yoxud shaxsning jamiyat va davlat ishlaridagi ishtirokini oshirish muhimligi tadqiq etilgan.

Yana bir rossiyalik tadqiqotchi S.S.Kozlovning ichki ishlar organlari kadrlar apparati xodimlari faoliyatini bugungi zamonaviy sharoitda takomillashtirish bo'yicha tarbiyaviy ishlarning tashkiliy-huquqiy jihatlarini [6] yo'nalishidagi ilmiy tadqiqotida ichki ishlar organlari kadrlar apparatida tarbiyaviy ishlarni takomillashtirish hamda uning shakl, usul va tarbiyaviy faoliyatini kompleks asosda tahlil etishga e'tibor qaratgan.

Xususan, bizning mamlakatimizda ham ichki ishlar organlarida kadrlar bilan ishlash huquqiy asoslarini ilmiy nazariy jihatdan kompleks tadqiq etishga zarurat mavjud. To'g'ri bir tomondan qaraganda masalaning konstitutsiyaviy asosi yaratilgan hamda uning amalda ijrosini ta'minlash uchun sohaviy qonun yoxud davlatimiz rahbarining yuqorida nomi qayd etilgan qarori bilan Ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy madaniyat va xizmat intizomi Kodeksi qabul qilingan. Biroq, ichki ishlar organi huquqni muhofaza qiluvchi organ sifatida ham fuqaroviy ham harbiylashtirilgan organ bo'lgani sababli ushbu sohani tartibga soluvchi hujjatlarda ayrim huquqiy kolliziya borligini nazardan qochirib bo'lmaydi. Ya'ni "Davlat xizmatchisi to'g'risida"gi qonunning qabul qilinishi bu boradagi huquqiy kolliziyasining bartaraf etilishiga xizmat qilishi bilan ahamiyatli sanaladi.

Shu o'rinda ichki ishlar organlarida kadrlar bilan ishlash huquqiy asoslarining nazariy jihatlarining ahamiyati nimalarda ko'rinadi? degan masalaning ahamiyati muhim sanaladi. Mazkur masalani nazariy jihatdan tahlil qilishda biz yuqorida nomi qayd etilgan, davlat rahbarining qarori bilan tasdiqlangan "Ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy madaniyat va xizmat intizomi Kodeksi" asosida tahlil qilamiz. Ma'lumki har qanday normativ-huquqiy hujjat birinchidan, umummajburiy xususiyatga ega bo'ladi, ikkinchidan, muayyan huquq normalarini belgilaydi, uchinchidan, rasmiy ahamiyat kasb etadi. Ushbu kodeks ham aynan shunday xususiyatlarni o'zida mujassam etgani bilan e'tiborli sanaladi.

Kodeks birinchidan, ichki ishlar organlari kadrlari, Ichki ishlar vazirligi, ta'lim muassasalari kursantlari va tinglovchilarining xizmat va xizmatdan tashqari faoliyatida odob-axloq intizomiga qo'yiladigan talablarni belgilaydi. Ichki ishlar organlari kadrlari boshliqlar va xodimlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni hamda ularga nisbatan rag'batlantirish va intizomiy jazo choralari qo'llash masalalarini tartibga soladi. Yana bir muhim jihat ichki ishlar organlarining barcha kadrlari xizmatga qabul qilingan kundan e'tiboran Kodeksning qoida va talablarini bilishi, ularga qat'iy va so'zsiz amal qilishi majburiy hisoblanadi. Shuningdek, har bir kadr egallab turgan lavozimi va amalga oshiradigan faoliyatining xususiyatidan qat'iy nazar ichki ishlar organlari kadrlarining barchasiga birdek tatbiq etiladi.

Ikkinchidan, Kodeks ichki ishlar organlari kadrlarining kasbiy madaniyat qoidalarini ham o'zida mujassam etgan. Xususan ichki ishlar organi tizimi kadrlari kasbiy madaniyat qoidalarining quyidagi asosiy talablariga bo'ysunishga majbur sanaladi:

- odamlar bilan muloqot jarayonida xushmuomala, kamtar va bosiq bo'lish, bironta shaxs, guruh yoki tashkilotni kamsitmaslik yoki aksincha afzal ko'rmaslik;
- mamlakatimiz va boshqa davlatlar xalqlarining urf-odat va an'alarini hurmat qilish, turli konfessiyalarning madaniy va boshqa xususiyatlarini inobatga olish, ijtimoiy barqarorlik, millatlar va dinlararo hamjihatlikni ta'minlashga yordam berish;
- jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlarini to'liq, xolisona va o'z vaqtida ko'rib chiqish;
- ichki ishlar organlari obro'siga salbiy ta'sir ko'rsatadigan nizoli vaziyatlarni yuzaga keltirmaslik;
- ichki ishlar organlarining faoliyati to'g'risida jamoatchilikni xabardor qilishda rasmiy ommaviy axborot vositalari vakillariga hurmat bilan munosabatda bo'lish, shuningdek, ularning belgilangan tartibda ishonchli ma'lumotlar olishiga yordamlashish;
- o'z xizmat vazifalarini vijdonan, halol va yuksak professional darajada bajarish, rasmiyatchilik, soxtakorlik va suiiste'molchilikka yo'l qo'ymaslik muhim hisoblanadi.

Shuningdek, Kodeks ichki ishlar organlari kadrlari korrupsiyaning har qanday ko'rinishiga qarshi kurashishi va uning profilaktikasiga faollik bilan yordam berishlari shart degan hamda ular xizmat vazifalarini bajarish vaqtida ichki ishlar organlari kadrlarining tashqi ko'rinishi ish sharoiti va xizmat tadbiri xususiyatini e'tiborga olib, aholida ichki ishlar sohasiga nisbatan hurmat uyg'otishi uchun munosib bo'lmog'i lozim, degan normalarni ham o'zida aks ettirgan.

Yana ichki ishlar organlari kadrlari o'z xizmat majburiyatlarini bajarish vaqtida va xizmat kiyimida bo'lganda spirtli ichimliklar iste'mol qilishini taqiqlovchi normalar ham Kodeksda mustahkamlangan. Haqiqatan ham, ichki ishlar organlari xodimlariga o'z xizmat vakolatlarini siyosiy partiyalar, jamoat birlashmalari va ularning tuzilmalari manfaatlarini ko'zlab amalga oshirish taqiqlanishi belgilangan me'yorlar bilan mustahkamlangan.

Kodeksga muvofiq, ichki ishlar organlari xodimlari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlari, Oliy Majlis palatalarining qarorlari, Prezidentning farmon, qaror va farmoyishlari, shuningdek, Vazirlar Mahkamasining qaror hamda farmoyishlariga, IIVning normativ-huquqiy hujjatlari talablariga rioya etish va ularni bajarish bo'yicha mas'uliyatni zimmasiga oladilar.

Shu bois, Kodeksda ichki ishlar organlari xodimlarining o'z qasamyodiga sodiq qolishi, ularga ishonib topshirilgan qurol-yarog', mol-mulk va texnik vositalarni ehtiyotkorlik bilan asrash, davlat hamda xizmat sirlarini qat'iy saqlash, murakkab vazifalarni bajarishda hamkasblariga ko'maklashish, xizmat guvohnomalarini belgilangan tartibda saqlash va ulardan faqat xizmat faoliyati doirasida foydalanish, xizmat vakolatlarini suiiste'mol qilmaslik, bilim va kasbiy malakasini uzluksiz rivojlantirib borish, shuningdek, huquqiy madaniyatini oshirib borishga oid talablar ham aniq bayon etilgan.

Darvoqe, ichki ishlar organlari kadrlariga o'z faoliyati davomida yaqin qarindoshchilik yoki quda tomonidan qarindosh bo'lgan shaxslar bilan ichki ishlar organlarida birga faoliyat

ko'rsatishi agar ularning birga xizmat qilishi ulardan birining ikkinchisiga bevosita bo'ysunishiga olib kelsa yoxud ilmiy, ijodiy va pedagogik faoliyatdan boshqa haq to'lanadigan faoliyat bilan mashg'ul bo'lishi hamda tadbirkorlik faoliyatini olib borishini taqiqlovchi normalarning Kodeksda qat'iy belgilanganini nazardan qochirmaslik kerak.

Shuningdek, Kodeksda ichki ishlar organlari boshliqlari va kadrlari o'rtasidagi munosabatlar ham tartibga solingan. Bunda ichki ishlar organlari kadrlarining buyruq hamda topshiriqlarga bevosita va bilvosita bo'ysunuv tartibi huquq va majburiyatlari aniq normalar asosida mustahkamlab qo'yilgan.

Bundan tashqari ichki ishlar organlari kadrlarining kasbiy madaniyat va xizmat intizomini ta'minlashga bag'ishlangan normalarning tartibga solingani Kodeksning ahamiyatini yanada oshirgan. Bunda ichki ishlar organlari kadrlarini rag'batlantirish yoxud ularga nisbatan intizomiy chora qo'llash mexanizmlari batafsil belgilangan. Shu o'rinda ichki ishlar organlari kadrlarining boshliqlarning noqonuniy faoliyati ustidan shikoyat berish tartibining Kodeksda mustahkamlangani tizimda adolatning ustuvor bo'lishiga zamin yaratganini e'tiborli sanaladi. Demak, Kodeksning normativ-huquqiy hujjat sifatida qayd etilgan huquq normalarining belgilanishiga tegishli ikkinchi yo'nalishi ana shulardan iborat ekan.

Kodeksning normativ-huquqiy hujjat sifatidagi uchinchi yo'nalishi bir tomondan u bevosita davlat rahbarining normativ-huquqiy hujjati qarori bilan tasdiqlanganida ko'rinsa, ikkinchidan unda belgilangan barcha normalarning bajarilishi ustidan nazorat ichki ishlar organlari ma'naviy-ma'rifiy ishlar va kadrlar bilan ishlash bo'linmalari tomonidan amalga oshirilishida namoyon bo'ladi.

Xulosalar. Shu nuqtai nazardan xulosa o'rnida aytish mumkinki mamlakatimizda ham ichki ishlar organlarida kadrlar bilan ishlash huquqiy asoslarini ilmiy nazariy tomondan tahlil etishda quyidagi jihatlarni tizimlashtirish va asoslashga e'tibor qaratish lozim hisoblanadi:

- birinchidan, ichki ishlar organlarida xizmat jarayonida davlatning huquqni muhofaza qilish funksiyasi ochiq xarakterga ega bo'lib, u O'zbekistonning konstitutsiyaviy tuzumini himoya qilishni ta'minlashga yo'naltirilganligi;
- ikkinchidan, O'zbekiston Respublikasining butun hududida egallab turgan lavozimi va joylashgan joyidan qat'iy nazar doimiy va uzluksiz xizmatni olib borish, shuningdek, huquqni muhofaza qilish funksiyasini harbiylashtirilgan xizmatni o'tash (xizmatga qabul qilish va uni o'tashda qasamyod qabul qilish, xizmatchilarning qurol bilan ta'minlanishi, maxsus kiyimlarga ega bo'lish, maxsus unvonlar berilishi va b.q.) hamda harbiy xizmatning (buyruq berish, bo'ysunishning yakka tartibdalik tamoyili) kabi alohida talablarini bajarish;
- uchinchidan, oddiy, kichik, o'rta, katta, oliy lavozimlar tarkibiga tayinlovlarini amalga oshirish, IIB xizmatchilariga maxsus ta'lim darajalarining alohida talab etilishi, jismoniy va ruhiy sog'lomlik, xizmatni o'tashning butun davrida axloqiy-etik sifatlarining mavjudligi;
- to'rtinchidan, davlat xizmati tizimida oddiy qonunchilikdan davlat xizmatining boshqa jihatlarni tartibga solish bilan farqlanuvchi (IIB da xizmatni o'tashda mehnat staji va boshqa harbiylashtirilgan xizmatlar, harbiy xizmat va xizmat apparati) bilan bog'liq maxsus qonunchilikning mavjudligi muhim o'rin tutishini tahlil va tadqiq etish muhim hisoblanadi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: Yuridik adabiyotlar publish, 2023-y. – 22-23-betlar.
2. O'zbekiston Respublikasining 2016-yil 16-sentyabrdagi "Ichki ishlar organlari to'g'risida"gi O'RQ-407-son qonuni.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 20-yanvardagi PQ 10-son qarori.
4. Дегонский С.Ю. Административно-правовое регулирование прохождения службы в органах внутренних дел Республике Беларусь. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – Минск, 2017. – 24 с.
5. Дикажев М.М. Правовое регулирование прохождения правоохранительной службы сотрудниками органов внутренних дел: проблемы организационно-правового и методологического характера. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук. – Санкт-Петербург, 2006. – 55 с.
6. Козлов С.С. Организационно-правовые аспекты деятельности кадровых аппаратов органов внутренних дел по совершенствованию в современных условиях. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – Москва, 2000. – 24 с.

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

THE IMPORTANCE OF COOPERATION BETWEEN THE OPERATIONAL UNITS OF INTERNAL AFFAIRS BODIES AND THE PUBLIC IN COMBATING DRUG TRAFFICKING AND DIRECTIONS FOR ITS IMPROVEMENT

Boymirzaev Jasurbek Bakhtiyarovich

Independent Researcher

at the Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan

E-mail: boymirzayevjasur11@gmail.com

Abstract. This article reveals the nature and significance of the interaction between the operational units of the internal affairs bodies to combat narcotic drugs and other industry services and bodies carrying out activities to interact with the population. The article analyzes the concept, forms and stages of relationships, organizational and managerial aspects, the author's definition of the concept of "activities of other industry services and public cooperation in the fight against drugs of operational units of internal affairs bodies", as well as opportunities are formed as its effectiveness increases. The work uses a complex of general scientific and special scientific methods of cognition, including such methods as the systematic method, synthesis, analysis, induction and other methods of scientific research. The scientific novelty lies in a comprehensive analysis of the nature and content of interaction between operational units of internal affairs bodies with other industry services and the public in the fight against drugs. The main conclusion of the study is that the levels, forms and areas of cooperation between operational units of internal affairs bodies with other industry services and the public in the fight against drugs are closely related to each other and together constitute its main content.

Keywords: drugs, field services, public, types of cooperation, forms, operational departments.

ЗНАЧЕНИЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ОПЕРАТИВНЫХ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ С ОБЩЕСТВЕННОСТЬЮ В БОРЬБЕ С НАРКОТИКАМИ И НАПРАВЛЕНИЯ ЕГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

Боймирзаев Жасурбек Бахтиярович

Самостоятельный соискатель МВД Республики Узбекистан

Аннотация. В данной статье раскрыты характер и значение взаимодействия оперативных подразделений органов внутренних дел по борьбе с наркотическими средствами и другими отраслевыми службами и органами, осуществляющими деятельность по взаимодействию с населением. В статье анализируются понятие, формы и этапы взаимоотношений, организационные и управленческие аспекты, авторское определение понятия «деятельность других отраслевых служб и общественного сотрудничества в борьбе с наркотиками оперативных подразделений органов внутренних дел», а также по мере повышения его эффективности формируются возможности. В работе использован комплекс общенаучных и специально-научных методов познания, включающий в себя такие методы, как систематический метод, синтез, анализ, индукция и другие методы научного исследования. Научная новизна заключается в комплексном анализе характера и содержания взаимодействия оперативных подразделений органов внутренних дел с другими отраслевыми службами и общественностью в борьбе с наркотиками. Основной вывод исследования заключается в том, что уровни, формы и направления сотрудничества оперативных подразделений органов внутренних дел с другими отраслевыми службами и общественностью в борьбе с наркотиками тесно связаны друг с другом и в совокупности составляют его основное содержание.

Ключевые слова: наркотики, выездные службы, общественность, виды сотрудничества, формы, оперативные подразделения.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N34>

Одним из факторов, существенно влияющих на результаты работы любой команды, является правильно организованное и умело реализованное взаимодействие между ее участниками.

Каждый государственный орган не может обеспечить эффективность своей деятельности только в пределах своих внутренних возможностей без сотрудничества с другими структурами. [9, с. 11]

Понятие взаимного сотрудничества в борьбе с наркотическими средствами оперативных подразделений органов внутренних дел с другими отраслевыми службами и сотрудничества с общественностью можно понимать на основе общей концепции взаимной совместимости любых субъектов, действующих в обществе с точки зрения вида на различные поля.

Для защиты общества и государственной безопасности от преступных посягательств принципиальное значение имеет взаимное сотрудничество следственных органов и населения. Формы и направления этого взаимного сотрудничества серьезно изучаются современными учеными. Каждый из них подтверждает, что важный потенциал борьбы с преступностью скрыт в помощи граждан правоохранительным органам [1, с. 36–40].

В философии «взаимодействие» определяется как категория, отражающая процессы влияния различных объектов друг на друга, их взаимную обусловленность и изменение состояния. Взаимодействие является интегрирующим фактором, с помощью которого части объединяются в определенное целое [2, с. 394].

Также взаимодействием в рассматриваемой статье является процесс взаимодействия оперативных подразделений органов внутренних дел по борьбе с наркотиками и других отраслевых служб и населения, в свою очередь, проявляется их взаимозависимость, взаимосвязанная деятельность, а также роль одного субъекта в борьбе с преступностью предполагает взаимозависимость и координацию деятельности. Следует отметить, что взаимодействие служит интегрирующим фактором объединения вышеперечисленных органов в единую систему, которые в процессе своей работы меняют свое положение по сравнению с исходным состоянием. На основании вышеизложенного можно предположить, что взаимодействие – это определенный тип отношений между субъектами, решающими общие или взаимосвязанные задачи, который можно назвать кооперацией и проявляется в их совместной или согласованной деятельности. То есть суть взаимодействия – это взаимосвязь субъектов.

Основной целью сотрудничества подразделений оперативного расследования с полевыми службами и общественностью в выявлении и предотвращении преступлений, связанных с наркотиками, является доказывание случаев, составляющих предмет расследования. Можно сказать, что сотрудничество – это метод познания объективной правды о преступности.

По нашему мнению, в данном случае под формой взаимного сотрудничества следует понимать определенную организационно-тактическую основу реализации

взаимодействия взаимодействующих органов для решения, поставленных задач по раскрытию и предупреждению преступлений.

Большинство авторов кооперации понимают единство взаимосвязанных элементов, каждый из которых выполняет свою функцию, способствующую достижению общей цели. Если говорить о взаимном сотрудничестве оперативных подразделений системы МВД Республики Узбекистан, то они являются неотъемлемой частью отдельных региональных органов внутренних дел. Если субъекты взаимодействия представляют разные ведомства, они являются частью единой системы государственных органов по борьбе с преступностью. На наш взгляд, взаимодействие оперативных подразделений, оперативных служб и общественного сотрудничества путем реализации мероприятий по раскрытию и предупреждению наркопреступлений, образуя самостоятельную, хотя и временную систему, направлено на достижение конечных результатов, то есть они образуют специфическую программно-целевую структуру.

Преимственность взаимного сотрудничества связана со стабильностью задач, стоящих перед оперативными подразделениями полевой службы и взаимодействием с общественностью. Указанные особенности взаимодействия подразделений оперативного розыска, отраслевых служб и общественности позволяют рассматривать его как специфический процесс. Международные словари определяют «сотрудничество» как серию изменений обстоятельств или серию действий для достижения результата. Применительно к трудовому процессу кооперация определяется как совокупность действий, осуществляемых с целью получения конкретного продукта труда [3, с. 16]. В практическом смысле содержание процесса взаимоотношений с общественностью и оперативными службами следственных органов представляет собой движущуюся динамическую систему, составляющими которой являются скоординированные и совместные действия на определенных этапах раскрытия и предотвращения преступлений.

А) Сотрудничество-(сотрудник, коллега) 1. Тот, кто выполняет работу вместе. 2- взаимоподдерживающий, готовый к сотрудничеству работник.

Б) Сотрудничество- 1) быть партнёром в работе, объединяться в одной работе, выполнять её наравне. 2) совместная работа и совместная работа в поле [8, с. 309].

Следует отметить, что взаимодействие субъектов любого уровня требует организационного воздействия, под которым понимается направленное воздействие на достижение определенной цели.

Организация взаимного сотрудничества по своей сути является управленческой деятельностью, точнее социальным управлением. Социальное управление – это влияние субъектов управления на социальную систему с целью направления ее на реализацию своих целей и задач. В зависимости от сложившейся ситуации воздействие может быть направлено на регулирование системы, ее стабилизацию или перевод в другое состояние и осуществляется посредством правильной организации и координации деятельности людей [4, с. 8].

Таким образом, важным фактором в организации взаимного сотрудничества, а также в его осуществлении является процесс сбора, обработки, передачи и использования информации. Поэтому система взаимного информирования органов,

участвующих в борьбе с преступностью, является необходимым условием обеспечения их взаимного сотрудничества.

При рассмотрении правового регулирования сотрудничества экстренных служб с отраслевыми службами и населением следует учитывать два важных фактора:

Во-первых, сейчас существенно расширена правовая база взаимного сотрудничества. Законы «Об оперативно-розыскной деятельности» и «Об органах внутренних дел» обязывают осуществлять оперативно-розыскную деятельность оперативными подразделениями.

Во-вторых, упомянутые законы явно ограничивают их полномочия в решении задач выявления и предотвращения преступлений.

В международно-правовой литературе определяются различные формы взаимодействия субъектов борьбы с преступностью. При этом в зависимости от правового регулирования различают процессуальные и непроцессуальные формы взаимодействия [5, с. 495].

На основании приведенных определений можно выделить следующие формы взаимодействия в зависимости от правового регулирования, способов реализации и уровней взаимодействия:

В соответствии с правилами:

- процессуальный;
- не процессуальный.

Сотрудничая с:

- совместная или согласованная работа;
- обмен информацией.

По уровням взаимодействия:

- организационно-управленческая;
- организационно-тактический.

По мнению В. М. Шванкова, наиболее важными являются следующие признаки взаимодействия:

- сотрудничество;
- взаимопомощь;
- взаимодействие сил и средств;
- повысить «разрешающую способность» системы;
- усиление его параметров управления [6, с. 10].

Оба эти подхода к определению «взаимодействия» научно обоснованы. Однако нам кажется, что в первом случае, показывая совместные или согласованные действия с точки зрения целей, места и времени, основное внимание уделяется внешнему виду взаимодействия, т. е. отдается приоритет описанию формы. Во втором случае, наоборот, внимание уделяется сути этого явления, подчеркивая, что взаимодействие – это сотрудничество, основанное на поддержке.

В своих исследованиях профессор И. Исмаилов условно разделил сотрудничество в системе борьбы с преступностью на четыре направления;

- Внутриведомственное сотрудничество
- Межведомственное сотрудничество
- Сотрудничество с общественностью

- Международное сотрудничество [7, с. 30].

Взаимное сотрудничество начинается по требованию нормативного правового документа или по инициативе одной из сторон.

Основным этапом является этап фактической согласованной или совместной деятельности.

Завершающий этап – этап оценки эффективности выполненной работы и подведения итогов.

Достижение высокой системности служит повышению эффективности деятельности отделов оперативного поиска в сфере выездного обслуживания и взаимодействия с общественностью. Однако в связи с крайним разнообразием способов совершения даже одного вида преступлений согласованность функционально-ролевых ожиданий может быть достигнута только на организационно-управленческом уровне и не может быть достигнута заранее на оперативно-тактическом уровне. Поэтому взаимодействующие сущности должны быть психологически готовы действовать согласованно в неопределенных условиях.

Кооперацию условно разделяют на две основные формы;

- ☐ Взаимный обмен информацией;
- ☐ Разделяется на практическое сотрудничество, которое проявляется в совместном планировании конкретных мер деятельности, обобщении результатов реализации, взаимопомощи и поддержке выполнения определенных задач [10, с. 13].

Таким образом, представляется, что можно прийти к следующему выводу. Изученные уровни, формы и направления взаимодействия при всем их многообразии тесно связаны друг с другом и вместе составляют его основное содержание. Это сотрудничество представляет собой совместную деятельность, основанную на законах и правовых документах, каждая из сотрудничающих сторон использует свои особые полномочия, методы и формы, а основное направление деятельности - найти лицо, совершившее преступление, и достоверно доказать его вину. для того, чтобы суд назначил ему справедливое наказание.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Калягин Ю.С., Тверитинова Е.Н., Есипов А.Г. Правосознание в контексте психологии содействия граждан субъектам оперативно-розыскной деятельности // Юрид. психология. 2014. № 1
2. Новая философская энциклопедия. Т. 1 / Научно-ред. совет: В.С. Степин, А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин, А.П. Огурцов. – М., 2010. – 744 с
3. Рофе А.И. Организация и нормирование труда. – М., 2014. – 224 с
4. Основы управления в органах внутренних дел: учебник / Под ред. А.П. Коренева. 4-е изд., перераб. и доп. М., 2001. 396 с. Аверьянова. Т.В., Белкин П.С., Корухов Ю.Г., Российская Е.Р. Криминалистика: учебник для вузов / Под ред. П.С.
5. Белкина. 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2003. – 990 с.
6. Шванков В.М. Теоретические основы координации и взаимодействия в органах внутренних дел. – М., 1978. – 24 с.
7. И.Исмаилов Терроризмга қарши кураш // қонун ҳимоясида 2004 №7 Б-30.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати Т-2023, б-309.
9. А.А.Бобохонов Жамоат тартибини сақлш ва фуқаролар хавфсизлигини таъминлашда ҳуқуқни қилувчи органлари ўзаро ҳамкорликни жамоат тартибини

сақлаш ва фуқаролар хавфсизлигини таъминлашнинг долзарб масалалари, Республика Илмий амалий конференцияси Т- 2015, б-11.

10. А.А.Асқаров Жамоат тартибини таъминлашда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг ҳамкорликдаги фаолиятини бошқаришни такомиллаштириш // магистирлик диисерттасияси // Т-2023, б-13.

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

THE CONCEPT, CONTENT AND COMPOSITION OF "SOCIAL JUSTICE" AND ITS PLACE IN INTERNATIONAL LEGAL DOCUMENTS

Khadjiev Azizbek Kadambaevich

Independent applicant of the National Center of the
Republic of Uzbekistan for Human Rights

Abstract. The article highlights the role of social justice as a factor in ensuring the well-being of peoples and societies, and the essence of this principle as a concept of primary importance in the period of reforms of the New Republic of Uzbekistan, and as a concept that should be given primary attention in ensuring the primacy of law in public administration.

Keywords: social justice, Inauguration, interethnic harmony, International Labor Organization, UN General Assembly resolution, World Day of Social Justice.

"IJTIMOIY ADOLAT" TUSHUNCHASI, MAZMUNI VA TARKIBI VA XALQARO QONUNCHILIK Hujjatlarda tutgan o'рни

Xadjiyev Azizbek Kadambayevich

Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi

Milliy markazining mustaqil tadqiqotchisi

E-mail: hodjievazizbek559@gamil.com

Annotatsiya. Maqolada ijtimoiy adolat xalqlar va jamiyatlar o'rtasida xalqlar farovonligini ta'minlash omili sifatidagi o'рни va bu tamoyilni Yangi O'zbekiston Respublikasi islohotlar davrida asosiy ahamiyat kasb etuvchi tushuncha ekanligi, va davlat boshqaruvida huquqning ustuvorligini ta'minlashda asosiy e'tibor qaratish kerak bo'lgan tushuncha sifatida mazmun – mohiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy adolat, Inauguratsiya, millatlararo totuvlik, Xalqaro mehnat tashkiloti, BMT Bosh Assambleyasi rezolyutsiyasi, Butunjahon ijtimoiy adolat kuni.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N35>

Bugungi kunda Yangi O'zbekistonda adolatli jamiyatni barpo etishga yo'naltirilgan global islohot jarayonlari olib borilmoqda. Ushbu jarayonlar salmoqli natijalar bilan yakun topishi uchun muayyan huquqiy, siyosiy dastur bo'lishi kerak, albatta. Bunday dastur 2023-yilning 14-iyul kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga saylangan Sh.M.Mirziyoyevning inauguratsiya marosimida ma'lum qilingani yaxshi ma'lum. Prezident "Kelgusi davr O'zbekiston uchun siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-gumanitar sohalarida chuqur, burilishlar va ulkan o'zgarishlar davri bo'ladi", deb ta'kidladi. Bundan tashqari "Konstitutsiyaga muvofiq, O'zbekiston millati, tili va dinidan qat'i nazar, har bir fuqaro erkin, tinch va farovon hayot kechiradigan ijtimoiy davlatga aylantirilishi e'lon qilindi".

Darhaqiqat, har qanday jiddiy ahamiyatga molik dasturni ro'yobga chiqarish masalasi milliy hamjihatlikni mustahkamlashni ham taqozo qiladi. Jamiyatda ijtimoiy adolat tamoyilini qaror toptirish borasidagi asosiy vazifamiz – bu adolatli qonunlar qabul qilishdan iborat".[1]

Aynan, ijtimoiy adolat mamlakat va davlatlar o'rtasidagi tinch va farovon hayotning asosiy tamoyilidir. Ijtimoiy adolat tamoyillari odamlarning yoshi, irqi, millati, dini, madaniyati va nogironligi sababli yuzaga keladigan to'siqlarni bartaraf etishga qaratilgan. Xalqaro hamjamiyat ijtimoiy taraqqiyot va adolatga barcha inson huquqlari va asosiy erkinliklari hurmat qilingan sharoitda erishish mumkinligini tan oladi. Savdo, sarmoya va kapital oqimlari orqali globallashuv va o'zaro bog'liqlik, shuningdek, texnologiya, jumladan, axborot texnologiyalari sohasidagi yutuqlar butun dunyo bo'ylab global iqtisodiy o'sish, tiklanish va turmush darajasini oshirish uchun yangi imkoniyatlar ochmoqda. Xalqaro mehnat tashkilotining (XMT) Ijtimoiy adolat to'g'risidagi deklaratsiyasining qabul qilinishi ijtimoiy adolatga sadoqatning namunasidir. Deklaratsiya bandlik, ijtimoiy himoya, ijtimoiy muloqot hamda mehnatdagi asosiy tamoyillar va huquqlar orqali barcha uchun adolatli natijalarni kafolatlashga qaratilgan. XMTning Ijtimoiy adolat to'g'risidagi deklaratsiyasi 1944-yildagi Filadelfiya deklaratsiyasi va 1998-yilgi Mehnat sohasidagi asosiy tamoyillar va huquqlar to'g'risidagi deklaratsiyada belgilangan tamoyillarni aks ettiradi.

Ijtimoiy adolat munozarali tushunchadir. Bugungi kunda ijtimoiy adolat deganda qonun oldida tenglik, ijtimoiy ta'minot va mamlakat aholisining hayotiy ehtiyojlarini ta'minlash deb ham tushunish mumkin.

Ijtimoiy adolat tamoyillari ko'pincha davlatning asosiy hujjati — Konstitutsiyada o'z ifodasini topgan. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida ham shu kabi moddalar, masalan, 8-moddasida "O'zbekiston xalqi, millatidan qat'i nazar, O'zbekiston Respublikasining fuqarosidir", 14-moddasida "Davlat o'z faoliyatini inson va jamiyat farovonligi manfaatlarini ko'zlab, ijtimoiy adolat va qonuniylik tamoyillari asosida quradi". Bu O'zbekistonda ijtimoiy adolat tamoyillari qonuniy mustahkamlanganini yana bir bor isbotlaydi.

Yangi O'zbekistonda asosiy konstitutsiyaviy tamoyil ijtimoiy adolatni qaror toptirishda olib borilayotgan islohotlarni uchta guruhga ajratish mumkin.

Birinchidan, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar kabi ne'matlarni taqsimlashdagi davlatning majburiyati. O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi Konstitutsiyasining hamda "O'zbekiston- 2030" strategiyasining qabul qilinishi mamlakat tarixida yangi davr- ulkan ijtimoiy o'zgarishlar va innovatsiyalar davrini boshlab berdi. Biroq, muvaffaqiyat kaliti nafaqat keng strategik rejalarni ishlab chiqish, balki ularni amaliy amalga oshirishdir.

Shu bois, O'zbekiston tomonidan ulkan rejalarni amalga oshirish bo'yicha amalga oshirilayotgan aniq qadamlarga to'xtalib, erishilgan natijalar va muvaffaqiyatlarni ko'rib chiqamiz. Darhaqiqat, strategiya qabul qilinganidan buyon O'zbekiston hukumati uni amalga oshirish ustida faol ish olib bormoqda.

Ta'limni modernizatsiya qilish, sog'liqni saqlash tizimini isloh qilish, ijtimoiy himoyani kuchaytirish va madaniy merosni asrab-avaylash kabi yo'nalishlarda turli dastur va tashabbuslar amalga oshirildi.

Ta'lim sohasida zamonaviy ta'lim standartlarini joriy etish, o'quv dasturlarini yangilash va ta'lim muassasalari infratuzilmasiga sarmoya kiritish asosiy chora-tadbirlar bo'ldi. Sog'liqni saqlash sohasida so'nggi yillarda klinikalarni modernizatsiya qilish, kadrlar tayyorlash va sifatli tibbiy xizmat ko'rsatish uchun yangi texnologiyalarni joriy etishga asosiy e'tibor qaratilmoqda. "Konstitutsiyaviy adolat tamoyilini amalda ta'minlash borasida ham ulkan ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, "Obod qishloq" dasturi amalga oshirilishi tufayli qishloq aholisining

yashash sharoitlari yaxshilanmoqda. Kambag'allikni qisqartirish maqsadida ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning yangi samarali mexanizmlari joriy etilyapti. Mamlakatimizda ijtimoiy muammolarni bartaraf etish maqsadida joriy etilgan "temir daftar", "ayollar daftari", "yoshlar daftari", "mahallabay" va "xonadonbay" ishlash tizimlari dastlabki ijobiy natijasini berayotganini ta'kidlash lozim. Ayniqsa, faxriylarimiz, xotin-qizlar, yoshlar, aholining yordamga muhtoj qatlamlarining huquq va manfaatini ta'minlashga alohida e'tibor qaratilmoqda".[2]

Ijtimoiy himoyani kuchaytirish doirasida aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash mexanizmlari takomillashtirildi, aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini qo'llab-quvvatlash dasturlari joriy etildi, bandlikka ko'maklashish va qashshoqlikni kamaytirish bo'yicha strategiyalar ishlab chiqildi.

Ikkinchidan, inson sha'ni, qadr-qimmatini himoya qilish orqali ijtimoiy adolatni ta'minlash. "Davlatimiz rahbari ta'rifiga ko'ra, inson qadri — mamlakatning har bir fuqarosi uchun tinch va xavfsiz hayot, fundamental huquq va erkinliklar, malakali tibbiy xizmat, sifatli ta'lim, kuchli va manzilli ijtimoiy himoya hamda sog'lom ekologik muhit ta'minlanishini, munosib turmush sharoiti va zamonaviy infratuzilmaning bosqichma-bosqich yaratilishini anglatadi"

Bugungi kunda inson qadr-qimmatini, uning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ta'minlash g'oyasi davlatimizning butun ichki va tashqi siyosatining tamal toshiga, Yangi O'zbekistonda olib borilayotgan demokratik islohotlarning eng muhim harakatlantiruvchi kuchiga hamda ushbu ezgu sa'y-harakatlarni o'zaro bog'lab turuvchi muhim omilga aylandi.

O'tgan davrda Konstitutsiyaga kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalarni tahlil qilsak, bu o'zgartirish va qo'shimchalar ijtimoiy hayotni, davlat qurilishi va boshqaruvini yanada demokratlashtirishga, fuqarolik jamiyati institutlarining faoliyatini kuchaytirishga qaratilganligini ko'ramiz.

Mukammal Konstitutsiyani qabul qilish masalani bir tomoni. Lekin uni faqat qabul qilib qo'yib, normalarini ta'minlanishini samarali choralari ko'rilmasa kutilgan natija chiqmaydi, albatta. Oxirgi yillarda amalga oshirilayotgan ta'lim², tibbiyot (sohaga bosqichma-bosqich tibbiy sug'urta tizimini joriy etish, tibbiy xizmatlar bozorida zamonaviy raqobat muhitini yaratish, shu asosda aholining kafolatlangan va sifatli tibbiy yordam olish imkoniyatlarini kengaytirish)¹, odil sudlov sohasini takomillashtirish ("Inson qadri uchun" g'oyasi asosida chinakam adolatli sud tizimini shakllantirish hamda uning faoliyatini xalq manfaati va inson qadr-qimmatini samarali himoya qilishga yo'naltirish)².

Uchinchidan, har kim uchun teng imkoniyatlar yaratish. «Tahlillarga ko'ra, iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida ayollarning erkaklar bilan teng ishtiroki ta'minlansa, jahon yalpi ichki mahsuloti hajmi 26 foizga o'sadi. Dunyo miqyosida ayol deputatlarning ulushi 1995 yildagi 11,3 foizdan joriy yilga kelib 27,2 foizga ko'tarilgani albatta quvonarli holdir».

«Bizning tashabbusimiz bilan ilgari surilayotgan Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining «Osiyo xotin-qizlarining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy va madaniy-gumanitar faolligini oshirish to'g'risida»gi rezolyutsiyasini qo'llab-quvvatlashingizga umid qilaman».

Taniqli siyosiy faylasuf Djon Roulz jamiyat institutlarining o'zaro hamkorligining samaradorligini belgilash uchun ijtimoiy shartnoma nazariyasini ilgari surgan. Uning fikricha

har yaxshi jamiyat tomonidan kafolatlanishi kerak bo'lgan erkinlikning asoslari bu: vijdon erkinligi; siyosiy erkinlik (ya'ni vakillik demokratiyasi, so'z va matbuot erkinligi); shaxs uchun zarur bo'lgan boshqa erkinlik (qo'llikdan ozod bo'lish, erkin harakatlanish, erkin kasb tanlash), qonunda belgilangan boshqa huquq va erkinliklar.

O'zaro ishonchning ijtimoiy ahamiyati Stenforddagi Demokratiya, taraqqiyot va huquq ustuvorligi masalalari bo'yicha Markazning katta ilmiy xodimi Frensis Fukuyamaning "Ishonch: ijtimoiy fazilatlar va farovonlik sari yo'l" nomli kitobida ayniqsa yorqin ochib berilgan.[3; 34-b]

Ijtimoiy normalar turli ko'rinishlarga ega bo'ladi. Jumladan, u jamiyat a'zolari uchun umumiy bo'lgan xulq-atvor normalari, huquqiy normalar, diniy normalar, estetik normalar, urf-odat, marosim va an'analar, korporativ normalar sifatida namoyon bo'ladi. Qanday ko'rinishda namoyon bo'lmasin, kishilarni birlashtiruvchi va hamkorlikka chorlovchi omil vazifasini o'taydi. Binobarin, uni ijtimoiy adolatning navbatdagi elementi sifatida e'tirof etish mumkin.

Shaxslararo hamkorlik jamiyat a'zolari uchun umumiy bo'lgan qadriyatlarning mavjud bo'lishini taqozo qiladi. "Qadriyat — voqelikdagi muayyan hodisalarning umumbashariy, umuminsoniy, ijtimoiy-axloqiy, madaniy-ma'naviy ahamiyatini ko'rsatish uchun qo'llanadigan falsafiy-sotsiologik va aksiologik tushunchadir".[4;646-b] Qadriyatlarning umuminsoniy, milliy va shaxsiy qadriyatlar kabi turlari mavjud. Ularning butun bashariyatga tegishli bo'lgan qismi umuminsoniy qadriyat deyilishi bizga ma'lum.

Bundan tashqari, "shunday qadriyatlar xam mavjudki, ular muayyan millat, elat va xalq hayoti, turmush tarzi, ularning o'tmishi, kelajagi va yashayotgan ijtimoiy muhiti bilan bog'liqdir. Ularni milliy qadriyatlar deyiladi".[5; 646-b]

Shunday qilib, ijtimoiy adolat tarkibi quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi: a) shaxslararo hamkorlik; b) o'zaro ishonch; v) ijtimoiy normalar; g) jamiyat a'zolari uchun umumiy bo'lgan qadriyatlar. Ushbu elementlarning shakllanganligi darajasi jamiyat ijtimoiy adolatining salmog'ini, hajmini belgilaydi. Salmoqli ijtimoiy adolat barqarorlik omili, taraqqiyot manbai, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy xavfsizlikni ta'minlashning muhim shartidir.

Ijtimoiy adolat — o'zgarmas fenomen emas. U qator tabiiy, tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy, ma'naviy omillar ta'sirida shakllana boradi. Xususan, jamiyatdagi har qanday ijtimoiy aloqalar mavjud tabiiy shart- sharoitlardan kelib chiqadi. Bu aloqalarning o'ziga xos ko'rinishi bo'lgan shaxsiy hamkorlik haqida ham shunday deyish mumkin. Turli tabiiy shart-sharoitlarda umrguzaronlik qilayotgan xalqlar turmushida shaxsiy hamkorlikning turlicha shakllari rivoj topadi. Xulq-atvor normalari, huquqiy normalar, diniy normalar, estetik normalar, urf-odat, marosim va an'analar, korporativ normalar, jamiyat a'zolari uchun umumiy bo'lgan qadriyatlar shakllanishining dastlabki asosi ham tabiiy shart-sharoitlar bilan bog'liq.

Ijtimoiy adolatni rivoj toptirish strategik ahamiyatga ega. Buni quyidagilarda ko'rish mumkin:

Birinchidan, yuksak darajada rivojlangan ijtimoiy adolat jamiyatda hukm surayotgan iqtisodiy tizim samaradorligini oshiradi. U eng avvalo mehnat jarayonining asosiy subyekti hisoblanadigan insonning imkoniyatlarini kengaytiradi. Ijtimoiy adolat iqtisodiy jarayonlarga jalb etilgan kishilarning ishlab chiqarish vositalariga munosabatini o'zgartiradi. Shaxslararo hamkorlik, o'zaro ishonch, ijtimoiy norma va qadriyatlarning rivoj topishi ishlab chiqarish munosabatlari xarakteriga ham jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy adolatning iqtisodiyotga ta'siri ayniqsa ijtimoiy islohotlar davrida yorqin namoyon bo'ladi. Bu davrda u fuqarolarni iqtisodiy

taraqqiyot maqsadlari atrofida birlashtirishning, salmoqli islohot dasturlarini amalga oshirishning manbasi vazifasini o'taydi.

Ikkinchidan, yuksak darajada rivojlangan ijtimoiy adolat jamiyatda hukm surayotgan siyosiy tizim barqarorligini ta'minlaydi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 13-moddasi "O'zbekiston Respublikasida demokratiya umuminsoniy prinsiplarga asoslanadi, ularga ko'ra inson, uning hayoti, erkinligi, sha'ni, qadr-qimmati va boshqa ajralmas huquqlari oliy qadriyat hisoblanadi. Demokratik huquq va erkinliklar Konstitutsiya va qonunlar bilan himoya qilinadi" hamda 14-moddasi "Davlat o'z faoliyatini inson farovonligini va jamiyatning barqaror rivojlanishini ta'minlash maqsadida qonuniylik, ijtimoiy adolat va birdamlik prinsiplari asosida amalga oshiradi" kabi muhim qoidalar o'z o'rnini topgan. Binobarin, davlat hokimiyatining, jamiyat siyosiy tizimining barqarorligi ana shu manbaning mustahkamligi darajasiga bog'lik. Xalq, jamiyat qudrati esa aynan shaxslararo hamkorlik, o'zaro ishonch, ijtimoiy norma va qadriyatlar rivoji bilan ta'minlanadi. Rivojlangan mamlakatlar tajribasidan ko'rinib turibdiki, yuksak ijtimoiy adolat mavjud bo'lgan jamiyatlardagina siyosiy tizim ham demokratik xarakterga ega bo'ladi.

Uchinchidan, ijtimoiy adolat ijtimoiy farovonlik mezonlarining rivojlanishiga zamin yaratadi. Ma'lumki, jamiyatning farovonligi darajasini ifodalovchi qator ko'rsatkichlar mavjud. Bu ko'rsatkichlar turkumiga fuqarolarning o'z turmushi sifatidan roziligi darajasini, jamiyatda o'rta sinf vakillarining miqdorini, kambag'allik me'yorini, jinoyatchilik darajasini va shu kabi boshqa mezonlarni kiritish mumkin. Shaxslararo hamkorlikning maqbul shakllari qaror topgan, fuqarolarning bir-biriga ishonchi mustahkam bo'lgan, ijtimoiy normalarga qat'iy rioya etiladigan, umume'tirof etilgan qadriyatlar barqaror bo'lgan jamiyatda kishilarning o'z hayotidan roziligi yuqori bo'ladi, o'rta sinf vakillari ko'pchilikni tashkil qilgani bois kambag'allik soni ham kam bo'ladi, jinoyatchilik darajasi pasaya boradi.

To'rtinchidan, ijtimoiy adolat jamiyat a'zolarining ma'naviy yuksalishlari uchun zamin yaratadi. Har qanday jamiyat rivoji nafaqat iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy, balki ma'naviy omillarga ham bog'liqligi bizga yaxshi ma'lum. Biroq jamiyatda shaxslararo hamkorlik hukm surmas ekan, kishilar bir-birlariga ishonmas ekanlar, turfa insonparvar qadriyatlarga amal qilmas ekanlar, shaxs ijtimoiy fazilatlarini va xislatlarini yuksaltirib, qobiliyati va salohiyatini to'laqonli ro'yobga chiqarib bo'lmaydi.

Beshinchidan, biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, ijtimoiy adolat milliy hamjihatlikni ta'minlashning muhim omili hisoblanadi. U rivojlangani sayin millat vakillari o'rtasidagi hamjihatlik va yakdillik, o'zaro hamkorlik va yordam, yagona maqsad yo'lida birgalikda faoliyat ko'rsatish istagi ham mustahkamlana boradi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, ijtimoiy adolat milliy hamjihatlikni ta'minlashning eng muhim omillaridan biridir. Ijtimoiy adolat — jamiyat a'zolari o'rtasidagi aloqalarning xarakterini, ularning o'zaro hamkorligi va ishonchi, umumiy ijtimoiy normalar va qadriyatlarga moyilligi darajasini ifodalovchi tushunchadir. Murakkab tarkibga ega mazkur fenomen qator tabiiy, tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy omillar ta'sirida shakllana boradi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. «Konstitutsiya – erkin va farovon hayotimiz, mamlakatimizni yanada taraqqiy ettirishning mustahkam poydevoridir». Prezident Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 25 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. https://constitution.uz/oz/pages/prezident_maruzasi_25yil

2. А.Х.Саидов. Янги Ўзбекистонни барпо этиш йўлида. <https://parliament.gov.uz/oz/articles/616.11.01.2023>
3. Ҳайдаров М. Т. Ижтимоий ҳамкорликнинг назарий асослари.// Иктисодиёт ва молия, 2014, №8. Б-34
4. Назаров К. Жаҳон фалсафаси комуси. Иккинчи жилд.- Т.: Узб.файл. миллий жам. нашр.- Маънавият, 2019.- Б.646.

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

ISSUES RESOLVED BY EXPLOSIVE-TECHNICAL AND EXPLOSIVE EXAMINATIONS, APPOINTED ON THE BASIS OF MATERIAL EVIDENCE OBTAINED DURING THE INSPECTION AFTER THE EXPLOSION

Abulkhairov Rustamkhon Ibodullaevich,

Lecturer at the Department of Criminalistics and Forensic Science
of Tashkent State University of Law

E-mail: r.abulxayrov@tsul.uz

Abstract. This scientific article expresses substantiated opinions regarding the specifics of the appointment of explosive-technical and explosive examinations, which are appointed on the basis of material evidence obtained during inspection after an explosion.

It also describes the tasks, objects of research and issues solved by explosive-technical and explosive examinations.

Keywords: inspection, explosive expert, explosive substance, explosive device, explosion method, examination, diagnostics, identification, classification, situational, admissible evidence, pyrotechnic composition, object of study.

PORTLASHDAN KEYIN KO‘ZDAN KECHIRISH DAVOMIDA OLINGAN ASHYOVIIY DALILLAR BO‘YICHA TAYINLANADIGAN PORTLASH-TEKNIK VA PORTLOVCHI MODDALAR EKSPERTIZALARI HAL ETADIGAN MASALALAR

Abulxayrov Rustamxon Ibodullayevich,

Toshkent Davlat yuridik universiteti

“Kriminalistika va sud ekspertizasi” kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada portlashdan keyin ko‘zdan kechirish jarayonida olingan ashyoviy dalillar bo‘yicha tayinlanadigan portlash-texnik va portlovchi moddalar ekspertizalar tayinlashning o‘ziga xos xususiyatlari yuzasidan asoslantirilgan fikrlar bildirilgan.

Shuningdek, portlash-texnik va portlovchi moddalar ekspertizalarining vazifalari, tadqiqot obektlari, hal etadigan masalalari bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: ko‘zdan kechirish, portlash-texnik, portlovchi modda, portlovchi vosita, portlatish usuli, ekspertiza, diagnostik, identifikatsion, klassifikatsion, situatsion, maqbul dalil, pirotexnik qo‘shilma, tadqiqot obyekti.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N36>

Kirish

So‘nggi yillar jahonda jinoyatchilikning ko‘payishi, tobora tajovuzkor va zo‘ravon bo‘lib borishi bilan ajralib turadi. Buning ko‘rinishlaridan biri portlashlar yordamida sodir etilgan jinoyatlar hisoblanadi.

Bir qator sabablarga ko‘ra jinoiy portlashlarni tergov qilish qiyinchilik tug‘diradi va maxsus bilimlardan foydalanmaslik mumkin emas. Bu holatda eng muhim narsa portlovchi moddalar bo‘yicha mutaxassis, ya‘ni ekspertlarning maxsus bilimlaridan tergov jarayonida

foydalanishdir. Portlash bo'yicha tergovning muvaffaqiyati ko'pincha uning malakasiga, texnik va taktik tayyorgarligiga bog'liq.

Portlash – juda tez yonish bo'lib, katta miqdordagi energiya va siqilgan gazlar hosil bo'lishi bilan kuzatiladi. Bu energiya va gazlar mexanik buzilishlar keltirib chiqarishi mumkin [1].

Shuni ta'kidlash kerakki, portlashdan keyin ko'zdan kechirish, portlovchi qurilma, portlovchi moddalar bo'yicha maxsus ko'nikma va bilimlarni talab qiladi. Ehtiyotkorlik choralarga rioya etmaslik xavfli oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Tahlil

Portlash joyini ko'zdan kechirish eng muhim va ma'suliyatli tergov harakati hisoblanadi. Ko'zdan kechirishning maqsadi ish bo'yicha ahamiyatli haqiqiy ma'lumotlarni aniqlash va mustahkamlashdir. Yuridik adabiyotlarda A.I.Vinbergning "hodisa sodir etilgan joyini ko'zdan kechirish - hodisaning mexanizmini o'rganishga, jinoyatchilik faoliyatining izlarini aniqlash, saqlash va keyinchalik o'rganish uchun qayd etishga hamda sodir etilgan hodisa holatlarini aniqlash maqsadida turli obyektlar, predmetlar, hujjatlar va boshqa ish uchun ahamiyatli bo'lgan dalillarning qayd etilishiga qaratilgan tergov harakati hisoblanadi [2]" degan ta'rifi e'tiborga loyiqdir.

Ko'zdan kechirishda haqiqiy ma'lumotlarni aniqlash tergov harakatining bevosita ishtirokchilari bo'lgan tergovchi va xolislarning bevosida ishtiroki orqali amalga oshirilib, tegishli video, foto kabi kriminalistik texnik vositalar qo'llaniladi.

Kriminalistik fotografiyaning turlari mo'ljalli, obzorli, mazmunli, detalli, tanib olish uchun kabi turlarga bo'linsa, uning uslublari oddiy, panoramali (chiziqli, doiraviy), hajmli (stereo), makro, reproduksiyali, o'lchamli (masshtabli), teleobyektiv bilan suratga olish kabilarga bo'linadi [3].

Suratga tushirishning xususiy usullari voqea sodir bo'lgan joyini suratga olish bayonnomasini tasviriy qilib mustahkamlashga va ashyoviy dalillarning fotonusxalarini jinoyat ishiga qo'shib qo'yishga yordam beradi. Voqea sodir bo'lgan joyini o'z vaqtida kechikmasdan suratga olish muhim ahamiyatga ega [4].

A.I.Vinbergning fikricha hodisa sodir etilgan joyini ko'zdan kechirish, bu - ish uchun ahamiyatli bo'lgan holatlarni aniqlashga qaratilgan va kechiktirib bo'lmaydigan tergov harakati bo'lib hisoblanadi. U o'z ichiga sodir etilgan hodisaning xarakteri, jinoyatchilar shaxsi, jinoyat motivlarini aniqlash maqsadida amalga oshiriladigan hodisa joyining holatini o'rganishi, har xil izlar va boshqa ashyoviy dalillarni topish, qayd etish va qo'lga kiritish kabi harakatlarni qamrab oladi [5].

Portlash joyini ko'zdan kechirishda tergovchi quyidagi taktik qoidalarga va tamoyillarga rioya qilishi maqsadga muvofiq bo'ladi:

- Ko'zdan kechirish kechiktirilmay, o'z vaqtida amalga oshirilishi;

Tergovchi portlash hodisasi sodir etilganligi to'g'risida xabar olgandan keyin darhol portlash joyiga yetib borishi lozim. Portlash joyini ko'zdan kechirish natijasida olingan ma'lumotlarga qarab, tergovchi hodisa to'g'risida, jinoyat sodir etgan shaxslar to'g'risida tergov tasmollarni ilgari suradi, jinoyat sodir etgan shaxslarni qidirib topish va ushlab bo'yicha kechiktirib bo'lmaydigan tezkor tadbirlarni tashkil etadi va keyin o'tkaziladigan tergov harakatlarini rejalashtiradi. Tergov harakati natijalarining isbotlovchi ahamiyati ko'p jihatdan uning o'z vaqtida o'tkazilganligi darajasiga bog'liqdir.

- Ko'zdan kechirishning obyektivligi;

Tergovchi ko'zdan kechirishda jinoyat ishi bilan bog'liq bo'lgan holatlarni har tomonlama o'rganib, portlash bo'yicha to'plangan hujjatlarga bir xil baho berishi lozim. Tergovchi ayrim faktlarni dalil sifatida qabul qilib, ish bilan bog'liq bo'lgan ashyoviy dalillarni ikkinchi darajali deb hisoblashi mumkin emas. Obyektivlik, bu-voqelikka mos kelish demakdir. Portlashdan keyin ko'zdan kechirishning obyektivligi bu tergov harakatining boshlanishida, obyektlarni qanday holatda aniqlangan bo'lsa, shundayligicha qayd etish va dastlabki tadqiq etishdan iboratdir.

- Ko'zdan kechirishning har tomonlama to'liq o'tkazilishi. Ish bo'yicha noaniq, to'liq bo'lmagan ma'lumotlardan dalil sifatida foydalanilmaydi. Portlash joyini ko'zdan kechirish natijasida topilgan va aniqlangan faktlardan ish bo'yicha dalil sifatida foydalaniladi.

Portlash joyini ko'zdan kechirishning asosiy tamoyillari uning o'z vaqtida va atroflicha, batafsil o'tkazilishini alohida ajratib ko'rsatish lozimki, ular mumkin qadar maksimal axborot to'plashni ta'minlaydi.

Jinoyat alomatlari mavjud bo'lganda, jinoyat va jinoyatchi haqidagi xabarlarini, ma'lumotlarni olish uchun doimo dastlabki tergov mantiqan ashyolarni, izlarni hodisa joyini o'rganidan boshlanadi.

Ba'zan tergov harakati o'tkazilayotgan joyda olib qo'yilgan hamma narsalarni sinchikovlik bilan ko'zdan kechirishning imkoni bo'lmaydi. Bunday hollarda tergovchi yoki surishtiruvchi tergov harakatini bayonnomasida bu narsalar va hujjatlarning olib qo'yilganligini belgilaydi, xolislar ishtirokida olib qo'yilgan materiallarni o'raydi va muhrlaydi hamda ularni tergov yuritilayotgan joyga olib boradi. Bu yerda xolislar ishtirokida olib qo'yilgan narsalar va hujjatlarning muhri buziladi, ular ko'zdan kechiriladi, bu haqida alohida bayonnoma tuziladi.

Ko'p hollarda hodisa joyini ko'zdan kechirish natijalari asosida jinoyatning yasamaligi yoki jinoyat tarkibining mavjud emasligi yoxud jinoyat izlari bo'yicha muvoffaqiyatli qidiruv ishlari olib borish borasida xulosalar chiqariladi.

Portlash joyidan olingan barcha narsalar zararlanishsiz qadoqlanib va kuchli mexanik ta'sirlarsiz alohida quruq va qorong'i binoga etkaziladi va keyin, qayta qadoqlanmasdan imkon qadar tezroq tadqiq qilish uchun yuboriladi. Portlash joyidan izlar va narsalarni olishda avvalgi asl muhitga tegishli bo'lmagan barcha narsa to'planishi qoidasiga amal qilish kerak [6].

Portlash joyini ko'zdan kechirish bayonnomasida tergov harakatini o'tkazish paytida topilgan narsalarning barchasi juda to'liq qayd etilishi, ishda ahamiyatli bo'lgan barcha holatlarni qayd etishi, biroq bunda obyektarni juda maydalashtirib, chegaradan chiqib ketmaslik kerak.

Kriminalistika ekspertiza faoliyati bilan uzviy bog'liqdir, shuning uchun olimlarning asosiy e'tibori tahlil usullarini ishlab chiqish va zamonaviy tasvirni qayta ishlash usullaridan foydalangan holda raqamli tasvirni ilg'or tahlil qilish uchun ixtisoslashtirilgan dasturiy ta'minotni yaratishga qaratilishi kerak [7].

Ekspertiza maxsus bilimlarni talab etadigan va surishtiruvchi, tergovchi, prokurorning qarori va sudning ajrimi asosida o'tkaziladigan tekshiruv hisoblanadi.

Ushbu tergov harakati ish uchun ahamiyatli holatlar to'g'risida ma'lumotlarni fan, texnika, san'at yoki kasb sohasi bo'yicha bilimli bo'lgan shaxs o'tkazadigan maxsus tekshirish orqali olish mumkin bo'lganda tayinlanadi. Bunda surishtiruvchi, tergovchi, prokuror, sudya,

mutaxassislar, xolislarning bunday bilimlarga ega bo'lishi ekspertiza tayinlash zaruriyatidan ozod etilmaydi.

Ayni paytda ekspert oldiga qo'yilgan savollar va uning bergan xulosasi ekspertlarning maxsus bilimlari doirasidan tashqari chiqishi mumkin emas [8].

Amaldagi protsessual qonunchilikga asosan, ekspertiza tergovga qadar tekshiruv davomida tayinlanishi mumkin. Ekspertiza tayinlash yoki o'tkazmaslik to'g'risidagi savolni tergovchi, surishtiruvchi, sud hal qiladi va ekspertiza o'tkazish uchun zarur bo'lgan materiallarni qanday darajada yig'ilganligiga e'tibor berishi lozim.

Ekspertiza predmeti fan, texnika, san'at va boshqa sohaga mansub bo'lishi mumkin.

Ekspertiza jarayonida qo'llaniladigan uslublar, vositalar, ma'lumotlar muayyan ravishda aniqlanib, voqelikka mos bo'lishi kerak va hali o'rganish bosqichida bo'lmasligi lozim. Ekspertiza tayinlash masalasini hal qilishda mutaxassislar yordamidan, ularning maslahatlaridan foydalanib, uni tayinlash imkoniyatlari, ekspertlarning tarkibi, tegishli materiallarning doirasi bo'yicha maslahatlashuv harakatlari o'tkazilishi mumkin.

Ekspertizani ekspertiza muassasalarining, boshqa davlat korxonalari, muassasalari va tashkilotlarning mutaxassislari yoki surishtiruvchi, tergovchi yoxud sud tayinlagan boshqa bilimdon shaxslar o'tkazadi.

Ekspertiza o'tkazishning asosiy talablaridan birishi ekspertni yoki ekspertiza muassasasini tanlash masalasidir. Ekspertiza muassasasini tanlash ekspert tekshiruvda hal etiladigan savollar va tegishli obyektlarga bog'liq.

Ekspert etib tayinlanadigan shaxslarni ikki guruhga, ya'ni ekspertiza muassasasida faoliyat yurituvchi xodimlar (ekspertlar), ekspertiza muassasalariga va ularning xodimlariga aloqasi bo'lmagan bilimdon shaxslarga bo'lish mumkin.

Ekspertiza obyektlariga tadqiq etiladigan obyektlar kiradi, zaruriy hollarda tegishli namunalar va jinoyat ishi materiallarida mavjud bo'lgan boshqa ma'lumotlar bo'lishi mumkin.

Ekspertiza tayinlash to'g'risida surishtiruvchi, tergovchi qaror, sud esa ajrim chiqaradi. Unda ekspertiza tayinlash uchun asos bo'lgan sabablar, ekspertizaga yuborilayotgan ashyoviy dalillar va boshqa obyektlar, ularning qachon, qayerda va qaysi holatda topilganligi va olinganligi, ish materiallari bo'yicha ekspertiza o'tkazishda esa ekspert xulosasi asoslanishi lozim bo'lgan ma'lumotlar, ekspert oldiga qo'yiladigan savollar, ekspertiza muassasasining nomi yoki ekspertiza o'tkazish topshirilgan shaxsning familiyasi ko'rsatilishi lozim.

Ekspertiza ekspertiza muassasidan tashqarida o'tkaziladigan bo'lsa, surishtiruvchi, tergovchi yoki sud ekspertiza o'tkazish to'g'risida qaror yoki ajrim chiqarilgandan keyin ekspertiza o'tkazish topshirilayotgan shaxsni chaqirtiradi, uni rad etishga asoslar bor-yo'qligini aniqlaydi.

Ekspert zaruriy tekshirishlarni o'tkazib bo'lganidan keyin o'z nomidan yozma xulosa tuzadi va uni imzolab tasdiqlaydi.

Ekspertning xulosasida:

uning familiyasi, ismi va otasining ismi, ma'lumoti, ixtisosi, ushbu ixtisoslik bo'yicha staji, ilmiy darajasi va ilmiy unvoni, egallab turgan lavozimi;

xulosa berishdan bo'yin tovlaganlik va bila turib yolg'on xulosa berganlik uchun jinoiy javobgarlik to'g'risida ekspertning ogohlantirilganligi;

ekspertiza qaysi protsessual qarorga asosan va qachon o'tkazilganligi;

uni o'tkazish vaqtida kim hozir bo'lganligi;

ekspert ishining qaysi materiallaridan foydalanilganligi, qaysi ashyoviy dalillar, namunalar va boshqa obyektlar tekshiruvdan o'tkazilganligi;

qo'yilgan savollarga berilgan asosli javoblar, shuningdek ish uchun ahamiyatli bo'lgan va ekspert o'z tashabbusi bilan aniqlagan holatlar ko'rsatilishi lozim.

Ekspert xulosasida jinoyat sabablari va uning sodir qilinishiga imkon bergan shart-sharoitlar, shuningdek uni bartaraf qilishga doir tashkiliy-texnikaviy tavsiyalar ko'rsatilgan bo'lishi mumkin.

Tekshirish o'tkazilgandan qolgan ashyoviy dalillar, namunalar, boshqa obyektlar, shuningdek fotosuratlar, sxemalar, chizmalar ekspert xulosasiga qo'shib qo'yilishi zarur.

Ekspert xulosasi surishtiruvchi, tergovchi yoki sud tomonidan ish bo'yicha to'plangan boshqa dalillar bilan birgalikda uning ilmiy asoslanganligi va ekspertiza o'tkazish uchun belgilangan barcha protsessual qoidalarga rioya etilganligi nuqtai nazaridan baholanadi.

Ekspertning xulosasi surishtiruvchi, tergovchi yoki sud uchun muqarrar daliliy kuchga ega emas, xulosaga qo'shilmaslik qarorda yoki ajrimda asoslab berilishi lozim.

Ekspert xulosasi ish bo'yicha mavjud bo'lgan va inkor etishga imkoniyatlar yaratmaydigan dalillar asosida chiqarilishi va bu dalillar qonuniy jihatdan to'g'ri aniqlangan va olib qo'yilgan, qayd etilgan bo'lishi lozim.

Ekspertiza o'tkazilish jarayonini baholashda tergovchi, surishtiruvchi ekspertning harakatlari uning xulosasida qay darajada o'z aksini topganligi va ilmiy nuqtai nazardan to'g'ri o'tkazilganligi, to'g'ri uslublar va usullar qo'llanilganligi, taxminiy emas, balki qat'iy natijalar olinganligiga ular ishda mavjud va voqelikka to'g'ri bo'lgan dalillarga mos ekanligini aniqlashi kerak hamda hozirda fan-texnika imkoniyatlaridan to'la foydalanilganligini e'tiborga olish kerak.

Portlash joyini ko'zdan kechirish va ekspertiza tayinlashning nazariy asoslarini bilish, nafaqat ushbu sohada ilmiy izlanishlar, balki tergovni amalga oshiruvchi organlar uchun ham muhim ahamiyatga egadir.

Portlash-texnik ekspertizasi. Mazkur ekspertiza portlovchi moddalar, portlatish qurilmalari va ularning qo'llanishi natijasida hosil bo'lgan izlarni tadqiq qiladi. Portlatish usuli-bu turli portlatish moslamalarini qo'llashdir.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 173-moddasining birinchi qismi 9-bandiga asosan, basharti, ish bo'yicha portlashlar, halokatlar va boshqa favqulodda hodisalarning texnikaviy sabablarini aniqlash zarur bo'lganda ekspertiza tayinlash va o'tkazish shart [9].

Mazkur ekspertiza portlash faktini aniqlash, portlatish qurilmalarining tuzilishi, ishlatilgan portlovchi moddaning turi va miqdorini, portlash xavfsizligi qoidalarining buzilishi, tayyorgarlik ko'rilganlik holatini, oqibatlarini, portlatishdan avvalgi holatini tiklash, portlatish qurilmasi o'rnatilgan joyni topish, portlovchi moddalarning o'z o'zidan o't olishi mumkinligini aniqlash va boshqalar uchun o'tkaziladi.

Portlatish texnikasi ekspertizasida diagnostik, identifikatsion, klassifikatsion va situatsion turdagi vazifalar hal etiladi.

Portlash texnikasi ekspertizasini ekspertlar bajarishlari uchun, ular oldiga tergovchi, surishtiruvchi yoki sud tomonidan quyidagi savollarni qo'yishlari tavsiya etiladi:

Portlash sodir bo'lgan joydan portlash xavfi bo'lgan obyektlar olinganda:

1) portlash xavfi bo'lgan obyekt portlash materiallari yoki portlash qurilmalariga tegishlimi?

Portlash materiallari olingan bo'lsa:

1) ekspertizaga yuborilgan obyektlarda portlatish moddalarining qoldiqlari mavjudmi, agar bor bo'lsa ularning turi, xususiyati va ishlatilish sohasi belgilansin.

2) taqdim etilayotgan modda portlash materiallariga xosmi?

3) agar xos bo'lsa, qaysi material turiga portlovchi moddalar yoki portlatish jihozlariga mansub?

4) portlash materiallari kanday usulda ishlab chiqilgan (qo'lbola yoki sanoatda)?

5) xususiyatlari va ishlatilish sharoiti qanday?

6) ekspertizaga taqdim etilayotgan portlash materiali portlatishga yaroqlimi?

7) agar takdim etilayotgan portlash materiali sanoatda ishlab chiqarilgan bo'lsa, uning turi va markasi qanaqa?

Portlatish qurilmalari olingan bo'lsa:

1) portlatish qurilmasi hamda uning asosiy elementlarining konstruksiyasi va tayyorlash usullari (ko'lbola, sanoatda) qanday?

2) agar portlatish qurilmasi sanoatda ishlab chikarilgan bo'lsa, uning turi va markasi (artelleriya snaryadi, mina, granata, imitatsiya jihozlari, uyg'otish jihozlari va shu kabilar) kanday?

3) portlatish qurilmasi harbiy o'q dorilar (boyepripaslar) toifasiga mansubmi?

4) portlatish qurilmasi portlatish uchun yaroqlimi?

Portlash sodir etilganda:

1) sodir bo'lgan portlashning xususiyati, tabiati va uni keltirib chiqqan texnik sabablar qanday?

2) tadqiqot uchun taqdim etilgan obyektlarda portlovchi modda koldiqlari mavjudmi?

3) agar mavjud bo'lsa, qaysi turga mansub, uning xususiyatlari va ishlatish sharoiti qanday?

4) portlatish qurilmasining va uning asosiy qismlarining tuzilishi, tayyorlanish-ishlanish uslubi (sanoat ishlab chiqarishda, qo'lda yasalgan va hokazo) qanday?

5) portlatish qurilmaning o't oldirish usuli va tartibi qanday?

6) portlatilayotgan qurilmaning zararlanish xususiyati va trotil ekvivalentida portlash kuchi qanday?

7) portlash quvvati kancha va uning zarar yetkazish xususiyatlari qanday?

8) portlatish qurilmasi sanoatda ishlab chiqarilib tayyorlangan bo'lsa uning turi, markasi (artelleriya snaryadi, mina, granata, imitatsiya jihozlari, detonatsiya qilish jihozlari va shu kabilar) qanday?

9) portlatilgan kurilma o'q-dorilar toifasiga mansubmi?

10) portlatish qurilmasi qo'lda ishlangan bo'lsa uni yasagan shaxsning bu sohadagi mutaxassislik malakasi qanday?

Ekspertlarning oldiga qo'yilgan savollar portlash xavfi bo'lgan obyektlar bilan xavfsiz ish olib borish maqsadida surishtiruv, tergov organlari bilan kelishilgan holda bo'lishi kerak.

Portlash xavfi bo'lgan har bir obyekt bilan ishlash faqat laboratoriya rahbariyati ko'rsatmasi asosida amalga oshiriladi. Portlash xavfi bo'lgan obyektlarni tashish (transportirovka qilish) uchun ular quyidagi tartibda o'rab-joylashtirilishi zarur:

– o'ram porolon, kog'oz, penoplastlardan iborat bo'lishi;

- o‘ramlar va ulardagi obyektlar bir-biriga tegmasligi uchun va siljimasligi uchun mustahkamlash;
- elektr toki yordamida ishlaydigan portlatish jihozlarni alohida o‘rab-joylashtirish;
- portlovchi moddalarni o‘rab-joylashtirishda toza shisha, polietilen, qog‘oz va kartonli idishlardan foydalanish.

Portlash xavfi bo‘lgan obyektlarni tashish (transportirovka qilish) qurollangan qo‘rikchilar yordamida amalga oshiriladi va ularni xizmat avtoulavlarida, maxsus portlash konteynerlariga joylashtirilgan holda, tekshiriladigan joyga eltib qo‘yiladi.

Tushuntirilsinki, jinoyat to‘g‘risidagi ariza, xabar bilan birga taqdim etilgan hujjatlar, predmetlar (narsalar), fotosuratlar, audio-, videoyozuvlar faqat ushbu materiallarni taqdim etgan shaxslar ish qo‘zg‘atilgandan keyin so‘roq qilingan va taqdim etilgan hujjatlar, predmetlar (narsalar) kim tomonidan, qachon, qayerda, qanday holatlarda topilganligi yoki fotosurat, audio-, videoyozuvlar amalga oshirilganligi aniqlangan holdagina maqbul dalil sifatida foydalanilishi mumkin. Taqdim etilgan predmetlar (narsalar)ni maqbul dalil deb topishning zarur sharti ularni ko‘zdan kechirish to‘g‘risidagi bayonnoma tuzilganidan so‘ng chiqariladigan, predmetlar (narsalar)ni ishga ashyoviy dalil sifatida qo‘shish to‘g‘risidagi qaror (ajrim) hisoblanadi. Zarur hollarda hujjatlar, predmetlar (narsalar), fotosuratlar, audio-, videoyozuvlarni ishga daliliy ashyo sifatida ishga qo‘shish masalasini hal etish uchun tegishli ekspertiza tayinlanishi mumkin [10].

Portlovchi moddalar qo‘llanishlik sohasiga ko‘ra 4-guruhga mansub bo‘lib, bularga portlashni boshlab beruvchi, ta‘minlovchi (birlamchi) moddalar, brazantli (ikkilamchi) moddalar, otishga mo‘ljallangan moddalar yoki poroxlar va pirotexnik qo‘shilma moddalarni tashkil qiladi.

Portlashni boshlab beruvchi (birlamchi) portlash moddalari oz miqdordagi issiqlik yoki mexanik ta‘sir natijasida portlab ketish xususiyatiga ega bo‘lib, ular qisqa muddatda yonishi va detonatsiya reaksiyasiga o‘tishi bilan sifatlanadi. Bu moddalar portlash jarayonida birinchi bo‘lib yonadi va asosiy portlovchi moddani detonatsiyasi uchun qo‘llanadi. Mazkur moddaning eng ko‘p tarqalgan turlari simob, qo‘rg‘oshin azidi hisoblanadi.

Brizentli (ikkilamchi) portlatish moddalariga tashqi sharoit muhiti unchalik ta‘sir etmaydi. Bu moddalarni portlatish uchun yuqorida ko‘rsatilgan birlamchi moddaning kam miqdori (bir necha gramm) ishlatiladi. Brizentli portlovchi moddalariga turli individual vositalar, jumladan, trotil, geksojen, TEN, tetril, pikrent kislota va portlovchi qo‘shilmalar kiradi.

Otishga mo‘ljallangan (porox) moddalarining asosiy xususiyati portlashga olib keluvchi tezda o‘t olib yonuvchiligi hisoblanadi.

Portlatish qurilmasi deganda, maxsus ishlangan va ma‘lum sharoitlarda portlash qobiliyatiga ega bo‘lgan turli vosita - qurilmalar tushuniladi [11]. Bular qo‘lbola yoki sanoatda tayyorlangan bo‘lishi mumkin.

Portlatish qurilma (moslamalar)ning birorta qismi qo‘lda yasalgan yoki boshqacha usulda yig‘ilgan bo‘lsa, yasama qurilma deb hisobladi.

Sanoat ishlab chiqarishda fizikaviy portlatishdan hosil bo‘ladigan energiyadan foydalanish uchun tayyorlangan va gaz, chang-havo parlari qo‘shilmalaridan foydalanuvchi qurilmalar ekspertiza amaliyotida deyarli uchramagan.

Portlash moddalarining texnikaviy ekspertiza obyektlariga portlovchi moddalar, portlatish qurilmalari, portlatish qurilmalarini yasashda foydalanish mumkin bo'lgan materiallar, portlatish qoldiqlari, jinoyat ishi materiallari (hujjatlar) kiradi.

Portlovchi vositalarda ishlatiladigan portlovchi modda va materiallarning xilma-xil bo'lishligi kriminalistik tadqiqotda ekspertizaning o'ziga xos uslubiyatlarini qo'llashni talab etadi.

Portlovchi moddalardan qolgan izlarni tadqiq etishda asosan (tomchili) analitik reaksiya, yupqa qatlamli xromotografiya uslublari qo'llanib, ularning tahlili gaz – suyuqlik va suyuqlik xromotografiya, infra qizil spektrometriya, rentgenostruktur analiz yordamida o'tkaziladi.

Pirotexnik qo'shilmalar tarkibiga kiruvchi moddalarning turini aniqlash uchun elementli spektral va mikro spektral uslublari qo'llaniladi.

Pirotexnik qo'shilmalar tarkibiga kiruvchi moddalarning turini aniqlash uchun odatda elementli spektral va mikro spektral uslublari qo'llaniladi.

Portlash hodisasining xususiyatini aniqlash, portlab ketgan qurilmaning tashqi ko'rinishini tiklash, uning tuzilishi, ishlatish va qo'llanishlik prinsiplarini tekshirish sud-portlash ekspertiza sohasida maxsus bilimga ega bo'lgan mutaxassislar tomonidan amalga oshiriladi.

Hal etiladigan masalalar ko'p hollarda kompleks xarakterga ega bo'lib, ularni yechish samaradorligi mutaxassisning amaliy tajribasi, malakasiga, boshqa turdagi ekspertiza natijalari va voqea yuzasidan yig'ilgan ma'lumotlarning to'laligiga bog'liqdir.

Portlovchi moddalar ekspertizasi. Ushbu ekspertizaning muhim asosini yonishni detonatsiyaga aylanish, detonatsiya va fizikaviy portlashlar nazariyasi tashkil qiladi.

Portlovchi moddalar tashqi ta'sirlar (zarba, issiqlik va boshqalar) natijasida katta tezlik bilan kimyoviy reaksiyaga kirishib, ko'p issiqlik va gaz ajratib chiqaradigan kimyoviy birikmalar yoki moddalar aralashmasidir.

Mazkur ekspertizasining tadqiqot obyektlari portlashga aloqador bo'lgan narsalar hamda sharoitlar, ya'ni oltingugurt, selitra, detanatorlar, alyumin kukuni, poroxlar, brizant portlovchi moddalar bo'lishi mumkin.

Ekspertizga ashyoviy dalillarni har biri alohida o'ralgan holda taqdim qilinishi kerak.

Ushbu ekspertiza yordamida quyidagi savollar hal qilinadi:

1) taqdim etilgan tuproq namunalarida portlovchi moddalar qoldiqlari mavjudmi? agar mavjud bo'lsa, uning turi va qayerlarda ishlatilishi aniqlansin.

2) taqdim etilgan fuqaroning uyidan ashyoviy dalil sifatida olingan o'g'it, oltingugurt va alyumin kukuni portlovchi moddalar hisoblanadimi?

3) taqdim etilgan ashyoviy dalillar portlovchi moddalar turkumiga kiradimi? Agar kirsam, uning turi aniqlansin.

4) taqdim etilgan metall bo'laklarida portlovchi moddalar qoldiqlari mavjudmi? ular qayerlarda ishlatilishi aniqlansin.

5) taqdim etilgan kiyim qoldiqlarida portlovchi moddalar mavjudmi? agar mavjud bo'lsa, uning turi aniqlansin.

Ashyoviy dalillarni olish to'g'risidagi qarorga portlash sodir bo'lgan joyning (binolarning) tasviri va uning chizmasi ilova qilinishi kerak. Ushbu ilovada binoning

o'lchamlari, ashyoviy dalil olingan joylar, jug'rofiy tomonlar (shimol, janub, sharq, g'arb) ko'rsatilmog'i lozim [12].

Mazkur turdagi ekspertizalarni bajarish an'anaviy fizik-kimyoviy usullardan tashqari zamonaviy analitik usullarni qo'llashni talab qiladi. Bu maqsadlarda o'ta sezgir kapillyar kolonkali gaz-xromatografi va xromato-mass-spektrometr qurilmalaridan keng foydalaniladi.

Xulosa qilib aytganda, portlash oqibatida yong'in yoki yong'indan keyin portlash sodir bo'lishini sabablarini aniqlash maqsadida, portlash-texnik va yong'in-texnik ekspertlarini kompleks tayinlash va o'tkazish ijobiy natija beradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Sud ekspertizasi va kriminalistika atamaları lug'ati. Mualliflar jamoasi. Toshkent: TDYUU-2024. 77-bet.
2. Матышев А.А. «Осмотр трупа на месте его обнаружения». изд. «Лань». С.-Петербург, 1994. С. 43.
3. Градобоев В.М. Судебная фотография для следователей: Часть 1. Учебное пособие. - Л., 1987.
4. Душеин С.В., Егоров А.Г., Зайцев В.В. и др. Судебная фотография. СПб: Питер, 2005.
5. Винберг А.И. «Криминалистика» 1950 й. С.3.
6. Дильдин Ю.М., Мартынов В.В., Семенов А.Ю. Место взрыва как объект криминалистического исследования. М.: Юрид. лит., 1995. с. 52-53.
7. Газизов В.А., Подволоцкий И.Н. Меры обеспечения цифровой криминалистики /В.А.Газизов, И.Н.Подволоцкий // Энциклопедия судебной экспертизы. — 2020. — № 1. — С. 21—28.
8. Ўзбекистон Республикаси Жиноят процесси: Дарслик /Б.А.Миренский, А.Х.Раҳмонқулова бошқалар. Т: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2004, 154-бет.
9. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi. -- Toshkent: Adolat, 2021.
10. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2018 йил 24 августдаги 24-сон "Далиллар мақбуллигига оид жиноят-процессуал қонуни нормаларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида"ги Қарорининг 10-банди.
11. Р.Алимова, С.Отахўжаев. Суд экспертизасини ташкил қилиш ва ўтказиш масалалари (ўқув қўлланма). "Янги аср авлоди", Тошкент-2001. 67-бет.
12. Замонавий суд экспертизасининг имкониятларидан тўлиқ фойдаланиш бўйича амалий қўлланма. "Адолат" миллий ҳуқуқий ахборот маркази. Тошкент-2023. 298-бет.

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI – PEDAGOGICAL SIENCE

Received: 16 June 2025
Accepted: 5 July 2025
Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

DIDACTIC OPPORTUNITIES FOR THE DEVELOPMENT OF CREATIVE COMPETENCE OF EDUCATORS OF THE SOCIO-HUMANITARIAN DIRECTION

Jumaniyozova Muhaiyo Tojiyevna,
doctor of Pedagogical Sciences (DSc)
Uzbekistan State University of world languages

Abstract. This article will talk about the problems of organizing the continuous education of pedagogical personnel, creative thinking.

Keywords: skills development, creativity, education.

IJTIMOYIY-GUMANITAR YO'NALISH PEDAGOGLARI KREATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Jumaniyozova Muhayyo Tojiyevna,
pedagogika fanlari doktori (DSc)
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
E-mail: m.jumaniyozova@uzswlu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada pedagog kadrlarning uzluksiz ta'lim olishini tashkil etish muammolari, kreativ fikrlash haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: malaka oshirish, kreativlik, ta'lim.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N37>

Pedagog kadrlarning uzluksiz ta'lim olishini tashkil etish muammolariga butun dunyoda katta e'tibor bilan qaraladi. Katta yoshlilarni butun umr davomida o'qitish va ularga ta'lim berish ta'limning jamiyat hayotida va mehnat faoliyatida katta yoshdagilarning ishtirok etishini ta'minlashga qaratilgan barcha shakllarini, shuningdek, rasmiy, norasmiy va informal o'qitish jarayonlarining butun majmuini qamrab oladi.

Yevropaning rivojlangan davlatlarida katta yoshlilar ta'limining asosiy xususiyati mutaxassislarning o'z-o'zini rivojlashtirishiga va mustaqil kasbiy rivojlanishga yo'nalganligida bo'lib, bu davlatlarda mustaqil malaka oshirish, masofaviy ta'lim, aralash ta'lim, ochiq ta'lim resurslari vositasida har qanday soha mutaxassisi o'z ustida mustaqil ishlashni tashkil etishi uchun tegishli shart-sharoitlar va metodik ta'minot yaratilganligini qayd etish lozim.

O'zbekistonda ham ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga o'tishni tezlashtirishga yordam beruvchi asosiy omillardan biri ta'lim sifatini oshirish hisoblanadi, chunki davlatning innovatsion rivojlanish salohiyati raqobatbardosh kadrlarga bo'lgan ehtiyojni va talabni kuchayishiga olib keldi.

Mamlakatimizda katta yoshlilar ta'limini tashkil etish, malakasini oshirishning huquqiy asosi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunning 13-moddasida belgilangan, unga ko'ra "kadrlar malakasini oshirish kasbiy bilim, malaka va ko'nikmalarning chuqurlashtirilishi hamda yangilab borilishini ta'minlaydi, kadrlarning toifasi, darajasi, razryadi va lavozimi oshishiga xizmat qiladi. Kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish shakllari va muddatlari tegishli davlat ta'lim talablari bilan belgilanadi", – deyilgan [8]. Qonunning 15-moddasida "katta yoshdagilarni o'qitish va ularga ta'lim berish"ning ta'lim olish shakli sifatida belgilanishi ta'lim tizimi oldidagi muammolarni hal etish uchun yangi axborotni o'zlashtiradigan va egallangan bilimlarni mustaqil baholashga qodir bo'lgan, zarur qarorlar qabul qiladigan innovator o'qituvchilarni kasbiy rivojlantirish imkoniyatini yaratadi.

Mamlakatimizda malaka oshirish tizimini takomillashtirish va o'qituvchilarni kasbiy kompetentligini rivojlantirish metodologiyasi, kasbiy o'z-o'zini rivojlantirishning pedagogik-psixologik jihatlari, andragogik tamoyillari va texnologiyalari, kattalar ta'limini tashkil etishning konseptual masalalari R.X.Djurayev, J.Yo'ldoshev, N.Muslimov, O.Musurmanova, X.Ibragimov, Sh.Q.Mardonov, A.A.Xalikov, D.I.Yunusova, O.A.Qo'ysinov, A.D.Asqarov, A.S.Djurayev, S.Yu.Maxmudov, M.T.Mirsoliyeva, M.A.Yuldashev, G.Ibragimova F.Zokirova, Sh.Pozilova, A.R.Aripdjanova, M.J.Shodiyevalarning ilmiy ishlarida tadqiq etilgan.

Tadqiqot muammosiga oid me'yoriy hujjatlar, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy sharoitlar, texnologik yutuqlar va postindustrial iqtisodiyotga o'tish tezligining o'zgarishi; ta'lim sohasidagi xalqaro tajribalar, jamiyat ehtiyoji hamda ta'lim oluvchilarning ta'limga bo'lgan ehtiyojini o'zgarishi; o'qitishning zamonaviy texnologiyalari takomillashuvi; davlat buyurtmasi asosida o'qituvchiga qo'yilgan kasbiy talablarning o'zgarishi; DTS va o'quv dasturlarining optimallashtirilishi va modernizatsiya qilinishi; oliy ta'limda o'qitishning kredit-modul tizimiga o'tilishi, oliy ta'lim muassasalariga moliyaviy mustaqillik berilishi bilan bog'liq holda pedagog kadrlarning shaxsiy va kasbiy kompetentlik darajasini, oliy ta'lim tizimi oldiga qo'yilgan vazifalarni bajarishda qaratilgan kreativ, o'ziga xos yangicha yondashuvini shakllantirishni talab etmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi "Ta'lim-tarbiya tizimini yanada rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4884-sonli Qarorida ta'lim tizimlari hamda ilm-fan sohasi o'rtasida yaqin hamkorlik va integratsiyani, ta'limning uzviyligi va uzluksizligini ta'minlash maqsadida "pedagog kadrlarning kasbiy mahorati va faoliyat samaradorligini muntazam oshirib borish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish, malaka oshirish tizimini hayot davomida o'qish tamoyili asosida takomillashtirib borish" vazifasi belgilab berilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 27-avgustdagi "Oliy ta'lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to'g'risida"gi PF-5789-sonli Farmoniga asosan oliy ta'lim muassasalari pedagog kadrlarining kasbiy bilimi, ko'nikmalari va mahoratini uzluksiz yangilab borish mexanizmlari, qayta tayyorlash va malaka oshirishning zamonaviy talablariga muvofiq oliy ta'lim sifatini ta'minlash uchun zarur darajada kasbiy tayyorgarlikni oshirishga qaratilgan bevosita hamda kasbiy faoliyatga aloqador bilvosita shakllari amaliyotga joriy etilmoqda.

Oliy ta'lim tizimida qayta tayyorlash va malaka oshirishning maqsadi pedagog xodimlarning ijodiy imkoniyatlarini shakllantirish, ilmiy saviyasini rivojlantirish, dunyoqarashini kengaytirish hamda kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishdan iborat

ekanligini hisobga olgan holda, biz tadqiqot jarayonida yangidan joriy etilgan uzluksiz malaka oshirish tizimining didaktik imkoniyatlarini tahlil qilishni vazifa sifatida belgilagan edik. Uzluksiz malaka oshirish tizimining didaktik xususiyatlari va pedagog kadrlarning kreativ kompetentligini rivojlantirish imkoniyatlarini tahlil qilishda quyidagilarga e'tibor qaratdik:

- 1) pedagog kadrlarning o'quv-metodik va ilmiy-pedagogik faoliyati natijalarini inobatga oladigan, ularga muntazam ravishda kasbiy o'zi-o'zini rivojlantirib borish imkoniyatini beruvchi uzluksiz malaka oshirish tizimini amaliyotga joriy etilgan tashkiliy tuzilmasi xususiyatlari;
- 2) uzluksiz malaka oshirish shakllari va bevosita malaka oshirish kurslarida ta'lim mazmunini tanlashning didaktik tamoyillari xususiyatlari;
- 3) uzluksiz malaka oshirish jarayonida kreativ kompetentlikni rivojlantirish bosqichlari, malaka oshirishning rasmiy, norasmiy va informal shakllari uzluksizligi mohiyati va ularning didaktik tizimi xususiyatlari o'rganildi. "Oliy ta'lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish jarayonlarini tashkil etish tartibi to'g'risida"gi Nizomga asosan rahbar va pedagog kadrlarning o'quv-metodik va ilmiy-pedagogik faoliyati natijalarini inobatga oladigan, ularga muntazam ravishda kasbiy o'z-o'zini rivojlantirib borish imkoniyatini beruvchi **uzluksiz malaka oshirish tizimini amaliyotga joriy etilgan tashkiliy tuzilmasi** (2.1-rasmga qarang) asosiy xususiyati quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- davlat-jamiat xususiyati;
- uzluksiz ta'limning ichki tuzilmalari bilan uzviy bog'liqligi;
- kattalar ta'limi (andragogika) asosidagi nazariyaga yo'nalganligi;
- ta'lim xizmatlari bozorini shakllanganligi;
- boshqaruvning turli shakllari rivojlanishi (qonunchilik, boshqaruvchilik, iqtisodiy);
- maxsus tayyorlangan pedagog kadrlar, jumladan maslahatchilar, boshqaruvchilar, tyutorlar, ta'limning o'rgatuvchi dasturiy vositalari.

Tashkiliy tuzilmaga mos ravishda tegishli axborot-metodik va tashkiliy-texnik baza mavjud bo'lgan taqdirda qayta tayyorlash va malaka oshirish o'quv kurslarida masofadan o'qitish usullari qo'llanilishi belgilab qo'yilgan va davlat talablari yangilangan.

"Davlat ta'lim talablari – ta'limning tuzilmasiga, mazmuniga va uni amalga oshirish shart-sharoitlariga, shuningdek, ta'lim oluvchilarning jismoniy, shaxsiy, intellektual, ilmiy hamda kasbiy sifatlariga qo'yiladigan majburiy talablardir.

Uzluksiz malaka oshirish tizimi – rahbar va pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligini zamonaviy talablar bilan uyg'unlashtirish, muntazam ravishda rivojlantirib borish imkoniyatini beruvchi ko'p bosqichli tizim.

Masofaviy malaka oshirish – ishlab chiqarishdan ajralmagan holdagi masofadan o'qitish ta'lim usullari orqali malaka oshirishning onlayn (videoma'ruzalar, maslahatlar, nazorat turlarini masofadan turib real vaqt rejimida o'tkazish) va offlayn (masofaviy ta'lim tizimidagi tegishli o'quv-metodik resurslarni mustaqil ravishda o'zlashtirish) shakli" [8].

Mustaqil malaka oshirish – ta'lim darajasi va sifatiga qo'yiladigan Davlat ta'lim talablariga muvofiq yangi bilimlar, malaka va ko'nikmalarni rahbar va pedagog kadrlar tomonidan mustaqil o'zlashtirish, o'zini-o'zi kasbiy rivojlantirish shakli;

Muqobil malaka oshirish – mustaqil malaka oshirish shakllaridan foydalanib, rahbar va pedagog kadrlarning individual kasbiy mahorat natijalari tasdig'ini amaldagi bevosita malaka oshirish shakllariga tenglashtirilgan shakli.

Elektron portfolio – rahbar va pedagog kadrlarning kasbiy faoliyat natijalarini baholashga qaratilgan o'quv-metodik, ilmiy-tadqiqot va ijodiy ish materiallarni qamrab oluvchi elektron resurslar majmuasi.

Qayta tayyorlash va malaka oshirish kurslarida o'qish tegishli vazirliklar va idoralar bilan kelishgan holda O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan tasdiqlangan qayta tayyorlash va malaka oshirish kursi o'quv rejasining namunaviy tuzilmasi asosida ishlab chiqilgan 288 soat hajmdagi o'quv dasturlari bo'yicha amalga oshiriladi. Bunda, o'quv dasturining 144 soat hajmi ishdan ajralmagan holda mutaxassislik bo'yicha mustaqil malaka oshirish, 144 soati to'g'ridan-to'g'ri (bevosita) malaka oshirish shaklida ishdan ajralgan holda amalga oshiriladi.

Bevosita malaka oshirish shaklida o'quv jarayonini tashkil etish tegishli yo'nalishlar bo'yicha tasdiqlangan malaka talablari, o'quv rejalari va dasturlar, mashg'ulotlar jadvali bilan tartibga solinadi.

Gumanitar yo'nalish va ijtimoiy-gumanitar fanlar bloki pedagoglarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish bo'yicha ta'lim dasturlari mazmuniga kasblar va lavozimlarga bo'lgan kasbiy malaka talablariga muvofiqlik; davlat maktabgacha tarbiya talablariga, umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar va oliy ta'limning Davlat ta'lim standartlariga nisbatan izchillik; zamonaviy pedagogik texnologiyalar va o'qitish vositalariga yo'naltirilganlik; dasturlar mazmunini qayta tayyorlash va malaka oshirishning belgilangan turlari va shakllariga muvofiqligi kabi bazaviy talablar qo'yilgan.

Oliy ta'lim muassasalari pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash sifatiga qo'yiladigan talablar asosida quyidagilarga yo'naltirilgan:

oliy ta'lim muassasalari pedagog kadrlarining kasbiy mahoratini muntazam oshirish asosida ularning ilmiy va amaliy tadqiqotlar, texnologik taraqqiyot hamda o'qitilayotgan fanlar bo'yicha innovatsiyalar, shuningdek, o'quv jarayonini tashkil etishning zamonaviy uslublariga oid ko'nikmalarini rivojlantirish;

oliy ta'lim muassasalari pedagog kadrlarida butun jahon Internet axborot tarmog'i, multimedia tizimlari va masofadan o'qitish usullaridan foydalangan holda, ilg'or pedagogika, axborot-kommunikatsiya va innovatsion texnologiyalarni egallash, ularni o'quv jarayoniga faol tatbiq etish ko'nikmalarini rivojlantirish;

oliy ta'lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining chet tilini amaliy o'zlashtirish darajasini oshirish va undan o'z kasbiy mahoratini, pedagogik va ilmiy faoliyatini muttasil oshirib borish uchun keng foydalanish;

malaka oshirishning bilvosita shakllarini amaliyotga to'liq joriy etish, pedagog kadrlarning ilmiy va ilmiy-pedagogik faoliyati natijalarini inobatga oladigan, tabaqalashtirilgan uzluksiz malaka oshirish jarayonlarini rivojlantirish asosida malaka oshirishning muqobil shakllarini joriy etish.

Ijtimoiy-gumanitar fanlar pedagog kadrlariga qo'yiladigan malaka talablari yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi va jamiyatning ma'naviy asoslari, oliy ta'limning normativ-huquqiy asoslari, pedagogik faoliyatda raqamli kompetensiyalar, ilmiy va

innovatsion faoliyatni rivojlantirish, pedagogning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish, ta'lim sifatini ta'minlashda baholash metodikalari, pedagogning mahorati va kreativligi, mutaxassislik fanlarini o'qitish metodikasi modullari doirasida belgilangan.

Malaka oshirish kurslarida ta'lim mazmunini shakllantirish quyidagi didaktik talablarga javob berishi lozim:

ta'lim mazmunini jamiyat, fan, madaniyat va shaxsga muvofiqligi tamoyili. Malaka oshirish ta'limi mazmunini kurs kontingentining bilim, ko'nikma va malakalari, kompetensiyalari darajasidan kelib chiqib shakllantirish maqsadga muvofiq. Ya'ni andragogik ta'limning didaktik tamoyillari: ishtirokchiga yo'naltirilganlik, tajribaga yo'naltirilganlik, hayot tarziga yo'naltirilganlikka ko'proq e'tibor qaratish, shuningdek, jamiyat, madaniyat va shaxs imkoniyatlari rivojlanishining zamonaviy darajasini aks ettiruvchi bilim, ko'nikma, malakalar va kompetensiyalar ta'lim mazmuniga kiritilishi lozim;

o'qitishning muayyan protsessual jihatlarining yagonaligi tamoyili. Bunga ko'ra ta'lim mazmunini shakllantirishda andragogik ta'limning rasmiy, norasmiy va informal konsepsiyalari hamda o'quv jarayonining aniq xususiyatlari, uning tamoyillari, amalga oshirish texnologiyalari va o'zlashtirish darajalari birligi hisobga olinishi kerak;

turli sathlardagi ta'lim mazmuni tuzilmasining yagonaligi tamoyili. Bunda nazariy bilimlar, o'quv modullari, o'quv materiallari mazmuni, ta'lim oluvchining shaxsi kabi qismlarni o'zaro muvofiqlashtirishni taqozo qiladi;

ta'lim mazmunini insonparvarlashtirish tamoyili. Bu tamoyil ta'lim dasturlari doirasida kompetensiyani egallashga qaratilgan ta'lim maqsadlari shaxsning umuminsoniy madaniyati, uning ma'naviy ehtiyoji va qobiliyatlari faol ijodiy va amaliy o'zlashtirilishi va rivojlantirilishiga shart-sharoit yaratishi kerak;

ta'lim mazmunining asoslanganligi tamoyili. Har bir fan yoki modul mazmuni gumanitar va tabiiy-ilmiy bilimlarni integratsiyalash, uzviylik va fanlararo aloqalarda turli nazariyalar tamoyillari va o'qish asoslari, konstruktivizm, fenomenologik anglash nazariyasi, transformativ o'qish, bixeviorizm, neyrobiologik o'qish nazariyasiga asoslanishi lozim;

ta'lim mazmuni asosiy komponentlarining shaxs ichki (tayanch) madaniyati tuzilmasiga muvofiqligi tamoyili. Andragogikada "ustoz-shogird" munosabatlari, turli yoshdagilarning o'qish qobiliyatini o'zgarishi, o'qish turlari: kognitiv o'qish, emotsional o'qish, tajriba asosidagi o'qish, ta'limda motivatsiya, malaka oshirish psixologiyasi, chegaralangan sharoitlar, xarajatlar, vaqt, joy, gender xususiyatlar hisobga olinishi lozim;

evtagogik yondashuv asosida ta'limni shaxsning o'z-o'zini kasbiy va shaxsiy rivojlantirishga yo'naltirish, ijodiy rivojlanib boruvchi ta'lim konsepsiyasiga asoslanganlik tamoyili. Evtagogikada oliy ma'lumotdan keyingi ta'lim shakllari va ta'lim mazmuni shaxsning o'z-o'zini anglashi va o'z-o'zini rivojlantirishning ichki ehtiyojlaridan kelib chiqib amalga oshirilishiga, nimani, qachon va qaerda o'qishini erkin tanlashi tamoyiliga asoslanadi.

Ma'lumki, didaktik tizim-o'qitishning maqsadlari, mazmuni, shakllari, usullari va vositalarining tartibli to'plami sifatida tushunilib, uning asosini ta'lim faoliyati tashkil etadi. Ta'lim faoliyati esa inson tomonidan butun hayot davomida amalga oshiriladigan faoliyat hisoblanadi.

Har qanday didaktik tizim quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi: ta'lim (o'qitish)ning maqsadi va vazifalari; ta'lim mazmuni; ta'lim usullari va vositalari; ta'limni tashkil etish

shakllari; o'quv natijalari. Uzluksiz malaka oshirish jarayoni ham o'ziga xos didaktik tizimni amalga oshiradi.

Pedagoglarni davriy emas, balki doimiy ravishda uzluksiz o'qitib borish, malaka oshirishni kasbiy ehtiyojdan kelib chiqib tashkil etish maqsadga muvofiqligini hisobga olgan holda, ijtimoiy-gumanitar yo'nalish pedagoglari kreativ kompetentligini uzluksiz kasbiy rivojlantirish (continuous professional development), o'zini-o'zi rivojlantirish (self-development), bajarish orqali o'rganish (learning by doing) muhitini yaratish asosida amalga oshirish mumkin bo'ladi.

Professor N.A.Muslimov o'z-o'zini rivojlantirish, o'z-o'zini boshqarish, mustaqil kasbiy rivojlanish, bajarish orqali o'rganishning uchta darajasini va ularning "kuchli", "zaif" tomonlari hamda "muvozanatlash" ning xususiyatlarini ajratib beradi. Bular:

- 1) "tezkor" daraja – "kuchli" tomoni modellashtirish jarayonlari, dasturlashtirish, o'zini tutish dasturlari hamda o'quv harakatlarini detallashtirish, ularni qayta qurishning moslashuvchanligi bilan xarakterlansa, "zaif" tomonlari rejalashtirish va dasturlashdagi tushunmovchiliklar, kamchiliklar, o'quv maqsadlarini kam anglanishi hamda turg'un emasligi bilan izohlanadi. "Muvozanatlash" o'quv vazifalari va o'quv faoliyatiga oson kirishib ketish, unda oson yo'nalish olish, ta'lim beruvchi talablari va shartlariga oson moslashishga o'rgatish orqali amalga oshiriladi;
- 2) "avtonom" daraja-"kuchli" tomoni rejalashtirishning yuqori darajada rivojlanganligi, natijalarni baholash bilan xarakterlansa, "zaif" tomonlari natijalarni rejalashtirish va baholash jarayonlarining yetarli emasligi, o'quv jarayonlarida yo'nalish olishning tezkor emasligi, rejalashtirishning tizimli emasligi bilan xarakterlanadi. "Muvozanatlash" o'quv jarayonida o'quv vaziyatlarini oldindan rejalashtirilishi, o'ylab chiqilishi, doimiy nazorat va tuzatish kiritish asosida amalga oshiriladi;
- 3) "turg'un" daraja-"kuchli" tomoni rejalashtirish hamda baholash jarayonlarining yuqori darajada rivojlanganligi bilan farq qilsa, "zaif" tomonlari modellashtirishda ko'rinadi. "Muvozanatlash" o'quv faoliyatini doimiy nazorat qilish va tuzatib borish orqali amalga oshiriladi.

Uzluksiz malaka oshirish jarayonida pedagoglarning kreativ kompetentligini takomillashtirish uchun ta'lim oluvchi-tinglovchilarda ijodiy mustaqillikni rivojlantirish, pedagogik faoliyatda muammolarni yechish algoritmini loyihalashga o'rgatish, kreativlikning ahamiyati va qimmatini tushuntirish, ijodiy mustaqillikni rivojlantirish uchun zaruriy shart-sharoitlarni yaratish, kasbiy tayyorgarlik jarayonida ijobiy hissiy kayfiyat, ma'naviy sog'lom muhit, kasbiy imkoniyatlar va ichki motivatsiya o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ta'minlash kerak.

Pedagogning kreativ kompetentligini rivojlantirishda ichki motivatsiya (bajarilayotgan topshiriq yoki ish natijasi uchun mas'uliyatni his qilish, mehnatsevarlik, o'z ishi natijasidan qoniqish, o'zining qadriyatlariga tayanish, bajarayotgan ishga bo'lgan ishonch, ichki intuitsiyaning rivojlanganligi) va tashqi motivatsiya (insonni o'z ishida erishgan muvaffaqiyatlarini boshqa odamlar tomonidan e'tirof etilishini istashi, shaxsiy fazilatlar, layoqati va qadriyatlarining o'zga kishilar yoki uning uchun ahamiyati bo'lgan guruh tomonidan tan olinishiga erishish istagi), vositali motivatsiya (maosh, mukofot, tashakkurnoma va boshqalar bilan taqdirlanish istagi), ilg'or tajribalarni o'rganish uchun shart-sharoit mavjudligi, raqamli texnologiyalar sharoitida gumanitar fanlarni o'qitish malakasiga egaligi kabi ko'plab omillar ta'sir etishi mumkin.

Yuqorida qayd etilgan fikrlardan kelib chiqilsa, bevosita malaka oshirish kurslari o'quv rejasiga mutaxassislik fanlari doirasida tinglovchilar o'z ehtiyojlaridan kelib chiqib tanlashi mumkin bo'lgan tanlov modullari kiritilishi va dasturlar variativ bo'lishi lozim.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Нафиева А.Г. Креативная компетентность педагога: теоретический аспект // Молодежь и наука: реальность и будущее: Материалы III международной научно-практической конференции. – Невинномысск: НИЭУП, 2010. Т. I: Культурология. Педагогика. – 315 с.
2. Зубов В.П. Аристотель: Человек. Наука. Судьба наследия. – 2-изд. – М.: УРСС, 2000. – 368 с.
3. Ibragimov X.I., Quronov M.Q. Umumiy pedagogika: Darslik. – Toshkent: SAHHOF, 2023. – 416 b.
4. Ibragimova G. Interfaol o'qitish metodlari va texnologiyalari asosida talabalarning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish: Ped. bo'yicha fals. d-ri (PhD) ... dis. Avtoref. – T., 2007. – 24 b.
5. Inamova N. Bo'lajak tarbiyachilarni mustaqil ta'lim jarayonida kreativ sifatlarini rivojlantirish metodikasi: Ped. bo'yicha fals. d-ri (PhD) ... dis. Avtoref. – Toshkent, 2023. – 43 b.
6. Innazarov M.A. Malaka oshirish tizimida pedagog kadrlar kasbiy kompetentligini tashxislash texnologiyalarini takomillashtirish: Ped. bo'yicha fals. d-i (PhD) ... dis. Avtoref. – Toshkent, 2020. – 224 b.
7. Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности. – СПб.: Питер, 2009. – 434 с.
8. Исянов Р.Г. Кластерный подход в формировании модульной компетентности преподавателей высших образовательных учреждений. – Ташкент: ТГПУ, 2014. – 69 с.
9. Игнатович Е.В. Хьютагогика как зарубежная концепция самостоятельного обучения // Непрерывное образование: XXI век. 2013. Вып. 3: <https://blog.bitobe.ru/article/khyutagogika-evtagogika/>.
10. Yo'ldoshev J.G., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – T.: RTM, 2004. – 104 b.
11. Yuldashev M.A. Xalq ta'limi xodimlarining malakasini oshirishda ta'lim sifati menejmentini takomillashtirish: Ped. fanl. d-ri ... Dis. – T., 2016. – 309 b.
12. Yunusova D.I. Bo'lajak matematika o'qituvchisini innovatsion faoliyatga tayyorlash nazariyasi va amaliyoti: Ped. fanl. d-ri ... dis. Avtoref. – T., 2012. – 46 b.
13. Kadirov X.Sh. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarida mediakompetenlikni rivojlantirish texnologiyasi: Ped. fanl. d-ri ... dis. Avtoref. – T., 2020. – 47 b.
14. Kaldibekova B., Xodjaev B. Pedagogik aksiologiya. – Toshkent: A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxona nashriyoti, 2009. – 80 b.
15. Karimov K.A. Pedagog kadrlar malakasini oshirish tizimida axborot ta'lim muhitini tizimi (kasb-hunar ta'limi tizimi kadrlar malakasini oshirish misolida): Ped. bo'yicha fals. d-ri (PhD) ... Dis. – T., 2018. – 224 b.

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

ORGANIZATIONAL FORMS OF PHYSICAL EDUCATION IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Menglikulov Khairulla Alikulovich

Termez State University

Department of Sports administration, Senior Lecturer

Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD)

Abstract. This article examines the issues of organizing physical education in higher education institutions and analyzes the forms considered a priority by second- and third-year students. The study conducted at Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy explored students' attitudes toward physical education classes and identified the most suitable and engaging sports for them. The research results showed that more than half of the respondents consider it appropriate to organize physical education through a sports club system, allowing students more flexibility in attending classes. Furthermore, the most popular sports among students were volleyball, basketball, athletics, football, and gymnastics. Such analytical studies aimed at improving the physical education system contribute to the implementation of the most effective and engaging forms of training for university students.

Keywords: physical education, forms of physical education, sports club, sports sections, physical activity, types of sports, institute, students.

OLIIY O'QUV YURTIDA JISMONIY TARBIYANING TASHKILIY SHAKLLARI

Menglikulov Xayrulla Aliqulovich

Termiz davlat universiteti

Sport boshqaruvi kafedrasi, Katta o'qituvchi

P. f. b. f. d (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasasida jismoniy tarbiyani tashkil etish masalalari, shuningdek, 2- va 3-kurs talabalari tomonidan ustuvor deb hisoblangan shakllar tahlil qilingan. Denov tadbirkorlik va pedagogika institutida olib borilgan tadqiqot davomida talabalarining jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga bo'lgan munosabati, ular uchun eng maqbul va qiziqarli sport turlari aniqlangan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, respondentlarning yarmidan ko'pi jismoniy tarbiyani sport klubi tizimi orqali tashkil etishni maqsadga muvofiq deb hisoblaydi, bu esa talabalarga mashg'ulotlarda erkin ishtirok etish imkonini beradi. Bundan tashqari, talabalar orasida eng ommabop sport turlari sifatida voleybol, basketbol, yengil atletika, futbol va gimnastika turlari tanlangan. Jismoniy tarbiya tizimini takomillashtirishga qaratilgan bunday tahlillar universitet talabalari uchun eng samarali va qiziqarli mashg'ulot shakllarini joriy etishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: jismoniy tarbiya, jismoniy tarbiya shakllari, sport klubi, sport to'garaklari, jismoniy faoliyat, sport turlari, institut, talabalar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N38>

Kirish. Zamonaviy oliy ta'lim globallashtirish va xalqaro ta'lim makoniga integratsiya sharoitida rivojlanmoqda. Bu jarayon nafaqat o'quv dasturlarining tuzilmasini o'zgartirishni, balki talabalar tayyorgarligining turli yo'nalishlarini, jumladan, jismoniy tarbiyani takomillashtirishni ham nazarda tutadi. So'nggi yillarda oliy ta'lim tizimida o'quv jarayonini

modernizatsiya qilish, o'quv yuklamasini optimallashtirish va ta'lim standartlarini xalqaro talablarga moslashtirishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar kuzatilmoqda.

Ushbu o'zgarishlarning natijasi sifatida talabalarning majburiy o'quv yuklamasi kamaydi va bu "Jismoniy tarbiya" fanining o'quv rejadagi o'rnini qayta ko'rib chiqishga olib keldi. Ayrim oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya fakultativ darslar qatoriga kiritildi yoki sport klublari tizimi orqali erkin tashrif shaklida tashkil etildi. Bu esa pedagogika sohasi mutaxassislari, oliy ta'lim muassasalari ma'muriyati va talabalar o'rtasida jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini tashkil etishning eng samarali shakllari borasida bahslarga sabab bo'lmoqda.

Oliy o'quv yurtlarida jismoniy tarbiya faqat ta'limiy emas, balki muhim ijtimoiy va sog'lomlashtiruvchi funksiyaga ham ega. U sog'liqni mustahkamlash, harakat ko'nikmalarini rivojlantirish, intizom, iroda va jamoaviy ruhni shakllantirishga yordam beradi. Biroq, byudjet mablag'larining kamayishi, yoshlarning an'anaviy jismoniy faoliyatga bo'lgan qiziqishining pasayishi va raqamli texnologiyalarning rivojlanishi kabi zamonaviy muammolar jismoniy tarbiyani tashkil etishda yangi yondashuvlarni izlashni talab qilmoqda.

Jahon tajribasida oliy o'quv yurtlarida jismoniy tarbiyani tashkil etishning turli modellari mavjud. Ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- **An'anaviy model** - o'quv reja doirasida majburiy darslar, belgilangan normalar va talabalarning jismoniy tayyorgarligi bo'yicha belgilangan standartlar.

- **Klub tizimi** - talabalar tomonidan erkin tashrif etish mumkin bo'lgan sport klublari, to'garaklar va fakultativ dasturlar orqali mashg'ulotlar o'tkazish.

- **Individual model** - talabalar mustaqil ravishda jismoniy mashg'ulotlarni tanlash va bajarish imkoniyatiga ega bo'lgan tizim (onlayn dasturlar va masofaviy nazorat shakllari bilan).

- **Kasbga yo'naltirish modeli** - kelajakdagi kasbiy faoliyat xususiyatlarini hisobga olgan holda jismoniy tayyorgarlik (masalan, pedagogika, tadbirkorlik yo'nalishidagi talabalar uchun).

Hozirgi kunda oliy ta'lim muassasalari oldidagi asosiy vazifalardan biri - akademik talablar va talabalarning jismoniy rivojlanishi o'rtasida muvozanatni ta'minlashdir. Jismoniy tarbiyaning qaysi modeli eng samarali ekanligi hali ham ochiq masala bo'lib, uni chuqur o'rganishni talab qiladi.

Shu munosabat bilan mazkur tadqiqotning maqsadi oliy o'quv yurtlarida jismoniy tarbiyani tashkil etishning afzal shakllarini tahlil qilish, shuningdek, talabalar o'rtasida eng ommabop sport turlarini aniqlashdan iboratdir.

Bugungi kunda jismoniy tarbiyani o'qitish jarayoni nafaqat talabalarning jismoniy tayyorgarligini oshirishga, balki ularning sog'lig'ini mustahkamlash, ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirish va turmush tarzini faollashtirishga qaratilgan. Shuningdek, jismoniy tarbiya darslarini tashkil etishda innovatsion yondashuvlar va zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Talabalarning qiziqishlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda, ular uchun samarali va qiziqarli jismoniy tarbiya modellarini ishlab chiqish va joriy etish talab etiladi.

Adabiyotlar tahlili. Oliy ta'lim muassasalarida talabalarning jismoniy tarbiyasi ta'lim jarayonining muhim jihatlaridan biri bo'lib, u sog'liqni mustahkamlash, harakat faolligini rivojlantirish va sog'lom turmush tarzini shakllantirishga yo'naltirilgan. So'nggi o'n yilliklarda ushbu yo'nalishda yuqori ta'limdagi islohotlar, o'quv rejalari o'zgarishi va milliy ta'lim tizimlarining xalqaro makonga integratsiyalashuvi sababli sezilarli o'zgarishlar yuz berdi.

Tadqiqotchilar qatorida **L. V. Mudryan** va uning hammualliflari jismoniy tarbiya nafaqat talabaning jismoniy rivojlanishiga, balki uning turli harakat turlarida ishtirok etish bo'yicha ijobiy tajriba orttirishiga ham xizmat qilishi kerakligini ta'kidlaydilar. Biroq, oliy ta'lim tizimini isloh qilish jarayonlari, xususan Bolonya tizimining joriy etilishi, "Jismoniy tarbiya" fanining o'quv soatlarini qisqartirishga, ayrim universitetlarda esa uni fakultativ mashg'ulotlar qatoriga o'tkazishga olib keldi. Ushbu yondashuv jismoniy tarbiyaning rolini sezilarli darajada pasaytiradi va uni kasbiy ta'lim tizimidagi ahamiyatini kamaytiradi [9; 109-b.].

Boshqa tadqiqotchilar, xususan **O. V. Krilichenko**, oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya tashkil etish bilan bog'liq muammolarni ta'kidlaydilar. Asosiy kamchiliklardan biri sifatida ushbu fanni o'qitish samaradorligini baholash mezonlarining noaniqligi keltiriladi. Bu esa, jismoniy tarbiya fanining maqsad va vazifalarining aniqlashtirilmaganligi, uni talabalarga qanday shaklda va qanday natijalarga asoslanib yetkazish kerakligi borasida noaniqlik keltirib chiqaradi [8; 43-b.].

Jismoniy tarbiyani takomillashtirish masalalari **D. Y. Turdimurodov** ishlarida ham yoritilgan bo'lib, tadqiqotchi bu sohani modernizatsiya qilish yo'llaridan biri sifatida talabalarining mustaqil ishlarini kuchaytirish zarurligini ko'rsatadi. Ushbu yondashuvda talabalarga mashg'ulot shakli, mazmuni, tezligi va joyini mustaqil tanlash erkinligi beriladi. Biroq bunday tizimni joriy etish individual ta'lim tizimini yaratish va talabalarni jismoniy tarbiyaga jalb etish uchun qo'shimcha motivatsiya mexanizmlarini ishlab chiqishni talab qiladi [4; 137-b.].

Shuningdek, qator tadqiqotlar hozirgi vaqtda oliy ta'lim muassasalarida **me'yoriy yondashuv** ustunlik qilayotganini ko'rsatadi, bunda talabalar individual xususiyatlari emas, balki o'rtacha jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari asosiy mezon sifatida belgilanadi. Shu bilan birga, jismoniy tarbiyani talabalarining ehtiyoj va motivatsion qiziqishlarini hisobga olgan holda tashkil etish ushbu yo'nalishning samaradorligini oshirishi mumkin.

Hozirgi kunda turli oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya tashkil etishning quyidagi **modellaridan** foydalaniladi:

- **Kasbga yo'naltirish modeli** - kelajakdagi kasbiy faoliyat bilan bog'liq jismoniy tayyorgarlikni o'z ichiga oladi.

- **An'anaviy model** - fanni o'quv rejasiga majburiy fan sifatida kiritish, kredit tizimi asosida baholash va jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini dars jadvaliga qo'shish.

- **Individual model** - talabalarga o'z xohishlariga ko'ra harakat faoliyati turlarini va mashg'ulot jadvalini tanlash imkoniyatini berish [5; 573-b.].

Kelajakda jismoniy tarbiya sohasida quyidagi **rivojlanish yo'nalishlari** muhim ahamiyat kasb etishi mumkin:

- **Sport klublari tizimini joriy etish** - talabalar o'z xohishiga ko'ra turli sport mashg'ulotlarida ishtirok etishi mumkin bo'lgan tizimni yaratish.

- **Raqamli texnologiyalar va onlayn platformalardan foydalanish** - talabalarining jismoniy faolligini monitoring qilish va ularni mashg'ulotlarga jalb qilish uchun zamonaviy texnologiyalarni tatbiq etish.

- **Jismoniy tarbiya dasturlarini moslashtirish** - talabalarining qiziqishlari va zamonaviy ehtiyojlarini hisobga olgan holda sport va jismoniy faoliyat turlarini diversifikatsiya qilish.

Shunday qilib, ilmiy manbalarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya tizimini isloh qilish uchun kompleks yondashuv talab etiladi. Hozirgi zamon tendensiyalari shuni ko'rsatmoqdaki, an'anaviy dars shakllaridan individual va moslashuvchan modellar tomon o'tish talabalar motivatsiyasini oshirish va ularning jismoniy tayyorgarlik darajasini yaxshilash imkonini beradi.

Shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida odatda haftasiga ikki marta sport to'garaklari mashg'ulotlar tarzida o'tkaziladi. Mutaxassislar bir haftalik mashg'ulotning talabalar salomatligiga ijobiy ta'siri kamligini ta'kidlaydilar. Shu sababli, ta'lim-tarbiya jarayonida yangi yondashuvlar talab etiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, jismoniy madaniyatning qadr-qimmatlariga oid yangi tizimli tushunchalar jismoniy tarbiyani inson biologik xususiyatlariga ta'sir ko'rsatuvchi omil emas, balki sog'lom turmush tarzi shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim jarayoni sifatida qarashni talab etadi.

Tadqiqotning maqsadi oliy ta'lim muassasasida talabalar tomonidan jismoniy tarbiyani tashkil etishning afzal ko'rilgan shakllarini aniqlash va tahlil qilishdan iborat edi.

Tadqiqot materiali va metodlari. Tadqiqot 2023-2024-o'quv yili boshida Denov tadbirkorlik va pedagogika institutining Pedagogika fakulteti bazasida tashkil etildi. Unda turli tayyorgarlik darajasiga ega bo'lgan 45 nafar talabalar qatnashdi:

- **2-kurs** - 19 kishi;

- **3-kurs** - 26 kishi.

Aynan ushbu kurslarni tanlash sababi shundaki, kichik va katta kurs talabalari oliygohda jismoniy tarbiyaga nisbatan har xil qarashga ega bo'lishi mumkin. Kichik kurs talabalari hali maktab tizimi ta'sirida bo'lishi mumkin, katta kurs talabalari esa universitet muhitiga moslashib, jismoniy faollikka bo'lgan munosabatlari shakllangan bo'ladi.

Talabalarga **ikki asosiy qismdan** iborat anonim so'rovnoma taklif qilindi:

1. Jismoniy tarbiyani tashkil etish shaklini aniqlash:

Oliyogohda jismoniy tarbiyani qanday shaklda tashkil etish maqsadga muvofiq deb hisoblaysiz?

a) Belgilangan jadval asosida majburiy fan sifatida.

b) Erkin tashrif tizimiga asoslangan sport klublari orqali.

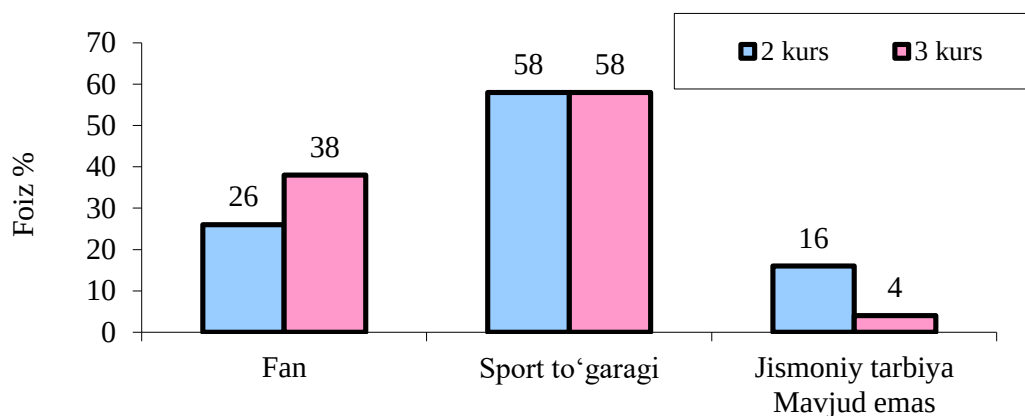
c) Jismoniy tarbiyani to'liq bekor qilish.

Ushbu savol talabalarining jismoniy tarbiyaga bo'lgan munosabatini baholash va eng ko'p talab qilinadigan shaklni aniqlash imkonini berdi.

1. Sport turlarini tanlash:

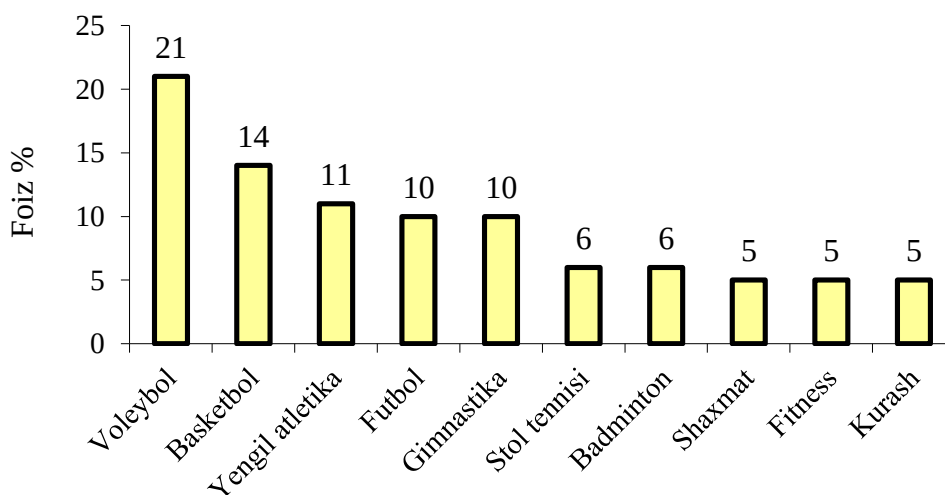
Agar imkoniyat bo'lsa, qaysi sport turi yoki jismoniy faollik bilan shug'ullanishni xohlar edingiz?

Ushbu savol talabalar o'rtasida eng ommabop sport turlarini aniqlash va sport klublari hamda to'garak mashg'ulotlarni rivojlantirish uchun yo'nalishlarni belgilash imkonini berdi (1-rasm).

1-rasm. Oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiyani tashkil etish shakllari (kurslar kesimida).

Ko'rinib turibdiki, talabalarning yarmidan ko'pi jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga erkin qatnashish imkoniyatini afzal ko'rmoqda.

2-rasm. Talabalar orasida mashhur sport turlari.

Talabalarining sport turlari bo'yicha mashg'ulotlarni tanlashini tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, eng mashhur beshlikka voleybol, basketbol, yengil atletika, futbol va gimnastika turlari kiradi (2-rasm).

Kelajakda talabalar uchun jismoniy faoliyat bilan shug'ullanish imkoniyatlari yanada turli va qiziqarli bo'lishi mumkin. Jamiyat rivojlanishining yaqin kelajagidagi bosqichida iqtisodiy voqeliklar oliy ta'lim muassasalarida tegishli sport va sog'lomlashtirish infratuzilmasini yaratishga ishonch berish uchun asos bo'ladi.

Talabalarni jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug'ullanishga jalb qilishning klub tizimiga o'tish hozirgi paytda shunday xavfni tug'diradiki, ayrim talabalar jismoniy tarbiya ta'siridan chetda qolishi mumkin. Bu holat pedagogika va tadbirkorlik oliygohlari uchun boshqa ta'lim muassasalariga qaraganda ko'proq ahamiyatga ega, chunki kelajakdagi pedagog o'sib

kelayotgan avlodning o'zini anglash jarayoni, motivatsiyali, emotsional va irodaviy sohalariga faol ta'sir ko'rsatib, ularni faoliyatga yo'naltirish vazifasini bajaradi.

Deyarli bir xil miqdorda ovoz to'plagan sport turlari quyidagilar: stol tennisi, badminton, shaxmat, fitnes va turli kurash turlari.

Xulosa. Oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya tashkil etish shakllarini tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, zamonaviy ta'lim tizimida ushbu yo'nalishning o'rni va ahamiyati muayyan muammolar va o'zgarishlarga duch kelmoqda. An'anaviy majburiy mashg'ulotlar shakli bosqichma-bosqich sport klublari tizimi va talabalar qiziqishlariga asoslangan individual yondashuvlar bilan almashtirilmoqda.

Tadqiqot natijalari quyidagilarni ko'rsatdi:

- Talabalarining aksariyati jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining majburiy emas, balki sport klublari orqali erkin tashkillashtirilishini afzal ko'rishadi.

- Institutda jismoniy tarbiya bo'yicha turli modellar mavjud bo'lib, eng samaralisi talabalar ehtiyojlarini inobatga olgan holda moslashuvchan tizim yaratishdan iborat.

- Rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, jismoniy tarbiyani majburiy fan sifatida qisqartirish jismoniy faollik darajasining pasayishiga olib kelishi mumkin, shu sababli institut sport infratuzilmasini rivojlantirish va talabalarni muntazam jismoniy mashg'ulotlarga jalb qilishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqishi lozim.

Shunday qilib, oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya tizimini takomillashtirish uchun an'anaviy yondashuvlarni zamonaviy usullar bilan uyg'unlashtirish, individual yondashuvni kuchaytirish va talabalarining motivatsiyasini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa nafaqat ularning jismoniy tayyorgarligini oshirish, balki kelajakda sog'lom turmush tarzini shakllantirishga xizmat qiladi.

Talabalarining jismoniy tarbiyani tashkil etishning ustuvor shakllarini baholash natijalariga ko'ra, respondentlarning yarmidan ko'pi jismoniy tarbiyani erkin qatnash imkoniyatiga ega sport klubi tizimi orqali tashkil etish maqsadga muvofiq deb hisoblashadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. G'aniyev, S., & Nurqobilov, A. (2024, June). Jismoniy tarbiya darslarida pedagogik nazoratini tashkil qilish. In *Conference on the role and importance of science in the modern world* (Vol. 1, No. 5, pp. 85-88).
2. Nornurodov, A. N. (1998). Jismoniy tarbiya.
3. Turdimuratov, D. (2025). Talabalar ta'limining samaradorligini oshirish va jismoniy sifatlarini rivojlantirishda innovatsion yondashuvlar. *Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук Actual Problems of Humanities and Social Sciences*, 5(2), 586-592.
4. Turdimurodov, D. (2024). Talabalarda jismoniy tarbiyaga bo'lgan motivatsiyani shakllantirish xususiyatlari. *Журнал «Вестник физической культуры и спорта» Нукусского филиала Узбекского государственного университета физической культуры и спорта*, 1(2), 135-140 b.
5. Turdimurodov, D. (2024). Maktabgacha yoshdagi bolalar jismoniy tarbiyasining pedagogik shartlari. *Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук Actual Problems of Humanities and Social Sciences*, 4(S/9), 570-575.
6. Turdimuratov, D. (2025). Jismoniy tarbiya mashg'ulotlari jarayonida yuqori sinf o'quvchilarining irodaviy sifatlarini shakllantirish. *Ижтимоий-гуманитар фанларнинг*

долзарб муаммолари Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 5(S/2), 249–255.

7. Fayzullayev, S. (2024). Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarining ta'limdagi ahamiyatlari. *News of the NUUZ*, 1(1.7), 210-211.
8. Криличенко О. В. Состояние и перспективы развития системы физического воспитания в высших учебных заведениях. / О. В. Криличенко // [Педагогика, психология и медико-биологические проблемы физического воспитания и спорта](#). - 2011. Вып. 7. 43-47-б.
9. Мудрян В. Л. Проблемы физического воспитания студентов и поиск их решения / В. Л. Мудрян, Г. И. Радковская // Педагогика и современные аспекты физического воспитания: сб. науч. трудов II Междунар. науч.-практ. конф., (21-22 апреля 2016 года) / под общ. ред. Ю. О. Долинного. - Волгоград: ДГМА, 2016. 106-112-б.
10. Хандога Я. В. Перспективы повышения качества организации учебного процесса по физическому воспитанию студентов вузов. /Я. В. Хандога В. И. Хондога. - Мариупольский государственный гуманитарный университет. №11. 143-148-б.

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

THE IMPORTANCE OF THE STEAM EDUCATIONAL APPROACH IN ROBOTICS LESSONS

Zhurayeva Balkhiya

Center for Higher Education Development Research 1st Year Foundation doctoral student

Abstract. This article analyzes the importance of applying the STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) approach in robotics lessons. It explores the core principles of the STEAM methodology, its integration into robotics education, and its role in developing students' knowledge, practical skills, and creative potential. The article also discusses effective strategies for organizing lessons based on STEAM and presents practical recommendations for enhancing the quality of modern education.

Keywords: STEAM education, robotics, integrated approach, creative thinking, problem situation, practical training, modern education.

ROBOTOTEXNIKA DARSLARIDA STEAM – TA'LIM YONDASHUVINING AHAMIYATI

Jurayeva Balxiya Farxod qizi

Oliy ta'limni rivojlantirish tadqiqotlari markazi 1- kurs tayanch doktoranti

E-mail: balxiya.jurayeva@devedu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada robototexnika darslarida STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) ta'lim yondashuvining ahamiyati tahlil qilingan. Maqolada STEAM yondashuvining asosiy tamoyillari, uning robototexnika faniga integratsiyalashuvi va o'quvchilarning bilim, ko'nikma hamda ijodiy salohiyatini rivojlantirishdagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, ushbu yondashuv orqali dars jarayonlarini samarali tashkil etish va zamonaviy ta'lim talablariga mos metodik yondashuvlar ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: STEAM ta'limi, robototexnika, integratsiyalashgan yondashuv, ijodiy fikrlash, muammoli vaziyat, amaliy mashg'ulot, zamonaviy ta'lim.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N39>

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimida texnologik taraqqiyot bilan hamnafas ravishda, o'quvchilarning real hayotda qo'llay oladigan amaliy bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish dolzarb masalaga aylangan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida" gi PF-4947-son Farmonida ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish, raqamli iqtisodiyotga o'tish hamda yosh avlodni yuqori bilim va ko'nikmalarga ega, raqobatbardosh mutaxassislar etib tayyorlash asosiy ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilab berildi.[2] Bu borada innovatsion pedagogik yondashuvlar orasida keng e'tirof etilayotgan STEAM (fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematika) modeli alohida ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur integratsiyalashgan yondashuv orqali o'quvchilarda ijodiy fikrlash, muammolarga noan'anaviy yondashish, hamkorlikda ishlash va texnologiyalar bilan

ishlash ko'nikmalari shakllanadi. Ayniqsa, ushbu yondashuvning robototexnika kabi amaliy fanlar bilan uyg'unligi ta'limda yuqori samaradorlikka olib keladi. O'quvchilar robototexnika darslarida dasturlash, qurilmalarni boshqarish va loyihalash orqali nafaqat texnik bilimga ega bo'ladilar, balki o'z ijodiy va tahliliy salohiyatlarini ham namoyon etadilar. Hozirgi kunda o'quvchilarning nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish qobiliyatini kuchaytirish, ularni kreativ va tanqidiy fikrlovchi shaxs sifatida shakllantirish ta'limdagi muhim vazifalardan biridir. Bunyodkorlik g'oyasining zamirida har bir insonning erkin va farovon hayot kechirishi, ochiq jamiyatda yashashi hamda fikr va e'tiqod erkinligiga ega bo'lishi kabi demokratik qadriyatlar mujassam. Ushbu g'oya ta'lim jarayoniga integratsiyalashgan holda, ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichida o'quvchilarning ongida mustaqil fikrlash, yangilik yaratishga intilish, shuningdek, erkin ifoda madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi. STEAM ta'lim yondashuvi aynan ana shu g'oyani amaliyotda ro'yobga chiqarish imkonini beradi. [1]

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi — robototexnika darslari jarayonida STEAM ta'lim yondashuvini qo'llashning ahamiyatini tahlil qilish hamda uning o'quvchilarning kreativ fikrlashi, muammoli vaziyatni hal qilish ko'nikmalari va fanlararo bilimlarni integratsiyalash asosidagi kompetensiyalarini rivojlantirishdagi o'rnini aniqlashdan iborat. Harakatlar strategiyasi orqali yaratilgan huquqiy asos ta'limda aynan shunday zamonaviy yondashuvlarni keng joriy etishga zamin yaratdi. [2]

ASOSIY QISM

Robototexnika darslariga STEAM yondashuvini qo'llash orqali ta'lim jarayoni yanada mazmunli va zamonaviy mehnat bozoriga moslashgan holga keladi. Shu sababdan, bugungi kunda STEAM ta'lim yondashuvi dunyo bo'ylab keng tarqalmoqda — AQSh, Janubiy Koreya, Finlyandiya, Singapur kabi davlatlarda muvaffaqiyatli qo'llanmoqda.

STEAM — bu fanlararo yondashuv bo'lib u quyidagi beshta sohaning integratsiyasiga asoslanadi: [5]

S — Science (Fanlar): fizika, biologiya, kimyo orqali real dunyo hodisalarini tushunish.

T — Technology (Texnologiya): zamonaviy qurilmalar, dasturlash va axborot texnologiyalari.

E — Engineering (Muhandislik): qurish, loyihalash, texnik tizimlar bilan ishlash.

A — Art (San'at): dizayn, kreativlik, estetik tafakkur.

M — Mathematics (Matematika): hisob-kitoblar, algoritmlar, tahliliy tafakkur.

Shuningdek, bugungi kunda dunyoda shunday texnologiyalar mavjudki, ular hali keng tatbiq etilmagan bo'lsa-da, yaqin kelajakda inson turmushining ajralmas qismiga aylanishi hech kimga sir emas. Ana shunday istiqbolli sohalardan biri — bu robototexnika bo'lib, u sanoat, tibbiyot, qishloq xo'jaligi va ta'lim sohalarida tobora keng qo'llanilib, inson hayotini yengillashtirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Robototexnika – bu texnik vositalarni loyihalash, yig'ish, dasturlash va ularni boshqarish bilan bog'liq fan bo'lib, u o'quvchilarda muhandislik tafakkurini shakllantirishga xizmat qiladi.

Fan quyidagi asosiy yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

- Sensorlar, aktuatorlar va mikrokontrollerlar bilan ishlash;
- Dasturlash asoslari (masalan, Scratch, Arduino, Python);
- Qurilmani loyihalash va prototiplash;

- Texnik muammolarni mustaqil hal qilish.

Fan maqsadi – o‘quvchilarda texnologiyaga qiziqish uyg‘otish, ularning amaliy bilimlarini mustahkamlash, muammolarni tizimli hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish va jamoaviy ishlash madaniyatini shakllantirishdir.

Amaliy mashg‘ulotlar va loyihalar – darslarning ajralmas qismi hisoblanadi. Bu orqali o‘quvchilar o‘z bilimlarini real qurilma ustida sinab ko‘radilar va o‘z ijodiy fikrlarini texnologik shaklga keltiradilar.

Robototexnikaning keng qo‘llanilish sohalari

Soha	Misollar
Sanoat	Avtomobil, elektronika, metall ishlov berish
Tibbiyot	Jarrohlik robotlari, reabilitatsiya vositalari
Harbiy	Razvedka robotlari, portlovchi aniqlovchi dronlar
Qishloq xo‘jaligi	Dala monitoringi, o‘simliklarni parvarish qilish
Maishiy xizmat	Tozalovchi robotlar, sun‘iy yordamchilar
Kosmos	Mars roverlar, sun‘iy yo‘ldosh xizmat robotlari
Ta‘lim	STEAM loyihalar, LEGO, Arduino asosidagi darslar

Robototexnika fani STEAM yondashuvining amaliy maydonidir. Bu darslarda o‘quvchilar bir vaqtning o‘zida bir nechta fan elementlarini birlashtirgan holda ishlaydi: masalan, biror robotni loyihalashda fizika, matematika, muhandislik bilimlari va dizayn yondashuvi qo‘llaniladi.

Integratsiyalashgan dars metodikasi quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

- Muammoni aniqlash (real hayotdan olingan holat);
- Yechim g‘oyasini ishlab chiqish (muhandislik dizayni);
- Qurilmani loyihalash va yig‘ish (texnologiya);
- Dasturlash va sinovdan o‘tkazish (fan va matematika);
- Natijalarni baholash va taqdimot qilish (san‘at va kommunikatsiya).

STEAM asosidagi loyihaviy ishlar o‘quvchilarda quyidagi ko‘nikmalarni rivojlantiradi:

- Ijodiy fikrlash va mustaqil qaror qabul qilish;
- Ko‘p bosqichli loyihalarni amalga oshirish;
- Texnik chizmalar va dasturiy yechimlar yaratish;
- Hamkorlikda ishlash va o‘z g‘oyasini himoya qilish.

Misollar:

“Chiqindi ajratuvchi avtomatik robot” — ekologik muammolarni hal qilishga qaratilgan loyiha.

“Aqlli suvni tejovchi tizim” — muhandislik va dasturlash orqali suv resurslaridan oqilona foydalanish.

“Chiroq yoqadigan harakat datchigi” — sensorlar asosida harakatni aniqlovchi qurilma.

STEAM yondashuvi asosida tashkil etilgan robototexnika darslari o‘quvchilarda quyidagi natijalarga olib keladi:

Bilim va ko‘nikmalarining rivojlanishi – o‘quvchilar nazariyani amaliyotga tatbiq etishni o‘rganadilar, texnik tafakkurlari rivojlanadi.

Ijodkorlik va innovatsion fikrlash – o‘quvchilarning o‘z g‘oyasini texnik loyihaga aylantira olish salohiyati shakllanadi.

Fanlarga bo‘lgan qiziqishning ortishi – o‘quvchilar matematika, fizika, informatika fanlariga real hayotiy misollar orqali chuqurroq qiziqadilar.

Zamonaviy texnologiyalarni o'zlashtirish – o'quvchilar dasturlash, elektronika va dizayn sohalarida boshlang'ich bilimga ega bo'ladilar.

Jamoaviy ishlash va muomala madaniyati – guruh bo'lib ishlash, fikr almashish va loyiha himoyasi orqali kommunikatsion ko'nikmalar rivojlanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

So'nggi yillarda ta'lim sohasida STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) yondashuvi tobora keng tarqalib, ayniqsa, robototexnika darslarida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va kreativ salohiyatini rivojlantirishda muhim vosita sifatida e'tirof etilmoqda. STEAM yondashuvi orqali ta'lim oluvchilar real hayotdagi muammolarni hal qilishga yo'naltirilgan integratsiyalashgan bilimlarga ega bo'ladilar (Georgette Yakman, 2010). Yakman tomonidan ishlab chiqilgan STEAM modeli fanga asoslangan bilimlarni hayotiy kontekstda qo'llashni rag'batlantiradi. Bu yondashuvda san'at (Art) komponenti orqali estetik fikrlash, dizayn va kreativlikni rivojlantirish imkoniyati yaratiladi, bu esa aynan robototexnika kabi amaliy fanlarda muhim ahamiyat kasb etadi.[7] Land (2013) esa ta'limda fan va san'atning integratsiyasini bolalarning muammolarni turli nuqtai nazardan ko'ra olish qobiliyatini rivojlantiruvchi omil sifatida ko'rsatgan.

Robototexnika darslari STEAM yondashuvining barcha komponentlarini o'zida mujassam etadi. Chunonchi, robot yasash jarayonida fizika va matematikadan foydalanish (S va M), dasturlash va texnologik qurilish (T), muhandislik dizayni va loyiha asosida ishlash (E), hamda robotning tashqi ko'rinishini ishlab chiqish yoki interaktiv dizaynlar qilish (A) faoliyatlari mavjud. M. Bers (2014) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, robototexnika loyihalari orqali boshlang'ich sinf o'quvchilarida muhandislik va informatika ko'nikmalari shakllanishi bilan birga, jamoaviy ish, muloqot va ijodiy fikrlash malakalari ham rivojlanadi.

Bequette & Bequette (2012) o'z tadqiqotlarida san'at va dizaynni fan va texnologiyaga integratsiyalash orqali o'quvchilarda nafaqat texnik bilimlar, balki kreativ kompetensiyalar, innovatsion tafakkur, loyihalash madaniyati shakllanishini ta'kidlaydilar. Xususan, robototexnika darslarida o'quvchilar biror real muammoni aniqlab, unga texnologik va estetik yechimlar izlaydi, bu esa ularning tanqidiy fikrlash va ijodiy yondashuvini rag'batlantiradi (Kim va boshqalar, 2015).

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi PQ-4884-sonli qarorida maktablarda robototexnika, dasturlash va STEAM yo'nalishlarida ixtisoslashtirilgan ta'limni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan. Bu esa davlat siyosati darajasida ushbu yondashuvning dolzarbligini tasdiqlaydi. Mahalliy tadqiqotlarda ham L. Zaripov, O. Avazboyev, O. Karimov, S. Karimova; O. Jo'raev, M. Yo'ldoshev STEAM asosida olib borilgan robototexnika mashg'ulotlari o'quvchilarning fanlarga qiziqishini oshirishi, ijodkorlik va amaliy bilimlarni uyg'unlashtirishiga sabab bo'lishi qayd etilgan. L. Zaripov nazariya va amaliyotni uyg'unlashtirib, texnologik kompetensiya nafaqat bilim, balki muammo yechish va ijodkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishni ham o'z ichiga olishini ta'kidlaydi. STEAM metodikasi shu jihatdan o'quvchilarning algoritmik fikrlashi va innovatsion yondashuvini mustahkamlaydi.[10]

MUHOKAMA

Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, robototexnika darslariga STEAM ta'lim yondashuvini tatbiq etish o'quvchilarning kreativ kompetensiyalarini shakllantirishda

samarali vosita hisoblanadi. Tajriba asosida aniqlanganki, integratsiyalashgan yondashuv asosida tashkil etilgan darslarda o'quvchilar nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog'lay oladi, bu esa ularning motivatsiyasi va ishtirokchanligini oshiradi.

O'tkazilgan mashg'ulotlarda o'quvchilarning robot modellarini yaratish, ularni dasturlash va loyihani taqdim etish jarayonidagi faol ishtiroki, ularning ijodkorlik va muammoli vaziyatlarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirayotganini ko'rsatdi. Xususan, guruhlarda ishlash, o'zaro fikr almashish, estetik yondashuvlar va matematik hisob-kitoblar orqali loyihani yaxlit holda amalga oshirish o'quvchilarning kompleks kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qildi.

Tadqiqot natijalari ilgari o'tkazilgan ilmiy ishlanmalar L. Zaripov, O. Avazboyev, O. Karimov, S. Karimova; O. Jo'raev, M. Yo'ldoshev, M. Bers, Land, 2013; bilan mos keladi. STEAM yondashuvi orqali robototexnika darslarining samaradorligi ortishi, 3D-print vositasida o'quv materiallarini vizuallashtirish o'quvchilarda nafaqat texnik, balki ijodiy va ekologik tafakkurni hamda, tizimli fikrlash va ijodiy yondashuv shakllanishi kuzatilgan.[6]

Shu bilan birga, tajriba davomida ayrim cheklovlar ham kuzatildi. Jumladan, o'quvchilarni barcha STEAM komponentlari bo'yicha teng darajada faol ishtirok ettirish, ba'zi texnik vositalarning yetishmasligi, vaqt cheklovi va metodik qo'llanmalar tanqisligi kabi omillar darsning samaradorligiga qisman ta'sir ko'rsatdi. Bu holat, kelgusida STEAM yondashuvini to'liq va tizimli joriy qilish uchun zarur shart-sharoitlarni yaxshilash lozimligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, ushbu tadqiqot robototexnika darslarida STEAM ta'lim yondashuvini qo'llash o'quvchilarni nafaqat texnologiyaga, balki fanlararo bilimlarga, ijodkorlikka, tanqidiy fikrlashga ham qiziqtirishini ko'rsatdi. Bu esa zamonaviy ta'limning asosiy maqsadlari bilan to'la uyg'unlashadi.

TADQIQOT NATIJALARI

Mazkur tadqiqot doirasida robototexnika darslarida STEAM ta'lim yondashuvini qo'llash orqali o'quvchilarning kreativ kompetensiyalarini rivojlantirishga oid quyidagi natijalar kuzatildi:

1. **O'quvchilarning darsga qiziqishi oshdi.** STEAM asosida tashkil etilgan darslar yuqori motivatsiya, faol ishtirok va mustaqil izlanishga yo'naltirilganligi sababli o'quvchilarda texnologiya va muhandislik sohasiga bo'lgan qiziqish sezilarli darajada oshdi.
2. **Kreativ kompetensiyalar shakllandi.** O'quvchilar robot modellarini loyihalash, kodlash va taqdim qilish jarayonida ijodiy fikrlash, yangi g'oyalarni ilgari surish, muammoni hal qilish, estetik yondashuvni qo'llash kabi ko'nikmalarga ega bo'ldilar.[8]
3. **Fanlararo bog'liqlik mustahkamlandi.** STEAM yondashuvi orqali fizika, matematika, texnologiya, informatika va san'at fanlari mazmunini o'zaro bog'lagan holda qo'llash o'quvchilarda bilimlarni kompleks yondashuv asosida qo'llashni shakllantirdi.
4. **Jamoaviy ishlash ko'nikmalari rivojlandi.** Robototexnika loyihalarini guruhlarda amalga oshirish orqali o'quvchilarda hamkorlikda ishlash, roli taqsimlash, fikr almashish, va murosaga kelish ko'nikmalari rivojlandi.[11]
5. **Amaliy faoliyatga yo'naltirish samarali bo'ldi.** Darslarda nazariy bilimlar real muammolar asosida amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirildi, bu esa o'quvchilarning tanqidiy va tizimli fikrlashini kuchaytirdi.
6. **Metodik yondashuvni takomillashtirish ehtiyoji aniqlandi.** Tajriba davomida ba'zi kamchiliklar (masalan, texnik vositalarning yetishmasligi, vaqt chegarasi, ba'zi

o'quvchilarning STEAM tajribasizligi) ham aniqlanib, kelgusida bu yo'nalishni metodik jihatdan yanada takomillashtirish zarurligi qayd etildi.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, robototexnika darslarida STEAM ta'lim yondashuvini qo'llash o'quvchilarning nafaqat texnik, balki ijodiy, tanqidiy va tizimli fikrlash ko'nikmalarini ham rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu yondashuv orqali o'quvchilar fanlararo integratsiyalashgan bilim asosida muammoli vaziyatlarni hal qilish, loyihaviy faoliyat olib borish, jamoada ishlash va o'z g'oyasini ifoda qilish kabi kompetensiyalarni egallaydilar.

STEAM asosida tashkil etilgan robototexnika darslari:

- o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshirdi;
- nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lash imkonini yaratdi;
- kreativ fikrlash, muhandislik va san'at elementlarini uyg'unlashtirish orqali o'quvchilarni keng qamrovli kompetensiyalar bilan qurollantirdi.[9]

Tadqiqot shuningdek, bunday yondashuvni samarali joriy qilish uchun metodik ta'minot, o'qituvchilarning STEAM yondashuvi bo'yicha malakasi va texnik bazani yaxshilash zarurligini ham ko'rsatdi.

AMALIY TAKLIFLAR

1. **Robototexnika darslarini STEAM asosida tizimli tashkil etish:** Dars rejalarida fanlararo bog'liqlikni kuchaytirish va har bir loyihani real hayotdagi muammoga yo'naltirish tavsiya etiladi.
2. **Metodik qo'llanmalarni ishlab chiqish:** O'qituvchilar uchun robototexnika va STEAM yondashuvini birlashtirgan amaliy topshiriqlar, loyihaviy faoliyatga oid metodik qo'llanmalar ishlab chiqilishi zarur.
3. **O'quvchilarning kreativ kompetensiyalarini baholash mezonlarini ishlab chiqish:** Faqat yakuniy mahsulot emas, balki jarayondagi ijodiy fikrlash, hamkorlikda ishlash, dizayn va estetik yondashuv kabi jihatlar ham baholanishi kerak.
4. **O'qituvchilar malakasini oshirish:** STEAM yondashuvi va robototexnika integratsiyasi bo'yicha amaliy seminarlar va malaka oshirish kurslarini yo'lga qo'yish muhim.
5. **Texnik bazani takomillashtirish:** Maktablar robototexnika to'plamlari, kompyuterlar, dasturlash vositalari va boshqa zarur qurilmalar bilan ta'minlanishi lozim.

Ota-onalar va jamiyat bilan hamkorlikni kuchaytirish: Loyihaviy ishlarni kengroq auditoriyaga taqdim etish (masalan, ko'rgazmalar, tanlovlar, mahalliy festival va tadbirlar orqali) orqali o'quvchilarni rag'batlantirish mumkin.

187-sonli qaror bilan tasdiqlangan o'quv dasturlarida o'quvchilarning texnik va estetik bilimlari uyg'un tarzda shakllantirilishi ko'zda tutilgan. Bu esa **STEAM va robototexnika** yo'nalishlarini joriy etishda muhim metodik va mazmuniy asos bo'lib xizmat qiladi. Shu jihatdan qaror asosidagi dasturlarni zamonaviy texnologiyalar bilan integratsiyalash, ya'ni Arduino, LEGO Mindstorms, micro:bit kabi vositalar orqali boyitish, o'quvchilarning kompetensiyalarini yuqori bosqichga olib chiqishga imkon beradi.[3]

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Mirziyoyev Sh.M Insonparvarlik, ezgulik va bunyodkorlik-milliy g'oyamizning poydevoridir – T.: "Tasvir" nashriyot uyi, - 2021. B.36.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida" gi PF-4947-son Farmoni. [www. lex.uz](http://www.lex.uz).
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi "Umumiy o'rta ta'lim va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi 187-son qarori bilan tasdiqlangan umumiy o'rta ta'limning kasbiy fanlar bo'yicha malaka talablari asosida tuzilgan o'quv dasturi. Texnologiya, tasviriy san'at, chizmachilik, musiqa madaniyati, jismoniy tarbiya. (1-9-sinflar). –T., 2017.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2909-sonli qarori. [www. lex.uz](http://www.lex.uz).
5. Avazboyev A.I., Ismadiyarov Y.U. Texnologiya o'qitish metodikasi (o'quv qo'llanma) – T.: TDPU, 2018. – B.284. Muslimov N.A. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini kasbiy shakllantirish. Monografiya. – T.: Fan, 2004.– 126 b.
6. E.Kanessa, K.Fonda, M.Zendaro. Available 3d printing for science, education and sustainable development. – Krasnodar, Russia, 2013.
7. G.Yakman,(2010). STEAM: A Framework for Teaching Across the Disciplines. In Childrene's Technology and Engenering, 15(4),pp. 24-26.
8. Muslimov N.A. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini kasbiy shakllantirish. Monografiya. – T.: Fan, 2004.– 126 b.
9. Малахова И.А. Развитие креативности личности в социокультурной сфере: педагогический аспект: Монография. – Минск.БГУ культуры искусств, 2006. – С.327.
10. Зарипов Л.Р. Инновацион ёндашув асосида 5-7-синф ўқувчиларида технологик компетенцияларни шакллантириш методикаси. Дис. ... п.ф.ф.д. (PhD)– Т.: 2020. - 141 б.
11. Zaripov L.R. Kredit-modul tizimi asosida bo'lajak texnologiya o'qituvchilari kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish. Pedagogika fanlari doktori (DSc). Diss. -T. 2023 y.-252 b.

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

ANALYSIS AND EFFECTIVENESS OF EXPERIMENTAL WORKS ON THE DEVELOPMENT OF ARTISTIC AND CREATIVE COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS BASED ON THE ART-PEDAGOGICAL APPROACH

Nasritdinova Madina Nurullaevna

Independent Researcher, Faculty of Pedagogy,

Psychology and Art Studies,

Fergana State University

Email: m_nasritdinova0806@gmail.com

Abstract. This article analyzes the content and outcomes of experimental research aimed at developing the artistic and creative competence of future teachers based on the art-pedagogical approach. The results of applied experiments conducted during 2023–2025 are presented within the framework of the author's original "3I" methodology and a dedicated digital platform. Significant improvements were observed in students' levels of artistic perception, creative thinking, and project-based initiative. The findings support the effectiveness of art-pedagogical methods in enhancing both the personal and professional development of pre-service educators.

Keywords: art pedagogy, creative competence, integration, interpretation, digital education, experimental research.

ARTPEDAGOGIK YONDASHUV ASOSIDA BO'LAJAK PEDAGOGLARNING BADIY-IJODIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHGA DOIR TAJRIBA-SINOV ISHLARI NATIJALARI TAHLILI VA SAMARADORLIK DARAJASI

Nasritdinova Madina Nurullayevna

Pedagogika-psixologiya va san'atshunoslik fakulteti

Farg'ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada artpedagogik yondashuv asosida bo'lajak pedagoglarning badiiy-ijodiy kompetentligini shakllantirish va rivojlantirishga doir tajriba-sinov ishlarining mazmuni va natijalari tahlil qilinadi. Muallif tomonidan ishlab chiqilgan "3I" metodikasi va maxsus raqamli platforma doirasida 2023-2025 yillarda amalga oshirilgan amaliy tajriba natijalari keltirilgan. Badiiy idrok, kreativ tafakkur va ijodiy faollik darajalarida sezilarli o'sish kuzatilgan.

Kalit so'zlar: artpedagogika, ijodiy kompetentlik, integratsiya, interpretatsiya, raqamli ta'lim, tajriba-sinov ishlari.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N40>

Kirish

So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasida ta'lim sohasini isloh qilish bo'yicha keng ko'lamli va tizimli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni[1:] (№UP–60, 28.01.2022 y.), shuningdek, "Ta'lim va tarbiya tizimini yangi bosqichga olib chiqish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori (№PQ–4342, 2023 y.)da ta'lim mazmunini yangilash, zamonaviy innovatsion

yondashuvlarni joriy etish, yosh avlodni ijodiy va mustaqil fikrlaydigan, har tomonlama rivojlangan shaxs sifatida tarbiyalash ustuvor vazifa etib belgilangan.

Aynan ushbu strategik maqsadlar ta'lim jarayonida faqat nazariy bilimlarni o'zlashtirish emas, balki shaxsning ijodiy salohiyatini yuzaga chiqarish, uning badiiy-estetik dunyoqarashi va mustaqil ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish zarurligini talab etmoqda. Shu nuqtai nazardan kelib chiqib, pedagogik ta'lim tizimida bo'lajak muallimlarning badiiy-ijodiy kompetentligini shakllantirish masalasi muhim metodik va amaliy ahamiyat kasb etmoqda.

Ma'lumki, ijodiy kompetentlik shaxsning bilim, ko'nikma va ijodiy faolligi uyg'unligida namoyon bo'ladigan ko'p qirrali kasbiy sifat hisoblanadi. U ta'lim jarayonida estetik va madaniy mazmunni o'z ichiga olgan faoliyatlarni integratsiya qilish, talabalarda tashabbuskorlik, interpretatsiya qobiliyati va original g'oyalarni ilgari sura olish salohiyatini rivojlantirish orqali shakllanadi.

Bu borada artpedagogika — ya'ni badiiy-ijodiy faoliyat orqali shaxsning ichki dunyosiga ta'sir o'tkazish va uning emotsional-estetik salohiyatini ochib berishga qaratilgan innovatsion pedagogik yondashuv – nafaqat ta'limning mazmunini boyitish, balki shaxsning ijodiy kompetensiyalarini o'sishida samarali vosita sifatida keng qo'llanilmoqda.

Shu nuqtai nazardan, mazkur maqolada artpedagogik yondashuv asosida bo'lajak pedagoglarning badiiy-ijodiy kompetentligini rivojlantirish masalasi tahlil etilib, amaliy tajribasino ishlarining natijalari va samaradorlik darajasi ochib beriladi. Tadqiqot muallifi tomonidan ishlab chiqilgan "3I" metodikasi, maxsus raqamli platforma va o'quv-uslubiy ta'minotga tayangan holda eksperimental tadqiqot sifatida olib borilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi

Bugungi pedagogika fanining rivojlanish yo'nalishlaridan biri sifatida artpedagogika nafaqat ta'lim mazmunining estetik va ijodiy boyishini, balki shaxsning ichki salohiyatini ochishda, uning mustaqil ijodiy fikrlash qobiliyatini shakllantirishda muhim o'rin tutayotgan innovatsion yondashuv sifatida namoyon bo'lmoqda. Artpedagogika ta'lim jarayonida san'at turlari vositasida faoliyatni tashkil etish, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim muhitini yaratish va estetik-emotsional salohiyatni rivojlantirishni nazarda tutadi.

Mutaxassislar bu borada qator nazariy va amaliy tadqiqotlar olib borishgan. Xususan, M.Voronova[3;] o'z ishida artpedagogik yondashuvni ijodiy faollikni rag'batlantiruvchi metodik tamoyil sifatida ko'rib chiqib, uning ta'limda shaxsning mustaqil va kreativ qaror qabul qilish qobiliyatiga ta'sirini ilmiy asoslab bergan. N.Kolesnikova[2;32-38] esa san'at vositalaridan foydalangan holda talabalarning ijtimoiy faolligini oshirish va jamoaviy muloqotni shakllantirishda artpedagogikaning samaradorligini ko'rsatgan. Shu bilan birga, YE.Shapiro[4:78] badiiy faoliyatning shaxsiy identifikatsiya va estetik tafakkurni shakllantirishdagi ahamiyatini yoritib, artpedagogikaning ta'limiy ta'sirini psixologiya-pedagogik asoslarda tahlil qilgan.

Bundan tashqari, V.S.Kuzin, L.S.Vigotskiy, D.B.Elkonin kabi klassik pedagog-olimlarning asarlarida ham badiiy faoliyatning shaxs rivojiga ta'siri, ijodiylikning psixologiyasi va estetik tafakkur shakllanishiga oid nazariy qarashlar zamonaviy artpedagogik tadqiqotlarga asos bo'lib xizmat qilmoqda. Hozirgi bosqichda mazkur qarashlar pedagog kadrlar tayyorlash tizimidagi innovatsion yondashuvlar bilan integratsiya qilinmoqda.

Shu tariqa, mavjud adabiyotlar tahlili artpedagogik yondashuvning badiiy-ijodiy kompetentlikni shakllantirishdagi oʻrni va salohiyatini yoritish bilan birga, ushbu sohada mukammal metodik vosita va texnologiyalarni ishlab chiqish zarurligini ham koʻrsatmoqda.

Metodologiya

Ushbu tadqiqotda tajriba-sinov ishi asosida boʻlajak pedagoglarning badiiy-ijodiy kompetentligini artpedagogik yondashuv orqali shakllantirish va rivojlantirishning samaradorligini baholash maqsad qilingan. Metodologik asos sifatida kompetentlikka yoʻnaltirilgan taʼlim, shaxsga yoʻnaltirilgan pedagogika, interaktiv va art-texnologiyalar, shuningdek, multimodal taʼlim muhitini tashkil qilish nazariyalari olindi.

Tadqiqotda muallif tomonidan ishlab chiqilgan “3I” (Imitatsiya, Interpretatsiya, Improvizatsiya) metodikasi qoʻllanildi. Ushbu metodikada badiiy faoliyat (tasviriy sanʼat, musiqa, teatr elementlari), ijodiy vazifalar, interfaol oʻyinlar va muloqotlar orqali talabalarning emotsional, tafakkuriy va ijtimoiy qobiliyatlarini rivojlantirish koʻzda tutilgan.

Tadqiqotning eksperimental bazasi sifatida Fargʻona Davlat Universiteti, Toshkent davlat pedagogika universiteti va Surxondaryo davlat pedagogika instituti pedagogika fakulteti (2023–2025 yy.) tanlangan. Tajribada umumiy hisobda 512 nafar “Pedagogika-psixologiya” yoʻnalishida tahsil olayotgan talabalar ishtirok etdi. Ularning yarmi tajriba guruhiga, qolgan qismi esa nazorat guruhiga ajratildi.

Tadqiqotda quyidagi usullardan foydalanildi:

didaktik kuzatuv;

test-savolnomalar;

diagramma va kontent tahlil;

subyektiv baholash va mutaxassislar ekspert xulosalari.

Tajriba davomida muallif tomonidan ishlab chiqilgan “Artpedagogika” oʻquv qoʻllanmasi, “Artpedagogika” nomli toʻgarak hamda maxsus raqamlashgan platforma (onlayn masofaviy kurslar, badiiy vazifalar va ijodiy forumlar)dan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari va muhokama

Olib borilgan tajriba-sinov ishlari natijalari artpedagogik yondashuvning boʻlajak pedagoglarning badiiy-ijodiy kompetentligini rivojlantirishdagi yuqori samaradorligini koʻrsatdi. Taʼlim jarayonida muallif tomonidan ishlab chiqilgan “3I” metodikasidan (Ijod – Interaksiya – Ilhom) hamda maxsus ishlab chiqilgan “Artpedagogika” oʻquv qoʻllanmasi va raqamli platforma elementlaridan foydalanish orqali talabalarda bir qator muhim koʻnikmalar shakllandi.

Fargʻona davlat universiteti pedagogika fakulteti bazasida (2023–2025) amalga oshirilgan tajriba davomida 182 nafar talabaga qoʻllangan artpedagogik metodlar asosida olingan natijalar quyidagicha boʻldi:

Koʻrsatkichlar	Sinovgacha (%)	Sinovdan soʻng (%)	Oʻsish (%)
Badiiy idrok darajasi	48%	86%	+38%
Kreativ tafakkur	41%	83%	+42%
Ijodiy tashabbus (loyihaviy faollik)	39%	84%	+45%

Ushbu natijalardan ko‘rinib turibdiki, talabalarning badiiy anglash, kreativ fikrlash va shaxsiy ijodiy faollikka munosabati sezilarli darajada o‘sgan. Jumladan, ijodiy tashabbus ko‘rsatish va mustaqil loyihalarda qatnashishga tayyorlik darajasi 45% ga oshgani yuqori motivatsiya va shaxsiy mas’uliyat shakllanganidan dalolat beradi.

Tadqiqotning kengaytirilgan bosqichi O‘zbekistonning uch hududida – Farg‘ona davlat universiteti (182 nafar), Toshkent davlat pedagogika universiteti (160 nafar) va Surxondaryo pedagogika institutida (170 nafar) amalga oshirildi. Umumiy hisobda 512 nafar talabaning qatnashishi bilan artpedagogik yondashuvning tizimli joriy etilishi tajriba doirasidan chiqib, makro-pedagogik amaliyot darajasiga ko‘tarildi.

Tahlillar natijasida aniqlanishicha, ushbu metodika joriy qilingan guruhlarda badiiy-ijodiy kompetentlikning umumiy samaradorlik ko‘rsatkichi o‘rtacha **12,3%** ga o‘sgan. Bu esa artpedagogik yondashuvni pedagoglar tayyorlashda uzviy, innovatsion komponent sifatida tatbiq etishning maqsadga muvofiqligini tasdiqlaydi.

Muhokama sifatida quyidagicha xulosalarni keltirish mumkin:

Artpedagogik muhit talabalarda multimodal fikrlash, estetik idrok va emotsional intellektini rivojlantiradi.

“3I” metodikasi orqali shaxsiy ilhom va ijodiy faollikka bo‘lgan ehtiyoj kuchayadi.

Badiiy faoliyatni ta‘lim mazmuniga integratsiya qilish orqali pedagogik yechimlar yangicha kreativ asosda quriladi.

Pedagogika ta‘limi tizimida artpedagogika metodlarini tizimli joriy qilish o‘quvchilarning kelgusidagi kasbiy faoliyatida ham ijobiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin.

Shu asosda, artpedagogik yondashuvni amaliyotga tatbiq etish, uning metodik va raqamli bazasini yanada boyitish hamda milliy ta‘lim dasturlariga moslashtirish borasida ilmiy-amaliy ishlar davom ettirilishi maqsadga muvofiqdir.

Xulosa va tavsiyalar

Olib borilgan tajriba-sinov ishlari natijalari shuni ko‘rsatdiki, artpedagogik yondashuv asosida ishlab chiqilgan “3I” (Imitatsiya, Interpretatsiya, Improvizatsiya) metodikasi va maxsus o‘quv-uslubiy ta‘minotlar (platforma, qo‘llanma, metodik topshiriqlar) talabalarning badiiy-ijodiy kompetentligini rivojlantirishda samarali mexanizm sifatida xizmat qilmoqda. Tadqiqot natijalari talabalarda kreativ tafakkur, estetik idrok va ijodiy tashabbus darajasining barqaror o‘shishini tasdiqladi. Ushbu yondashuv nafaqat ta‘limning mazmun jihatdan boyishini ta‘minladi, balki talabalarning shaxsiy va kasbiy o‘shishiga ta‘sir ko‘rsatdi.

Asosiy xulosalar quyidagilardan iborat:

1. Artpedagogika talabalarda estetik qabul qilish, ijodiy fikrlash va shaxsiy ifodalanishni rivojlantiradigan samarali ta‘limiy muhit yaratadi.
2. “3I” metodikasi orqali shaxsiy ijodga ilhomlantiruvchi sharoitlar ta‘minlanadi, bu esa talabalarni mustaqil va faol ishtirokchiga aylantiradi.
3. Ta‘limda badiiy faoliyatni integratsiya qilish pedagogik kadrlarning kommunikativ, emotsional va ijtimoiy-kompetent imkoniyatlarini kengaytiradi.

Tadqiqot asosida quyidagi tavsiyalar beriladi:

Artpedagogik yondashuv asosida yaratilgan “3I” metodikasini pedagogik ta‘lim muassasalarida metodik qo‘llanma va amaliy darslar orqali joriy etish;

Pedagoglar tayyorlash jarayonida artpedagogikaga oid modullarni ta‘lim dasturlariga kiritish;

Artpedagogik muhitni rivojlantirish maqsadida raqamli ta'lim platformalarini takomillashtirish va vizual-badiiy faoliyatni rag'batlantiruvchi onlayn resurslar bazasini yaratish;

Ta'lim muassasalarida badiiy-ijodiy laboratoriyalar va interaktiv art-mahsulotlar markazlarini tashkil etish;

Talabalar badiiy kompetensiyalarini xolis baholash tizimini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish.

Xulosa qilib aytganda, artpedagogik yondashuv zamonaviy ta'limda nafaqat pedagogik yutuqlar, balki keng ijtimoiy va ma'naviy rivojlanishga xizmat qiladigan samarali usullar qatorida e'tirof etilmoqda. Ushbu metodikani yanada takomillashtirish va ommalashtirish orqali mamlakatimiz ta'lim tizimida ijodiy shaxslar tarbiyasiga xizmat qiluvchi mustahkam zamin yaratiladi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида"ги Фармони (№УП–60, 28.01.2022 й.)
2. Колешникова Н. А. Методика формирования художественно-творческой компетентности // Современное образование. - 2018. - № 2. - С. 32-38.
3. Воронова Т.П. Педагогика искусства: развитие креативной личности. – М.: Просвещение, 2020.
4. Шапиро Е.Л. Артпедагогика как средство развития эмоционального интеллекта // Педагогическое образование в России. - 2019. - № 5. - С. 75-80.
5. Nasritdinova M.N. Artpedagogika: O'quv qo'llanma. - F.: Klassik, 2024.
6. Зубарева, Н.С. Современный урок в арт-педагогической парадигме. // Мастер-класс, 2009, №9
7. Насритдинова, М. (2023). Artpedagogik Yondashuv Asosida Bolajak Musiqa Ta'limi Oqituvchilarining Ijodkorlik Qobiliyatlarini Rivojlantirishning Didaktik Ta'minoti. *Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences*, 3(4), 241-246.
8. Асмолов А.Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа: Учебник для студ. высш. учеб. заведений. Рек. Мин. обр. РФ. — 2-е изд., перераб. / А.Г. Асмолов. М.: Смысл; Академия, 2002. (4. Asmolov A.G. Psychology of Personality: Principles of General Psychological Analysis: A Textbook for Students. higher textbook establishments. Rec. Min. arr. RF. - 2nd ed., revised. / A.G. Asmolov. M.: Meaning; Academy, 2002.)

Received: 16 June 2025

Accepted: 5 July 2025

Published: 15 July 2025

Article / Original Paper

METHODOLOGY OF ORGANIZING THE LEARNING PROCESS IN VOCATIONAL EDUCATION INSTITUTIONS ON THE BASIS OF DIGITAL EDUCATIONAL PLATFORMS

Charshanbiyev Namaz Makhmatmurodovich

Independent Researcher at the Institute for the Development of Professional Education

Abstract. This study provides methodological recommendations for the use of digital platforms in vocational education, which can be used to individualize the process of vocational education.

A prerequisite for improving the quality of vocational education and, as a result, the creation of a digital space in the future by preparing sought-after specialists who are ready to realize their potential.

Keywords: vocational education, digital technologies, digital platforms, educational process, individualized education.

KASBIY TA'LIM MUASSASALARIDA O'QUV JARAYONINI RAQAMLI TA'LIM PLATFORMALAR ASOSIDA TASHKIL ETISH METODIKASI

Charshanbiyev Namaz Maxmatmurodovich

Professional ta'limni rivojlantirish instituti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot kasbiy ta'limda ishlatilishi mumkin bo'lgan raqamli platformalarni ishlab chiqilgan uslubiy tavsiyalar asosida kasbiy ta'lim jarayonini individuallashtirishda qo'llanilishi mumkin.

Kasb-hunar ta'limida raqamli platformalardan foydalanish takomillashtirishning zaruriy sharti kasbiy ta'lim sifati va buning natijasida o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishga tayyor bo'lgan izlanuvchan mutaxassislarni tayyorlash orqali kelajakda raqamli makon yaratishdir

Kalit so'zlar: kasb ta'limi, raqamli texnologiyalar, raqamli platformalar, o'quv jarayoni, individuallashtirilgan ta'lim.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I7Y2025N41>

Kirish. Ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalar va zamonaviy usullarni joriy etish bugungi kunda oliy va kasbiy ta'limdagi dolzarb masala hisoblanadi. Ta'lim jarayonlarini raqamli texnologiyalar asosida individuallashtirish, masofaviy ta'lim xizmatlarini rivojlantirish, vebinar, onlayn, "blended learning", "flipped classroom" texnologiyalarini amaliyotga keng joriy etish zarur ahamiyat kasb etmoqda.

Hozirgi kunda bizning dunyomiz raqamli formatga tobora ko'proq singib bormoqda. Kundalik hayotimizga tobora ko'proq yangi gadjetlar kirib bormoqda: planshetlar, ipadlar, smartfonlar, aqlli soatlar, 3-D realitiy, MacBooklar odatiy holga aylandi. Kasbiy ta'lim muassasalarida ham ta'lim formati o'zgarib bormoqda, namunaviy ma'ruzalar kino namoyishi, konferensiyalar, onlayn ma'ruzalar va boshqa turdagi darslar bilan almashtirilmoqda. Taqdimotlar, videolar, audio ilovalarni ko'rsatish endi yangilik emas. Raqamli texnologiyalar XXI asrda ta'limning ajralmas qismiga aylanib bormoqda [1, B 47-51], [2, №2], [3, B 200-202].

Bugungi kunda davlat tomonidan qo'yilgan ishlab chiqarish vazifalarini bajarish uchun axborotni to'plash va qayta ishlash, intellektual mehnatdan foydalanish, yangi g'oyalarni yaratish va qo'llash zarur. Sanoatdagi innovatsion texnologiyalarning asosiy yo'nalishi ishlab chiqarish jarayonlarini axborotlashtirishdir. Bularning barchasi yuqori malakaga ega bo'lgan va qisqa vaqt ichida yangi texnologiyalarni o'zlashtira oladigan mutaxassislariga qiziqishni faollashtiradi [4].

Axborot ma'lumotlarini talaba-o'quvchilarga optimal yetkazib berish turli o'quv materiallarini yaratish imkonini beruvchi vositalar to'plamidir.

Adabiyotlar tahlil. Kasb ta'limda raqamlashtirishning nazariy asoslarini Ye.M. Yegorova [5], N.V. Shamova [6], A.Yu. Uvarov [7], N.P. Goncharuk, Ye.M. Xromova [8], G.A. Kruchinina [9] va boshqalarning asarlarida keltirilgan. Ilmiy adabiyotlarda "raqamli texnologiyalar" tushunchasi mualliflar tomonidan juda tor doirada yoritilgan. Normativ-texnik hujjatlar atamaları lug'atida "raqamli texnologiyalar" tushunchasi "kodlar va signallarni ma'lum ketma-ketlikda va ma'lum chastotada yozib olish uchun kompyuterlar yoki boshqa zamonaviy jihozlardan foydalanadigan texnologiyalar" deb talqin etiladi [10]. Aksariyat mualliflar ta'limda raqamli texnologiyalarni raqamli va axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan zamonaviy ta'lim muhitini tashkil etish usuli sifatida talqin etadilar. Ularning nuqtai nazariga qo'shilmiz va ushbu ta'rifni tadqiqotimiz uchun asos sifatida ishlatamiz. Bursev D.S., Gavriluk Ye.S., Shaugaraeva D.I., Astaxova T.N., Maslov N.S., Kirilova D.A., Bogdanova N.V., Puzankova L.V., Vartanova Ye.L., Virkovskiy A.V, Smirnov S.S., Makeenko M.I., Kleymenova Ye.V. kabi ko'plab mualliflar raqamli va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini ta'limga joriy etish muammolarini o'rganishgan.

Maqola materialining tahlili. O'tkazilgan tadqiqotda kasbiy ta'lim muassasalari o'qituvchilar o'rtasida raqamli makondan turli fanlar bo'yicha darslar uchun quyidagi didaktik materiallarni tanlash ishlab chiqilgan bo'lib, ular turli ta'lim muassasalarida o'qitishda qo'llanilishi mumkin [11, №4]. [12, №67], [13, B 287-289]

LMS — elektron ta'lim tizimi. Eng mashhur LMS quyidagilardir: Google Classroom, Canvas, Moodle, Ispring Suite — onlayn o'quv saytlarini yaratish uchun veb-ilovalar bugun kasb ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini qo'llab-quvvatlashning pedagogik xizmatlardir.

Udemy — ochiq va yopiq video kurslarni yaratish va o'tkazish imkonini beradi, bu yerda o'qituvchi talabalarni kurslarga ro'yxatdan o'tkazish jarayonini boshqaradi. Platforma individual foydalanuvchilar uchun bepul, ammo ta'lim va boshqa tashkilotlar uchun pullik. Qo'shimcha vositalar mavjud — testlar, qo'shimcha materiallarni nashr etish qobiliyati, fikr-mulohazalar uchun muhokamalarni doimiy qilib borish zarur vositadir.

Ispring Online LMS — bu xodimlar va hamkorlarni o'qitish uchun korporativ onlayn portal yaratish maqsadida masofaviy ta'lim tizimi. Ushbu tizimda quyidagi funksiyalar mavjud: kurs muharriri, guruh boshqaruvi, test, kompyuterlar, Android va IOS uchun mavjud.

Video xizmatlari. Kasb ta'lim o'qituvchilarining 85% ga yaqini o'z darslarida YouTube yoki boshqa mavjud platformalarda videolarni namoyish etadilar. Kasbiy ta'limda videolarini ko'rsatish uchun eng keng tarqalgan platformalar: YouTube, Netflix, BBC TV, Amediateka.

O'quvchilarning dunyoqarashini kengaytirish va qiziqishini oshirish uchun YouTube'dagi quyidagi ko'plab mavzulardagi kanallarni ko'rishni tavsiya qilamiz:

Crash kursi. Kanalda quyidagi fanlardan ko'plab foydali darslar mavjud: matematika, fizika, informatika, astronomiya, tarix, biologiya, adabiyot, kimyo va boshqalar. Masalan talaba-

o'quvchilar sotsiologiya, mifologiya, falsafa, iqtisod, anatomiya va fiziologiya, ekologiya, psixologiya kabi fanlarni tanlashlari mumkin. Video ko'rinishidagi 15 daqiqalik darslar yosh avlod tomonidan mashhur, ammo hamma narsa ingliz tilida va hamma ham tarjima bilan subtitrlarga ega emas.

TutorOnline. Bu kanalda matematika, biologiya, tarix, kimyo, fizika, rus, fransuz va ingliz tillariga oid videolar taqdim etiladi. O'qituvchilar o'qitishga ijodiy yondashadilar, rap va boshqa nostandart yondashuvlardan foydalanadilar.

Audikar. Ushbu kanalda yagona markazlashtirilgan test sinovlariga tayyorgarlik ko'rishga qaratilgan asosiy fanlar bo'yicha videodarslar mavjud. O'qituvchilar murakkab mavzularni batafsil va qiziqarli tarzda tushuntiradilar.

Skeng: Ushbu onlayn maktab ingliz tilini filmlar, musiqalar, gazetalar va video intervyulardan misollar yordamida o'rgatadi. Ular mashhur filmlar, qo'shiqlardan iqtiboslarni tahlil qiladilar, Dota o'yinidan ingliz tilini o'rganadilar va hokazo.

Ommaviy fan va umumiy rivojlanish YouTube kanallari:

PostNauka. Ushbu mashhur YouTube kanalida taniqli olimlar fan haqida gapiradilar. Aniq va oddiy fundamental fan va olimlar haqida ma'ruzalar, intervyu va maqolalar videoroliklarning asosiy mazmunini tashkil etadi.

MTda masofaviy ta'lim. 2020-yildan boshlab dunyoning juda ko'p davlatlarida o'qish jarayonlari masofaviy rejimga o'tdi. Masofaviy shaklda ta'lim berishda quyidagi resurslardan faol foydalaniladi: LMS tizimi va MT masofaviy o'qitish kanali. Youtube, LMS va Youtube kanalida siz darslarning translyatsiyalari va yozuvlarini, pedagogika bo'yicha ko'plab ma'ruzalarni va boshqalarni topishingiz mumkin. 2020-yil voqealari o'quv jarayonini tashkil qilish ta'lim muassasalaridan uy sharoitlariga o'tkazishni boshladi, bu esa o'quv jarayonida raqamli videokonferensaloqa resurslaridan foydalanishning dolzarbligini ochib berdi. Eng mashhur 2020-2021 yillar uchun ZOOM.US va Discord edi, ammo birinchisi TeamSpeak o'rnini bosa boshladi.

ZOOM.US — yuqori aniqlikdagi onlayn videokonferensiya va video vebinarlar uchun bulutli platforma. Zoom video konferensiya, onlayn uchrashuvlar, chat va mobil hamkorlikni birlashtirgan aloqa dasturini taklif etadi.

Skype — bu boshqa foydalanuvchilar bilan muloqot qilish uchun mo'ljallangan dastur. Skype bilan foydalanuvchilar individual va guruhli ovozli va bepul video qo'ng'iroqlarni amalga oshirish, shuningdek, tezkor xabarlarini yuborish va boshqa Skype foydalanuvchilariga fayllar yuborish mumkin. Siz Skypedan har qanday qulay qurilmada foydalanishingiz mumkin: mobil telefon, kompyuter yoki planshet.

Discord video konferensiyani qo'llab-quvvatlaydigan bepul messenjer bo'lib, foydalanish uchun mo'ljallangan geymerlar va talaba-o'quvchilar orasida eng mashhur bo'lgan turli sohalar bo'yicha mashhur tarmoqdir.

TeamSpeak — bu Internetda ovozli va video aloqa uchun mo'ljallangan kompyuter dasturi VoIP texnologiyasi orqali bir vaqtning o'zida deyarli cheksiz miqdordagi abonentlar gaplashishi bilan ajralib turadi.

Ijtimoiy tarmoqlar — VKontakte, Twitter, Facebook, Telegram va boshqa ijtimoiy tarmoqlar talaba-o'quvchilar va ota-onalar bilan kamroq rasmiy muhitda muloqot qilish imkonini beradi.

O'smirlar va yoshlar orasida tobora ommalashib borayotgan Tik Tok ijtimoiy tarmog'ini ham alohida ta'kidlamogqchiman. Bu yerda ta'lim mazmuni tobora ko'payib bormoqda. Eng mashhur kasb ta'lim ijtimoiy tarmog'i, albatta, Instagram. Chunki ko'pchilik blogerlar o'z mahsulotlarini o'quv kurslari yoki qo'llanmalar shaklida chiqaradilar.

Shuningdek, siz o'quv jarayonida bulutli xizmatlardan foydalanishingiz mumkin, masalan: Google Drive; Mail.Ru buluti; Yandex Disk va boshqalar.

Natijalar muhokamasi. Kasb ta'lim muassasalarini axborotlashtirish sohasidagi eng muhim masala – o'quv materiallarining kompyuter versiyalari, o'quv jarayonini ko'rgazmali qo'llab-quvvatlash uchun ma'lumotlar bazasi, virtual laboratoriya ishlarini o'z ichiga oladigan elektron o'quv-uslubiy majmualarni yaratish va ulardan foydalanishdir. Bugungi kundagi asosiy maqsad ta'lim va fanni birlashtirgan yaxlit kompyuter tarmog'ini yaratish hamda har bir o'quvchini kompyuter texnologiyalariga asoslangan holda individual tayyorlash tizimini shakllantirishdan iborat [14, №3]. Ta'limning moslashuvchanligi talabalarni kelajakdagi kasbiy faoliyatida duch keladigan turli xil vazifalarga tayyorlash uchun juda muhimdir. Kasbiy ta'lim tizimida individuallashtirilgan ta'lim, qarorlar qabul qilish va oldindan belgilangan naqshlarsiz harakatlar, ko'p darajali va ko'p formatli Internet aloqalari ularning asosiy raqobatdosh afzalliklariga aylanmoqda. Individuallashtirilgan raqamli ta'lim resurslari talabalarni kelajakda duch kelishi mumkin bo'lgan ko'plab kasbiy muammolarni hal qilishga tayyorlashda o'quv jarayonini yanada moslashuvchan qilish imkonini beradi. Ta'lim samaradorligi shaxsiylashtirilgan o'quv dasturlari, shablonlarni cheklamasdan mustaqil qarorlar qabul qilish va Internet aloqalarining ko'p darajali, ko'p formatli variantlari bilan ta'minlanishi kutilmoqda, bular birgalikda sezilarli raqobatdosh ustunliklarni anglatadi [15, B 583].

Ta'limni raqamlashtirish kabi jarayon fan va texnika taraqqiyotining eng so'nggi yutuqlaridan foydalanish, kadrlar tayyorlash metodologiyasi va texnologiyalarini optimallashtirish, dasturiy ta'minot sohasidagi eng so'nggi ishlanmalarni joriy etishni o'z ichiga oladi. O'quv jarayonida raqamli ta'lim resurslarini ishlab chiqish va ulardan foydalanish didaktik tamoyillarga asoslangan, ilmiy jihatdan tashkil etilgan va nazorat qilinadigan tizimli jarayon sifatida amalga oshirilishi kerak. Bunday vaziyatda kompyuter texnologiyalarining to'liq imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, o'quv dasturining mazmunini namoyish etish va tahlil qilish, zarur nazariy bilimlarni shakllantirish, amaliy tajriba orttirish, o'quv jarayonining borishini samarali va sifatli baholash, keyingi kasbiy faoliyatda duch kelishi mumkin bo'lgan namunaviy ta'lim vaziyatlari, avtomatlashtirish afzalliklaridan foydalanish, sun'iy intellekt funksiyalaridir[16, №5].

Zamonaviy sharoitda ta'lim tizimiga moslashuvchan yondashish, uni muntazam takomillashtirish bilan shug'ullanish zarur. Kasb ta'limi sharoitida mazkur chora-tadbirlar vaqt yo'qotishlarini kamaytirish, o'quvchilar va o'qituvchilar o'rtasida takroriy va muntazam ishlarni qisqartirish va avtomatlashtirish, har bir o'quvchiga yondashuvni individuallashtirish, interaktivlik, qiziqishni ta'minlash, o'quv jarayonining borishini nazorat qilishni nazarda tutadi. Shundan kelib chiqqan holda, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish imkoniyatini beruvchi, shuningdek, ularni amalga oshirishda yuzaga keladigan muammolarning oldini olish uchun maxsus shart-sharoitlarni tashkil etish zarur [17, B 259-268].

Shubhasiz, so'nggi o'n yilliklarda kasb ta'lim muassasalarida qo'llanilayotgan kasbiy ta'lim va qayta tayyorlash usullari zamonaviy ta'lim maydonida to'g'ri ishlamayapti: ta'lim muassasalari uchun ko'p sonli kompyuterlar xarid qilinishi ta'lim sifatini oshirmaydi, raqamli

rivojlanish sohasida o'qituvchilarning yetarli darajada tayyorlanmagani ilg'or kompyuter texnologiyalarini joriy etishni sekinlashtiradi, raqamli resurslar salohiyatini joriy etishning cheklanganligi kelajakdagi kadrlar tayyorlash talablariga javob bermaydi [18].

Xulosa. Garchi tadqiqotda kasb ta'lim muassasalarining o'quv jarayonida foydalanish tavsiya etilgan bir nechta raqamli platformalar tavsiflangan bo'lsa-da, bugungi tezkor raqamli rivojlanish sharoitida yangi ta'lim resurslarining yuzaga kelishini doimiy ravishda kuzatish, ularni amaliyotga tatbiq etish, takomillashtirish hamda aniq didaktik maqsad va vazifalarga moslashtirish zarur bo'lib qolmoqda. Kasbiy ta'limda raqamli platformalardan foydalanish ta'lim sifati oshishiga xizmat qiladi va natijada raqamli muhitda o'z salohiyatini to'liq namoyon eta oladigan, ilg'or fikrlovchi mutaxassislarni tayyorlashga imkon yaratadi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Гушин, А.В. Особенности реализации информационной стратегии высшей образовательной организации / А.В. Гушин, О.И. Ваганова, О.Н. Филатова // Известия Балтийской государственной академии рыбопромыслового флота. – 2021. – № 3 (57). – С. 47-51.
2. Малушко, Е.Ю. Система электронного образования как инструмент повышения конкурентоспособности специалиста в условиях цифровой экономики / Е.Ю. Малушко, В.Г. Лизунков // Вестник Мининского университета. – 2020. – Т.8. – №2.
3. Филатова, О.Н. Профессиональное образование в современном информационном обществе / О.Н. Филатова, А.В. Гушин, Н.А. Шобонов // Проблемы современного педагогического образования. – 2018. – №61(2). – С. 200-202.
4. Суркова, Н. Э. Методика разработки и использования цифровых образовательных ресурсов при дистанционном обучении в учреждении среднего профессионального образования: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Суркова Наталия Эвгеньевна. — Москва, 2007. —
5. Егорова Е.М. Теоретические основы цифровизации в профессиональном образовании / Е.М. Егорова // Вопросы педагогики. – 2020. – № 6-1. – С.100-109.
6. Шамова Н.В. Онлайн-обучение в образовательном протсесе; сильные и слабые стороны / Н.В. Шамова // Казанский педагогический журнал. – 2019. – № 2. – С. 20-24.
7. Уваров А.Ю. Технологии виртуальной реальности в образовании / А.Ю. Уваров // Наука и школа. – 2018. – №4. – С.108-117.
8. Горчарук Н.П. Модели интеграции цифровых и педагогических технологий в процессе подготовки будущих инженеров / Н.П. Горчарук, Е.И. Хромова // Казанский педагогический журнал. – – № 1. – С. 31 – 35.
9. Кручинин М.В. Применение цифровых технологий обучения в высшей школе: проблемы и перспективы, Swot-анализ / М.В. Кручинин, Г.А. Кручинина, Л.А. Петрукович // Казанский педагогический университет. – 2020. – № 3(140). – С. 64-75.
10. Словар – справочник терминов нормативно-технической документации [Электронный ресурс] – УРЛ: <http://нормативе.референсе.дистионарий.асадемис.ру> (дата обращения: 25.04.2021).
11. Сибгатуллина, А.Р. Адаптация молодых учителей к профессиональной деятельности в инновационной образовательной среде / А.Р. Сибгатуллина, Г.А. Степанова // Вестник Мининского университета. – 2021. – Т.9. – №4.
12. Филатова, О.Н. Педагог профессионального обучения в будущем цифровом образовательном пространстве / О.Н. Филатова, Г.А. Грибина, Е.Л. Ермолаева // Проблемы современного педагогического образования. – 2020. – №67(1).

13. Филатова, О.Н. Преимущества и недостатки дистанционного обучения / О.Н. Филатова, Е.В. Лукина, П.В. Канатев // Проблемы современного педагогического образования. – 2021. – №72(2). – С. 287-289.
14. Тимохин, А. Ю. Информатизация образования как средство повышения эффективности образовательного процесса / А. Ю. Тимохин, А. Б. Исаева // Мир науки. Педагогика и психология. — 2022. — Т. 10, № 3.
15. Informatization of technical vocational schools : Theoretical foundations and practical approaches / A. Lytvyn, L. Rudenko, Yu. Pelekh, V. Lytvyn // Education and Information Technologies. — 2020. — Vol. 25, № 14. — P. 583–609.
16. Morais, C. The use of digital yeducational resources in the support to learning in higher yeducation / C. Morais, L. Miranda, P. Alves // ICST Transactions on ye-Yeducation and ye-Learning. — 2015. — Vol. 2, № 5.
17. Ходанович, А. И. Информатизация образования как научно-методическая проблема / А. И. Ходанович // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герсена. — 2003. — № 6. — С. 259–268.
18. Тангиров, Х. Э. Об использовании электронных средств обучения в процессе организации учебнож деятельности школьников / Х. Эъ. Тангиров, Т. Т. Абдусаломов // Молодож учених. — 2014. — № 2 (61). — С. 860–864.

SCIENCEPROBLEMS.UZ

IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI

№ 4 (5) – 2025

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro‘yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM”
mas’uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog‘och ko‘chasi, 70/10-uy. Elektron manzil:

scienceproblems.uz@gmail.com

Bog‘lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).